М. Г. Максіменцев

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ

Монографія

Харків
2019

УДК 343.97
М 16

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 3 від 26 березня 2019 року)

Рецензенти:
доктор юридичних наук, професор О. О. Житний
доктор юридичних наук, доцент Ю. В. Орлов
доктор юридичних наук, доцент В. І. Павликівський

Науковий консультант:
завідувач кафедри кримінального права та кримінології факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України
О.М. Литвинов

Максіменцев М. Г.

М 16 Протидія злочинності у сфері надрокористування : монографія. Харків : Панов, 2019. 488 с.

ISBN 978-617-7771-11-0

Монографія присвячена теоретичним і практичним аспектам протидії злочинності у сфері надрокористування. Представлено результати кримінологічного аналізу стану кримінального надрокористування у світовому вимірі. Виявлено, описано та пояснено загальносвітові і регіональні тенденції поширення злочинності у цій сфері. Надано кримінологічну характеристику злочинному надрокористуванню в Україні, включаючи типологічний аналіз особи злочинця. Досліджено особливості механізму індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування. Окрему увагу присвячено проблемам відтворення економічних, політичних, культурно-психологічних, правових та організаційно-управлінських детермінант злочинності у вказаній сфері. Розроблено теоретичну модель механізму протидії їй, сформовано низку пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних кримінально-превентивних заходів

Для науковців, практичних працівників правоохоронних органів, представників громадськості, політиків і широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою протидії злочинності.

УДК 343.97

ISBN 978-617-7771-11-0

© М. Г. Максіменцев, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1
Теоретико-методологічні засади дослідження злочинності у сфері надрокористування

1.1 Стан наукової розробленості проблем протидії злочинності у сфері надрокористування 7

1.2 Методологія дослідження злочинності у сфері надрокористування 19

1.3 Злочинність у сфері надрокористування як об'єкт кримінологічного аналізу 30

РОЗДІЛ 2
Стан злочинності у сфері надрокористування в Украні

2.1 Стан злочинності у сфері надрокористування: загальносвітовий вимір 67

2.2 Кількісні та якісні показники злочинності у сфері надрокористування в Україні 97

2.3 Характеристика осіб, які вчиняють злочини у сфері надрокористування в Україні 141

РОЗДІЛ 3
Механізм індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні

3.1 Мотиви та мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування 167

3.2 Кримінальна та посткримінальна поведінка особи, яка вчиняє злочин у сфері надрокористування 191

3.3. Фактори зовнішнього середовища в механізмі злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні 230

РОЗДІЛ 4
Детермінація злочинності у сфері надрокористування

4.1 Соціально-економічні фактори злочинності у сфері надрокористування 252

4.2 Політичні фактори злочинності у сфері надрокористування 274
4.3 Культурно-психологічні фактори злочинності у сфері надрокористування 290
4.4 Правові та організаційно-управлінські фактори злочинності у сфері надрокористування 307
РОЗДІЛ 5
Протидія злочинності у сфері надрокористування в Україні
5.1 Механізм протидії злочинності у сфері надрокористування 339
5.2 Загальносоціальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування 363
5.3. Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування 380
ВИСНОВКИ 401
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 439
ДОДАТОК
ЗАКОН УКРАЇНИ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення охорони надр 486

ВСТУП

Відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Водночас, власність і зобов'язує, – проголошено у тій же статті Основного закону. І цей генетичний зв'язок прав і обов'язків у контексті відповідальної свободи є не тільки узвичаєною зв'язкою, академічним тандемом правової онтології, а й одним зі стратегічних пріоритетів у розбудові ліберального устрою в державі вільної демократії. Відтак, характер користування природними ресурсами, національними багатствами є одним з найбільш чутливих індикаторів цивілізаційної зрілості суспільства. Кримінальна експлуатація природи – це експлуатація майбутніх поколінь, прояв варварства, найточніший діагноз кризового суспільного стану. Інтенсивне відтворення екологічної злочинності загалом та злочинності у сфері надрокористування, зокрема, постає викликом вітальним основам людського буття. І не тільки у його природничо-біологічному вимірі, а й у етичному, моральному. Тому проблеми протидії кримінальному надрокористуванню як і іншим видам експлуатації природи виявляють себе в числі найбільш значущих для забезпечення прогресивного суспільного розвитку.

Ця обставина додатково актуалізується для транзитивних суспільств, вражених ефектами аномії, соціальної дезінтеграції, до яких відноситься й українське. Системно кризова параметрія державного будівництва виявляє значну дисфункцію, криміналізацію політичних і економічних інститутів, владно-кримінальну конвергенцію, що сприяє нерозумній, корпоративній комерціалізації користування надрами, значній симуляції екологічної та кримінологічної політики, загостренню соціальної несправедливості. Кримінальна статистика «наповнюється» фактами злочинних порушень правил охорони і користування надрами, що не мають великого ступеня суспільної небезпечності, в той час як найбільш небезпечна злочинна діяльність фінансово-промислових та інших організованих груп у сфері надрокористування зостається поза зоною досяжності в значній мірі політизованої системи кри-

мінальної юстиції. Таким чином, злочинність у сфері надрокористування, як надприбутковий різновид симбіотичних політико-економічних кримінальних практик, виявляється одним із системоутворюючих факторів консервації «гібридного» політичного режиму, чинником обструкції цивілізаційного поступу українського суспільства. В таких умовах протидію кримінальному надрокористування слід розглядати серед задач загальнонаціонального стратегічного значення.

Викладені вище обставини у своїй сукупності засвідчують актуальність обраної терми монографічнго дослідження.

Теоретичним дослідженням різних аспектів протидії екологічній злочинності, в тому числі кримінальному надрокористуванню приділялася увага такими вченими, як В. В. Базелюк, О. М. Бандурка, З. Б. Бахмудов, П. О. Біленчук, О. Ю. Бусол, С. Б. Гавриш, В. В. Голіна, О. М. Джужа, О. Л. Дубовик, В. П. Ємельянов, А. Е. Жалінський, Е. М. Жевлаков, О. В. Зражевський, М. В. Зябліков, Т. В. Корнякова, М. П. Куцевич, О. М. Литвинов, Ю. І. Ляпунов, В. К. Матвійчук, О. В. Мельник, І. І. Митрофанов, В. О. Навроцький, Н. В. Нетеса, О. М. Плешаков, П. Ф. Повеліцина, І. В. Попова, А. М. Притула, В. М. Раднаєв, Ю. А. Страунінг, Б. Б. Тангієв, І. Г. Травіна, Ю. А. Турлова, П. Л. Фріс, В. Б. Харченко, І. О. Харь, А. М. Шульга та іншими.

Визнаючи суттєвий внесок означеної плеяди вчених у вирішення заявленої проблематики, слід все ж зауважити на тому, що й досі у монографічному форматі не була поставлена окрема проблема відтворення злочинності у сфері надрокорситування, відсутнє наукове уявлення про її сучасний стан, осіб злочинців, механізм індивідуальної злочинної поведінки, детермінанти, не розроблено відповідну систему кримінально-превентивних специфікованих заходів.

У зв'язку з цим основною метою цього дослідження є надання кримінологічної характеристики злочинності у сфері надрокористування та формування на цій основі цілісної системи наукових знань про стратегічні і тактичні засади протидії її відтворенню в Україні.

Автор щиро дякує колегам з Харківського національного університету внутнішніх справ за надану допомогу та принципову і, водночас, доброзичливу критику, завдяки якій стала можливою ця робота, як комплексне наукове дослідження.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження злочинності у сфері надрокористування

1.1 Стан наукової розробленості проблем протидії злочинності у сфері надрокористування

Проблема протидія екологічній злочинності актуалізувалася у світі взагалі та на території сучасної України, зокрема, починаючи з другої половини XX ст. Саме цей історичний етап явив світові перші глобальні екологічні катастрофи, вперше постала проблема глобального потепління внаслідок варварського антропогенного впливу на природу, з'явилася гостра потреба у його обмеженні, в тому числі кримінально-правовими та кримінологічними засобами.

Чи не першою монографічною роботою, присвяченою цій проблематиці у радянській правничій доктрині стала праця Ю. І. Ляпунова «Основні теоретичні проблеми кримінально-правової охорони природи в СРСР» (1974 р.)[1]. В ній вчений цілком обґрунтовано та закономірно, в контексті вимог часу ставить низку актуальних питань щодо удосконалення кримінально-правових засобів охорони довкілля, доводить недосконалість існуючої на той час системи кримінально-правових норм, характеризує вади окремих складів злочинів, проблеми кваліфікації, пропонує шляхи їх вирішення.

У 1988 р. виходить друком монографія О. Л. Дубовика та А. Е. Жалінського «Причини екологічних злочинів»[2], у якій дослідницький ракурс набуває яскраво виражених кримінологічних кон-

[1] Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1974. 39 с.

[2] Дубовик О. Л., Жалинский А. Э. Причины экологических преступлений. М. : Наука, 1988. 240 с.

турів. Робиться акцент на протидії екологічній злочинності, обмеженому потенціалу кримінально-правових засобів. Певна річ, даються в знаки ідеологічні штампи і кліше у підходах до опису основних на думку авторів детермінант екологічних злочинів, в яких дуже скромна роль відводиться політичним, організаційно-управлінським факторам.

У 1991 р. виходять одразу дві ґрунтовні роботи, присвячені кримінально-правовим засадам протидії екологічній злочинності: монографія П. Ф. Повеліциної «Кримінально-правова охорона природи в СРСР»[3] та докторська дисертація Е. М. Жевлакова «Екологічні злочини: поняття, види, проблем відповідальності»[4]. Кожна з цих робіт представляє власні, унікальні розробки теоретичних і прикладних проблем правотворчості та правозастосування у сфері кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, що, без сумніву, були актуальними та своєчасними. І хоча безпосередньо на союзному рівні реалізувати ці напрацювання не вдалося через відомі політичні причини, все ж теоретичний доробок послугував активізації подальшим дослідженням у цьому напрямі вже в аспекті розбудови правової системи незалежної України.

У пострадянський період однією з перших монографічних праць, присвяченій порушеній проблематиці постала докторська дисертація С. Б. Гавриша «Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища» (1994 р.)[5]. В ній автор розробляє низку теоретичних положень про стан та перспективи розвитку кримінального законодавства у сфері охорони природного середовища, виділяє основні проблеми його застосування, формує комплекс рекомендацій, пропозицій щодо їх усунення. Значущою у теоретичному та прикладному аспектах є і монографія С. Б. Гавриша «Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального

[3] Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1991. 48 с.

[4] Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: понятие, виды, проблемы ответственности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1991. 52 с.

[5] Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Х., 1994. 38 с.

законодавства» (2002 р.)[6], в якій вчений наводить результати комплексного дослідження проблем кримінальної відповідальності за екологічні злочини, надає опис і пояснення основним підставам їх криміналізації, здійснює розлогий аналіз юридичних ознак складів злочинів, формує рекомендації щодо їх законодавчого удосконалення, а також щодо особливостей кваліфікації в умовах дії нового (на той час) КК України.

У 2005 р. світ побачила монографія В. К. Матвійчука «Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)»[7], в якій вчений докладно визначив систему злочинів проти довкілля, запропонував авторське бачення основних їх причин, висунув низку пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства.

Кримінологічна складова у дослідженні проблем протидії екологічній злочинності у вітчизняній науці посилюється кандидатським дисертаційним дослідженням Г. С. Поліщука «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України)» (2006 р.). В ній на високому теоретичному рівні визначено та систематизовано детермінанти злочинів проти довкілля в Причорноморському регіоні України та проведено поглиблений аналіз їх впливу на поширення окремих видів злочинів. Крім того, з'ясовано особливості правозастосовної природоохоронної практики в Причорноморському регіоні України та чинники, що впливають на її ефективність, розроблено низку пропозицій та рекомендацій щодо комплексної протидії екологічній злочинності і вказаному регіоні на підставі відповідної кримінологічної програми[8].

У 2008 р. В. К. Матвійчуком захищено докторську дисертацію за темою «Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та прак-

---

[6] Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. 634 с.

[7] Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. К.: Азимут-Україна, 2005. 464 с.

[8] Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2006. С. 8, 9 та ін.

тики» (2008 р.). Серед іншого в контексті предмету нашого дослідження заслуговують на увагу пропозиції вченого виділити та ституціонально розвинути три базові засади кримінально-правової (а по суті ширше – й кримінологічної – М. М.) охорони довкілля: а) людський життєвий простір є лише частиною природного простору, а тому кримінальне право має забезпечувати охорону всього навколишнього природного середовища; б) поєднання біоцентричного і антропоцентричного підходу до проблеми кримінально-правової охорони зазначеної сфери для забезпечення життя як глобального явища; в) переорієнтація засобів кримінально-правової охорони аналізованої сфери з окремих природних об'єктів на розробку цілісної (інтеграційної) системи такої охорони[9]. Безумовно, ці пропозиції мають фундаментальне, стратегічне значення, яке ще належить в повній мірі осмислити, перенести та розвинути в кримінологічній площині дослідження проблем протидії злочинності у сфері надрокористування.

У монографії І. І. Митрофанова «Кримінально-правове забезпечення охорони довкілля» (2010 р.)[10] репрезентована вдала спроба дослідити комплекс питань, пов'язаних з удосконаленням кримінально-правового регулювання екологічних відносин; здійснено новаторську класифікацію екологічних злочинів, диференціації норм про кримінальну відповідальність за їх вчення в залежності від відмінностей в безпосередньому об'єкті, характері діянь тощо.

Предметно специфічною є кандидатська дисертація Л. С. Хмуровської «Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні» (2011 р.). В ній вперше в Україні було встановлено, надано опис та пояснення рівню, структурі, динаміки, географії злочинного видобування бурштину, визначено основні тенденції їх розвитку у цій стратегічній галузі[11], досліджено основні криміно-

---

[9] Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08 ; ВНЗ «Національна академія управління». К., 2008. С 8.

[10] Митрофанов І. І. Кримінально-правове забезпечення охорони довкілля : монографія. Кременчук : Видавець «ПП Щербатих О. В.», 2010. 272 с.

[11] Хмуровська Л. С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2011. С. 8.

генні фактори, розроблено низку пропозицій щодо удосконалення спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання.

У 2011 р. світ побачила монографія Т. В. Корнякової «Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля»[12] та відповідна докторська дисертація за такою ж темою[13]. Детальне ознайомлення з положеннями цієї дисертації дозволяє стверджувати, що здійснене Т. В. Корняковою комплексне дослідження кримінологічних засад запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля сприяло розробці довершеної концепції організації і здійснення кримінально-превентивної діяльності органами прокуратури щодо екологічної злочинності. Відповідна система науково обґрунтованого та практично застосованого знання є принципово новою у вітчизняній кримінології. Поряд з цим, низку інших наукових положень було вдосконалено, а деякі – набули подальшого розвитку.

Предмет дисертації Т. В. Корнякової фактично представляє собою кримінологічний аналіз діяльності органів прокуратури у специфічній сфері – щодо злочинів проти довкілля. Саме діяльнісний підхід, у цьому випадку, дозволив дослідити динамічну сторону функціональної системи протидії злочинності.

Суттєвий науковий інтерес становить здійснене Т. В. Корняковою поєднання кримінально-правової, кримінологічної та організаційно-управлінської проблематики. При чому, останню інтегровано до системи кримінологічних відомостей, що відображають специфіку запобіжної діяльності органів прокуратури щодо злочинів проти довкілля. Завдяки такому підходу, закономірності суспільної дійсності, що традиційно становлять предмет науки кримінології, суттєво розширюється та трансформується з урахуванням сучасного стану розвитку наукових досліджень.

Також варто відзначити, що вчена вдало впроваджує у дослідження аналіз найбільш значущих, принципових кримінологічних проблем, а саме: про природу та сутність злочинності, співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця, сукупність обставин, що детермінують злочинні прояви тощо.

---

[12] Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. К. : Ін Юре, 2011. 408 с.

[13] Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Х., 2011. 36 с.

В світлі актуальної проблеми термінологічної надлишковості у структурі наукового знання, імпонує позиція Т. В. Корнякової щодо віднайдення оптимального (повного та достатнього) змістовного наповнення низки опорних категорій дослідження, як-то: функції, завдання, форми, напрямки, методи діяльності прокуратури тощо. Це надало змогу здійснити порівняльний аналіз різнопланових концепцій кримінологічних функцій, а також сформувати оригінальне бачення сутності та особливостей їх реалізації прокуратурою. Крім того, функціональний зв'язок між різними елементами запобіжної діяльності (функціями, напрямами, формами) дозволив ідентифікувати останню як специфічний вид кримінологічної практики органів прокуратури щодо злочинів проти довкілля взагалі та у сфері надрокористування, зокрема.

Позитивно слід оцінити розроблену в дисертації Т. В. Корнякової систему критеріїв ефективності реалізації кримінологічної запобіжної функції прокуратури. В цій системі вдало інтегровано кількісно-якісний вимір ефективності, що надає змогу з достатньою повнотою сформувати уявлення про співвідношення дійсного та належного у діяльності органів прокуратури щодо протидії екологічній злочинності. Вченою також вдало синтезовано наукові підходи щодо сутності та організації аналітично-прогностичної і планової роботи в діяльності органів прокуратури щодо реалізації запобіжної функції відносно екологічних злочинів. В результаті стало можливим надати комплексну та довершену характеристику організаційно-методичного забезпечення відповідного напрямку діяльності прокуратури.

В монографії і дисертації Т. В. Корнякової також достатньо уваги приділяється дослідженню інформаційно-аналітичного забезпечення реалізації прокуратурою відповідної кримінологічної функції. Цей компонент функціонування системи протидії злочинності взагалі та органів прокуратури, зокрема, є одним з базових і формує об'єктивну платформу для здійснення конкретної кримінально-превентивної діяльності, контролю за їх виконанням, аналізу ефективності вказаного процесу, а також розроблення відповідних корекційних заходів. В цілому ж розгляд проблем правового, організаційно-методичного та інших видів забезпечення діяльності органів прокуратури щодо запобігання злочинам проти довкілля свідчить про актуальний зв'язок, що існує на рівні функціонування системи між різними видами діяльності, різними функціями в межах єдиного соціального

управлінського утворення. Відтак, вченою здійснено органічне поєднання форм і методів роботи з кримінологічною інформацією, активне залучення до цього наукової методології кримінологічних досліджень.

У 2017 р. В. В. Фінчук було захищено кандидатську дисертацію «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі»[14], в якій надано опис і пояснення окремим аспектам детермінації незаконного видобування вугілля з так званих «копанок» у зв'язку із закриттям шахт та у зв'язку із корупційною взаємодією організованих злочинних угруповань з керівництвом легально функціонуючих шахт.

Черговою віхою у розвитку наукової платформи протидії екологічній злочинності постала монографія Ю. А. Турлової «Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії» (2018 р.)[15] та відповідна докторська дисертація «Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами» (2018 р.)[16]. Звертає на себе увагу те, що в цій дисертації вперше у вітчизняній науці розроблено доктринальну модель протидії екологічній злочинності, в якій на компліментарних засадах, визначених юснатуралістичною методологією праворозуміння й кримінально-превентивної практики, сформовано механізм міжсистемної конвергенції загальнокультурних, правових (зокрема, й кримінально-правових), політичних і спеціально-кримінологічних заходів зниження ступеня криміногенності постмодерних цивілізаційних, антропогенних викликів, протиріч транзитивного, аномійного українського суспільства, виражених експлуататорським відношенням до довкілля[17]. Окремо варто відмітити й надану автором типологічну характеристику особи екологічного злочинця, в результаті якої шляхом

---

[14] Фінчук В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2017. 23 с.

[15] Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. К. : Знання України, 2018. 459 с.

[16] Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. 453 с.

[17] Там само. С. 13.

зіставлення кримінологічно значущих ознак, зокрема таких, як мотивація, наявність попередніх судимостей, спосіб та засіб вчинення злочину, значення конкретної життєвої ситуації, запропоновано два варіанти типології осіб, які вчиняють екологічні злочини, за критеріями адаптивної спрямованості, а також інтенсивності та стійкості злочинної поведінки[18]. Низку інших теоретичних та прикладних положень було удосконалено, забезпечено їх подальший науковий розвиток.

Відносно самостійний дослідницький сегмент проблем протидії екологічній злочинності взагалі та у сфері надрокористування, зокрема, представлений науковими статтями Л. Г. Козлюк[19]. В них вчена здійснює постановку наукової проблеми служслужбової екологічної злочинності. Також формує базові уявлення про її основні кримінологічно значущі риси, основні детермінанти, пропонує окремі шляхи й заходи щодо зниження інтенсивності відтворення службових екологічних злочинів.

Крім того, в окремих працях цієї ж вченої[20], а також Г. С. Поліщука[21] приділяється увага питанням протидії корупційній злочинності у сфері охорони та забезпечення раціонального користування природними ресурсами. Серед іншого звертають на себе увагу пропозиції щодо формування окремого напряму антикорупційної політики – екологічного, його наукового, організаційного забезпечення, зокрема в діяльності спеціалізованих суб'єктів протидії екологічній злочинності. При цьому, як слушно зауважує Л. Г. Козлюк незабезпечення умов для формування еколого-

---

[18] Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. С. 15.

[19] Козлюк Л. Г. Визначення криміногенних факторів службових екологічних злочинів із позиції соціально-натуралістичного світогляду. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право.* 2014. Вип. 5. С. 443–446; Козлюк Л. Г. Причини та умови службових злочинів у сфері охорони довкілля. *Правова держава.* 2011. Вип. 22. С. 377–381 та ін.

[20] Козлюк Л. Г. Про окремі аспекти протидії корупційній злочинності у сфері охорони довкілля. *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні.* 2015. Вип. 6. С. 447–452.

[21] Поліщук Г. С. Корупція в структурі детермінації екологічної злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2009. Вип. 20. С. 131–137.

правової антикорупційної культури службових осіб у сфері охорони навколишнього природного середовища, громадян у цілому, зумовлює нездатність суб'єктів екологоохоронної діяльності, зокрема органів кримінальної юстиції, протидіяти корупційним екологічним злочинам і унеможливлює ефективну реалізацію екологічної антикорупційної політики в країні[22].

Цікавий та науково перспективний ракурс дослідження проблем відтворення та протидії екологічній злочинності репрезентують у своїй науковій статті В. В. Пивоваров та Т. В. Гончаренко[23]. Вчені доходять обґрунтованих висновків про те, що транснаціональна корпоративна у її екологічному виразі перетворюється на наддержавну структуру міжнародного характеру, яка, на відміну від загально кримінальної злочинності, завжди спрямована виключно на отримання значних фінансових прибутків, які у першу чергу використовуються для її зростання, зміцнення та постійного просування у найбільш важливі сегменти економічного обігу. Це – суттєвий фактор дестабілізації суспільних відносин, пов'язаних з економічним процесом обігу злочинного капіталу, що призводить до зростання тіньової економіки, завдає істотну шкоду суспільству і державі[24].

Відносно самостійний блок проблем протидії злочинному надрокористуванню висвітлений в роботах, присвячених превенції незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини (місця знаходження археологічних артефакти також входять до складу надр, що буде обґрунтовано у п. 1.3 цієї роботи). В ньому звертають на себе увагу, перш за все, кандидатська дисертація Є. П. Гайворонського «Контрабанда культурних цінностей: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання» (2009 р.). В ній дослідник доводить, що контрабанда культурних цінностей стимулює проведення незаконних археологічних розкопок, що завдають величезної шкоди вітчизняній культурі й науці. Наприклад, масове пограбування могильників у південно-західній

---

[22] Козлюк Л. Г. Про окремі аспекти протидії корупційній злочинності у сфері охорони довкілля. *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні*. 2015. Вип. 6. С. 450–451.

[23] Пивоваров В. В., Гончаренко Т. В. Окремі питання корпоративної екологічної злочинності. *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2015. № 4. С. 310–313. URL: http://www.pap.in.ua/4_2015/95.pdf (дата звернення: 25.02.2019).

[24] Там само. С. 313.

частині Криму призвело до втрати колосального обсягу інформації про обряди поховання, матеріальну культуру й етнічний склад населення, не кажучи вже про втрачені археологічні знахідки[25]. Цілком обґрунтованою також варто визнати і думку вченого про те, що однією з тенденцій відтворення контрабанди історичних та культурних цінностей є посилення зв'язків контрабандистів з «чорними археологами». Однією із суттєвих детермінант контрабанди, відтак, визнано незаконні археологічні розкопки, які протягом останніх десятиріч набули загрозливих масштабів, що є крупним джерелом надходження культурних цінностей до контрабандистів[26].

Крім того на підставі розлогої кримінологічної характеристики контрабанди культурних цінностей Є. П. Гайворонський доходить висновку про те, що серед основних заходів спеціально-кримінологічного запобігання її поширенню слід виділяти виявлення й перекриття каналів постачання контрабандистам цих предметів, що має здійснюватися в тому числі й шляхом запобігання незаконним пошуковим роботам на археологічних об'єктах. Також вчений наголошує на тому, що сприятиме цьому заснування археологічної поліції за прикладом країн ЄС. Своєчасно має відбуватися занесення нововідкритих археологічних пам'яток до Державного реєстру і встановлення охоронних знаків. Особливо цінні археологічні об'єкти необхідно обладнати нічним освітленням та огорожею по периметру території, забезпечити охороною. Треба обмежити вільний продаж деяких видів археологічного спорядження, дозволивши його придбання лише професійним археологам. Слід позбавити «чорних археологів» і контрабандистів наукового забезпечення, посилити рівень охорони археологічної інформації. Необхідним є прийняття кодексів професійної етики археологів і працівників музеїв. Окрім того, державі належить якнайширше сприяти проведенню офіційних археологічних експедицій, забезпечити їх потрібним устаткуванням і фінансуванням[27].

У 2012 р. В. В. Базелюк захищено кандидатську дисертацію за темою «Кримінальна відповідальність за незаконне проведення

---

[25] Гайворонський Є. П. Контрабанда культурних цінностей: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2009. С. 44–52.

[26] Там само. С. 150–184.

[27] Гайворонський Є. П. Вказана праця. С. 165–170.

пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини», в якій досліджено низку питань, пов'язаних з кримінальною відповідальністю (фактори криміналізації й ознаки складу злочину) за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини[28]. Обґрунтованими видаються пропозиції вченої щодо доповнення ч. 5 ст. 298 КК вказівкою на можливість учинення злочинів, передбачених ч.ч. 1–3 ст. 298 КК, археологом, уповноваженим на проведення досліджень, а злочинів, передбачених ч.ч. 2–3 цієї ж статті, – ще й громадянином-власником, уповноваженою власником особою або користувачем[29]. Результати дисертації, безумовно, є вагомими, можуть бути використанні для удосконалення кримінально-правових заходів протидії злочинам, передбаченим ст. 298 КК України. Втім питання запобігання поза юрисдикційними, кримінологічними засобами не входили до предмету цього дослідження.

У тому ж 2012 р. С. О. Бочарниковим було захищено кандидатську дисертація за темою «Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини». В цій дисертації вперше одержано результати історичного аналізу законодавчих норм про незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини в різні історичні періоди та обґрунтовано його теоретичне значення для вдосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність за цей злочин; надано авторське визначення поняття пам'ятки культурної спадщини всесвітнього значення. Обґрунтовується, що ними є об'єкти культурної спадщини, які занесені до Списку всесвітньої спадщини; пропозиції щодо вдосконалення ст. 298 КК України, зокрема в частині зміни назви кримінально-

[28] Базелюк В. В. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Х., 2012. С. 11.

[29] Там само. С. 11.

правової норми, уточнення об'єктивної сторони, кваліфікуючих ознак злочину, розширення меж покарання[30].

Поряд з цим удосконалено та дістали подальшого розвитку положення про те, що дефініція «об'єкт культурної спадщини» включає також поняття «об'єкт археологічної спадщини»; визначення знищення об'єктів культурної спадщини як активних дій, що посягають на пам'ятку культурної спадщини, внаслідок яких вона повністю або частково втрачає свою історичну, культурну чи іншу цінність; конкретизація змісту основного безпосереднього та додаткового об'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини; твердження, що предметом злочину за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини слід вважати нерухомі пам'ятки культурної спадщини тощо[31].

Підсумовуючи характеристику стану наукової розробленості проблем протидії злочинності у сфері надрокористування можна стверджувати, що здебільшого доктринальний доробок представлений напрацюваннями кримінально-правових засобів протидії. Наявні кримінологічні роботи є ґрунтовними, вирізняються фундаментальністю наукових розробок, які, втім стосуються загальних проблем протидії екологічної злочинності в цілому, є не специфікованими щодо сфери надрокористування. Кримінальна активність в межах останньої й досі не осмислена з позицій її природи, не висвітлено її стан, ґенеза, не досліджені особливі видові фактори детермінації та, відтак, кримінально-превентивна практика відповідного спрямування виявляється не забезпеченою належним науковим супроводженням. Таким чином, можна з упевненістю констатувати наявність в сучасній науці *terra incognito* в частині повноцінного пізнання феномену специфічного різновиду екологічної злочинності, яким є злочинність у сфері надрокористування, що виявляється на перетині економічних та політичних

[30] Бочарников С. О. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2012. С. 10.

[31] Там само. С. 187–190.

кримінальних практик, а також гострого наукового й суто соціального запиту на розробку кримінологічних засад протидії їх відтворенню.

1.2 Методологія дослідження злочинності у сфері надрокористування

Визначення методології будь-якого наукового дослідження зумовлено потребою формування системи світоглядних, гносеологічних координат, що виконує як загальноорієнтуючу, так і конкретно-пізнавальну функцію. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як учення про методи пізнання та/або як систему принципів, на основі яких базується засновується дослідження та здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів. Окремі вчені застерігають від спрощеного розуміння методології, тобто від її зведення до простої сукупності методів дослідження, оскільки вона вивчає перш за все можливості і межі застосування цих методів в процесі осягнення наукової істини[32]. Методологія містить приписи, що стосуються способів розрізнення суб'єкта та об'єкта, виділення предмета пізнання, прийомів мислення, способів (методів і засобів) емпіричного та теоретичного пізнання, оцінки можливостей практики в пізнанні[33].

Методологію правничих досліджень прийнято вибудовувати на трьох рівнях: філософському, загальнонауковому та спеціально-науковому. На філософському – обґрунтовуються відповідні філософські категорії та поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) в їх методологічному сенсі, а також система світоглядно обумовлених принципів пізнання[34]. На загальнонауковому – методи, які використовуються більшістю наук, а на спеціально-галузевому – методи, що діють у межах однієї або декількох суміжних наук (наприклад, техніко-юридичний, порівня-

[32] Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учеб. пособие. 2-е изд., испр. К. : МАУП, 2004. С. 16; Рябчинська О. П. Методологія дослідження проблем кримінального права : постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1 (48). С. 158.

[33] Будко В. В. Философия науки : учебное пособие. Х. : Консум, 2005. С. 207.

[34] Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов. М. : Юрайт, 1999. С. 27; Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 66.

льно-правовий метод)[35]. Така градація забезпечує формування логічно узгодженої, внутрішньо несуперечливої, повної системи необхідних і достатніх мисленнєвих засновків і конкретних прийомів, способів пізнання досліджуваної проблеми.

Методологія кримінологічних досліджень – вельми складна й недостатньо досліджена сфера сучасного знання. Кожен сегмент предмету кримінології потребує власних, специфічних підходів, принципів, прийомів. Навряд чи варто додатково аргументувати те, що задачі вивчення особи й особистості злочинця є однопорядковими й гносеологічному аспекті із задачами вивчення злочинності як масового соціального явища, його феномену. В той же час варто бути свідомим і того, що предметна сегментація кримінології є штучно-аналітичною, виконує суто прагматичну функцію специфікації дослідницької сфери через певне її звуження до однорідних проблем та, відповідно, внутрішньо-предметної спеціалізації наукового пошуку, заснованих на ньому практико орієнтованих рекомендацій. Методологічні підходи до осягнення змісту складових кожного з елементів предмету кримінологічної доктрини мають підпорядковуватися базовим приписам, принципам і законам пізнавальної діяльності в площині гуманітарної проблематики.

Прийнято вважати, що роль такого гносеологічного базису в кримінології відіграє філософія діалектичного детермінізму[36]. Певна річ, ця позиція час від час піддається спробам критичному аналізові. Одна з таких спроб на найбільш системному, монографічному рівні представлена працею Є. С. Жигарєва «Методологія кримінології: проблеми, пошуки, рішення» (2012 р.), в якій вчений викладає низку положень, які, на його думку, свідчать про кризу діалектичного методу, але виключно у його матеріалістичній па-

---

[35] Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. Т. 2. М. : Юрид. лит., 1981. С. 30–32; Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 66.

[36] Курс лекций по криминологии / И. Н. Даньшин, В. В. Голина, А. Г. Кальман, А. В. Лысодед ; под. ред. И. Н. Даньшина, В. В. Голины. Х. : «Одиссей», 2007. С. 45; Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 69–70; Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. С. 10, 15, 36–38 та ін.

радигмі, що не витримує логіко-філософської перевірки й має бути замінена або ж, принаймні, доповнена методологією ціоналізму[37].

Підтримуючи Є. С. Жигарєва у тому, що діалектичний матеріалізм має суттєві пізнавальні обмеження, продиктовані об'єктивістсько-соціологічною безальтернативною домінантою у поясненні ключових факторів як соціального, так і особистісного розвитку, що нівелює індивідуально-духовну (власне, екзистенційну) сутність особистості, її значення в історії, підкреслимо, що діалектичний детермінізм не зводиться до матеріалізму. А саме таку плутанину можливо спостерігати у підходах деяких дослідників.

Діалектичний детермінізм забезпечує узгоджене поєднання на основі діалектичного методу пізнання, пізнавальних інструментів, найбільшою мірою адаптованих під швидкозмінний соціально-фактологічний контекст, а також, що головне, під розуміння логіки історичного процесу, в якій роль особистості є однією з ключових[38]. Діалектичний детермінізм обґрунтовує сутнісний зв'язок явищ та події, пояснює їх походження і переродження, перехід з одного стану в інший, появу нових якостей. Він містить відповідь на питання, чи обумовлені явища світу у своєму існуванні і розвитку, чи має ця обумовленість регулярний або випадковий, невпорядкований характер[39]. Діалектичний детермінізм, таким чином, постає вченням про об'єктивний всезагальний зв'язок одних явищ з іншими. Поняття зв'язку і взаємодії – його вихідні поняття[40]. При цьому суб'єктивний гегелівський ідеалізм органічно вмонтований у фундамент вказаної філософії, є невід'ємним елементом загальнодіалектичної картини світобудови і людського буття як прояву мікрокосму.

Діалектичний детермінізм не заперечує, а розвиває й описує екзистенційні, індивідуально-духовні, ідеально-суб'єктивні властивості людської особистості, ґрунтується на метафізичних підставах пізнавального процесу, на тому, що Г. В. Ф. Гегель сфо-

---

[37] Жигарев Е. С. Методология криминологии : проблемы, поиски, решения. Монография. М. : Изд-во «Щит», 2012. С. 237–265.

[38] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 70.

[39] Кедров Б. Н. Научная концепция детерминизма // Современный детерминизм. Законы природы / Ред. кол. : Г. А. Свечников, Н. Т. Абрамова, М. Ф. Веденов, Ю. В. Сачков. М. : Мысль, 1973. С. 8.

[40] Орлов Ю. В. Вказана праця. С. 70.

рмулював як гносеологічний баланс догматизму й скептицизму у метафізиці (мовою перекладу): «Борьба разума состоит в том, чтобы преодолеть то, что фиксировано рассудком»[41]. В цих ідеях, по-перше, закладено потужний потенціал для подальшого розвитку феноменології, екзистенціоналізму, для сутнісного («річ в собі») пізнання соціальних феноменів і визнання духовної сутності людської особистості. По-друге, діалектичним детермінізмом як комплексною, об'єктивістсько-суб'єктивістською філософською парадигмою забезпечується мінімально необхідний запас ейдетичної редукції при розмежуванні суб'єкта і об'єкта пізнання, при накладанні відомих обмежень на претензійність суб'єкта у цілком незалежному від власної індивідуальності пізнання об'єктивного світу. Таким чином, вважаємо, що саме філософія діалектичного детермінізму на сьогоднішній день є найбільш стійкою до критики світоглядно-гноселогічною системою, якою можливо послуговуватись для постановки й досягнення цілей кримінологічного дослідження, в тому числі й цього.

Ця філософія оперує низкою взаємопов'язаних законів, принципів. *Закон всезагального універсального зв'язку* був використаний при формуванні розуміння соціальної природи, сутності злочинності у сфері надрокористування, що постає не самостійним, гносеологічно та праксеологічно автономним феноменом, а похідним діяльнісним утворенням від злочинності політичної, економічної, є специфікованим (особливим) до умов та можливостей експлуатації природних ресурсів, екологічних кримінальних практик, різновидом їх синтетичних форм. Також цей закон був покладений в основі виявлення та пояснення основних детермінант злочинності у сфері надрокористування, у розуміння їх принципової єдності у загальній соціогенезі.

Закон діалектичного протиріччя (єдності та боротьби протилежностей) забезпечує можливість формування багатоваріативних сценаріїв відтворення злочинності у сфері надрокористування, продукування її детермінаційним комплексом внутрішньо суперечливих елементів взаємодії правової, політичної, економічної, культурно-психологічної суспільних підсистем, закладення в них елементів внутрішнього руху соціальної матерії, що серед іншого знаходить свій вияв і в обумовленні досліджуваного виду злочин-

[41] Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. В 2 т. Т. 1. Наука логики. М. : Мысль, 1974. С. 140.

ності. Зрештою, цей закон виявився корисним для розробки наукових положень про механізми самодетермінації кримінального надрокористування як метасистемного, міжінституціонального політико-економічного кримінального феномену екологічної спрямованості.

Дотримання в будь-якому науковому дослідженні *принципу історизму* забезпечує необхідні умови його контекстуальності, зв'язку із визначеним моментом суспільного розвитку у його ґенезі, закономірностях. Оперування цим принципом в нашому дослідженні надало змогу з'ясувати глибинні зв'язки злочинності у сфері надрокористування із факторами становлення української держави на перших парах отримання незалежності, пов'язати політичні фактори злочинного надрокористування з процесами первинного кримінального накопичення капіталу, криміналізації політики, тінізації економіки, упущення можливостей для швидкої лібералізації державного управління й галузей економіки, переведення їх у формат цивілізованого ринку. В результаті сформовані міцні засади керованої демократії, гібридного політичного режиму, демонтаж несучих конструкцій якого – вихідна умова успішної протидії будь-якому різновиду системної економічної, політичної чи екологічної злочинності.

Принцип системності дозволив реалізувати концептуально цілісний підхід як до конструювання загальної композиції дослідження, так і до дослідження основних факторів злочинного надрокористування, що виявляють себе на перетині міжсистемної десинхронізації, конфлікту правових норм із неформальними економічними, параметрами культурно-психологічної, духовної системи, моральною дезорганізацією, аномією. Крім того, принцип системності ліг в основу стратегічного таргетування, визначення предметної складової механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, налагодження системно-інтегративних зв'язків між різними рівнями, напрямами цієї діяльності, конкретними заходами загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру.

У науковому пізнанні всезагальні (філософські) методи мислення конкретизуються загальнонауковими методами теоретичного пізнання: порівнянням та аналогією, аналізом і синтезом,

індукцією та дедукцією, деталізацією та конструюванням і т.д.[42]. Немає сенсу в цій роботі зупинятися на описі цих широковідомих методів. Їх використання в площині предмету нашого дослідження не виділяється жодною специфікою у порівнянні з іншими, що знімає потребу у розлогій їх характеристиці.

У той же час, звернімо увагу на оперування *методом постановки наукової проблеми,* що є одним зі специфічних загальнонаукових методів пізнання. Проблема (перепона, трудність – в перекладі з давньогрецької) в науковому пізнанні є вираженням невідповідності між досягнутим рівнем й об'ємом знання, з одного боку, та потребою у поясненні та передбаченні непояснених і нових фактів – з іншої[43]. Здійснення постановки проблеми завжди поєднане із з'ясуванням стану наукової розробленості відповідної проблематики та, водночас, виявлення теоретичного й суто практичного запиту на розширення, поглиблення, забезпечення приросту нового знання. В попередньому підрозділі цієї роботи нами було здійсненого огляд основних праць, надана стисла характеристика їх найбільш значущих результатів, які прямо чи побічно стосуються питань протидії злочинності у сфері надрокористування. Було виявлено вільні зони наукового пошуку, сформовано теоретичний запит на опис та пояснення й досі не дослідженого міжінституційного феномену злочинності у сфері надрокористування, його криміногенних (кримінально самодетермінаційних) властивостей.

Відтак, в процесі застосування методу постановки наукової проблеми було висунуто основну *гіпотезу*: злочинність у сфері надрокористування відтворюється на перетині кримінальної деінституціоналізації економічної та політичної систем, у комбінаториці кримінологічно значущих елементів яких і варто шукати провідні фактори детермінаційного комплексу, формувати відповідні заходи їх обструкції. Таким чином, доведена практична необхідність у такому знанні, яке б забезпечило адекватне бачення ключових об'єктів кримінально-превентивної діяльності, що в подальшому були візуалізовані, охарактеризовані при дослідженні детермінант злочинності у сфері надрокористування (розділ 4 цієї роботи) та використані як підстави для розробки прикладних ре-

[42] Будко В. В. Философия науки : учебное пособие. Х. : Консум, 2005. С. 47.

[43] Там само.

комендацій, пропозицій щодо вирішення виявлених проблем у сфері правотворчості, правозастосуванні (розділ 5 дисертації) тощо.

Окремо варто акцентувати увагу на *методі моделювання*, який у поєднанні із *методом наукової інтуїції* був застосований при формуванні інформаційної моделі, а також опису й поясненні сутнісних рис феномену злочинності у сфері надрокористування. Під моделлю в науці зазвичай розуміють об'єкт будь-якої природи, який здатний заміщати досліджуваний об'єкт так, що його вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт (прототип моделі). Відповідно під моделюванням розуміється побудова (або вибір) і подальше вивчення такого об'єкта будь-якої природи (моделі)[44].

Логічними підставами методу моделювання є висновки за аналогією, тобто такі, в яких посилки відносяться до одного об'єкту (моделі), а висновок – до іншого (прототипу)[45]. Метод моделювання цінний саме тим, наголошує С. Є. Віцин що дозволяє отримати знання про досліджуваний об'єкт не шляхом безпосереднього вивчення, а шляхом вивчення його моделі. Та обставина, що між дослідником і об'єктом дослідження варто проміжну ланку – модель – є специфічним для методу моделювання[46]. При цьому при побудові моделей соціальної діяльності, соціальних систем, тобто моделей ідеальних, інформаційних дослідник обов'язково, свідомо чи не усвідомлено використовує інструменти інтуїтивного пізнання.

В цьому контексті варто погодитись із О. М. Бандуркою та О. М. Литвиновим у тому, що, по-перше, побудова і оцінка оригінальної моделі з точки зору професійної інтуїції ідентична цінності самого оригіналу. По-друге, – предметною специфікою дослідного кримінологічного процесу, заснованого на інтуїтивному пізнанні, є те, що в кожному випадку у фокусі зусиль криміналога знаходиться зразок типової події як чогось цілісного. При цьому кожен акт пізнавальної деконструкції (імплементація в типову модель ознак конкретного) здійснюється в суворій логічній

---

[44] Морозов К. И. Математическое моделирование в научном познании. М. : Мысль, 1969. С. 39–40.

[45] Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М. : Мысль, 1971. С. 48.

[46] Вицин С. Е. Моделирование в криминологии : учеб. пособ. М. : ВШ МВД СССР, 1973. С. 11.

послідовності, з дотриманням всіх принципів і правил (наприклад, формулювання, побудови і перевірки наукових гіпотез)[47].

Крім того, метод моделювання був використаний нами для розробки теоретичної моделі стратегічно орієнтованого механізму протидії злочинності у сфері надрокористування. У використання цього методу ми виходили з необхідності переведення складного об'єкту пізнання, яким є протидія кримінальному надрокористування, у доступну для аналітичного опрацювання форму зі збереженням ключових елементів і властивостей оригінального об'єкту. Відтак, через операцію моделювання була відкрита можливість для отримання нової інформації і якісного перетворення (гіпотетичного, прогностичного через висунення пропозицій і рекомендації) й прототипу – оригінального об'єкту – механізму і системи протидії злочинності у сфері надрокористування.

Спеціально-науковий рівень методології репрезентований кримінологічно специфікованою комплексно парадигмальною платформою положень і настанов феноменології, екзистенціоналізму, теорії соціального конструктивізму та соціального натуралізму.

Феноменологія виникла як інтелектуальна реакція на всеосяжний і безапеляційний емпіризм та раціоналізм класичної науки. Отримавши розвиток у працях Е. Гуссерля, К. Поппера, М. Хайдеггера та ін., феноменологія постулює ілюзорність об'єктивного пізнання світу, актуалізує методи епохе та ейдетичної редукції як такі, що мають мінімізувати суб'єктивне начало у системі взаємодії «об'єкт – суб'єкт». Безглуздими – наголошує Е. Гуссерль – є будь-які намагання осягнути універсум істинного буття у відриві від того і без поправки на те, що воно знаходиться у межах універсуму свідомості[48].

Феноменологічна концепція, таким чином, є своєрідним функціональним фільтром при застосуванні методу моделювання та інтуїтивного пізнання. В цьому контексті варто погодитись із

---

[47] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2017. № 1 (15). С. 36.

[48] Гуссерль Э. Картезианские размышления. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейско го человечества и философии. Философия как строгая наука. Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. С. 428.

О. М. Литвиновим, який небезпідставно зауважує, що за своєю природою процес пізнання в кримінології завжди має суб'єктивний, імовірнісний характер. Проте в його основу покладено об'єктивні закономірності розвитку реально існуючих обставин, подій і процесів, типових їх змін під впливом різноманітних чинників. Інформація про ці обставини і факти завжди неповною[49]. Оголошуючи будь-яку теоретичну конструкцію пізнавальних образів істинною і осмисленою, приймаючи будь-яке управлінське рішення в ході протидії злочинності, ми поєднуємо підсумки збору розрізненої, прихованої і фрагментарної інформації з якимось інтуїтивно осяжним цілим. В даному випадку допустимо вважати, що інтуїція – якісно особлива процедура, шлях здобуття знання, що дозволяє засвоювати інформацію, минаючи елементи, що її утворюють[50].

Застосування феноменологічного підходу у дослідженні кримінального надрокористування виявилося, перш за все, у намаганнях максимально об'єктивізувати об'єкт пізнання шляхом залучення до його опису якомога більшої кількості різнорідних, альтернативних джерел кримінологічної інформації: від даних офіційної державної статистичної звітності, до експертних оцінок, повідомлень у засобах масової інформації, комунікації, невключних соціологічних спостережень. Цей же підхід був використаний і при дефініціюванні злочинності у сфері надрокористування, висунення пропозицій вузького та широкого її розуміння із врахуванням вимог наближення до початкового досвіду, елімінації надмірних, не зумовлених сутнісними її рисами супутніх, необов'язкових, ейдетично надлишкових ознак.

В той же час, намагання проникнути до сутності кримінального надрокористування, виявити її соціальні, інституціональні властивості, функціональні зв'язки з політичними, економічними, культурно-психологічними практиками зумовило необхідність застосувати й положення *екзистенціоналізму*. Використання цієї філософської системи продиктовано необхідністю концептуального узгодження ідеалістичної діалектики, інтуїтивного пізнання з феноменологічними обмеженнями.

---

[49] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 33.

[50] Там само. С. 35.

Екзистенція – це досвід переживання цілісних образів, споглядання ідеї, сутності, що також є реальністю. Тут доцільно згадати і М. Гартмана, який стверджував: «Суще є те, що є. Воно не ідентичне даному, фактичному, фізичному, оскільки включає в себе і не дане – мислиму реальність, реальну думку»[51]. Певна річ, ідеалістична діалектика розвивалася ще за часів Платона, здобула нового творчого імпульсу у працях Г. В. Ф. Гегеля та його послідовників. Тим не менш, під впливом тривалого досвіду домінування матеріалістичної діалектики (яка в певній мірі зберігає свою впливовість і в сучасних дослідженнях), вона дещо втратила свої евристичні позиції, необґрунтовано була виключена з авангарду пізнавального інструментарію. Вважаємо, наразі сформовано необхідні й достатні науково-світоглядні, методологічні передумови не стільки для ревізії ідеалістичної діалектики, скільки для її конвергенції на компліментарних задах із законами і принципами діалектичного матеріалізму, деякого корегування положень останнього з урахуванням визнання відкритості й двостороннього характеру взаємозв'язку особистості та зовнішнього світу.

Варто визнати і те, що особистість є ширшою за суспільство, але в той же час *до певної міри* ним детермінованою, історично зумовленою. Як і те, що особистість зберігає генетичні зв'язки з перинатальними й трансперсональними (індивідуально та колективно несвідомими паттернами) матрицями, що формують розлогу панораму факторів чуттєвого сприйняття дійсності, що є одним з вимірів реальності. Екзистенціоналізм обґрунтовує реальність цього виміру людського буття як на рівні суб'єкту, так і об'єкту пізнання. І якщо перше виявилося у намаганнях автора цих рядків проникнути до сутнісних пластів кримінальної активності у сфері надрокористування, пов'язати цей різновид злочинної діяльності із політичною, економічною злочинністю, що безпосередньо не випливає не може випливати зі статистично фіксованих її проявів, то друге – продиктувало необхідність врахування і визнання фундаментального криміногенного значення культурно-психологічних факторів. Такий підхід надав змогу дослідити особу злочинця з позицій поєднання матеріалістичного та ідеалістичного (духовного) розуміння її сутності та сформувати відповідні аксіологічні та орієнтуючі компоненти механізму протидії злочинності у сфері надрокористування.

[51] Hartmann N. Ethik. Berlin : Walter de Gruyter Verlag, 1962. S. 56.

Соціальний конструктивізм – загальносоціологічне вчення про природу, механізми і закономірності штучного конструювання соціальної реальності, адаптоване до потреб кримінологічних досліджень у працях Я. І. Гілінського, Ю. Ю. Комлєва, Н. Крісті, Т. В. Шипунової та ін. Основною ідею цього вчення, переведеного у русло кримінологічних досліджень, є те, що злочинність є неонтологічним явищем, особливого роду конструкція, продукт мисленнєвої діяльності, що має історичний та мінливий характер. Злочинність майже повністю конструюється контролюючими інститутами, які встановлюють норми та наділяють поведінку певними значеннями. Злочинність – соціальний та мовний конструкт[52]. Відтак, можливості соціального конструктивізму виявляються як в практико-перетворювальному векторі діяльності, при розробці рекомендацій щодо усунення надлишкових, необґрунтованих правових факторів криміналізації діянь, так і виявляються на рівні реалізації пояснювальної функції науки[53].

В нашому дослідженні положення соціального конструктивізму були використані для пояснення конструктивістської природи певної частини злочинності у сфері надрокористування. Таке розуміння характеру й джерел визначення кримінальності поведінки спонукало до висунення та успішної перевірки гіпотези про потенційну ефективність виведення частини практик щодо видобування корисних копалин загальнодержавного значення з-під кримінально-правової заборони через спрощення порядку отримання відповідних спеціальних дозволів, усунення вимоги про юридичний статус як суб'єкта господарської діяльності для епізодичних старателів – видобувачів бурштину-сирцю, удосконалення правового регулювання пошукової діяльності, розкопок на об'єктах археологічної спадщини тощо.

Положення *юснатуралізму* (що найбільшою мірою у вітчизняній кримінології представлені працями академіка О. М. Костенка) виявляються гносеологічно ефективними при пізнанні глибинних закономірностей детермінації злочинності взагалі та у сфері надрокористування, зокрема. Виходячи з приро-

[52] Гилинский Я. И. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С. 7.

[53] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 61.

дно-правових настанов і підходів нами була обґрунтована криміногенність окремих складових правового регулювання відносин у сфері надрокористування, детермінаційне значення прогалин, надмірного зарегульованості видобування бурштину-сирцю, інших правових, а також організаційно-управлінських та культурно-психологічних чинників і вад сучасного українського суспільства. Крім того, важливу роль юснатуралістична філософія відіграла у формуванні аксіологічного ядра механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, при визначенні безумовної цінності вільної, відповідальної людини у розумній, ноосферичній взаємодії із самоцінною природою. Цими ціннісними настановами пронизана вся система протидії кримінальному надрокористуванню, що виявилося як на рівні загальносоціальних, так і спеціально-кримінологічних, індивідуальних заходів протидії, у кримінологічній специфікації стратегічних нормативно-правових актів у сфері охорони і забезпечення раціонального користування природними ресурсами.

1.3 Злочинність у сфері надрокористування як об'єкт кримінологічного аналізу

Надрокористування – вельми специфічна сфера взаємодії людини і природи. Маючи в своїй основі економічні стимули, характер користування надрами визначається трьома діяльнісними домінантами: 1) ринкова вартість конкретних складових надр, прибутковість і соціальне значення їх використання; 2) технічні й технологічні можливості; 3) об'єктивно-екологічна (доступність, помірні негативні наслідки для навколишнього природного середовища тощо) та правова допустимість відповідної діяльності. Повною мірою ці три домінанти ретранслюються й на кримінальні практики щодо користування надрами: вони визначають як мотиваційне підґрунтя, економіко-інституціональний їх зміст, так і природничо-деструктивний, екстенсивно-споживацький, абсолютно нерозумний по відношенню до природного середовища життя на планеті, майбутніх поколінь людей, характер, що серед іншого відображається й у конструктивістських рисах таких практик.

Певна річ, постановка як об'єкту кримінологічного аналізу настільки складного в онтологічному, праксеологічному і гносеологічному вимірах різновиду злочинності вимагає комплексного, багатопланового, але цілісно-послідовного пізнавального руху: від

визначення базових соціально-правових характеристик надрокористування, через опис й аргументацію загальних, сутнісних ознак злочинності, до їх специфікацій в площині складно організованої економічно діяльності щодо користування надрами в Україні. У цьому зв'язку важливим видається визначення вихідної термінології. Мова, перш за все йде, про з'ясування значення категорій «надра», «надрокористування» («використання надр»), «охорона надр», розмежування їх із суміжними.

Відповідно до ст. 1 Кодексу України про надра (далі – КУпН) надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння[54]. Наведене визначення не є доктринально та практично бездоганним, вимагає певних уточнень. Передусім звертає на себе увагу цільова прив'язка сутності надр до їх геологічного вивчення та освоєння. Її присутність у дефініції не відповідає логіці побудови понять, невиправдано її обмежує, дискурсивно обтяжує, семантично «засмічує». Надра – об'єкт природний. Чи можна вважати природою лише те, що доступно людині до вивчення, освоєння? Чи обмежується всесвіт, космос лише тими ділянками, які доступні людині до вивчення? Вочевидь, що ні. Тож немає жодного сенсу визначати надра через технічні і технологічні обмеження конкретного історично-цивілізаційного періоду розвитку людства. Це – зовсім не потрібна суб'єктивізація, технологізація розуміння надр.

Окрім цього викликає заперечення предметна обмеженість дослідження надр лише геологічною сферою пізнання. За такого підходу поза те, що не слугує задачам геології, предметно не охоплюється її вивченням, не є надрами. А це також обмежує їх розуміння і практику охорони. Адже, скажімо, палеонтологічне, археологічне та гносеологічно інше (геофізичне, геохімічне) вивчення складових надр не входитиме до складу надрокористування, послаблюватиме їх охорону, вноситиме (що зараз і є) плутанину до правового регулювання користування ними та, відповідно, їх охорони. Таким чином, для нашого дослідження, з метою подальшого формування цілісного та ефективного механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, неприйнятним є

[54] Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

у визначенні надр використання логіко-юридичного обмеження через прив'язку до можливостей їх геологічного вивчення та освоєння.

В цьому ж контексті не буде зайвим акцентувати увагу і на тому, що, виходячи з нормативної дефініції, надра – об'ємний природний об'єкт, який розташовується під земною корою. Він є складеним. А тому варто бути свідомим того, що поняття «надра» та «корисні копалини» не є тотожними. Синонімізація ж цих категорій, що на сьогодні стала звичною справою для сфери правовідносин, але є необґрунтованою, враховує, як слушно зауважує О. П. Шем'яков, лише окремі природно-фізичні характеристики, випливає з буденного розуміння цих об`єктів, без відображення природних, гірничо-економічних та геологічних властивостей[55].

Г. С. Башмаков цілком справедливо підкреслював, що ставлення знаку рівності між надрами та корисними копалинами суперечить чинному законодавству[56]. На думку вченого, надра – це частина природного середовища, що знаходиться під земним покривом, містить у собі підземні води, а також виходи родовищ корисних копалин на поверхню[57].

А. Р. Мухамедов, відзначаючи необхідність уточнення терміну «надра», вважає, що надра складаються з трьох складових частин: корисних копалин, порожньої породи та порожнин[58] . Більш розширене уявлення про зміст надр репрезентоване у праці М. О. Сиродоєва, який, підтримуючи та розвиваючи думку Г. С. Башмакова, пропонує їх розуміти як частину природного середовища, що знаходиться під земною поверхнею, а також мінерали, елементи та гірські породи, що виходять на поверхню землі[59]. Таким чином, надра не обмежуються лише підземним простором, як це випливає зі ст. 1 КУпН, а охоплює також і корисні копалини, що виходять на поверхню землі. Останні виникають внаслідок тектонічних процесів, що мали місце у минулому та від-

---

[55] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 16.

[56] Башмаков Г. С. Право пользования недрами в СССР. М. : Наука, 1974. С. 11.

[57] Там само. С. 18.

[58] Мухамедов А. Р. Государственный горный надзор за использованием недр : дисс. … канд. юрид. наук :12.00.06 ; Ин-т государства и права АН СССР. М., 1978. С. 8.

[59] Сыродоев Н. А. Правовой режим недр. М. : Юрид. лит., 1969. С. 18.

буваються зараз. І ця обставина має безпосереднє кримінологічне значення, адже дозволяє виявити суспільно небезпечну прогалину у правовому регулюванні користування такими корисними копалинами.

Так, наприклад, найнижчі горизонти стратиграфічного розрізу північного схилу Карпат виходять на поверхню у долині Дністра, у районі сіл Тершова і Спаса, а також у районах міст Борислава і Добромиля, характеризуються наявністю чорного аргіліту на поверхні[60]. При цьому, відповідно до Переліку корисних копалин загальнодержавного значення, затвердженого постановою КМУ № 827 від 12.12.1994 р. (у редакції постанови КМУ № 747 від 16.08.2005 р.)[61] аргіліт відноситься до корисних копалин загальнодержавного значення. Але користування ним, вилучення його з природного середовища на поверхні землі відповідно до КУпН не є надрокористуванням через те, що не відбувається проникнення під земну поверхню. А тому й відповідні діяння, навіть при наявності всіх інших юридично значущих ознак, не можуть кваліфікуватися за ст. 240 КК України як порушення правил використання надр. Таким чином, вважаємо, що включення до складу поняття надр і тих корисних копалин, що виходять на поверхню є обґрунтованим і таким, що заслуговує на увагу в аспекті уточнення, доповнення чинного КУпН, усунення прогалин у правовій охороні надр України.

Але це лише один з кримінологічно важливих аспектів доктринального розуміння надр, що має вплинути на удосконалення їх нормативної термінологічної конструкції. І цей аспект здебільшого має значення для доповнення знання про правову детермінацію злочинів, передбачених ст. 240 КК України, зокрема в частині криміногенних (суспільно небезпечних) прогалин у правовому регулюванні. Іншим же, не менш важливим питанням визначення змісту надр є з'ясування того, чи потрапляють до їх складу елементи континентального шельфу.

---

[60] Геренчук К. І. Природа Львівської області. Геологічна будова і корисні копалини. Передкарпатський прогин. Українські Карпати. Корисні копалини. URL : http://geoknigi.com/book_view.php?id=652 (дата звернення: 06.08.2018).

[61] Перелік корисних копалин загальнодержавного значення : постанова Кабінету Міністрів України № 827 від 12.12.1994 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 747 від 16.08.2005 р.). URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/20058044 (дата звернення: 06.08.2018).

Не вдаючись до відповідної дискусії з цього приводу, що не входить до безпосереднього предмету нашого дослідження, зауважимо лише на тому, що слушною і аргументованою видається нам позиція, висловлена Л. Г. Навроцькою та підтримана О. П. Шем'яковим, згідно з якою пропонується розширити поняття надр за рахунок континентального шельфу держави. Такий підхід цілком виправданий і на сучасному етапі розвитку законодавства про надра природно витікає з аналізу чинного законодавства (ст.13 Конституції України, ст. 5 КУпН), де вказано, що на природні ресурси континентального шельфу розповсюджується право власності Українського народу[62].

Таким чином, користування надрами континентального шельфу, хоча і прямо не випливає з визначення надр, наданого у ст. 1 КУпН, але також, виходячи із системного тлумачення положень чинного законодавства України, входить до складу правовідносин із надрокористування в Україні та, відповідно, охоплюється можливими межами злочинності у цій сфері. В цьому контексті не можна не акцентувати на триваючому злочинному користуванні надрами континентального шельфу України (ст. 244 КК України), що відбувається внаслідок агресії РФ щодо України та анексії території Автономної Республіки Крим, незаконним (злочинним) відчуженням майна Української держави, фізичних та юридичних осіб, що розташоване в АРК взагалі та газодобувних свердловин, відповідного устаткування у шельфі Чорного моря, зокрема. Проблема відтворення цих злочинів перебуває на феноменологічному й детермінаційному порубіжжі політичної, економічної та екологічної злочинності та має віднайти своє самостійне монографічне дослідження.

Таким чином, *надра* можливо визначити *як комплексний природний об'єкт – простір, що розташований під поверхнею суші землі й дном водоймищ, континентального шельфу, включає в себе всі природні утворення, а також їх елементи (складові), що виходять на поверхню в частині корисних копалин загальнодержавного значення*. При цьому, для забезпечення «юридичної чистоти» розуміння меж поняття надра також варто мати на увазі, що відповідно до ч.ч. 2, 3 ст. 79 Земельного кодексу України право

[62] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 18.

власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також простір, що знаходиться над і під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідну для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд[63]. При визначення обсягу відносин у сфері надрокористування слід враховувати і цю обставину.

Окремо підкреслимо, що як у формально-логічному, геологічному, так і системно-юридичному значеннях не можуть вважатися надрами відходи гірничих підприємств, які законодавець у ст. 5 КУпН відносить до корисних копалин, тобто складової частини надр, адже корисними копалинами, згідно Гірничого закону України є природні мінеральні речовини, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки[64]. Тобто, у згаданому положенні КУпН має місце невиправдане віднесення відходів видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини до надр держави, що породжує правове неузгодження в юридичних поняттях, а також неоднозначність і невизначеність при застосуванні відповідних законодавчих норм щодо надр та відходів[65].

Усвідомлюючи те, що запропонована нами дефініція не може претендувати на абсолютно прийнятне для теорії екологічного права, в якій категорія «надра» й досі є предметом жвавих наукових дискусій, підкреслимо його операціоналістське, кримінологічне значення. Воно виходить з цілей підвищення ефективності запобігання злочинам у сфері надрокористування. Тому викладене розуміння надр, ґрунтуючись на чинному законодавстві та аналізі практики його застосування, зорієнтоване, перш за все, на формування вірного змісту та меж категорії «злочинність у сфері надрокористування». Цілком зрозуміло, що остання також залежить і від правильного визначення поняття «надрокористування».

У зв'язку з цим корисною та обґрунтованою видається думка М. В. Шульги, який зазначає, що встановлення виключної вла-

---

[63] Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення : 21.08.2018).

[64] Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14 (дата звернення : 22.08.2018).

[65] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 31.

сності народу України на природні ресурси необхідно розуміти як перехід їх до України – самостійної суверенної держави, а державна власність виступає як категорія, тотожна загальнонародному привласненню і означає належність природних ресурсів народу в особі обраних ним представницьких органів державної влади[66]. Також необхідно враховувати те, що в Україні надра вилучені з цивільного обігу, а тому їх не можна розглядати як майно в цивільно-правовому розумінні цього слова. Виходячи з цього, правомочність держави стосовно надр ні за яких умов не може дорівнювати звичайній цивільній правомочності, яка може бути припинена при відчуженні державної власності на користь іншого власника, або при передачі її на повне господарське відання чи оперативне управління гірничих підприємств. Тому слід вважати, що по відношенню до надр держава виступає не як суб'єкт права власності, а як суб'єкт здійснення права власності[67].

Серед іншого здійснення такого права реалізується через забезпечення раціонального користування надрами, тобто вилученням з них корисних властивостей як змісту відповідної правомочності власності. Поняття ж користі в цьому сенсі означає не лише майнову вигоду від видобування корисних копалин, а й отримання благ і іншого характеру – наукового, культурного, споживчого (в аспекті отримання послуг, наприклад, від використання підземного транспорту). І цей аспект є принципово важливим, адже дозволяє вийти на розуміння того, що надрокористування не обмежується виключно видобутком корисних копалин, споживанням інших просторово-площинних підземних складників, а й включає і використання самого цього підземного простору як такого, в тому числі й для добування тих елементів, *які містяться в надрах, але самі при цьому ними не* є (умовно «чужорідних елементів»).

Таким чином, надрокористування не обмежується лише гірничими відносинами. Останні визначені ст. 1 Гірничого закону України як «правовідносини, пов'язані з використанням і охоро-

---

[66] Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Размєтаєв та ін. / За ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. Х. : Право, 2001. С. 89.

[67] Хохлова І. В. Правове регулювання припинення права надрокористування в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 24.

ною надр і врегульовані законами України та іншими нормативно-правовим актами»[68]. Аналіз же цього закону засвідчує, що гульовані ним правовідносини обмежені лише правовими і організаційними засадами проведення гірничих робіт, забезпечення протиаварійного захисту гірничих підприємств, установ і організацій. Це знов підкреслює той факт, що гірничі відносини є важливою, але не вичерпною складовою частиною більш широкого правового поняття – відносин надрокористування[69]. Їх склад за критерієм цільового призначення випливає зі зміст ст. 14 КУпН, відповідно до якої надра надаються у користування для:

1) геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;

2) видобування корисних копалин;

3) будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;

4) створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.);

5) виконання робіт (здійснення діяльності), передбачених угодою про розподіл продукції;

6) задоволення інших потреб[70].

Як можна бачити, законодавчо визначені цілі користування надрами не є вичерпними, що є додатковим аргументом на користь позиції, згідно з якою об'єкти відносин надрокористування не обмежуються складовими надр, але неодмінно пов'язані щонайменше із механічним (енергетичним) впливом на них. Ба

---

[68] Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14 (дата звернення : 22.08.2018).

[69] Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Відносини надрокористування в Україні : проблеми розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. № 2. С. 221.

[70] Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

більше: елементи самих надр (порода, водоносні пласти тощо) цілком можуть виступати перепоною для безпосереднього доступу до умовно «чужорідних» компонентів, що розташовані в надрах, як-от при археологічних розкопках. Але оскільки надра можуть містити такі елементи, то доступ до останніх об'єктивно неможливий без втручання до структури надр. Чи є це надрокористуванням? Так, є, адже саме у надрах збереглися відповідні (зокрема, археологічні) об'єкти, надра обмежили деструктивний зовнішній вплив на них. Тому і втручання до структури надр в механізмі отримання доступу до вказаних об'єктів неодмінно слід вважати надрокористуванням: відбувається присвоєння їх корисних властивостей, завдяки яким археологічний об'єкт збережено.

Звідси – цілком логічним є вихід на проблематику соціально-економічних і навіть ширше – культурних функцій надр. Варто бути свідомим того, що надра – не лише природний об'єкт з широким спектром природничих, економічних функцій, а й культурний, що зберігає в собі інформацію. Інформацію різнопланову: як про природу, так і про людину. Але це – тематика окремого міждисциплінарного дослідження. Для нашого ж – важливо утвердити розуміння багатоаспектності корисних властивостей надр, якими в принципі можливо користуватися і які, відтак, здатні обумовлювати ті чи інші види надрокористування, відповідні правовідносини. Тому і зміни, внесені у 2010 р. законодавцем до ст. 14 КУпН, спрямовані на «розблокування» переліку юридично значущих видів надрокористування через семантико-телеологічну зв'язку «для задоволення інших потреб», слід вважати обґрунтованими, такими, що відповідають глибинному баченню всієї гамми способів взаємодії, площин дотику людини (як духовної величини) та «кісної» (у термінології академіка В. І. Вернадського) природи.

В цьому зрізі досліджуваної проблематики на окрему увагу заслуговує теоретико-прикладне питання про те, чи входять до складу надр палеонтологічні й археологічні, інші науково та культурно значущі об'єкти. Вище ми вже відмічали, що надра – природний об'єкт. Тому палеонтологічні об'єкти (наприклад, скам'янілі залишки раніше живих організмів), розташовані під поверхнею землі, також мають входити до складу надр, а діяльність щодо їх пошуку, видобування – вважатися надрокористуванням. На цих же підставах не можуть вважатися складовими надр утворення виключно антропогенного характеру, розташовані під поверхнею землі, в тому числі й археологічні об'єкти, тобто ті, що створені

людиною і які з плином значного часу (або без такого) опинилися під поверхнею землі. Втім, це жодною мірою не означає, що їх видобування з-під землі чи експлуатація під поверхнею землі не охоплюється надрокористуванням.

Варто погодитись із Л. О. Заславською у тому, що законодавство про надра має регулювати не лише відносини у зв`язку з видобуванням корисних копалин, а й відносини, пов`язані із будівництвом та експлуатацією підземних споруд, спуску стічних вод у підземні водоносні горизонти та підземному похованню шкідливих речовин[71]. І вчена, на нашу думку, має рацію. Адже будь-який природний об'єкт, в тому числі і надра, є цілісним, а тому втручання у нього з об'єктивною необхідністю тягне за собою більш чи менш явно виражений, проте наявний вплив на інші складові навколишнього природного середовища, як підземного, так і надземного. Але ще раз акцентуймо: антропогенні утворення, не будучи складовими надр, у разі (в процесі) їх видобування, підземного створення, користування зумовлюють виникнення правовідносин надрокористування.

Підтвердженням цьому є й законодавчий підхід щодо особливого правового режиму користування ділянками надр, які мають особливу наукову або культурну цінність. Так, згідно зі ст. 59 КУпН рідкісні геологічні відслонення, мінералогічні об'єкти *та інші ділянки надр, які становлять особливу наукову або культурну цінність*, можуть бути оголошені у встановленому законодавством порядку об'єктами природно-заповідного фонду. У разі виявлення при користуванні надрами рідкісних геологічних відшарувань і мінералогічних утворень, метеоритів, палеонтологічних, *археологічних та інших об'єктів, що становлять інтерес для науки та культури,* користувачі надр зобов'язані зупинити роботи на відповідній ділянці та повідомити про це заінтересовані державні органи[72] (*курсив наш – М. М.*).

І хоча законодавець і ставить знак рівності між тими ділянками надр, що містять мінералогічні, палеонтологічні, інші при-

---

[71] Заславская Л. А. Понятие объекта права государственной собственности на недра земли и пользования ими. *Ученые записки ВНИИСЗ*. 1969. Вып. 16. С. 119.

[72] Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

родні об'єкти з одного боку та археологічні – з іншого (що є не в повній мірі обґрунтованим з огляду на викладені нами вище аргументи), тим не меш, цілком вірним видається сам акцент на особливій правовій природі цих об'єктів та відповідних відносин у сфері надрокористування, що виникають у зв'язку з їх вивченням, видобуванням, іншим освоєнням. З назви та змісту ст. 59 КУпН випливає, що наявність в надрах відповідних об'єктів зумовлює спеціальний правовий режим користування самими надрами в межах так званих ділянок особливої наукової або культурної цінності. Тож, не будучи складовими надр, вказані об'єкти взагалі та археологічні, зокрема, детермінують виникнення спеціального правового режиму надрокористування, злочинне порушення якого також має розглядатися у складі феномену злочинності у сфері надрокористування.

Принагідно звернімо увагу й на думку О. П. Шем'якова, з якою є сенс погодитись, з приводу того, що, якщо всілякі археологічні та інші пошукові роботи, пов'язані з проникненням в надра, то відносини у зв'язку з археологічними роботами необхідно вважати видом надрокористування і відповідно розширити види користування надрами, які передбачені ст.14 КУпН[73]. Окрім удосконалення відповідних елементів правового регулювання екологічних відносин, висловлена О. П. Шем'яковим пропозиція має безпосереднє відношення і до формування меж сфери надрокористування як об'єкту кримінологічного аналізу. Мова йде про включення до її складу діяльності так званих «чорних археологів» і таких же за «кольором» «палеонтологів», які всупереч передбаченому чинним законодавством порядку здійснюють діяльність щодо вилучення з надр предметів, які мають культурну, історичну, іншу наукову цінність.

Таким чином, роблячи проміжний висновок, можливо стверджувати, що *надрокористування – різновид правомочності власності на надра, що проявляється у вилученні з надр фізичних, економічних, культурних, наукових, інших соціальних корисних властивостей, пов'язаних із геологічним їх вивченням, розробкою родовищ, видобуванням, переміщенням корисних копалин, підземних вод, порожніх порід, рідкісних геологічних відшарувань, палеонтологічних об'єктів і мінералогічних утворень, що являють*

[73] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 22.

наукову, природоохоронну або культурно-естетичну цінність, будівництвом та експлуатацією підземних споруд, скиданням стічних вод, захороненням відходів виробництва та інших шкідливих речовин, виявленням та видобуванням палеонтологічних, археологічних об'єктів, а також створенням геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення, задоволенням інших потреб громади, суспільства, держави і людства в цілому. Будь-яке усвідомлене, кероване, а також неусвідомлене (за наявності юридичного обов'язку такого усвідомлення) та/або некероване (за наявності об'єктивної можливості керувати) втручання до структури надр з будь-якою метою чи без такої (безпосередньо щодо надр) слід вважати діяльністю у сфері надрокористування. Відтак, злочинність у цій сфері може бути як умисною, так і необережною, пов'язаною, наприклад, із забрудненням складових надр, знищенням або пошкодженням об'єктів, що мають особливу культурну або наукову цінність, які в них знаходяться.

Для кримінологічного ракурсу дослідження важливо також зауважити на відмінностях, що мають місце в екологічному праві у розумінні понять «охорона» та «використання» надр. Відмінності ці цілком зрозумілі та закономірні, мають значення і в аспекті бланкетності диспозиції ст. 240 КК України, і в аспекті адміністративно-правового регулювання, застосування відповідних норм.

Прийнято вважати, що у відносинах надрокористування домінантною телеологічною складовою є економічна; екологічна виражена неявно, додатково. У відносинах же з охорони надр – навпаки: екологічна складова переважає економічну, є основною. Відтак, відносини надрокористування як об'єкт кримінально-правової охорони – комплексні відносини в сфері державного обліку надр, їх геологічного вивчення і розвідки, обороту геологічної інформації, ліцензування надрокористування, розподілу гірської продукції, використання надр (в тому числі нормування і стандартизації видобутку корисних копалин), оптимізації розміщення, утримання, експлуатації, ліквідації та консервації надродобувної інфраструктури, рекультивації просторів в місцях використання надр, обороту відходів гірничодобувного виробництва. Відносини ж у сфері охорони надр – це відносини по збереженню надр як основи екологічної безпеки населення і збереження якісно сприят-

ливого (оптимальної) для життєдіяльності людини природного середовища[74].

Використання та охорона надр формують комплекс взаємопов'язаних, в низці випадків залежних одні від одних відносин. Будь-яке надрокористування зумовлює виникнення і відносин щодо охорони надр, що пов'язано з відповідними юридичними обов'язками надрокористувачів. Водночас надроохоронні відносини, враховуючи структурно-функціональну взаємопов'язаність компонентів екосистем, можуть виникати й з інших підстав, що візуалізуються у сфері користування земельними, водними ресурсами тощо. Недотримання правил охорони, безпеки щодо збереження надр при інших видах діяльності з об'єктивною необхідністю зрештою впливає і на можливість подальшого використання надр. Таким чином, не зважаючи на відмінності у змісті, суб'єктах відносин користування та охорони надр, їх об'єкт залишається спільним – надра.

Ця обставина дає всі підстави включити до обсягу кримінологічної категорії «злочинність у сфері надрокористування» й кримінальні практики, що виражаються в порушенні правил охорони надр. Тож склад злочину, передбачений ст. 240 КК України, цілком обґрунтовано поєднує у своїй конструкції посягання на відносини і надрокористування, і охорони надр, хоча і в різних його варіаціях за ступенем суспільної небезпечності. Що є домінуючою, системоутворюючою компонентою відносин надрокористування та надроохорони – економічна чи екологічна – не є принципово важливим. Так, у юридико-догматичному, кримінально-правовому аспекті, це має прийматися до уваги, що зумовлено відмінностями в об'єктах кримінально-правової охорони, відповідних ознаках суб'єктів злочинів. Але у кримінологічному сенсі – такого очевидного й принципового значення диференціації надрокористування й надроохорони не має. Віднесення екологічної телеологічної компоненти тих чи інших відносин до розряду домінантних є виключно умовною пізнавальною процедурою, що виконує синтетичні функції вузько-юридичного, догматичного значення. У ширшому ж, загальносоціальному, ноосферичному

[74] Шарафутдинов Е. А. Недропользование как объект уголовно-правовой охраны : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Федеральное государственное бюджетное образование высшего образования «Российский государственный университет правосудия». М., 2017. С. 70.

значенні, навряд чи доречно вести мову про примат економічного над екологічним. Це – очевидна, на нашу думку, теза, яка не потребує надто розлогої аргументації; лише пунктирно позначимо ключові її наукові підстави.

В екологічному, аграрному праві прийнято вважати, що критерієм раціональності використання природних ресурсів є паритет економічного й екологічного, за якого другий фактор постає стримуючим щодо першого. Так, А. М. Мірошниченко слушно зазначає, що раціональне використання природних ресурсів передбачає встановлення у конкретній ситуації балансу різних інтересів та пріоритетів (зокрема, економічного, екологічного тощо)[75]. Принцип раціонального використання природних ресурсів – це економічно необхідне й екологічно обґрунтоване природокористування, за якого водночас враховуються економічні й екологічні інтереси людини і суспільства[76]. Раціональне використання природних ресурсів має здійснюватись у спосіб, який призводить до поступового зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище. Обсяг негативного впливу має бути таким, за якого навколишнє природне середовище може його самостійно переробити за допомогою асиміляційної здатності[77].

І хоча у випадку надрокористування не йдеться про здатність надр до самовідновлення, асиміляційної здатності (принаймні у масштабах історичного часу), тим не менш важливою є сама ідея межових показників антропогенного впливу на природу і її юридичного оформлення в механізмах суворих, екологічно обґрунтованих правил, процедур користування та охорони надр. З неї ж (з ідеї) виводяться і дотичні площини, в яких перетинаються траєкторії соціальної діяльності щодо користування й охорони надр, що зумовлює можливість і доцільність їх охоплення в одному діапазоні юридично значущих об'єктів правового регулювання та, відповідно, неправових, в тому числі й злочинних практик.

---

[75] Мірошниченко А. М. Земельне право України : навч. посіб. К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. С. 37.

[76] Каракаш І. І. Природокористування як необхідна умова існування людини і суспільства : визначення поняття й основні принципи // Екологічне право : підруч. / За заг. ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. С. 152.

[77] Дейнега М. А. Теоретико-правові засади раціонального використання природних ресурсів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). С. 87.

Красномовно на користь висловленого судження свідчать узагальнення академіка В. І. Вернадського щодо того, що людина і людство в біосфері – частина її організованості, закономірна функція самої біосфери. І ноосфера, як геологічна сила, об'єктивно взаємодіє із біосферою, первинно виходить з неї. Між кісною частиною біосфери, її кісними природними тілами і живими речовинами йде безперервний матеріальний та енергетичний обмін. Цей обмін з плином часу виражається закономірно змінною рівновагою. Вона пронизує всю біосферу, і цей біогенний струм атомів в значній мірі створює її. Так невіддільно і нерозривно біосфера протягом всього геологічного часу пов'язана з живою речовиною, що її заселяє[78]. Розумова ж діяльність цієї «живої речовини» має враховувати закономірності функціонування біосфери *як базові*.

В площині юриспруденції ця думка небезуспішно розвивається у широковідомих працях академіка О. М. Костенка, ідеї якого виражають інтелектуальне прагнення до узгодження надскладних механізмів відтворення соціальності у всій її багатоманітності, ірраціональності з базовими закономірностями природи. І хоча мова цих ідей (положень концепції юснатуралізму і її кримінологічних обрисів) ще потребує своєї подальшої правничої деталізації, диференціації, формалізації, прагматизації, не може бути сумніві у тому, що логіка діяльності соціальної повинна підпорядковуватись розумінню її природничого, космічного значення. Варто бути свідомим і того, що відсутність такого підпорядкування зменшує розрив у масштабі часу історичного (людського) та геологічного; зближення їх вимірів означає одне – звуження життєвого простору, скорочення його історично-часового резерву.

В цьому контексті слушною є позиція Е. Тоффлера, висловлена у всесвітньо відомому філософсько-футурологічному трактаті «Третя хвиля», згідно з якою в механізм розвитку цивілізацій на технологічній стадії вмонтована закономірність їх самознищення[79]. Цим, зокрема, пояснюється і так званий парадокс Фермі щодо відсутності науково, статистично очікуваного (з вельми великою вірогідністю) виявлення слідів існування інших цивілізації в

---

[78] Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Предисл. Р. К. Баландина. М. : Айрис-пресс, 2013. С. 242, 243, 246.

[79] Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. М. А. Султанова, Н. А. Цыркун. М. : АСТ, 2004. С. 412.

межах доступного для вивчення космосу. Технологічні цивілізації, припускають О. О. Ларіна та В. С. Овчинський, розвиваючись кілька століть по експоненті, потім гинуть, не впоравшись з ризиками і загрозами, пов'язаними з розбіжністю між динамікою технологічної могутності і потенціалом розв'язання протиріч і усунення ризиків, з цим пов'язаними[80]. Таке припущення видається небезпідставним та, на нашу думку, претендує на роль гіпотези, бо навіть прогнозу. І єдиним шляхом забезпечення саморуйнації останнього є, як видається, гармонізація ноосфери і біосфери, практичного утвердження пріоритетності екологічних (а тому й гуманітарних) цінностей, проектів над цінностями і проектами економічними, конс'юмерними.

Тому, досліджуючи злочинність у сфері надрокористування, немає жодної необхідності у розчленуванні цього гносеологічно і праксеологічно цілісного об'єкту в залежності від специфіки спеціальних правил регулювання поведінки суб'єктів, що здатна вплинути на стан надр. Ба більше: подібне розчленування може призвести до невиправданого звуження розуміння сутності, соціально-правової природи, феномену злочинності у сфері надрокористування, обмежити можливості пізнання глибинних закономірностей її детермінації, звузити, врешті-решт, спектр перспективної, потенційно ефективної кримінально-превентивної діяльності. Тож вся гамма можливих суспільно небезпечних діянь, передбачених ст. 240, КК України, входить до складу феномену злочинності у сфері надрокористування.

Проте злочини, передбачені ст. 240 КК України, – не єдині з тих, що складають зміст злочинності у сфері надрокористування як об'єкту кримінологічного аналізу. До них, з огляду на викладене вище положення про включення підземного простору континентального шельфу до складу охоронюваних законодавством України надр, слід включити й порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК України). Крім того, зважаючи на те, що змістом надрокористування охоплюється також і діяльність при добуванні, створенні, експлуатації антропогенних об'єктів, розташованих в надрах, але які не є природними складовими надр, до злочинності у сфері надрокористування та-

[80] Ларина Е. А., Овчинский В. С. Парадокс Ферми и угрозы будущего. *Завтра. Блоги и сообщества*. URL : http://zavtra.ru/blogs/paradoks_fermi_i_ugrozi_budushego (дата звернення : 27.08.2018).

кож варто включити й незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ст. 298 КК України – в частині діянь, пов'язаних із проникненням до надр).

Три вказані юридичні різновиди кримінальних практик, передбачені ст.ст. 240, 244 та 298 КК України, є ***основними***, складають діяльнісний та функціональний базис злочинності у сфері надрокористування. Втім, остання ними не вичерпується, виключно через них не може бути пізнана як на гносеологічному рівні відрефлексованих проявів (структурно-системний аспект), так і на рівні предмету, феномену (феноменологічний аспект). Лише у поєднанні знань про фіксовані прояви злочинності, їх феноменологічних, сутнісних узагальнень може бути сформоване наукове уявлення про злочинність у сфері надрокористування як об'єкт кримінологічного дослідження.

В цьому контексті не можна оминути увагою й досі жваву наукову дискусію про природу злочинності. Кримінологічна наука рясніє відмінностями у визначеннях останньої. Здійснена вже не одна спроба відповідної систематизації наявних підходів, дефініцій, їх критичного аналізу. Ця обставина звільняє нас від необхідності в цій роботі у поглибленому описі й поясненні існуючих концепцій, точок зору. Позначимо лише те, що найбільш виваженим, помірно вразливим до критики є так званий інтегративний підхід, який розвивається у працях В. В. Голіни, А. П. Закалюка, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, В. С. Овчинського, Ю. В. Орлова, О. Г. Фролової та інших вчених. Згідно цього підходу злочинність – це історично мінливий, статистично стійкий, релятивний, соціальний феномен, що виражається у масових, інституційних, суспільно небезпечних практиках, форми прояву яких мають модельний кількісно-якісний вираз у понадсумативній сукупності злочинів, а також злочинній діяльності[81].

---

[81] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 36; Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності : від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права:* електрон. наук. фахове вид. 2017. № 5. С. 276. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf (дата звернення : 03.09.2018); Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. К. : «АртЕк», 1997. С. 11, 16.

Принагідно зауважимо, що більшість розробників й послідовників цього підходу наполягають на тому, що злочинність – не явище, а феномен. Цілком можна підтримати цю думку. Але необхідно також віддавати собі звіт у тому, що закономірності людського пізнання, їх іманентна суб'єктивність, а надто у сфері науки, сфері з виключною дискурсивною опосередкованістю безпосередніх переживань, інтенції, наукової інтуїції (у термінології професора О. М. Литвинова) практично повністю виключають можливість оперування феноменами. М. Хайдеггер так визначив феномен (мовою перекладу): «Себя в себе самом показывающее»[82]. Феномен не ілюзія, не видимість, не прояв чогось іншого – він сам є тим, чим він є[83] . Але не річчю самою в собі (за І. Кантом), ноуменом (за Е. Гуссерлем), а його суб'єктивізованою, *чуттєвою* проекцією. Зважаючи на це, правим видається Є. Фінк, який стверджує, що феномени не можуть бути предметом «об'єктивного дослідження»[84]. Тому у сфері наукового пізнання загалом і пізнання злочинності, зокрема, йдеться про оперування у поняттях, категоріях, судженнях інформацією, що складає зміст не стільки феномену, скільки екзофеномену – позаявища, що виявляється опосередковано, синтетично, але не у безпосередньому відчутті, феномені.

Тому, коли стоїть задача визначити той чи інший вид злочинності як об'єкт пізнання, дослідження, це означає визначити його екзофеномен. Останній формується із структурних та системних сигнатур, поєднання яких (що прийнято вважати структурно-системним підходом), виводить дослідника на функціональний і далі – феноменологічний аналіз. Відтак, екзофеномен злочинності складається з поняття про неї, наукового уявлення про його склад, ознаки, функції, іншої суттєвої для доктрини і практики інформації описового, пояснювального, прогностичного значення.

Структурні сигнатури злочинності – це рівень «візуального» (того, що можна спостерігати), явища юридично визначеного та формально, реєстраційно закріпленого; виражається у масі всіх

---

[82] Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В. В. Бибихина. Х. : «Фолио», 2003. С. 32.

[83] Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия. Мн. : ЗАО «Издательский центр «Экономпресс», 1999. С. 8.

[84] Финк Е. Основные феномены человеческого бытия. М. : Канон, РООИ Реабилитация, 2017. С. 105–107.

зареєстрованих та імовірно (на підставі наукових відомостей про латентність) вчинених злочинів. Системні сигнатури – виявляють вже функціональні характеристики внутрішньої будови злочинності; будучи суть синтетичними, дозволяють дещо ширше поглянути на явище, встановити його адекватні межі та, відповідно зміст; в перспективі – доповнити розуміння його соціальної механіки, детермінаційних закономірностей, проникнути глибше до феноменологічної природи, дещо наблизитись до усвідомлення сутності.

Структурно-системний ракурс аналізу злочинності у сфері надрокористування виявляє доповнену до трьохвидової бази кримінальних практик (ст.ст. 240, 244, 298 КК України) панораму асоціальності. Вона складається з акцесорних та супутніх злочинів.

Акцесорні кримінальні практики у сфері надрокористування є допоміжними, такими, що зумовлюють можливість, або полегшують відтворення основних, базових, стимулюють їх. Вони своєю чергою репрезентовані трьома функціонально автономними групами злочинів: 1) техніко-забезпечувальні; 2) корупційні; 3) легалізаційні – легалізація (відмивання) коштів, отриманих злочинним шляхом – від вчинення основних злочинів у сфері надрокористування, а також умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом в частині.

Перші – виконують суто операціоністську функцію, пов'язані із вчиненням злочинів, передбачених ст. 263 КК України (в частині незаконного поводження з вибуховими речовинами, пристроями для підриву порід й ведення підземного добування корисних копалин), продукують здебільшого номінальні загрози громадській безпеці, а також забезпечують функціональність каналів збуту (ст. 198 КК України – придбання та збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом, ст. 201 КК України – контрабанда культурних цінностей – артефактів, вилучених з надр «чорними археологами»). Другі ж (ст.ст. 191, 368, 368-1, 369 КК України та ін.), по-перше, виявляють низку специфічних функціональних ознак злочинності у сфері надрокористування та, по-друге, забезпечують стійкість останньої, її зворотний виплив (з боку суб'єктів великого бізнесу) на політичну систему держави, зумовлюють спричинення масштабної й непоправної шкоди навколишньому природному середовищу взагалі та надрам України, зокрема.

Легалізаційні кримінальні практики у сфері надрокористування мають своєю функцією виведення з «тіні» капіталу, отриманого від вчинення основних злочинів у вказаній сфері, його інтеграцію із «прозорими», легальними компонентами фінансової системи як на внутрішньо державному, так і міжнародному рівнях. Кримінально-правова оцінка таких практик знаходить своє відображення здебільшого у двох складах злочинів, ознаки яких передбачені: а) ст. 209 КК України – легалізація (відмивання) коштів, отриманих злочинним шляхом; б) ст. 209-1 КК України – умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом в частині неподання, несвоєчасного подання або подання недостовірної інформації про фінансові операції, що відповідно до закону підлягають фінансовому моніторингу, спеціально уповноваженому центральному органу виконавчої влади із спеціальним статусом з питань фінансового моніторингу, якщо такі операції здійснюються суб'єктом легалізації коштів, отриманих від вчинення основних злочинів у сфері надрокористування.

Корупційно-акцесорна та легалізаційно-акцесорна складові злочинності у сфері надрокористування в поєднанні із базовими кримінальними практиками проти довкілля дозволяє віднести її до комплексних міжвидових кримінальних практик. З позицій кримінологічної таксономії вона може бути охарактеризована як *різновид еколого-економічної організованої злочинності*. В її структурі можливо виділити декілька предметно відособлених блоків: злочинність у нафтогазовому комплексі, вугільній промисловості, у галузі добування мінеральних ресурсів, дорогоцінного (напівдорогоцінного) каміння (особливо гостро вже багато років стоїть проблема масового видобування бурштину), металів (чорних, кольорових, рідкісних, благородних, розсіяних, рідкісноземельних), неметалів (каменю-пісковику, піску формувального, мінеральної води, вогнетривкої, тугоплавкої, фарбувальної глини, крейди, нефеліну тощо). Проте, незважаючи на внутрішню предметно діяльнісну диференціацію, сутність злочинності у сфері надрокористування, включаючи її екзофеномени, залишається незмінною та виявляє себе передусім як симбіотичний, складно організований (у поєднанні мережевої та ієрархічної структур), системний рух соціальної матерії (інституційної діяльності) у еколого-економічній і дотичній до неї, політичній, сферах.

Вище ми вже окреслювали (хоча і у найбільш загальних контурах) ціннісно-світоглядну складову цього дослідження і його автора. В цій складовій безумовним пріоритетом є людина у її єдності з природою, людина як природно-духовна сутність. Тож і злочинність у сфері надрокористування ми розглядаємо перш за все як різновид злочинності *екологічної*, як такого різновиду кримінальних практик, що виражає крайній ступінь природничо-правового невігластва, експансіонізм, агресивний конс'юмеризм.

Академік Д. С. Ліхачов з цього приводу підкреслював, що ідея прогресу супроводжує історію людства в його доступній перспективі (не такій вже й великій). В своїх примітивних формах вона розглядає минуле і сучасність як жертву, що приноситься в ім'я майбутнього. Але виявилося так, що в реальному житті вона почала жертвувати майбутнім в ім'я короткої сучасності[85]. Дійсно, нерозумна «експлуатація» природи є «експлуатацією» майбутнього, майбутніх поколінь, що однозначно виявляє не тільки антагонізм *homo*, так би мовити, *sapiens* зі своїм природним (єдиним не синтетичним) середовищем існування, а й крайній ступінь антигуманності, поширення якої свідчить про рівень розвитку суспільства. Правий в цьому контексті І. М. Даньшин, який вказував, що хоча реальним проявом злочинності є злочини, вона є явищем, що відображає стан суспільного організму[86]. Зважаючи на це, а також те, що, як слушно зауважує Ю. А. Турлова, соціальне конструювання екологічної злочинності ґрунтується на цілком об'єктивних реаліях, на тому, що вона створює небезпеку біологічним основам існування людства[87], предметно-діяльнісним ядром злочинності у сфері надрокористування неодмінно постають перш за все вади масової екологічної свідомості. Тож не випадковим, симптоматичним і влучним видається наданий міністром екології та природних ресурсів України коментар з приводу результатів опитування населення з питань охорони довкілля: «Лише 5% українців однією

[85] Лихачёв Д. С. О природе для нас и о нас для природы // Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет. СПб. : АЗБУКА, 2017. С. 345.

[86] Даньшин І. М. Проблеми детермінації злочинності. *Вісник Академії правових наук України.* 1994. № 2 : зб. наук. пр. : для наукових та практичних працівників. Х. : Основа, 1994. С. 120.

[87] Турлова Ю. А. Феномен екологічної злочинності : питання кримінологічної дефініції. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. Вип. 66. С. 244, 245.

із головних особистих проблем назвали навколишнє природне середовище. Насправді – це діагноз для нас всіх»[88].

Саме тому, а не лише через характеристики безпосередніх і родового об'єктів злочинів, передбачених ст.ст. 240 і 244 КК України, злочинність у сфері надрокористування є передусім злочинністю екологічною, такою, що становить загрозу біологічним основам життя людей. Але цього знання недостатньо для розуміння всієї сутнісної і функціональної багатогранності цього феномену. Доповнює таке розуміння інституціональний підхід й аналіз *злочинності у сфері надрокористування як кримінальних практик у сфері економіки.*

В цьому контексті не зайвим буде послатися на оцінку специфіки екологічної злочинності загалом та у сфері надрокористування, зокрема, надану фахівцями Програми Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища (UNEP – United Nations Environment Programme): констатується збереження визначального інституційного значення у відтворенні екологічних злочинів високопрофесійних міжнародних злочинних бізнес-угруповань[89].

Кримінальні практики у сфері економіки є окремим, злочинним, сегментом тіньової економіки. Остання за визначенням В. М. Поповича є сукупністю соціально нейтральних чи соціально позитивних, не обкладених податком джерел доходів громадян, отриманих від необлікованих та неоподаткованих видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально негативних джерел тіньових доходів та антисоціальних джерел тіньових капіталів, отриманих за рахунок вчинення протиправних криміналізованих та криміногенних, але не криміналізованих тіньових діянь в тих чи інших галузях соціально-економічних, фінансових, цивільно-правових відносин у сфері цивільного обороту речей, прав, країни

[88] Остап Семерак : «Діагноз, коли лише 5 % українців вважають важливим питання довкілля» / Міністерство екології та природних ресурсів України. Офіційний веб-портал. URL : https://menr.gov.ua/news/32421.html (дата звернення : 31.08.2018).

[89] UNEP-INTERPOL report : value of environmental crime up 26 %. URL : https://www.interpol.int/News-and-media/News/2016/N2016-073 (дата звернення: 02.11.2018).

в цілому[90]. Злочинність у сфері надрокористування без сумніву є одним з найбільш істотних складових тіньової економіки. За оцінкою Генерального прокурора України сфера видачі дозволів на користування надрами є другим за значущістю корупційним сегментом, де відбувається масштабне незаконне збагачення. За період 2014–2017 рр. проведено лише 43 аукціони щодо видачі дозволів на користування надрами. Фактично виданих же дозволів – 2213[91].

При цьому варто зауважити на дотичності кримінальних до некриміналізованих суспільно небезпечних, криміногенних практиках надрокористування, що є однією з особливостей досліджуваного різновиду злочинності. Так, наприклад, як засвідчили отримані нами експерті оцінки працівників прокуратур Харківської, Херсонської та Одеської областей, в зазначених регіонах здійснюється масовий незаконний видобуток піску (в подальшому він використовується як для виробництва будівельних матеріалів, так і на будівельних роботах), який, наразі, відноситься до корисних копалин місцевого значення. Заподіювана роками шкода обчислюється мільярдами гривень. Втім, наявність потужного політичного лоббі у представників великого будівельного і виробничого (будівельних матеріалів) бізнесу в Україні не дозволяє внести відповідні зміни і доповнення до переліку корисних копалин загальнодержавного значення (постанова Кабінету Міністрів України № 827 від 12.12.1994 р.), про необхідність чого вже неодноразово наголошується в експертному середовищі. Подібні приклади недвозначно свідчать про взаємозв'язки економічної та політичної (в тому числі й корупційної) злочинності, зв'язуючим функціональним компонентом яких в конкретному випадку виступають кримінальні та некриміналізовані суспільно небезпечні практики у сфері надрокористування.

Показовим в цьому контексті є випадок із кримінальним переслідуванням Федеральним бюро розслідувань США одного з

---

[90] Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. С. 101.

[91] Генпрокурор обурений станом справ у надрокористуванні. *Obozrevatel.ua.* 2018. 28 серпня. URL : https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/lutsenko-zvinuvativ-semeraka-u-koruptsii.htm (дата звернення : 30.08.2018).

українських бізнесменів, якого, за повідомленнями низки ЗМІ з посиланням на правоохоронців США, звинувачують у підкупі – наданні неправомірної вигоди у розмірі 18,5 млн. доларів США з метою отримання дозволу на видобуток титанової сировини в Індії. Готову продукцію потім планували продавати у США. У цій справі проходять шестеро людей, серед яких – індійський парламентар, угорський, індійський та шриланкійський підприємці. За версією слідства, підозрювані підкупили індійських чиновників, щоб отримати дозвіл на розробку титанової шахти в індійському штаті Андхра-Прадеш[92].

Втім, зв'язок екологічної і політичної злочинності вбачається не лише у спільній корупційній площині. Варто визнати, що прагнення в отриманні доступу до корисних копалин нерідко стає приводом для широкомасштабних політико-кримінальних практик, в тому числі й агресивного характеру. І навпаки – фінансове забезпечення локальних і регіональних збройних конфліктів також часто здійснюється за допомогою злочинного надрокористування.

За даними міжнародної правозахисної організації *Greentumble* в Африці претензії різних організованих злочинних групувань, державних, квазідержавних і парамілітарних об'єднань на контроль над алмазною промисловістю викликали збройний конфлікт, який коштував життя тисячам осіб протягом 1990-х та 2000-х років. Обсяги незаконного алмазодобування сягнули мільярдів доларів щороку. Ці гроші в значній мірі використовувались для фінансування громадянських воєн, які знищували країни, включаючи Сьєрра-Леоне, Анголу, Ліберію, Кот-Д'Івуар та Демократичну Республіку Конго[93].

---

[92] Тейзе Є. О. ФБР проти Фірташа : політика чи корупція? *Deutsche Welle.* 2015. 20 квітня. URL : https://www.dw.com/uk/фбр-проти-дмитра-фірташа-політика-чи-корупція/a-18389211 (дата звернення: 31.10.2018); Справа Фірташа : у чому звинувачують українського олігарха? *112. UA.* 2017. 21 лютого. URL : https://ua.112.ua/statji/sprava-firtasha-u-chomu-zvynuvachuiut-ukrainskoho-oliharkha-373459.html (дата звернення: 31.10.2018); Суд дозволив екстрадицію Фірташа : історія справи. BBC. News. Україна. 2017. 21 лютого. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-39041879 (дата звернення: 31.10.2018) та ін.

[93] The Dangerous Effects of Illegal Mining / Greentumble editorial team. URL : https://greentumble.com/the-dangerous-effects-of-illegal-mining/ (дата звернення: 31.10.2018).

За даними інформаційного ресурсу *Public Broadcasting Service*, під час розпалення конфлікту Сьєрра-Леоне втекли з країни чи були примусово виселені з територій, де здійснюється незаконне добування алмазів, більше 2 млн. людей, близько 120 тис. людей – були вбиті, 75 тис. – поранені[94]. Як можна бачити, йдеться про вчинення злочинів агресії, проти людяності як з метою доступу до природних ресурсів, надр, так і використання отриманих від їх видобування коштів з метою фінансування подібних злочинів. Аналогічні закономірності прослідковувались і у забезпеченні функціонування терористичної організації «Ісламська держава», значний відсоток коштів на існування якої отримувалось від незаконного видобутку нафти на захоплених терористами територіях Сирії, Іраку.

ООН у своїй нормативній базі оперує таким поняттям як «криваві алмази» (*blood diamonds*) або «конфліктні алмази» (*conflict diamonds*). Під ними розуміються алмази, що походять з районів, контрольованих силами або фракціями, що виступають проти законних та міжнародно визнаних урядів країн (переважно – Африканського континенту), і використовуються для фінансування військових дій в опозиції до цих урядів або в порушення рішень Ради Безпеки ООН. За своєю природою всі «криваві алмази» походять з нелегальної гірничої діяльності, оскільки вони видобуваються примусовою працею і торгуються нелегально. Продаж таких алмазів також підтримує торгівлю наркотиками та тероризм[95]. У Резолюції № 11039 від 16.12.2010 року Генеральна Асамблея ООН висловила серйозну стурбованість та констатувала існування прямого зв'язку між торгівлею «конфліктними алмазами» та збройними конфліктами, діяльністю повстанців, спрямованих на підрив легітимних урядів, підживленням громадянських воєн в Західній Африці та інших місцях[96].

---

[94] Truth and Justice in Sierra Leone. *PBS. News Hour*. 2003. 3 Jan. URL : https://www.pbs.org/newshour/show/truth-and-justice-in-sierra-leone (дата звернення: 31.10.2018).

[95] Learn What Illegal Mining Operations Are. *The Balance*. 2018. 09 April. URL : https://www.thebalance.com/what-is-illegal-mining-and-how-significant-is-it-2367443 (дата звернення: 31.10.2018).

[96] Резолюція № 11039 від 16.12.2010 року : Міжнародний документ. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних націй. URL : https://www.un.org/press/en/2010/ga11039.doc.htm (дата звернення: 31.10.2018).

В цьому контексті заслуговує на увагу та підтримку позиція Ю. В. Орлова, який, досліджуючи феномен сучасної політичної злочинності, доходить висновку, що відбувається трансформація останньої в площині утвердження такого вектору зовнішньополітичної, міжнародної злочинної діяльності як боротьба за природні ресурси. Політична та екологічна злочинність, небезпідставно стверджує вчений, набувають все більшої площі спільної інституційної взаємодії. При чому, якщо до останнього часу превалюючими напрямами політичної кримінальної активності у сфері доступу до природних ресурсів були забезпечення контролю за видобуванням вуглеводнів, а також блокування розвитку технологій альтернативної енергогенерації (в тому числі й з невичерпних джерел енергії), то у найближчій перспективі до них долучиться й контроль над запасами прісної води. Отже, феномен політичної злочинності відображає залежність не лише від політичної кон'юнктури, а й від параметрів природного середовища людей як біологічного виду[97].

В цьому ж руслі розмірковує і В. М. Дрьомін, який обґрунтовано вважає, що економічна злочинність щільно пов'язана з соціально-політичними умовами функціонування економіки[98]. Злочинність у сфері надрокористування в цьому сенсі не є винятком. При цьому вона як виявляє на собі проекцію політичних кримінальних практик, так і сама впливає на них каналами зворотних зв'язків (через тіньовий лобізм, політичну корупцію тощо).

Відомий дослідник сучасних політекономічних, соціальних проблем У. Бек констатує, що економічна влада трансформується у політичну метавладу у формі побічних наслідків: світові економічні актори здійснюють переворот у світовому устрої за зразком політики як побічного наслідку. Власність служить не тільки індикатором можливості розпоряджатися капіталом, а й індикатором політичної влади[99]. Суб'єкти такої власності, продовжує У. Бек, знаходяться поза зоною досяжності правових заходів протидії ко-

---

[97] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 257.

[98] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 787.

[99] Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Пер. з нім. О. С. Юдіна. К. : «Ніка-Центр», 2011. С. 170–171.

рупції, по суті формується субполітика. Саме таке використання функції власності вочевидь набуває дедалі більшого значення[100]. Небезпечність такої ситуації криється у тому, що впливові економічні гравці не потребують їх суспільно-політичної легітимізації задля отримання можливостей у сфері публічного адміністрування. Вони не перебувають на авансцені політичних баталій, але позиціонуються з авангардом рушійних сил всього суспільного розвитку, який в тому числі й неодмінно користується політичним арсеналом засобів[101].

Таким чином, злочинність у сфері надрокористування, характеризуючись потужним інституційно-економічним функціоналом, не тільки відчуває на собі вплив злочинності політичної (в цьому аспекті остання є системним криміногенним фактором), а й сама постає генератором політико-кримінальної активності, розширюючи межі та доповнюючи зміст свого феномену, його криміногенно детермінаційні властивості.

Показовими тут, вважаємо, результати голосування Верховної Ради України у період з кінця 2016 – початку 2017 року за ключові законопроекти, які повинні стимулювати розвиток нафто-, газодубовної галузі. Проект Закону № 3096, який має на меті лібералізацію та спрощення процедури відведення земель для нафтогазових проектів, посиливши при цьому захист інтересів як землевласників, так і землекористувачів, не був підтриманий. Проект Закону № 4840 про розкриття інформації у видобувних галузях – одне з найдивніших голосувань Парламенту. Народні депутати не проголосували за законопроект, який повинен сприяти прозорості видобувних галузей, встановлюючи правила та штрафи за ненадання звітності та інформації про діяльність видобувних компаній[102].

Можна стверджувати, що економічні актори, в тому числі й у гірничій промисловості, у сфері надрокористування в цілому, на сьогоднішній день є потужними політичними гравцями. А вра-

---

[100] Там само. С. 171–172.

[101] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 332.

[102] Темнюк Т. О. Реформа нафтогазової сфери : на язиці густо, а на ділі пусто. *ЭнергоРеформа*. 2017. 6 апреля. URL : http://reform.energy/analitics/reforma-naftogazovoi-sferi-na-yazitsi-gusto-a-na-dili-pusto-669 (дата звернення : 31.08.2018).

ховуючи апріорні телеологічні установки їх діяльності, що візуалізуються у спектрі цілей максимізації прибутку, здійснюваний з їхнього боку вплив на політичну систему держави виявляється вкрай деструктивним, характеризується широким спектром криміногенних наслідків (зокрема, для загальної злочинності загалом), чинником стагнації соціального розвитку. В цьому контексті цілком обґрунтованими видаються судження О. Г. Кальмана, який стверджував, що рівень економічної злочинності протягом XX століття з року в рік зростав у всіх країнах світу незалежно від ступеня економічного розвитку, а в кінці його досяг транснаціональних масштабів і почав загрожувати національній та міжнародній безпеці[103].

Аналогічну думку висловлює і В. В. Колесников, вказуючи, що кримінальна економіка діалектично розвинулась до рівня специфічного соціального інституту, який представляє реальну загрозу для безпеки нації і її легітимної інституційної системи. Маючи власну інституційну структуру, вона почала генерувати й масово відтворювати сукупність специфічних норм, зв'язків, відносин. Іншими словами, кримінальна економіка почала виконувати певну соціальну функцію, «заміщуючи» інститути неефективної держави, як у національному господарства, так і поза його межами[104].

Злочинності у сфері надрокористування в Україні як економіко-кримінальному феномену, вочевидь, притаманні в тій чи іншій мірі вказані властивості з числа загроз міжнародній та національній безпеці. Перші – менш явно виражені. Виключення хіба що становить злочинне видобування та контрабанда бурштину й окремі аспекти кримінального надрокористування на фоні агресії проти України, тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, окремих районів Донецької та Луганської областей. Другі ж – мають більш контрастні конфігурації й прояви в площині політичної системи, а від неї – й численних сфер, що залежать від публічного адміністрування. Варто визнати, що злочинність у сфері надроко-

[103] Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Х. : Гімназія, 2003. С. 10.

[104] Колесников В. В. Экономическое развитие общества и преступность // Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью : монография / Науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. С. 294.

ристування є вагомим чинником політичного процесу в Україні як на місцевому, регіональному, так і загальнодержавному рівнях.

Не останню роль в ескалації східноукраїнського сепаратизму в першій половині 2014 року зіграли гірничо-промислові елементи вітчизняного олігархату (потужних економічних акторів – тіньових політичних гравців; Україна ж, як аргументовано стверджує О. Ю. Бусол, характеризується олігархічною моделлю корупційних відносин[105]). Як зауважує з цього приводу В. І. Поклад, події на Сході можна інтерпретувати ще і як кримінальну контрреволюцію. Як відповідь Донбасу на антикримінальну революцію в Києві. Проголошені Майданом гасла були сприйняті як замах на звичний порядок, що ґрунтувався в тому числі на розкраданні бюджетних дотацій вугільній галузі, незаконному видобуванню вугілля і т.д. Нехай напівкримінальний, тіньовий, але стабільний і досить комфортний. Його обвалення віщувало дуже серйозні незручності. І не тільки для тіньових господарів регіону. Звідси протест проти євроінтеграції, проти ідей і гасел Майдану. Але, оскільки явний вираз симпатій до кримінального порядку в регіоні неприпустимий, в хід пішли маскувальні тези про федералізації, про приєднання до Росії[106]. І хоча наразі немає сумнівів у тому, що події на Сході України є суть злочинами агресії РФ проти нашої держави[*], варто також зважати і на те, що така агресія могла бути

---

[105] Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. К., 2015. С. 5.

[106] Поклад В. И. Луганский сепаратизм глазами луганского социолога. *Наукові праці : науково-методичний журнал.* Вип. 250. Т. 262. Філософія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 105.

[*] Це безпосередньо випливає з: положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду; визначення агресії, наданому в Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р.; положень Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18.01.2018 року № 2268-VIII; результатів попереднього розслідування прокуратури Міжнародного кримінального суду ситуації в Україні, в яких міститься юридична оцінки збройного протистояння в окремих районах Донецької та Луганської областей як міжнародного збройного конфлікту за ознакою безпосередніх бойових зіткнень збройних сил України та РФ.

реалізована не будь-де, а виключно на підготовленому соціальному підґрунті, з опорою на суб'єктів фактичної місцевої влади.

В судженнях В. І. Поклада на дескриптивному рівні прослідковується ще одна вельми глибока й небезпідставна думка: істотною рисою вітчизняної (як і багатьох інших пострадянських) економічної системи є її симбіотичність, зрощеність відверто кримінальних, некримінальних тіньових та легальних інститутів із залученням до їх функціонування широких верств населення. І ця обставина не може не враховуватися при формуванні як комплексного, системного бачення феномену злочинності у сфері надрокористування, так і розробці, плануванні заходів такої ж системної протидії її відтворенню. Ігнорування цієї обставини загрожує новими хвилями сепаратизму (досить згадати вже сформовані дефакто власні, автономні регіональні право-сингулярні порядки у так званій «бурштиновій народній республіці» – Житомирській, Волинській та Рівненській області), знедержавлення легітимності, подальшого поширення, усталення неправових, злочинних практик вирішення суспільних протиріч.

Таким чином, варто бути свідомим того, що екологічна злочинність взагалі та злочинність у сфері надрокористування, зокрема є вельми потужним фактором, що впливає не тільки на економіку, політику, але й на суспільство загалом, постає чинником широкоформатної криміналізації і влади, і суспільства. Така інтерпретація екзофеномену кримінальних практик у сфері надрокористування, їх економіко- та політико-інституційного характеру виводить на розуміння і того, що такі практики є стійкими, відтворюються за принципами самоорганізації систем, а тому цілком закономірно можуть бути віднесені й до розряду функціонально автономної чарунки *організованої злочинності*.

Вона здатна не лише самодетермінуватися, адаптуватися, ретранслювати інформацію про кримінально-інституційні практики майбутнім агентами тіньової економіки, надрокористування, а й чинити системний спротив спробам обструкції її структур і механізмів. Останнє зауваження видається нам особливо важливим, адже інкорпорує злочинність у сфері надрокористування до складу не просто організованої злочинності у її вузькому, кримінально-правовому (та й те не надто вдало визначеному) аспекті, а у широкому кримінологічному її розумінні як, перш за все, системи організованих економічних, політичних кримінальних практик, що спричиняють шкоду довкіллю, культурній спадщині. Слід бути сві-

домим того, що ядром кримінального надрокористування є не організація й утримання нелегальних вугільних копалень, так званих «копанок» і їм подібних (хоча і цю діяльність, безумовно, не можна обділяти як науковою, так і кримінально-превентивною увагою), а неконкуретне, всупереч встановленому законом порядку, корупційно забезпечене, масштабне видобування найбільш широкого за спектром видів корисних копалин в Україні, а також об'єктів археологічної спадщини.

А. П. Закалюк цілком обґрунтовано критикував надміру догматичний, завузький підхід до сутності організованої злочинності, який дозволяв сконцентруватися виключно чи здебільшого на організованих злочинних угрупуваннях загальнокримінальної спрямованості. Такий підхід, зауважував вчений, «…вигідний тим особам, які ведуть злочинну діяльність саме у сфері економіки. Оскільки ці особи, як правило, пов'язані з представниками вищої влади, з боку останньої не проявляється волі та вимогливості щодо відповідної зміни законодавства, а до керівників правоохоронних органів – стосовно рішучого виправлення існуючої практики»[107].

Варто також підтримати думку О. О. Макієнка, згідно з якою організована злочинність перетворилась на фактор соціально-політичного й економічного загальнодержавного впливу, випрацювала механізми контролю стосовно ключових механізмів, інституцій та структур, включаючи засоби масової інформації та комунікації[108]. Реалії сучасної української кримінологічної обстановки дають всі підстави поширити наведене судження й на вітчизняне суспільство, державу. Підтвердження цьому можливо віднайти у численних працях О. М. Бандурки, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, О. М. Костенка, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова та інших кримінологів.

Вершиною організації убезпечення діяльності злочинних об'єднань – наголошував А. П. Закалюк – є їх «хождение во

---

[107] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 2. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 291.

[108] Макиенко А. А. Криминалитет и власть в стране. *Інформаційний бюлетень міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю.* 2002. № 5. С. 84; Макиенко А. А. Криминалитет и власть в стране (окончание статьи). *Інформаційний бюлетень міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю.* 2002. № 6. С. 63.

власть» та захоплення кінцевої влади[109]. І організовані злочинні угруповання, що спеціалізуються на кримінальних практиках у сфері надрокористування, одній з найбільш прибуткових в державі, не є в цьому сенсі виключенням: їх представники та «клієнти» (за системою «патрон» – «клієнт») широко представлені у вищих, центральних й місцевих органах державної влади, муніципалітеті, вони реально впливають на політику держави, творять її як у галузевому, так і загальнонаціональному масштабі.

При цьому події кінця 2013 – початку 2014 рр., які увійшли в історію як Революція Гідності, на жаль, принципово ситуацію не змінили. Зібрані нами експертні оцінки, особистий досвід невключних та включних спостережень, ділових зв'язків автора із представниками великого гірничого бізнесу, державних гірничих підприємств, представників профільних міністерств, служб свідчать про визначальний вплив на розвиток галузі саме організованих злочинних угруповань економічної спрямованості. Їх структури – гнучкі, поєднують в собі як і субординаційні, так і реординаційні, мережеві принципи організації, управління[110].

Одним з ключових функціональних елементів, що забезпечує динамічність механізмів кримінальних промислів у сфері надрокористування, є наявність стійких корупційних схем, існування яких принципово не залежить від персонального складу тих чи інших органів державної влади. Під такими схемами в науці розуміють умовно самостійні форми прояву організованої злочинності у сфері економіки – стійким, комплексним соціально-правовим феноменом, що виражається у системній діяльності, алгоритмізованій послідовності дій щодо готування та безпосереднього вчинення корупційних злочинів як мети та/або засобу задоволення інтересів у сфері економічних відносин неправомірним способом з попереднім створенням юридичної бази прикриття чи без такого, але з використанням елементів механізму правового регулювання[111]. Однією з кримінологічно значущих властивостей корупцій-

---

[109] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 2. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 294.

[110] Максіменцев М. Г. Злочинність у сфері надрокористування як міжнаціональний соціально-правовий феномен. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (18). С. 78–87.

[111] Орлов Ю. В. Корупційна схема : поняття та сутність // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф., (31 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС

них схем є їх інституційне взаємопроникнення, що впливає на системну дисфункцію цілих галузей народного господарства, безпеки й обороноздатності країни[112]. Особливості їх функціонування як елементів акцесорних кримінальних практик у сфері надрокотування в Україні більш детально будуть розкриті у наступних розділах цього дослідження.

Тут же важливо підкреслити те, що злочинності у сфері надрокористування притаманні всі риси найбільш небезпечного сегменту організованої злочинності в еколого-економічній сфері – системність, інтегрованість з владними структурами, стійкість, наявність розвинених механізмів самовідтворення (до числа яких, серед іншого, належать і корупційні схеми), ретрансляції кримінального досвіду, в тому числі й в межах апарату публічного адміністрування, вплив на формування й реалізацію державної й місцевої економічної, екологічної, частково – зовнішньої, правової і безпекової політики, істотна шкода довкіллю.

Таким чином, акцесорні кримінальні практики дозволяють ширше поглянути на злочинність у сфері надрокористування, визначити ключові риси її феномену, в тому числі й опосередковано – через екзофеномен. Цій же меті слугує і включення до орбіти кримінологічного аналізу ***супутніх*** злочинів у сфері надрокористування. Їх перелік – вельми широкий. До них входять і злочини проти безпеки виробництва на гірничих підприємствах; злочини проти довкілля. Наприклад, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК України), порушення правил охорони вод (ст. 242 КК України, в частині забруднення підземних вод, водоносних горизонтів, джерел питних, лікувальних вод) забруднення моря (ст. 243 КК України), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК України), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247 КК України). Актуальність останнього наочно проявляється у випадку незаконного видобування бурштину відкритим способом, внаслідок застосування якого відбувається вимивання ґрунтів, знищення рослин.

України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 140.

[112] Там само. С. 140.

Також супутні кримінальні практики у сфері надрокористування можуть охоплювати низку злочинів проти власності, у сфері господарської, службової діяльності, а саме:

– протиправне відчуження майна та заволодіння ним фальсифікацією документів, зокрема приховування реального стану видобутих ресурсів та їх неоприбуткування;

– нецільове використання коштів, виділених на освоєння родовищ нафти і газу, та завищення обсягів виконаних робіт з метою розкрадання цих коштів;

– придбання обладнання за вищими, ніж ринкові, цінами, переважно за бюджетні кошти;

– надання в оренду приміщень, майнових об'єктів та матеріальних цінностей, технічної документації при занижених ставках оплати порівняно з ринковими;

– укриття органами і підрозділами Міністерства економіки та природних ресурсів, Державної служби геології та надр, Державної фіскальної служби виявлених порушень при перевірці підприємств, які виконують діяльність у сфері експлуатації родовищ корисних копалин щодо забезпечення технічних, безпечних, екологічних, стандартних умов та оплати за користування надрами, інших платежів до бюджету тощо;

– надання до державних органів недостовірної інформації про діяльність у сфері освоєння та експлуатації родовищ корисних копалин, щодо виконання умов і правил діяльності у цій сфері, про прибутки та обсяги видобутку, місця діяльності і т.п.;

– фальсифікація підсумків перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємництва щодо використання та збереження матеріальних цінностей (коштів), неповнота нарахування та сплати податків, незастосування штрафних і фінансових санкцій, безпідставне застосування пільг при оподаткуванні тощо[113].

Перелік супутніх злочинів не є вичерпним та залежить від конкретних видів, способів, місць здійснення, організації надрокористування, конкретних цілей їх вчинення, їх предметів і т.д. Певна річ, в процесі дослідження весь спектр цих злочинних проявів не може бути охоплений системним науковим аналізом. Та й не-

[113] Документування та розслідування злочинів, вчинених у сфері надрокористування. URL : https://helpiks.org/8-46646.html (дата звернення : 02.09.2018).

має в цьому потреби, адже вони не складають безпосередньо феномену злочинності у сфері надрокористування, а є її екзофеноменами, в низці випадків можуть і не впливати на стан довкілля (як-то при ухиленні від оподаткування діяльності гірничого підприємства), а тому не відповідати екологічній домінанті спрямованості злочинного користування надрами. Проте необхідність наукової уваги до них виходить з потреби цілісного бачення злочинності у сфері надрокористування на противагу фрагментованому уявленню, що тягне за собою таку ж фрагментацію і неефективність кримінально-превентивної діяльності. Крім того, знання про такі практики виявляється корисним і в процесі дослідження механізму індивідуальної злочинної поведінки у вказаній сфері.

Роблячи проміжний висновок, зауважимо, що злочинність у сфері надрокористування постає системним об'єктом кримінологічного аналізу, який можливо визначити, виходячи з вузького та широкого розуміння. *У **вузькому значенні** злочинність у сфері надрокористування є історично мінливим, масовим, відносно стійким різновидом кримінальних практик проти довкілля, що виражаються у передбаченій кримінальним законом діяльності щодо користування надрами.* Запропонована дефініція, безумовно, не претендує на всеохоплюючий, довершений характер. Вона цілком може стати предметом дискусій, що випливають з неоднозначності підходів до розуміння природи злочинності, а також конкретного її різновиду. Втім, у викладеному визначенні, вважаємо, відображені мінімально необхідні й достатні кримінологічні ознаки, оперування якими дозволяє віднести злочинність у сфері надрокористування, перш за все, до екологічної злочинності зі всіма властивими для неї сутнісними рисами й особливостями детермінації.

З визначення, зокрема, випливає, що злочинність у сфері надрокористування віднесена нами до кримінальних практик проти довкілля. У зв'язку з цим критик цілком резонно може зауважити на проблематиці включення за такого підходу до складу досліджуваного різновиду злочинності діяльності так званих чорних археологів, палеонтологів, юридичні ознаки якої описані в ст. 298 КК України. Кримінально-правовий підхід на перший погляд дійсно виключає можливість включення останніх до складу злочинів проти довкілля. Проте, за більш прискіпливого аналізу об'єкту незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ст. 298 КК України – в частині діянь, пов'язаних із проникненням до надр) можливо виявити, що додатковим факульта-

тивним об'єктом цього злочину може виступати і довкілля. Але і це не є головним. Провідним чинником віднесення злочинності у сфері надрокористування, в тому числі й злочинів, передбачених ст. 298 КК України, до екологічної злочинності є все ж таки безумовний примат юснатуралістичної компоненти в методології її пізнання, природничо-гуманістичної настанови в структурі ціннісно-орієнтаційної гносеологічної позиції.

Водночас, здійснений аналіз екзофеномену злочинності у сфері надрокористування виявив й додаткові функціональні характеристики, що формують відповідне ***широке розуміння***, згідно з яким *злочинність у сфері надрокористування бачиться як різновид еколого-економічної організованої злочинності – соціально-правовий феномен, що виражається у відносно масових, стійких інституційних, передбачених кримінальним законом, соціальних практиках щодо користування надрами та пов'язаними з ними акцесорними й супутніми формами злочинної діяльності в економічній, екологічній, політичній, безпековій сферах.* За своєю юснатуралістичною сутністю – це один зі зрізів соціальної сваволі, не узгодженої із законами природи діяльності і, головне, світоглядних диспозицій, масової свідомості. З точки зору положень теорії конфлікту – це антропо-природничий конфлікт. З позиції же структурно-функціонального та інституціонального аналізу – симбіотична форма кримінальної експлуатації природи, що характеризується: а) економічною та квазіправовою інституціоналізованістю системного користування надрами, а тому – б) суттєвим виродженням політики раціонального природокористування, що супроводжується формуванням юридичних покручів, які за формою відповідають джерелам права, за змістом – є чинниками поширення суспільно небезпечного користування надрами, є неправовими; в) структурно-функціональною інтеграцією організованих злочинних угрупувань з державною владою, муніципалітетом, використанням інструментів правотворчості та правореалізації для забезпечення, прикриття злочинної діяльності.

Подальший розвиток думки у цьому напрямі дозволяє поставити питання про визнання злочинності у сфері надрокористування, зокрема, в частині незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, однією з форм насильства. Не психічного і не фізичного, а особливого – антропо-техногенного насильства, що є проявом нерозумного, не лише соціально, а й вітально небезпечного (у планетарному масштабі), використання ресурсів зі

складових природного середовища життя людей та інших форм життя на планеті. І мова тут йде не тільки про злочинність у сфері надрокористування, а про екологічну злочинність загалом.

В. І. Вернадський писав, що наукова думка, яка у своїй квінтесенції формує ноосферу, розумну інформаційну оболонку життя на планеті, є особливою геологічною силою. Вважаємо цю ідею цілком обґрунтованою, справедливою. Як справедливим слід визнати і те, що діалектика руху речовини й енергії формує відому контраверсійність як на фізичному (енергетичному), так і метафізичному, розумному (нерозумному) рівнях. Тож, вочевидь, наукова думка урівноважується деякою альтернативною, протилежною за значенням, категорією, що визначає явище не менш геологічно значуще за ноосферу у своєму системному, планетарному масштабі. В операціоналістських цілях для його позначення можна використати термін, що є відображенням думки не наукової, а антинаукової, свавільної, агресивно антропоцентричної, експансіоністської у протиставленні людини й природи. Це навіть важко назвати певною сферою. Це – деякий техніко-етичний «розлам», «соціальна антиматерія», яка є джерелом спрямованої на природу агресії, що в не унормованих, науково необґрунтованих формах без сумніву перетворюється на антропо-техногенне насильство, об'єктом якого постає біосфера, а крізь призму предмету нашого дослідження – надра.

Цілком зрозуміло, що категорія «насильство» використовується у вказаному контексті зі значною часткою умовності. Певна річ, що ані подібної (антропо-техногенної) форми, ані виду насильства правнича наука не знає. Втім, потреба у глибинному розумінні сутності злочинного використання надр вимагає розширення усталених академічних меж сприйняття дійсності, в тому числі й перш за все – її дискурсивної оболонки, яка постає дисциплінарно-проміжною. Юриспруденція вимушена шукати свої начала в суспільстві, людині, природі. А тому й правнича категоризація так чи інакше, але змушена налагоджувати семіотичні мости, формувати міждисциплінарні смисли. Розуміючи, що такий ракурс аналізу відрізняється від узвичаєного кримінологічного, лише позначимо його в межах цієї роботи. Він потребує окремого монографічного дослідження.

Підсумовуючи, зауважимо, що злочинність у сфері надрокористування є системним об'єктом кримінологічного аналізу. Виявлені й описані його основні характеристики формують гносеологічні передумови для подальшого емпіричного дослідження його феномену, а також особливостей детермінації.

РОЗДІЛ 2

Стан злочинності у сфері надрокористування в Украні

2.1 Стан злочинності у сфері надрокористування: загальносвітовий вимір

Успішність протидії будь-якому різновиду злочинності залежить, передусім, від формування адекватного наукового уявлення про стан об'єкту кримінально-превентивного впливу. Відтак, актуалізується проблема створення інформаційної моделі відповідного сегменту кримінальних практик, яка б з достатньою наочністю дозволяла досліднику і практику (як модератору системи протидії злочинності, так і виконавцю будь-якої її ланки) провадити пошук й нейтралізацію (мінімізацію впливу) криміногенних факторів, від найвищого, загального рівня їх відтворення – до найнижчого, видового, групового, індивідуального.

Відомо, що досягненню мети створення подібних моделей в кримінологічній науці слугує категорія «кримінологічна характеристика», надання якої покликане реалізувати, в першу чергу, описову гносеологічну функцію, створити передумови для подальшої реалізації (а також і часткова реалізація) пояснювальної та практико перетворювальної. Втім, вказана категорія відображає радше результат, аніж процес. Останній же, будучи насичений процедурами збирання, обробки й узагальнення кримінологічної інформації, змістовно тяжіє до сфери кримінологічного моделювання. Ця сфера, як і метод моделювання загалом, містить в собі значний системоутворюючий потенціал, адже, як стверджував К. Маркс, якщо ми щось помислили як ціле (а модель буд-якого об'єкту – завжди ціле, гештальт), ми помислили це як систему. Дійсно, будь-яка цілісність є системою. Формування ж системного уявлення про злочинність лежить в основі такої ж системної, на противагу фрагментарній, точковій реакції на неї в контексті ке-

рованої, комплексної, проактивної системи кримінально-превентивної діяльності.

Тож аналіз стану злочинності у сфері надрокористування передбачає необхідність здійснення операції кримінологічного моделювання, аби висвітлювані при цьому відомості, кримінологічна інформація, набували цілісного значення, що у доповненні знаннями про криміногенну детермінацію виявляли системні риси з відповідними інтеграційними зв'язками як об'єктами подальшого обструктивного впливу. Вважаємо ці попередні методологічні пояснення важливими, оскільки вони орієнтують як на пошук відповідної інформації, так і на її контекстуальний опис, пояснення в розрізі загальної соціодинаміки, як комплексної властивості і, в той же час, симптому, діагнозу конс'юмеризованого суспільства постмодерну. Важливо сприймати феномен екологічної злочинності взагалі та злочинності у сфері надрокористування, зокрема, саме у такому ракурсі, який репрезентує не вузький «погляд з кута», а широку панораму закономірностей і тенденцій цивілізаційного поступу людства, невід'ємним елементом (а подекуди й справжнім маніфестом) якого постає нерозумна експлуатація природи, принесення вітальних інтересів майбутніх поколінь у жертву споживацькому сьогоденню.

Відтак формується розуміння того, що злочинність у сфері надрокористування в Україні є не відокремленою, замкненою, зумовленою деякою специфікою національних кордонів системою антиприродних практик, а в умовах глобалізованого світу виявляє генеральні закономірності розвитку злочинного надрокористування у загальносвітовому вимірі, як стану цивілізації, візуалізованого у контурах і межах розумної/нерозумної взаємодії людини та природи.

Дворівнева модель злочинності у сфері надрокористування (загальносвітовий та національні рівні) відкриває додаткові сутнісні грані цього кримінального феномену. Власне кажучи, будь-яке наукове моделювання повинно мати своїм результатом приріст знань. Як слушно зауважував з цього приводу С. Є. Віцин, модель є системою, дослідження якої є засобом для отримання інформації про іншу систему[114].

[114] Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М. : Мысль, 1971. С. 53–54; Вицин С. Е. Моделирование в криминологии : учеб. пособ. М. : ВШ МВД СССР, 1973. С. 48.

Інформаційна модель злочинності, як відомо, відноситься до категорії змішаних, структурно-функціональних, ідеальних, символічних моделей. Узагальнюючи, передусім, інформацію статистичного штибу виявляється можливість виявляти, описувати інтеграційні зв'язки між блоками явищ, процесами як функціональними елементами у складно організованих соціальних структурах і системах. Правий в цьому аспекті, вважаємо, Г. А. Аванесов, який стверджував, що необхідне прокладає собі шлях крізь нескінченну множинність випадковостей[115]. Виявлення необхідності у формі тенденцій, закономірностей, системних інституціональних та міжінституціональних зв'язків – головна задача кримінологічного моделювання, яке забезпечує гносеологічні підстави для подальшого дослідження проблем детермінації злочинності, прогнозування її стану, орієнтування у перспективних напрямах, заходах протидії її відтворенню.

Звертаючись до безпосереднього аналізу стану злочинності у сфері надрокористування, зауважимо на відсутності єдиних, зведених статистичних даних як на загальносвітовому, так і регіональному (азійському, африканському, європейському тощо) рівнях. Подібними даними не оперує жоден орган ООН чи Інтерпол, Європол. Не акумулює таких даних і Державний департамент США. Втім, неурядові організації, науково-дослідні установи, які провадять різні види моніторингу стану довкілля, в тому числі й кримінальні чинники його погіршення, формують у своїх базах даних певну інформацію, яка побічно, а в деяких випадках і прямо може вказувати на кримінологічно значущі аспекти користування надрами як у світі загалом, так і по окремим регіонам. До цього ж варто додати й окремі фрагменти звітів Інтерполу про стан злочинності, в яких також міститься узагальнена інформація про екологічну злочинність в цілому та деякі відомості про злочинність у сфері надрокористування.

Водночас, враховуючи до певної міри конструктивістську природу злочинності у сфері надрокористування, відмінності у законодавствах різних країн світу, практиці його застосування, міжнародні інституції та неурядові організації не оперують абсолютними кількісними даними щодо рівня цього різновиду кримінальної активності. Здебільшого вимірювання її обсягів від-

[115] Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький : ГВШ МВД СССР 1975. С. 48.

бувається побічно – через визначення обсягів (в тому числі й у динаміці) корисних копалин, що нелегально видобуваються, ють чорний ринок, або, проходячи низку легалізаційних етапів (в тому числі шляхом змішування із законно видобутими), потрапляють на легальні ринки збуту, споживання. До подібного роду аналітичних операцій долучаються результати опрацювань відомостей кримінальної розвідки, соціологічного спостереження, опитувань, експертних оцінок. Таким чином, стан злочинності у сфері надрокористування у світовому масштабі характеризується узагальнено через опис, пояснення генеральних трендів, закономірностей, окремих динамічних, структурних, географічних показників.

Так, відповідно до опублікованого у 2016 р. звіту Інтерполу про стан екологічної злочинності за останнє десятиліття зростання цього різновиду злочинності становило щонайменше 5–7% на рік. Це означає, що екологічні злочини, у тому числі нелегальне видобування та реалізація золота, інших корисних копалин, зростає в два-три рази швидше глобального ВВП[116].

Інформація, зібрана Інтерполом та ООН щодо екологічної злочинності взагалі та у сфері надрокористування, зокрема, свідчить про те, що це – прибуткова діяльність, яка спирається на добре сформовану кримінальну систему постачання. Остання включає в себе численних акторів, що сприяють трансконтинентальному руху корисних копалин.

Особливий інтерес представляють зв'язки з іншими видами злочинної діяльності, загальнокримінальною, політичною та екологічною злочинністю. Так, 84 % з числа опитаних Інтерполом представників національних бюро цієї організації повідомляють про конвергенцію екологічної злочинності взагалі та злочинності у сфері надрокористування, зокрема, з іншими видами організованої злочинності[117].

В цьому контексті, перш за все, варто зауважити на тому, що ступінь організованості екологічних кримінальних практик

[116] UNEP-INTERPOL report : value of environmental crime up 26 %. URL : https://www.interpol.int/News-and-media/News/2016/N2016-073 (дата звернення: 02.11.2018).

[117] World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

сьогодні дозволяє їх розглядати як елемент транснаціональної екологічної злочинності. За результатами дослідження Л. Еліота (*L. Elliott*) – це один з найбільш швидкозростаючих напрямків транскордонного злочинного підприємництва з високими доходами та низьким рівнем ризику для тих, хто займається торгівлею, контрабандою корисних копалин. Відмічається кримінальна спеціалізація в залежності від видів природних ресурсів. При цьому отримані від кримінальних промислів кошти нерідко використовується для політичної боротьби. Але, констатує вчений, на відміну від інших форм транснаціональної злочинності наразі немає міжнародного договору про запобігання, припинення відповідних видів злочинного надрокористування, притягнення винних до відповідальності[118].

Як і в інших екологічних злочинах, незаконне видобування корисних копалин пов'язане з фінансовими злочинами, особливо з легалізацією (відмиванням) грошей. Наприклад, як зазначається у Стратегічному звіті Інтерполу, колумбійські «наркобарони», які контролюють незаконне золотодобування, розвинули складний механізм злочинної діяльності, до якого залучені дилери та ювеліри з США. Інвестування в дорогоцінні метали дозволило картелям відмивати здобуті від наркозлочинності кошти, збільшувати свої прибутки і купувати більше зброї, підтримувати системні антиурядові дії, чинити збройний опір[119].

У першому десятилітті XXI ст. високі ціни на золото значно підвищили рентабельність його видобутку в країнах Латинської Америки. Водночас, США дали старт новій кампанії «війни з наркотиками», зокрема в Колумбії та Мексиці («План Колумбії» та «Ініціатива Меріди»). Ця обставина різко знизила рентабельність наркотрафіку з Латинської Америки до США. У результаті існували значні стимули для злочинних груп, які контролюють торгівлю наркотиками, щоб перейти на видобуток золота, а фрагментарний характер кустарного добування цього дорогоцінного металу в Латинській Америці значно полегшила таку кримінальну диверсифі-

---

[118] Elliott L. Transnational Organized Crime. *Journal of International Affairs. 2012.* № 1, Vol. 66. P. 87.

[119] Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

кацію. Ці групи швидко зрозуміли, що контроль над великими золотоносними запасами, віддаленими від уряду, дозволить їм створити більшу маржу прибутку з набагато меншим ризиком[120]. Зрештою, уряд Колумбії визнав, що близько 90 % золотодобувних компаній працюють нелегально[121].

Подібна зміна злочинної спеціалізації з наркобізнесу на незаконне видобування золота виявилася настільки успішною, що в Перу та Колумбії – найбільших виробників кокаїну в світі – обсяги незаконного експорту золота (у грошовому еквіваленті) наразі перевищують обсяги експорту кокаїну. Незважаючи на те, що світові ціни на золото в останні роки поступово зменшувались, організовані злочинні угруповання продовжують стимулювати розширення його незаконного видобутку.

На сьогоднішній день за даними швейцарської неурядової організації «Глобальна ініціатива проти транснаціональної злочинності» (далі – Глобальна ініціатива) близько 28 % золота, видобутого в Перу, 30 % золота, видобутого в Болівії, 77 % – видобутого в Еквадорі, більше 80 % – в Колумбії, та 80–90% венесуельського золота має нелегальне, злочинне походження. До незаконного видобутку золота залучені сотні тисяч працівників у Латинській Америці, багато хто з яких є вкрай уразливим до чинників трудової експлуатації, торгівлі людьми[122].

Вельми цікавим є і досвід польових досліджень Глобальної ініціативи, які були проведені у лютому – грудні 2015 р. в Латинській Америці. Було виявлено мережі зв'язків між організованими злочинними угрупуваннями, що займаються наркозлочинністю та надрокористуванням із терористичними групами, недержавними фондами, банківськими установами, які полегшують відмивання грошей, реалізацію корупційних схем, залучення місцевого населення до примусової праці, торгівлю

---

[120] Organized Crime and Illegally Mined Gold in the Americas / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/organized-crime-and-illegally-mined-gold-in-the-americas-6-april-2-4pm-geneva/ (дата звернення: 10.11.2018).

[121] Amancio N. L. Illegal Mining is Destroying Amazonia. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 29. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 27.11.2018).

[122] Organized Crime and Illegally Mined Gold in the Americas / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime.

людьми[123]. Серед іншого було виявлено, що латиноамериканські країни з високими темпами нелегального видобутку золота є одними з найбільших постачальників золота на основні переробні (гірничозбагачувальні) заводи в такі країни, як Швейцарія та США, які покращують золото для найбільших ювелірних та електротехнічних компаній світу[124].

Певна річ, що функціонування подібних механізмів не може обходитись без низки акцесорних кримінальних практик. Зроблені нами у першому розділі цієї роботи висновки щодо багатогранності феномену злочинності у сфері надрокористування, відтворення у її спектрі поруч з основними ще й акцесорних, супутніх еколого-кримінальних практик, підтверджуються й експертами Інтерполу у проекції на загальносвітову площину незаконного видобування корисних копалин.

У Стратегічному звіті Інтерполу зазначається, що корупція є ключовим посередником у торгівлі незаконно видобутими корисними копалинами через загальну розгалужену мережу поставок. Існування корупції в правоохоронних органах дозволяє злочинцям отримати необхідні документи, такі як ліцензії чи дозволи, а також обійти арешти або вилучення[125]. При цьому аналіз тенденцій поширення цього різновиду злочинності дає підстави стверджувати, що службові особи правоохоронних та інших органів державної влади є не лише пасивними суб'єктами у корупційних схемах, а й їх активними генераторами, ініціюючи їх функціонування, вимагаючи неправомірну вигоду від спеціальних суб'єктів природокористування. Так відбувається викривлення не лише політики раціонального природокористування, а й всього сектору державної юстиції, що загрожує стабільності розвитку країни.

Наприклад, низкою посадових особі в Малайзії утримуються веб-ресурси, авторизація на яких здійснюється через корупційні механізми, а самі ці ресурси забезпечують можливість доступу до торгів незаконно видобутих корисних копалин за заниженими цінами. Ця обставина, за оцінками Інтерполу, свідчить

---

[123] Там само.

[124] Там само.

[125] Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

про те, що корупція глибоко вкорінена у гірничодобувній галузі цієї країни[126]. Крім того, організовані злочинні угруповання в низці азійських, а також африканських та латиноамериканських країнах, які організовують, забезпечують функціонування нелегального видобутку корисних копалин, маючи налагоджені корупційні зв'язки із правоохоронними органами, прикордонною службою, митницею (зокрема, для транспортування видобутих корисних копалин, їх експорту), часто використовують ці зв'язки для здійснення торгівлі людьми, сприяння нелегальній міграції, незаконного переправлення через кордон.

Ці ж групи живляться нелегальною робочою силою, використовуючи примусову працю для вчинення злочинів у сфері надрокористування. При цьому умови праці не відповідають жодним вимогам безпеки. Самі роботи є важкими й шкідливими для здоров'я: надмірна тривалість робочого часу, відсутність засобів індивідуального захисту, вплив токсичних речовин (таких як ртуть та ін.), слабка інфраструктура тощо.

Окремо у Стратегічному звіті Інтерполу наголошується на тому, що нелегальне видобування характеризується інтенсивною експлуатацією жінок та дітей, що зменшує витрати на оплату праці. Ці шахтарі, як правило, є нелегальними мігрантами, яких часто перевозять як жертв торгівлі людьми, сексуальної експлуатації та примусової праці[127]. Вказана обставина наочно засвідчує зв'язок злочинності у сфері надрокористування з бідністю, адже жертви торгівлі людьми здебільшого потрапляють у рабство через намагання віднайти країни з більш сприятливими умовами життя, наявністю роботи, доступом до соціальних благ. В цьому контексті доцільно вести мову про поєднання механізмів віктимізації та криміналізації (у кримінологічному розумінні цього терміну). Скрутне майнове становище заробітчан зумовлює їх втягнення у злочинну діяльність, в значній мірі підвищує ризик стати жертвою торгівлі людьми.

На місцевому рівні, акцентують увагу експерти Інтерполу, екологічна злочинність загалом і у сфері надрокористування, зок-

[126] Там само.

[127] Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

рема, – альтернатива бідності для незаможних, вразливих верств населення. Кримінальні практики здатні забезпечити додаткове, а іноді і єдине, джерело заробітку для них. Злочинні угрупування часто використовують потреби вразливих категорій місцевого населення, залучаючи до кримінальних гірничих промислів в обмін на продукти харчування, воду або ліки[128].

Особливо гостро залежність між виживанням найбідніших верств населення та їх залученістю до еколого-кримінальних практик, зокрема, у сфері надрокористування, спостерігається в таких країнах як Сомалі, Нігерія, Ефіопія, Бангладеш, Бразилія, Індія, Колумбія, де організовані злочинні групи серед іншого контролюють водопостачання. У цих країнах населення, яке живе у тропічних широтах, часто має доступ до води виключно через такі злочинні групи, що перетворює значну частину місцевих громад у вимушених співучасників злочинного надрокористування. Симптоматичним в цьому контексті також є те, що за даними дослідження Л. Гуїзи (*L. Güiza*) 64 % з тих, хто залучений до безпосереднього (фізичного) незаконного видобування золота в Колумбії, мають лише початкову освіту, а 20 % – не мають жодної, є неписьменними[129].

Ця ж обставина певною мірою властива і для України. Певна річ, не йдеться про залежність фізичного виживання від доступу до контрольованих злочинними угрупуваннями природних ресурсів. Втім, не можна не відмітити, що і в нашій державі до сфери злочинного надрокористування на рівні безпосереднього видобування корисних копалин залучаються малозабезпечені верстви населення, для яких нелегальна гірнича діяльність постає засобом забезпечення базових життєвих потреб матеріального характеру. Показовим в цьому аспекті є масштаб та переважно кустарний характер незаконного видобування бурштину, а також вугілля (так звані «копанки») місцевим незайнятим населенням в різних областях України.

Тож варто бути свідомим і того, що злочинність у сфері надрокористування, будучи в переважній своїй більшості проявами корисливості, постає результатом дисфункції низки інститутів економічної діяльності. Симптоматичним є те, що цей різновид

---

[128] Там само.

[129] Güiza L. Mercury and gold mining in Colombia : a failed state. *Universitas Scientiarium.* 2013. № 18 (1). P. 42.

кримінальних практик найбільшою мірою розвивається саме у країнах «третього світу», в яких рівень бідності є надвисоким. Втім, цілком зрозуміло, що місцевим рівнем відтворення злочинність у сфері надрокористування, як метасистемний феномен, не обмежується, а *поширює свій функціональний вплив на політичну сферу, синтезуючись з політичними кримінальними практиками.*

Вкрай загрозливою є тенденція зміцнення зв'язків незаконного видобутку корисних копалин з діяльністю терористичних організацій, незаконними збройними групами, парамілітарними утвореннями. З огляду на контроль над сектором гірничодобувної промисловості в деяких регіонах, ці групи інтегрують прибуток від видобутку та транспортування корисних копалин до механізмів інших видів злочинної діяльності. Наприклад, за оцінками експертів Інтерполу, Революційні збройні сили Колумбії (FARC), фінансують не менш як 20 % своєї діяльності з надходження від нелегального видобутку золота і ртуті. Є також факти, які свідчать про те, що Аль-Шабааб[*] і Демократичні Союзи союзників Національної армії звільнення Уганди (ADF-NALU) розширили свою діяльність до незаконного видобутку мінералів[130].

Численні недержавні збройні угруповання, терористичні групи та організації забезпечують своє фінансування за рахунок організації та контролю за незаконним видобуванням корисних копалин. Вони експлуатують природні ресурси (включаючи золото, колтан та алмази) в районах конфліктів. За оцінками Контртерористичного управління ООН (Резолюція S/RES/2195 (2014)) щонайменше 40 % всіх внутрішніх збройних конфліктів мають зв'язок з природними ресурсами. Недержавні збройні угруповання, включаючи терористичні організації, такі як Аль-Каїда, Діаш («Ісламська держава»), таліби та повстанські групи в Демократи-

---

[*] Аль-Шабааб (Харакат аш-Шабаб аль-Муджахідін або Хізбул Шабааб – «молодіжний рух моджахедів») – терористична організація (відповідно до переліку, затвердженого Радою безпеки ООН, SOe.001), що діє в Сомалі та Ефіопії. Є членом Аль-Каїди. У своїй діяльності переслідують цілі Союзу ісламських судів – вже не існуючої сомалійської організації повстанського толку, яка намагалася утверджувати закони шаріату на противагу світським регулятивним системам.

[130] Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

чній Республіці Конго (далі – ДРК), одним з основних джерел свого фінансування мають незаконне видобування корисних лин[131]. Детально задокументовано механізм нелегального трафіку вугілля, підтвердженого його значну роль у фінансування терористичної організації Аль-Шабааб. У 2013 та 2014 рр. обсяги такого трафіку сягали 250 млн. доларів США щороку із тенденцією до зростання[132].

Використання грошей від незаконного добування золота, нафти та інших природних ресурсів за своїми масштабами обходить традиційні джерела фінансування воєнних конфліктів, міжнародного тероризму. Світова мапа незаконних потоків корисних копалин, складена робочою групою з числа експертів Інтерполу, організації «Rhipto» (норвезький центр глобального аналізу та співпраці з ООН), Глобальної ініціативи, засвідчує, що незаконна експлуатація природних ресурсів, таких як золото, мінерали, алмази, нафта, вугілля є найпотужнішою загальною категорією фінансування збройних конфліктів, питома вага якої у структурі «бюджетів» незаконних збройних формувань, терористичних організацій досягає 38–40 %. Ще 26 % - незаконне оподаткування (здирництво) гірничої діяльності на територіях фактичного контролю такими організаціями, формуваннями[133].

Незаконне видобування нафти було головним джерелом фінансування для «Ісламської держави» у 2014 і 2015 роках. Незаконний дохід від нафти також має вирішальне значення для фінансування провідних кримінальних мереж Латинської Америки, Лівії, Нігерії[134].

Крім того, не можна також оминути увагою й ту обставину, що нерідко з метою встановлення контролю над родовищами корисних копалин ініціюються локальні (внутрішньодержавні) та

---

[131] Resolution S/RES/2195 : Document of United Nation. Security Council. 19.12.2014. URL : https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/sres2195-2014 (дата звернення: 15.11.2018).

[132] Resolution S/2013/440 : Document of United Nation. Security Council. 24.07.2013. URL : https://undocs.org/S/2013/440 (дата звернення: 15.11.2018).

[133] World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

[134] Там само.

міждержавні збройні конфлікти, підживлюються внутрішньополітичні протиріччя, створюються передумови для насильницького захоплення державної влади. Одними з основних модераторів перебігу подібного роду конфліктів є приватні військові компанії.

Як слушно з цього приводу зазначає Ю. В. Орлов, протягом останніх 15 років спостерігається тенденція до їх використання при вчиненні зовнішньополітичних злочинів. Такі компанії без офіційної участі держави їх походження здатні суттєво впливати на військово-політичну ситуацію в певній країні, регіоні. Причому ця участь не обмежується лише навчально-тренувальною діяльністю. Є підстави вважати, що саме такі компанії відігравали та продовжують відігравати суттєву роль у подіях в колишній Югославії, окремих районах Донецької та Луганської областей України, Сирії та інших «гарячих точках» планети, реалізуючи, тим самим одну із завуальованих (гібридних) форм державного тероризму, військової агресії, насильницької зміни конституційного ладу в зарубіжних країнах[135]. Дійсно, приватні військові компанії сьогодні постають одними з найбільш активних агентів зовнішньополітичного впливу практично без обмежень у географії їх діяльності в регіонах, де розташовані країни «третього світу». З огляду ж на те, що саме в цих країнах найбільшою мірою інтенсифіковані еколого-кримінальні практики (більш детально про географію злочинності у сфері надрокористування – нижче), то і активність в них приватних військових компаній видається цілком закономірною. Про це ж свідчить й інформація від безпосередніх членів цих компаній.

Так, наприклад, у листопаді 2018 р. ветерани російських приватних військових компаній звернулися до Міжнародного кримінального суду з клопотанням про притягнення до кримінальної відповідальності в порядку *proprio motu* організаторів цих компаній за вчинення злочинів, пов'язаних із насильницьким зникненням. При цьому у зверненні викладаються факти, що свідчать як про участь російських приватних військових компаній у збройних конфліктах на території України, Сирії, Лівії, Центральноафриканської Республіки, Габону, Північного та Південного Судану, Ємені та інших країнах Азії та Африки, а й про деякі їх функції,

[135] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 162–163.

зокрема, в контексті забезпечення нафтодобувних та золотодобувних концесій[136].

Не варто, вочевидь, в межах цієї роботи коментувати подібного роду інформацію, занурюючись до глибинного кримінологічного і суто правничого аналізу (в тому числі й на предмет підсудності Міжнародному кримінальному суду описаної ситуації, юридичної кваліфікації, дотримання процедури тощо). Ця проблематика потребує окремого політико-кримінологічного монографічного дослідження. Водночас, акцентуймо на тому, що по суті йдеться про вчинення злочинів агресії, зокрема в описаній ситуації – Російською Федерацією щодо країн, в яких вона використовує іррегулярні збройні сили без відповідних міждержавних угод. Це безпосередньо випливає з п. «g» ст. 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14.12.1974 р. «Визначення агресії», відповідно до якого під актами агресії серед іншого розуміється засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави[137]. Тому не помилимось, якщо стверджуватимемо про наявність зв'язків між злочинністю у сфері надрокористування та злочинами агресії (у термінології Римського статуту Міжнародного кримінального суду).

Також зауважимо, що злочини агресії можуть бути як засобами для доступу до природних ресурсів країни-жертви агресії, так і об'єктами забезпечення агресії за рахунок злочинного надрокористування. Як засвідчують зібрані нами експертні оцінки працівників СБУ та Служби зовнішньої розвідки, саме останній

---

[136] Бойцы российских ЧВК обратились в международный суд – против организаторов частных военных компаний. *Радио Свобода*. 2018. 19 ноября. URL : https://www.svoboda.org/a/29608527.html (дата звернення : 19.11.2018); Бойцы российских ЧВК подали в международный суд на своих работодателей. *Сноб*. 2018. 19 ноября. URL : https://snob.ru/news/168391 (дата звернення : 19.11.2018); Ветераны российских ЧВК подали иск в Международный уголовный суд против России. *Настоящее время*. 2018. 19 ноября. URL : https://www.currenttime.tv/a/russian-mercenaries-sue-russia-in-icc/29608983.html?nocache=1&fbclid=IwAR29b1xWIHQzYt79SAYkwXasiKm8fuKEoiSmamGQZSbA2_XrdcZQvqMG5qE (дата звернення : 19.11.2018) та ін.

[137] Определение агрессии : Международный документ ООН. Резолюция № 3314 (XXIX) от 14.12.1974 г. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення : 21.11.2018).

аспект поширення злочинного надрокористування спостерігається і в Україні щодо незаконного видобування корисних копалин на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, АРК. Вказані території, вочевидь, фінансовим тягарем лягли на плечі держави-окупанта – РФ. Видобування ж на них корисних копалин дозволяє у певній мірі його полегшити, знизити витратність контролю над цими територіями[138].

Звертаючись до питання про *загальносвітову ціну злочинності у сфері надрокористування*, зазначимо, що ціна екологічної злочинності в цілому станом на 2017 р. оцінюються приблизно у 110 млрд. дол. США щорічно. Ця цифра на 14 % перевищує аналогічний показник 2014 р., що засвічує зростання економічної привабливості цього різновиду кримінальних практик. *Близько 60 млрд. дол. США щорічно отримується від незаконного видобування корисних копалин*. При чому лише незаконний видобуток нафти оцінюється у 11 (а за оцінками окремих експертів – 28) млрд. дол. США або щонайменше 10 % від всієї ціни екологічної злочинності у світі.

Економічна привабливість злочинів у сфері надрокористування щорічно зростає на 5–7 %, що вдвічі перевищує темпи зростання світової економіки. У зв'язку з цим варто очікувати не тільки збереження, а й інтенсифікацію цього сектору транснаціональної організованої злочинності у світі.

Ведучи мову про *структуру злочинності у сфері надрокористування* у загальносвітовому зрізі, слід зауважити на декількох моментах, які визначають характер розподілу відповідних видів кримінальних практик. По-перше, через відмінності в ознаках юридичних складів злочинів у сфері надрокористування в кримінальних законах різних країн (на значенні цієї обставини у характеристиці стану злочинності вже вище наголошувалось) не видається за можливе забезпечити зведену до порівнюваних величин систему кримінологічної інформації за вказаним критерієм та, відтак, сформувати наукове уявлення про кримінально-правову структуру досліджуваного виду злочинності. По-друге, оскільки відсутня єдина статистична база, в якій би відображалися відомості щодо рівня злочинності, остільки структурування можливо здійснити не за кількістю зареєстрованих злочинів, питомою ва-

[138] Максименцев М. Г. Общемировое измерение преступности в сфере недропользования: проявления и криминогенные связи. *Jurnalul juridic naţional*: teorie şi practică. 2019. № 2. С. 88-93.

гою їх різновидів, а виключно за видами корисних копалин, що незаконно видобуваються (*illegal mining*). По-третє, враховуючи відмінності у ступені поширеності різних корисних копалин, їх різні агрегатні стани, системи вимірювання, структурування відбувається не за їх фізичним обсягом, а за ринкової вартістю, в абсолюабсолютних цінах у доларах США.

Тож фактично, безпосередньо йтиметься про структуру ціни злочинності у сфері надрокористування. Але вона хоча й непрямо, побічно, але дозволяє робити певні висновки про загальні контури кримінологічної структури злочинності у сфері надрокористування в частині незаконного видобування корисних копалин за критерієм видів останніх. Слушною в цьому контексті видається думка Д. С. Ліхачова, який вказував, що за багатоманітністю, різнобарвністю фрагментів, «осколків» можливо судити і про генеральні характеристики цілого[139].

Здійснений нами аналіз та узагальнення відомостей з глобальних звітів Інтерполу про стани злочинності взагалі та екологічної злочинності, зокрема, звітів Глобальної ініціативи, а також окремих кримінологічних досліджень, які охоплювали періоди 2005–2017 рр.[140] дозволяє стверджувати, що провідне місце серед

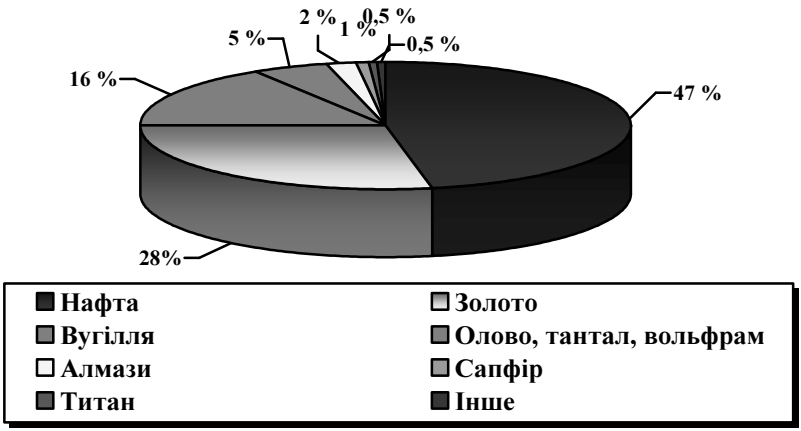
[139] Лихачов Д. С. Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. С. 267.

[140] The Dangerous Effects of Illegal Mining / Greentumble editorial team. URL : https://greentumble.com/the-dangerous-effects-of-illegal-mining/ (дата звернення: 31.10.2018); Learn What Illegal Mining Operations Are. *The Balance*. 2018. 09 April. URL : https://www.thebalance.com/what-is-illegal-mining-and-how-significant-is-it-2367443 (дата звернення: 31.10.2018); Global Trends in Artisanal and Small-Scale Mining (ASM): A review of key numbers and issues / M. Fritz, J. McQuilken, N. Collins, F. Weldegiorgis. 2018. 91 p. URL : https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/igf-asm-global-trends.pdf (дата звернення: 29.10.2018); Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018); UNEP-INTERPOL report : value of environmental crime up 26 %. URL : https://www.interpol.int/News-and-media/News/2016/N2016-073 (дата звернення: 02.11.2018); Environmental Crime Resolutions / International Criminal Police Organization. Environmental Security Sub-Directorate. Lion, 2014. 27 p.; Environmental security. COM/FS/2018-03/PST03 / International Criminal Police Organization. URL : https://www.interpol.int/content/download/19249/170126/version/20/file/PST-03_2018-03_EN_Environmental_security.pdf (дата звернення: 10.11.2018); Organized Crime and Illegally Mined Gold in

тих корисних копалин, що незаконно видобуваються у світі, посідають паливні їх види (у термінології Інтерполу – корисні копалини енергетичного сектору): в більшій мірі нафта, вугілля та, в меншій, – природний газ, торф (див. діаграму 1).

Діаграма 1

Графічне зображення структури злочинності у сфері надрокористування за видом корисних копалин: загальносвітовий зріз (2005–2017 рр., %)

---

the Americas / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/organized-crime-and-illegally-mined-gold-in-the-americas-6-april-2-4pm-geneva/ (дата звернення: 10.11.2018); World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018); Elliott L. Transnational Organized Crime. *Journal of International Affairs. 2012.* № 1, Vol. 66. P. 87–104; Amancio N. L. Illegal Mining is Destroying Amazonia. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 28–29. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 27.11.2018); Fonseca G. A. B., Swain E. Addressing Mercury Pollution from small Scale, often Illegal, Gold Mining. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 31. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 18.12.2018) та ін.

Серед паливних корисних копалин кримінального походження найбільшу питому вагу має нафта (47 %). Цей показник є цілком закономірним з огляду на затребуваність нафти у світі, постійно високого з тенденцією до зростання попиту на нафтопродукти з боку як суб'єктів господарювання, так і суб'єктів споживчого ринку. Крім того, великі поклади нафти зосереджені у регіонах, які традиційно характеризується інтенсивними конфліктами (міждержавними, внутрішньодержавними), активною діяльністю терористичних, незаконних збройних організацій: Центральна Африка, Близький Схід. Що є причиною, а що наслідком у ланцюжку «конфлікти – незаконне видобування нафти» сказати складно. Та й немає потреби в цьому, оскільки активізувавши цей детермінаційний механізм, він відтворює чинники самодетермінації: протистояння точаться за доступ до нафтових родовищ і ті ж таки нафтові родовища використовується для фінансового забезпечення, підживлення конфлікту.

Значно меншим за обсягами незаконного видобування (у світових масштабах) є вугілля. Проте його частка у загальній структурі кримінального надрокористування залишається вельми значною та сягає 16 % з тенденцією до зростання. Так, якщо у 2005 р. вона складала близько 13 %, то у 2017 – вже 19 %. Частково такий тренд можливо пояснити виключно внутрішньоструктурними змінами, пов'язаними з істотним зниженням питомої ваги т. зв. «кривавих алмазів» (*blood diamond* – у термінології Інтерполу) – тих, що мають своє походження із зон збройних конфліктів. За оцінками Світової алмазної ради, якщо у 1999 р. частка «кривавих алмазів» становила близько 4 % світового виробництва алмазів, то у 2018 р. ця цифра знизилась до 1 %. Основна маса цього дорогоцінного каміння продаються у рамках Кімберліського процесу, організованого ООН з метою обмеження доступу «кривавих алмазів» на світові ринки[141].

Близькою за механізмом двосторонніх детермінаційих зв'язків між збройними конфліктами й незаконним видобуванням нафти є ситуація з незаконним видобуванням золота. Частка цього металу у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються – вельми висока, 28 %. За даними ж дослідження

[141] Learn What Illegal Mining Operations Are. *The Balance*. 2018. 09 April. URL : https://www.thebalance.com/what-is-illegal-mining-and-how-significant-is-it-2367443 (дата звернення: 31.10.2018).

Г. Фонсеки, приблизно 20 % всього обсягу золота, яке щорічно видобувається у світі, має злочинне походження[142]. Основні ринки первинного збуту – країни Близького Сходу (Іран, Катар, Саудівська Аравія, Сирія), до яких золото потрапляє з Африки, а також США і Швейцарія, де обробляється золото латиноамериканського походження[143]. В подальшому, вже у вигляді ювелірних виробів, минувши стадію легалізації, це золото розпорошується по всьому світу.

Четверте місце серед корисних копалин за поширеністю їх незаконного видобування в світі займає об'єднана категорія цінних промислових металів – олово, вольфрам і тантал (5 %). Далі за ранжиром – сапфір (1 %), титан (0,5 %) та інші (фосфати, мідь, кобальт, метали платинової групи, інше, окрім алмазів, дорогоцінне каміння – 0,5 %).

Серед способів незаконного видобування корисних копалин превалює буріння свердловин (47 %), відкрите видобування через видалення верхніх шарів породи і ґрунту механічними методами (42 %), видобування шахтним способом (11 %). Як відкриті, так і підземні способи незаконного видобування пов'язані з низкою екологічних ризиків.

Експертами-екологами організації *Greentumble editorial team* встановлено, що відкритий спосіб, в залежності від виду корисних копалин як предмету видобування, тягне за собою забруднення повітря, розмивання ґрунтів, знищення рослинності, звуження ареалу відтворення фауни. Шахтний спосіб спричиняє осідання землі, мінералізацію ґрунтів тощо. Неконтрольоване ж поводження із ртуттю істотно забруднює ґрунт, підземні водоносні горизонти, водоймища, повітря. Загалом, незаконне видобування корисних копалин загрожує навколишньому середовищу, зумовлюючи вирубку лісів, використання агресивних методів впливу на довкілля (наприклад, вибухових речовин) та заподіяння нещасних випадків (наприклад, операції з видобування урану, що

---

[142] Fonseca G. A. B., Swain E. Addressing Mercury Pollution from small Scale, often Illegal, Gold Mining. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 31. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 18.12.2018).

[143] World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

призвели до радіоактивного забруднення в Казахстані, Туркменістані та Узбекистані)[144].

У Перу, Болівії та Колумбії незаконні операції з видобутку золота, ртуті й ціанідів приватними компаніями зруйнували інфраструктуру, помешкання значної кількості невеликих населених пунктів, зробили значні території непридатними для проживання. Всього за три місяці незаконний видобуток корисних копалин пошкодив екосистему, знищивши всю популяцію риб річки Агуіта після того, як водонасосні машини просочилися в воду й відбувся значний викид ртуті. Згідно даних Департаменту національного планування Колумбії, ця країна тепер посідає друге місце в світі по забрудненню ртуттю. Загалом же в Колумбії 97 % всіх золотодобувних підприємств працюють нелегально.

Цілком зрозуміло, що, не зважаючи на прийняту в гірничій справі класифікацію способів видобування корисних копалин, їх реалізація в процесі незаконного видобування характеризується спрощеністю (у технологічному розумінні), економією заходів забезпечення безпеки як виробництва, так і довкілля. Відтак, характер суспільної небезпечності злочинності у сфері надрокористування виходить далеко за межі заподіяння шкоди складовим надр, а охоплює також й численну групу складників біосфери загалом, включаючи й людей, їх життя та здоров'я.

Окремо в цьому контексті варто вказати й на те, що загальносвітовим трендом є поширення частки дрібногірничих об'єднань в структурі суб'єктів кримінального надрокористування. Зокрема, за даними Міжнародного інституту довкілля та розвитку (Великобританія) на частку таких об'єднань припадає близько 20 % всього добутого в світі золота, 80 % сапфірів, 20 % світової пропозиції алмазів, 26 % танталу, 25 % олова. При цьому серед всього обсягу подібного роду надророзробних підприємств (об'єднань, груп) від 70 до 80 % є незаконними[145]. На роботах у

[144] The Dangerous Effects of Illegal Mining / Greentumble editorial team. URL : https://greentumble.com/the-dangerous-effects-of-illegal-mining/ (дата звернення: 31.10.2018).

[145] Global Trends in Artisanal and Small-Scale Mining (ASM): A review of key numbers and issues / M. Fritz, J. McQuilken, N. Collins, F. Weldegiorgis. 2018. P. 4, 5. URL : https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/igf-asm-global-trends.pdf (дата звернення: 29.10.2018).

нелегальних дрібногірничих об'єднаннях зайнято близько 35 млн. осіб у світі. З них 45–50 % – жінки, близько 2 % – діти[146].

Діяльність таких нелегальних об'єднань є також і одним з найбільш суттєвих ризиків для навколишнього природного середовища. Так, наприклад, саме такі розробки є джерелом найбільших неконтрольованих викидів ртуті у довкілля, що оцінюється приблизно у 1,5 тис. тон на рік[147]. Ртуть вступає у реакцію із золотом, утворюючи амальгаму (сполучення 50 % золота та 50 % ртуті), що полегшує відокремлення дорогоцінного металу від супутніх порід. В подальшому амальгама розігрівається, ртуть випаровується. В середньому на видобування 1 г золота подібним кустарним способом витрачається близько 10 г ртуті, що дозволяє сформувати уявлення про характер і високий ступінь ризику для довкілля і здоров'я людей у зв'язку зі значною поширеністю таких робіт, а надто у країнах Латинської Америки[148].

Характеризуючи *географію* злочинності у сфері надрокористування у загальносвітовому вимірі, зауважимо, що регіонами з найвищою кримінальною активністю відповідного спрямування (за ранжиром) є: Африка (ДРК, Гана, Гвінея, Лівія, Малі, Мозамбік, Південно-Африканська Республіка, Танзанія, Уганда, Замбія, Зімбабве, Нігерія, Сомалі), Латинська Америка (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Чилі, Колумбія, Мексика, Перу), Центральна та Південно-Східна Азія (особливо район Меконгу), Близькосхідний регіон (Сирія, Ірак та ін.).

Що стосується географії незаконного видобування нафти, то найбільшого розвитку цей вид кримінального промислу досяг у Нігерії. Щорічно в цій країні видобувається близько 55 млн. барелів нафти (або 145 тис. барелів на день). Приблизно 30 % з них – нелегально. За усередненими цінами 2018 р. на нафту марки «Brent» – це 14 млрд. дол. США щорічного прибутку.

---

[146] Global Trends in Artisanal and Small-Scale Mining (ASM): A review of key numbers and issues / M. Fritz, J. McQuilken, N. Collins, F. Weldegiorgis. 2018. P. 6. URL : https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/igf-asm-global-trends.pdf (дата звернення: 29.10.2018); Güiza L. Mercury and gold mining in Colombia : a failed state. *Universitas Scientiarium.* 2013. № 18 (1). P. 42.

[147] Güiza L. Mercury and gold mining in Colombia : a failed state. *Universitas Scientiarium.* 2013. № 18 (1). P. 42.

[148] Максименцев М. Г. Криминологический анализ цены и структуры преступного недропользования в общемировом измерении. *Eurasian Academic Research Journal.* 2018. № 4. С. 116-120.

Після Нігерії країни походження нелегальної нафти розташувалися таким чином: Ангола (4,8 млрд. дол. США), Туреччина (2,5 млрд. дол. США), Мексика (1,2 млрд. дол. США), Марокко (1 млрд. дол. США), Іран (830 млн. дол. США), Пакистан (830 млн. дол. США), Лівія (750 млн. дол. США), Гана (13 млн. дол. США)[149].

Незаконно золото найбільшою мірою видобувається в Колумбії. За даними Британської геологічної служби (2012 р.) в Колумбії щорічно видобувається близько 54 т золота. Переважно у родовищах Чоко (24,5 т), Антиокія (19 т) та Болівара (5,7 т), що становить 91% річного видобутку золота в Колумбії. Решта 9 % продукції відбувається головним чином у родовищах Калдас, Каука, Уїла, Нариньо, Валье-дель-Каука, Толіма та Сантандер. Близько 97 % з цих обсягів – незаконне видобування, тобто без отримання гірничими підприємства та окремими групами відповідних ліцензій[150]. На сьогоднішній день – це 20–30 % всього обсягу світового видобування золота[151], а сама Колумбія при цьому є найбільшим імпортером ртуті у світі й найбільшим забруднювачем довкілля продуктами цієї хімічної речовини, включаючи вкрай токсичну метилртуть.

Очікується, що щорічне виробництво золота в Колумбії значно збільшиться завдяки виявленню нових золотоносних гірничих районів у Серранії де Сан-Лукас. Цей регіон охоплює понад 1,5 млн. гектар і вважається найбільшим в Латинській Америці (за даними Міністерства шахт та енергетики Колумбії)[152]. Окрім Колумбії до країн з найбільш розвиненим нелегальним золотодобуванням відносяться Нігерія, Марокко, ДРК і Танзанія.

---

[149] Mining – Statistics & Facts. URL : https://www.statista.com/topics/1143/mining/ (дата звернення: 31.10.2018); World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

[150] British Geological Survey (2012) World mineral production 2006-2010 Keyworth, Nottingham British Geological Survey, London. URL : https://www.bgs.ac.uk/news/events/stakeholders/presentations/John_Ludden_Stakeholder2012.pdf (дата звернення : 20.11.2018).

[151] Güiza L. Mercury and gold mining in Colombia : a failed state. *Universitas Scientiarium*. 2013. № 18 (1). P. 34.

[152] Там само. С. 34.

Незаконне видобування вугілля найбільшого свого розквіту набуло в Індії, де щорічно нелегально виробляється від 70 до 80 млн. тон цієї корисної копалини за офіційного обсягу близько 350 млн. тон[153]. Тобто фактично кожні дві тони з десяти видобутих мають кримінальне походження.

Основні країни походження «кривавих алмазів» (за ранжиром) – Зімбабве, ДРК, Ефіопія, Венесуела, Гвіня, Кот-Д'Івуар, Сьєрра-Леоне, Ліберія, Ліванська Республіка. За даними Глобальної ініціативи більше мільйона африканських «кустарників» із вказаних країн задіяні у нелегальному видобуванні алмазів, що перевищує обсяг легально працевлаштованих у цій галузі працівників[154].

Принагідно зауважимо, що загальносвітовий рівень аналізу злочинності у сфері надрокористування вимагає врахування глобалізаційних тенденцій, що накладають свій відбиток на організацію та функціонування інституційних механізмів незаконного видобування корисних копалин, транскордонного їх переміщенням, збуту на світових ринках сировини, переробки. Цілком правомірно, на нашу думку, вести мову про відтворення злочинності у сфері надрокористування як різновиду транснаціональної організованої злочинності з розвиненими мережами акцесорних кримінальних практик. Втім, усвідомлення цієї обставини має тягнути за собою не стільки елімінування значення географічних особливостей поширення злочинного видобування корисних копалин, скільки формування розуміння основних напрямів кримінально-превентивної діяльності в структурі глобальної стратегії протидії цьому виду злочинності як і екологічній злочинності в цілому.

Вивчення особливостей механізму нелегального видобування корисних копалин дозволяє виділити такі основні його функціональні блоки:

- *видобування*: корисні копалини видобуваються, як правило місцевими шахтарями (копачами, старателями), які також виступають як агенти доставки їх посередникам. До видобування залучаються в основному місцеві жителі, які живуть на грані (або

---

[153] Elliott L. Transnational Organized Crime. *Journal of International Affairs. 2012.* № 1, Vol. 66. P. 102.

[154] World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

за межею) бідності. І хоча вони і є першою ланкою ланцюга, вплив на них, як слушно зазначається експертами Інтерполу, не повинен бути пріоритетною метою в діяльності правоохоронних органів. Пріоритетом має стати, перш за все, ліквідація кримінальних мереж, що стоять поза межами фази видобування, забезпечують функціонування всього трафіку[155];

- *транспортування*, яке забезпечується діяльністю логістичних агентів, низки посередників, підкупом працівників митної служби, прикордонників. Транскордонним переміщенням корисних копалин займаються в основному місцеві організовані злочинні угрупування, які налагоджують зв'язки з підприємствами у сфері зовнішньоекономічної діяльності для транзиту та контрабанди корисних копалин. Це передбачає втручання місцевих та міжнародних партнерів, які гарантують, що транспортування забезпечене документами «прикриття», має вигляд законних операцій. Зазвичай використовуються ті ж маршрути, що і для трафіку легально видобутих корисних копалин;

- *збут (продаж),* на якому забезпечується максимально легальний вигляд угоди щодо корисних копалин шляхом підробки документів, змішування з партіями законно видобутих корисних копалин, залученням міжнародних компаній-посередників з високою діловою репутацією. Таким чином, кінцеві споживачі, як правило, не обізнані про незаконний характер товару, який вони купують.

На думку експертів Інтерполу, саме кінцеві споживачі становлять найважливіший елемент у кримінальному ланцюгу поставок корисних копалин. Вони варіюються від ювелірних підприємств до державних енергетичних компаній. Саме вони в кінцевому рахунку підживлюють злочинність у сфері надрокористування, формуючи високий попит на нелегальні корисні копалини та погоджуючись платити за них високі ціни[156]. Відтак, глобальний стратегічний підхід до протидії цим злочинам обов'язково має передбачати низку заходів з удосконалення національних та міжнародних моніторингових систем на рівні базових

[155] Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

[156] Там само.

споживачів (суб'єктів господарювання) корисних копалин щодо спостереження за їх походженням, рухом, використанням в цих цілях оперативної, розвідувальної інформації.

Аналіз маршрутів руху незаконно видобутих корисних копалин засвідчує, що їх контрабанду проводять не лише транснаціонально, а й трансконтинентально. Хоча потоки варіюються в залежності від конкретного виду корисних копалин, були виявлені такі закономірності:

- джерела корисних копалин: Африка (нафта, алмази, тантал, вугілля тощо), Азія (нафта, олово, титан, вугілля тощо), Латинська Америка (в основному нафта і золото);

- транзит: головним чином через аеропорти або морські порти: в Африці – Дар-ес-Салам і Занзібар (Танзанія), Ентеббе (Уганда), Кеніятта і Момбаса (Кенія); в Азії – Гонконг (Китай), Сінгапур; в Європі – Антверпен (Бельгія), Гамбург (Німеччина), Роттердам (Нідерланди); в Північній Америці – Сан-Дієго та Х'юстон (США);

- остаточний пункт призначення: в основному Близький Схід (ОАЕ, Саудівська Аравія, Туреччина), а також Європа (Швейцарія, Іспанія, Італія) та Північна Америка (США)[157].

Певну увагу варто приділити й кримінологічній оцінці стану того сегменту злочинності у сфері надрокористування, який репрезентує *феномен «чорної археології»* (за КК України – незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини) як одного з основних джерел поповнення світового нелегального ринку антикваріату. У загальносвітовому зрізі вельми складно встановити рівень поширеності цих злочинів. Здебільшого вони мають латентний характер. В одному з дайджестів Інтерполу вказується: «Ми не маємо жодних цифр, які б дозволили нам стверджувати, що торгівля культурними цінностями, артефактами є третьою або четвертою найпоширенішою формою кримінального трафіку, хоча це часто згадується на міжнародних конференціях та в засобах масової інформації. Справді, дуже важко отримати точне уявлення про те, скільки предметів культурної спадщини незаконно отримали в усьому світі, і малоймовірно,

[157] World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

щоб коли-небудь з'явилась точна статистика»[158]. Інтерпол веде базу даних викрадених культурних цінностей, в якій в основному представлені лише ті предмети, які вже були раніше у легальному обігу й стали предметом викрадення з музеїв, приватних колекцій. Таким чином, вказана організація, як і будь-яка інша правозахисного, кримінологічного спрямування роботи не має, наразі, зведеної інформації про кількісні і якісні показники «чорної археології» у світі.

Разом з тим, результати низки зарубіжних кримінологічних досліджень, опитувань археологів з розлогим досвідом польових досліджень дають можливість зробити деякі обережні й вельми обмежені узагальнення з цього питання. Так, зокрема, встановлено, що не менш як на 58 % розвіданих об'єктів археологічної спадщини у світі (як законсервованих, музейного типу, так і таких, на яких активно проводяться розкопки) хоча б один раз вчинялися злочини, пов'язані із незаконним вилученням відповідних об'єктів з надр, безпосередніми свідками яких були самі археологи[159]. Відтак, варто визнати, що проведення археологічних розкопок, поруч з легальними роботами у більшості випадків супроводжується нелегальним вилученням об'єктів археологічної спадщини. Останнє, зазвичай, у 87 % випадків відбувається у нічний час, коли археологів на об'єкті розкопок немає.

І це лише результати тих досліджень, які ґрунтуються на опитуваннях археологів, що на законних підставах здійснювали розкопки. Вони, вочевидь, не охоплюють того обсягу археологопошукових робіт, які взагалі здійснюються без будь-яких дозволів, у злочинний спосіб. Втім, як вказує Б. Балестрейрі (*B. Balestrieri*), можна констатувати повну відсутність належних статистичних даних правоохоронних органів, що перешкоджає спробам оцінити розмір і характер транснаціональних ринків для окремих видів нелегально добутих археологічних об'єктів. Це виключає і будь-яку реальну оцінку обсягу та характеру будь-яких відповідних контрза-

[158] Frequently asked questions / Connecting Police for a Safer World. Interpol. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Works-of-art/Frequently-asked-questions (дата звернення : 21.11.2018).

[159] Balestrieri B. A. B. Field Archaeologists as Eyewitnesses to Site Looting. *MDPI*. 2018. № 7 (48). P. 5–6. URL : www.mdpi.com/journal/arts (дата звернення : 21.11.2018).

ходів, необхідних для обмеження вказаного різновиду злочинних промислів[160].

Не останню роль в цьому відіграє й пасивність самих археологів, які, будучи очевидцями, свідками незаконних заволодінь об'єктами археологічної спадщини з різних міркувань воліють не повідомляти про ці факти до правоохоронних органів. При цьому поширеною є мотивації пасивності, відповідно до якої «чорні археологи», мародери сприймаються як жертви локальних і глобальних економічних умов, бідності й нужденності[161]. Криміналізація всіх незаконних археологічних копалень, акцентує Б. Балестрейрі (*B. Balestrieri*), викликає сумніви. Те, що незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини може бути криміналізованим у національному законодавстві, ще не означає, що в свідомості будь-яких землекористувачів або польових археологів кожен, хто це робить, сам є злочинцем[162].

Таким чином, для злочинів «чорної археології» властиві типові риси так званих «злочинів без жертв», що навіть у фахових (археологічних) колах не викликають суттєвого емоційного резонансу, морально-імперативної неприйнятності соціально-психологічної підстави суспільної небезпечності діяння, достатніх, аби докладати активних зусиль у взаємодії з правоохоронними органами у справі протидії їх поширенню. Сам же злочинець часто ідентифікується із жертвою глобальної економічної нерівності, нестримності бажань колекціонерів. За подібної диспозиції цілком закономірним видається надвисокий рівень латентності досліджуваної категорії злочинів. І Україна в цьому сенсі не є виключенням.

Аналіз масштабних результатів опитування археологів, що були свідками незаконного заволодіння предметами на об'єктах,

---

[160] Там само. С. 13.

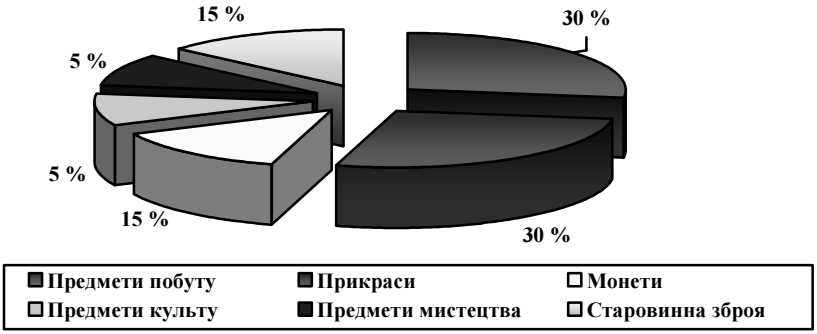
[161] Muscarella O. W. The Fifth Column Within the Archaeological Realm // The Great Divide. In Studies in Honour of A. Cilingiroglu : A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Review Articles 463 Upper Sea / Edited by D. Zafer, H. Saglamtimur, E. Abay. Istanbul : Arkeolojive Sanat Yayınları, 2009. P. 395–401; Hollowell J. Moral arguments on subsistence digging. *In The Ethics of Archaeology: Philosophical Perspectives on the Practice of Archaeology*. Edited by C. Scarre, G. Scarre. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. P. 89–90.

[162] Balestrieri B. A. B. Field Archaeologists as Eyewitnesses to Site Looting. *MDPI*. 2018. № 7 (48). P. 13. URL : www.mdpi.com/journal/arts (дата звернення : 21.11.2018).

що піддаються археологічним розкопкам, а також структури «чорних ринків» антикваріату[163], дозволяє стверджувати, що найчастіше предметами такого заволодіння стають побутові старожитності (посуд, знаряддя праці тощо) – 30 % (див. діаграму 2).

Діаграма 2

Графічне зображення структури «чорної археології» за предметом незаконного заволодіння: загальносвітовий зріз (%)

Як можна бачити з діаграми 2, приблизно такими ж за поширеністю незаконного заволодіння предметами археологічної спадщини є прикраси (30 %). Дещо рідше заволодівають металевими монетами (15 %), а так само старовинною зброєю (15 %). Порівну розподілилися предмети релігійного культу (5 %) та предмети мистецтва – скульптури, гравюри і т.п. (5 %).

При цьому варто відмітити ту обставину, що «чорна археологія» підживлюється функціонуванням нелегальних ринків антикваріату. Останні ж є проявом організованої, транснаціональної

[163] Muscarella O. W. The Fifth Column Within the Archaeological Realm // The Great Divide. In Studies in Honour of A. Cilingiroglu : A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Review Articles 463 Upper Sea / Edited by D. Zafer, H. Saglamtimur, E. Abay. Istanbul : Arkeolojive Sanat Yayınları, 2009. P. 395–401; Hollowell J. Moral arguments on subsistence digging. *In The Ethics of Archaeology: Philosophical Perspectives on the Practice of Archaeology*. Edited by C. Scarre, G. Scarre. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. P. 89–90; Balestrieri B. A. B. Field Archaeologists as Eyewitnesses to Site Looting. *MDPI*. 2018. № 7 (48). P. 1–24. URL : www.mdpi.com/journal/arts (дата звернення : 21.11.2018) та ін.

злочинності, що також дозволяє пов'язати вказаний різновид злочинності у сфері надрокористування з іншими системними кримінальними феноменами, в тому числі й корупцією.

Отже, можна констатувати наявність щільних та розвинених зв'язків між злочинністю у сфері надрокористування та організованою, транснаціональною, а також політичною злочинністю, міжнародним тероризмом, торгівлею людьми, наркозлочинністю, легалізацією коштів, отриманих злочинним шляхом. Подібний функціональний, інституціональний кримінальний симбіоз становить загрозу сталому світовому розвиткові, а також миру і безпеці людства в цілому. Саму у такому ракурсі і повинен мислитись національний (внутрішньодержавний) сегмент злочинності у сфері надрокористування в нашій країні. Маючи, безумовно, власні, багато в чому специфічні детермінаційні компоненти свого відтворення, цей різновид злочинності виявляє залежність і від загальносвітової кримінальної та пов'язаної з нею глобальної політичної, економічної кон'юнктури. Ці зв'язки не можна не приймати до уваги як при формуванні наукового розуміння сутності злочинного надрокористування в Україні, так і розробці системних, стратегічних засад протидії їй.

В цьому аспекті важливим також видається здійснення узагальнень за результатами аналізу різних характеристик сучасного стану злочинності у сфері надрокористування у світі, виділення відповідних *тенденцій* її відтворення. Основними з них є такі:

1. *Зростання прибутковості злочинного надрокористування*, що є закономірним наслідком поєднання двох тенденцій: конс'юмеризації масової свідомості, інтенсифікації споживацтва з одного боку та маргіналізації населення в планетарних масштабах, розростання структурно-функціональної, соціально-стратифікаційної прірви між включеними (*conclusions*) та виключеними (*exclusions*) суб'єктами. Зміцнюється зв'язок між тенденціями маргіналізації та поширенням злочинності у сфері надрокористування. Остання постає альтернативою бідності.

2. Злочинність у сфері надрокористування є проявом небезпечного для життя на планеті екстенсивного використання природних ресурсів. Цей різновид кримінальних практик найбільшою мірою розвивається саме у країнах «третього світу», в яких рівень бідності є надвисоким. Мінімальний рівень злочинності у сфері надрокористування фіксується в країнах Західної, Північної та Центральної Європи, Північної Америки. Враховуючи ту об-

ставину, що в консервації глобальної політико-економічної фрагментації світу існує безпосередня зацікавленість як з боку транснаціональних корпорацій, так і, в низці випадків, національних урядів (збагачення політичного істеблішменту через безконтрольне надрокористування, привласнення національних багатств у системі з іншими політичними та економічними кримінальними практиками), варто очікувати збереження тенденції до інтенсифікації злочинного надрокористування у таких країнах, які найбільшою мірою представлені на африканському континенті (Кенія, Марокко, Нігерія, Сомалі, Танзанія та ін.), а також в Латинській Америці (Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу й деякі інші), Азії (Бангладеш, Індія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, Пакистан ін.). У зв'язку з цим *глобальний політико-економічний розлом загострюватиметься фактором кримінальної експлуатації природи.*

3. Вказана вище обставина впливатиме на *ескалацію, керовану стимуляцію воєнно-політичної напруженості у регіонах концентрації родовищ корисних копалин* на відповідних територіях країн «третього світу». Звідси, в умовах інтенсифікації виробництва електронно-обчислювальної техніки та інших видів промислового виробництва варто очікувати не тільки збереження, а й *підвищення рівня терористичної загрози*, зокрема в Африці, розпалювання нових осередків громадянських воєн. Вже сьогодні можливо спостерігати зіткнення інтересів декількох глобальних геополітичних гравців на африканському континенті, що супроводжується активізацію діяльності приватних військових кампаній США, РФ, терористичних організації Боко-Харам та ін., посилення фінансової, політичної присутності Китаю. Подібні зіткнення розгортаються, як правило, в площині непрямих (т. зв. «гібридних»), опосередкованих дій, що мають своїм виразом протистояння різних соціальних груп, урядових сил, воєнних, парамілітарних, терористичних об'єднань, організацій за контроль над родовищами алмазів, золота, нафти, вугілля, рідкоземельних металів.

4. *Поєднання кримінальних практик у сфері надрокористування з іншими видами злочинності* – як з політичною, економічною, так і загальнокримінальною. Відбуватиметься подальша конвергенція незаконного надрокористування й наркозлочинності, торгівлі зброєю, людьми у транснаціональних масштабах, формах.

5. *Використання коштів, отриманих від незаконного добування корисних копалин для фінансування тероризму, діяльності незаконних збройних формувань, квазідержавних утворень.*

Відтак, злочинність у сфері надрокористування щільно вплітається в механізм самодетермінації злочинності. Ця ж тенденція властива і для України, про що більш детально – в наступному підрозділі цієї роботи.

6. *Розростання дрібнокустарних гірничорозроблювальних об'єднань* як основних осередків незаконного користування надрами. До таких об'єднань залучається в основному місцеве населення, що живе за межею бідності. Працівники не забезпечується у роботах належними засобами індивідуального захисту; вони працюють у шкідливих та небезпечних умовах. Відмічається також тенденція до інтенсифікації експлуатації дітей на таких виробництвах (особливо в африканських країнах). В низці випадків робітники на нелегальних гірничих підприємствах є жертвами торгівлі людьми.

7. *Інтенсифікація злочинності у сфері надрокористування сприяє підвищенню темпів забруднення довкілля.* Особливо гостро ця проблема постає із забрудненням водних ресурсів, ґрунтів та повітря ртуттю і метилртуттю у Болівії, Венесуелі, Колумбії, деяких африканських країнах.

8. *Фіксується зниження обсягів незаконного видобування алмазів* і їх потрапляння на світові ринки із зон збройних конфліктів (*blood diamond*). Суттєвим фактором усталення цієї тенденції є міжнародно-правові, інституціональні заходи, що організуються, здійснюються в межах Кімберлійського процесу.

9. *Збереження високого рівня латентності незаконного проведення робіт на об'єктах археологічної спадщини*, їх переважання на територіях, охоплених активними чи «замороженими» збройними конфліктами, неповним урядовим контролем територій країни (Афганістан, Ірак, Лівія, Сирія та ін.). «Чорна археологія» існує і як самостійний кримінальний феномен, і як супутник легальних археологічних пошукових робіт. Водночас, як і інші злочини у сфері надрокористування, «чорна археологія» є невід'ємним елементом транснаціональної організованої злочинності, специфічними соціальними практиками, що найбільшою мірою інтенсифікуються: а) у зонах геополітичної нестабільності, конфліктності; б) осередках збереження слідів давніх цивілізацій. Відтак, зі збереженням та/або загостренням параметрів світової геополітичної напруженості варто очікувати активізацію незаконних пошукових робіт перш за все на об'єктах археологічної спадщини близькосхідного, латиноамериканського регіону.

Відтак, варто бути свідомим того, що проблема поширення злочинності у сфері надрокористування є проблемою глобальної безпеки. І саме в такому ракурсі варто підходити як до пошуку найбільш глибинних детермінант цього різновиду злочинності, так і до розробки стратегічного підходу щодо протидії їй, який вимагатиме інтеграції кримінально-превентивних заходів на міжнародному та національному рівнях, передбачатиме націленість на обструкцію чинників корупції, трудової експлуатації, нелегальної міграції, контрабанди, торгівлі зброєю та наркотиками, тероризму та іншим, пов'язаним з кримінальним надрокористуванням, асоціальним практикам[164].

2.2 Кількісні та якісні показники злочинності у сфері надрокористування в Україні

Злочинність у сфері надрокористування в Україні відтворює ключові загальносвітові тенденції, описані в попередньому розділі. Спостерігається генеральний тренд до зростання їх рівня, ускладнення структури, її обтяження організованими формами злочинної діяльності, зрощення екологічної, організованої та політичної злочинності. При цьому, як слушно вказує Ю. А. Турлова, злочини у сфері охорони надр (ст. 240 КК України) є одними з найпоширеніших екологічних злочинів, а їхній рівень має стабільну тенденцію до зростання. Порівняно з 2002 р. щорічна кількість облікованих злочинів такої категорії зросла більше ніж у 10 разів. Їхня частка у структурі екологічної злочинності наразі становить 18,6 %, в той час, як у 2002 р. цей показник складав 4,3. Вказана категорія злочинів найбільшою мірою представлена незаконним видобутком корисних копалин загальнодержавного значення (піску, суглинків та глини, пиляного вапняку, пісковику, граніту, крейди, марганцевої руди, вугілля, бурштину-сирцю, артезіанської води тощо)[165].

Принагідно зауважимо, що злочинність у сфері надрокористування – поняття збірне, яке охоплює низку кримінальних

[164] Максименцев М. Г. География и тенденции преступного недропользования в общемировом измерении. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права».* 2019. № 1. С. 174-179.

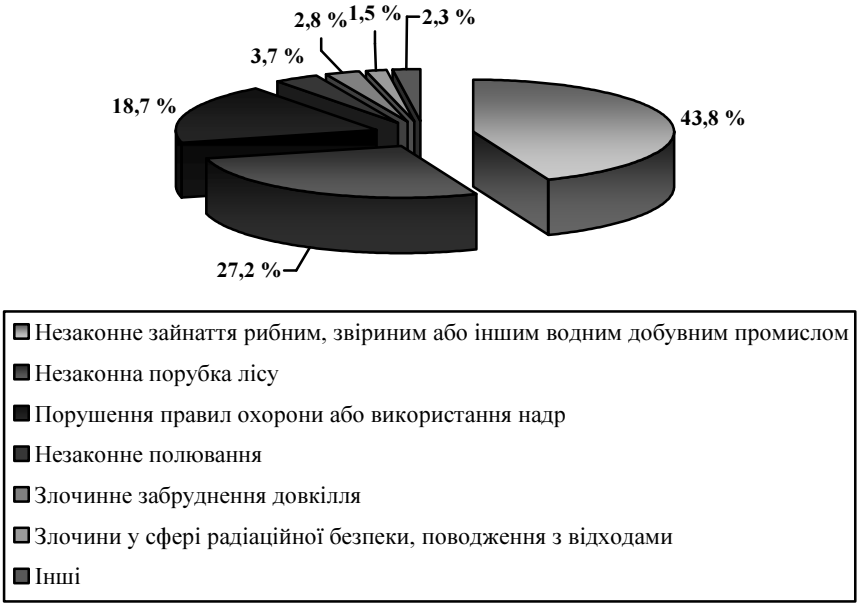
[165] Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. С. 91, 98.

практик, юридичні ознаки яких описані в багатьох статтях Особливої частини КК України. Як нами вже зазначалося, в їх структурі доцільно виділяти основні, акцесорні та супутні злочини. Втім, дві останні групи є вельми різнорідними, у статистичних базах даних інформацію про них не можливо відокремити від інших сфер їх відтворення. Так само не видається за можливе це зробити й в межах формування вибірки для контент-аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ), вироків. Відтак, в цій частині нашого дослідженні ми зосередимо увагу лише на основних видах злочинів у сфері надрокористування, ознаки юридичних складів яких передбачені ст.ст. 240, 244 та ч. 1 ст. 298 КК України.

Передусім акцентуймо увагу на тому, що за узагальненими даними 2002–2017 рр. приблизно кожен п'ятий зареєстрований в Україні екологічний злочини є злочином у сфері надрокористування, передбаченим ст.ст. 240 та 244 КК України (див. діаграму 3).

Діаграма 3

Графічне зображення структури екологічної злочинності в України (2002 –2017 рр.)

За своєю поширеністю злочини у сфері надрокористування, передбачені ст.ст. 240 та 244 КК України, в структурі екологічної злочинності посідають третє місце (18,7 %) після незаконного заняття рибним, звіриним, іншим водним добувним промислом (43,8 %) та незаконною порубкою лісу (27,2 %). Тож можна вважати, що злочинне надрокористування є одним з тих сегментів кримінальної активності, що визначає генеральні тренди у відтворення екологічної злочинності в Україні в цілому. При цьому ми свідомо не включали до розрахунку відомості про злочини, передбачені ст. 298 КК України, що зумовлено відмінностями основних родових об'єктів та неможливістю, вочевидь, цілком ідентифікувати незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини зі складовими екологічної злочинності. В той же час, злочини, передбачені ст. 298 КК України (в частині незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини – ч. 1 вказаної статті) входить до складу злочинності у сфері надрокористування, що нами обґрунтовано у першому розділі цієї роботи і що недвозначно вказує на комплексну, міжінституціональну природу феномену вказаного різновиду кримінальної активності.

Аналіз сукупних показників рівня злочинності у сфері надрокористування (ст.ст. 240, 244 та ч. 1 ст. 298 КК України) виявляє збереження вельми високого його значення із помірною тенденцією до зростання (див. діаграму 4).

За шістнадцятирічний період, протягом 2002–2017 рр., загалом було зареєстровано 7926 злочинів, передбачених ст.ст. 240, 244 та ч. 1 ст. 298 КК України, та виявлено 3003 особи, які їх вчинили. При цьому визначальними для динаміки і всього стану аналізованого виду злочинності є злочини, передбачені ст. 240 КК України (див. діаграму 5).

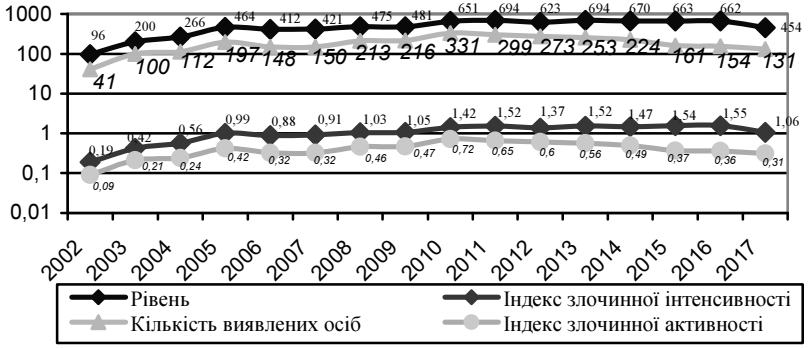
Натомість практично не мають такого значення випадки порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 України), яких за шістнадцятирічний період було зареєстровано всього 2 – по 1 у 2013 та 2016 рр. Загалом же найвищий сукупний рівень злочинності у сфері надрокористування був зафіксований у 2011 та 2013 рр. – по 694 злочини щороку. Разом з тим найбільшу кількість злочинців виявлено у 2010 р. (331 особа) та у 2011 р. (299 осіб). Найнижчий рівень, який склав 96 злочинів та, відповідно, 41 виявлена особа, – зафіксовано у 2002 р.

Деталізувати уявлення про динаміку злочинності у сфері надрокористування можливо через обчислення відповідних показ-

ників її зростання й приросту, базисним й ланцюговим методами, як за абсолютними, так і відносними показниками (див. табл. 1).

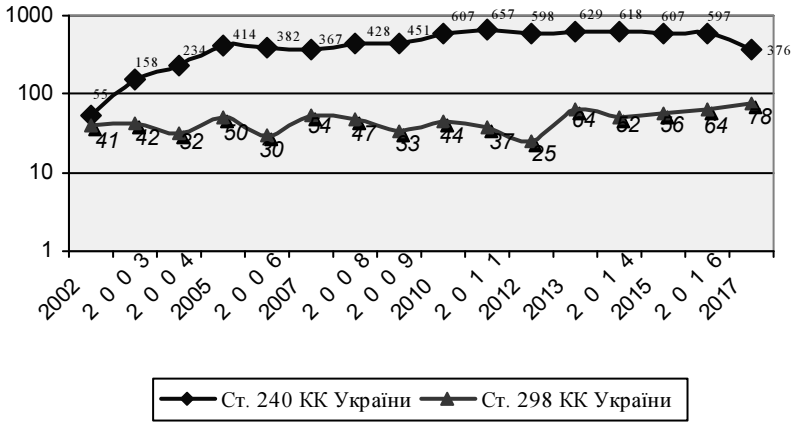
Діаграма 4

Графічне зображення рівня й динаміки злочинності у сфері надрокористування* (2002–2017 рр.)

Діаграма 5

Графічне зображення рівня й динаміки окремих видів злочинів у сфері надрокористування (2002–2017 рр.)

* Індекси злочинної інтенсивності та активності подані у розрахунку на 100 тис. осіб.

Таблиця 1

Зведені відомості про показники рівня й динаміки злочинності у сфері надрокористування (ст.ст. 240, 244 та ч. 1 ст. 298 КК України) в Україні за 2002–2017 рр.

	Зн	Ап (б)	Ап (л)	Тз (б)	Тз (л)	Тп (б)	Тп (л)	Зн.
	Динаміка рівня злочинності у сфері надрокористування						Динаміка індексу злочинної інтенсивності на 100 тис. населення	
2002	96	-	-	-	-	-	-	0,19
2003	200	104	104	2,083	2,083	108,3	108,3	0,42
2004	266	170	66	2,771	1,33	177,1	33	0,56
2005	464	368	198	4,833	1,744	383,3	74,4	0,99
2006	412	316	-52	4,292	0,888	329,2	-11,2	0,88
2007	421	325	9	4,385	1,022	338,5	2,2	0,91
2008	475	379	63	4,948	1,128	394,8	14,9	1,03
2009	481	385	6	5,01	1,013	401	1,3	1,05
2010	651	555	170	6,781	1,353	578,1	35,3	1,42
2011	694	598	40	7,229	1,066	622,9	6,1	1,52
2012	623	527	-71	6,49	0,898	549	-10,2	1,37
2013	694	598	71	7,229	1,114	622,9	11,4	1,52
2014	670	574	-24	6,98	0,965	597,9	-3,5	1,47
2015	663	567	-7	6,91	0,99	590,6	-1	1,54
2016	662	566	-1	6,9	0,998	589,6	-0,2	1,55
2017	454	358	-208	4,729	0,686	372,9	-31,4	1,06

Тп (л)	Тп (б)	Тз (л)	Тз (б)	Ап (л)	Ап (б)
-	-	-	-	-	-
121,1	121,1	2,211	2,211	0,23	0,23
33,3	194,7	1,333	2,947	0,14	0,37
76,8	421,1	1,768	5,21	0,43	0,8
-11,1	363,2	0,889	4,632	-0,11	0,69
-34,1	378,9	1,034	4,789	-,03	0,72
13,2	442,1	1,132	5,421	0,12	0,84
1,9	452,6	1,02	5,526	0,02	0,86
35,2	647,4	1,352	7,474	0,37	1,23
7	7	1,07	8	0,1	1,33
-9,8	621,1	0,901	7,211	-0,15	1,18
10,9	7	1,109	8	0,15	1,33
-3,3	673,7	0,967	7,737	-0,05	1,28
4,8	710,1	1,048	8,105	0,07	1,35
0,6	715,8	1,006	8,158	0,01	1,36
-31,6	457,9	0,684	5,579	-0,49	0,87

Періодизація динамічного ряду відтворення злочинності у сфері надрокористування дозволяє виділити декілька умовно однорідних за тенденціями часових відтинків.

1. Інтенсифікація: 2002–2005 рр. – період інтенсивного зростання рівня, зумовлений як адаптацією правозастосовної, правоохоронної діяльності до положень КК України від 05.04.2001 р., посиленням реєстраційної дисципліни, пов'язаної зі змінами в управлінських підходах МВС та Генеральної прокуратури того часу щодо мінімізації латентної злочинності. Максимальне значення абсолютного приросту за вказаний період у показниках рівня припадає на 2005 р. та у розрахунку базисним методом становить 368 злочинів щодо базового 2003 р. У розрахунку ж ланцюговим – 198 злочинів, що є максимальною величиною на всьому динамічному ряді відповідної категорії.

Найвищі показники темпу зростання, розрахованого як базисним, так і ланцюговими методами також припадають на 2005 р. та

становлять 4,833 і 1,744 відповідно. Вище значення темпу зростання у ланцюговому вимірі було зафіксоване тільки у 2003 р. – 2,083.

Аналогічним чином формується статистична картина злочинності у сфері надрокористування у вказаний період й в площині її динаміки за відносним показником. Так, пік злочинної інтенсивності протягом аналізованого періоду припав на 2005 р. й становив 0,99 злочинів на 100 тис. населення, в той час як у базовий 2002 р. – 0,19. Таким чином, абсолютний приріст склав 0,8 й 0,4 (розрахунок базисним та ланцюговими методами відповідно). Максимальні темпи зростання й приросту у базисному вимірі також зафіксовані у 2005 р. та склали 5,21 та 421,1 % відповідно. Натомість ланцюговий спосіб обчислення виявляє певні відмінності, аналогічні тим, які проявилися і при аналізі абсолютних показників. Зокрема, пік темпів зростання та приросту в означений період припав на 2002 р. та склав 2,211 та 121,1 %. Відтак, можна стверджувати, що найбільше зростання зареєстрованої кримінальної активності припало саме на 2003 р., що, на нашу думку, можливо пояснити здебільшого активізацією правоохоронної діяльності щодо виявлення, припинення, розкриття злочинів у сфері надрокористування в умовах повної адаптації до положень прийнятого у 2001 р. КК України.

Додатковим аргументом на користь цієї тези є те, що протягом аналізованого періоду спостерігається й значене зростання виявлених осіб, які вчинили злочини у сфері надрокористування: з 41 особи у 2002 р. до 197 – у 2005. Індекс злочинної активності зріз більш ніж у 400 разів: з 0,09 до 0,42 на 100 тис. населення відповідно. При цьому в структурі детермінаційного комплексу за загальним визнанням відбувалися тільки позитивні зміни, принаймні у розрізі поліпшення макроекономічних показників суспільного розвитку (злочинність же у сфері надрокористування, як буде доведено далі, є переважно корисливою), а також їх мікроекономічної процесії на окремі домогосподарства. Зокрема, чисельність населення із середньодушовим загальним доходом, нижчим за фактичний прожитковий мінімум (% від загальної кількості населення) знизився з 88,4 % у 2002 р. до 64 % – у 2005 (див. табл. 2).

Таблиця 2

Відомості щодо кількості населення України*, рівня їх доходу, рівня злочинності у сфері надрокористування та коефіцієнтів злочинної інтенсивності

Рік	Постійне населення (тис. осіб)	Чисельність населення із середньодушовим загальним доходом, нижчим за фактичний прожитковий мінімум (% від загальної кількості населення)	Абсолютна кількість злочинів у сфері надрокористування	Абсолютна кількість виявлених осіб, які вчинили злочини у сфері надрокористування	Коефіцієнт злочинної інтенсивності у сфері надрокористування на 100 тис. населення	Коефіцієнт злочинної активності у сфері надрокористування на 100 тис. населення
2002	*48240,9*	88,4	96	41	0,19	0,09
2003	*47823,1*	83,4	200	100	0,42	0,21
2004	*47442,1*	73,8	266	112	0,56	0,24
2005	*47100,5*	64	464	197	0,99	0,42
2006	*46749,2*	59,4	412	148	0,88	0,31
2007	*46465,7*	39,8	421	150	0,91	0,32
2008	*46192,3*	25,6	475	213	1,03	0,46
2009	*45963,3*	30,4	481	216	1,05	0,47
2010	*45782,6*	29,6	651	331	1,42	0,72
2011	*45598,2*	25,7	694	299	1,52	0,65
2012	*45453,3*	26,1	623	273	1,37	0,6
2013	*45553,0*	18,6	694	253	1,52	0,56
2014	*45426,2*	16,7	670	224	1,47	0,49
2015	*42929,3*	51,9	663	161	1,54	0,37
2016	*42760,5*	51,1	662	154	1,55	0,36
2017	*42584,5*	34,9	454	131	1,06	0,31

* За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року. 2014–2017 рр. – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Певна річ, що навряд чи можна вважати економічні фактори провідними в механізмі детермінації злочинності у сфері надрокористування. Останній насичений значною кількістю різнорідних культурно-психологічних, соціально-економічних, політичних, правових, організаційно-управлінських та інших криміногенних факторів. Проте звернення саме до економічних чинників при поясненні особливостей динаміки досліджуваного виду злочинності дає змогу побічно, непрямо підкреслити істотність впливу саме правоохоронної практики на формування її статистичної динамічної моделі, що, звісно ж, не виключає: а) певну інтенсифікацію злочинної активності населення; б) інституціоналізацію стійких форм організованої злочинної діяльності у сфері надрокористування.

2. Стабілізація: 2006–2009 рр. – помірне зростання рівня, за виключенням 2007 р., єдиного за період, коли було зареєстроване зниження на 52 злочини, або на 0,11 у показниках індексу злочинної інтенсивності на 100 тис. населення. Максимальне значення абсолютного приросту, темпу зростання та приросту розрахованих базисним методом припадає на 2009 р. – 385 злочинів, 5,01 та 401 % відповідно. Ланцюговим – на 2008 р.: 63 злочини, 1,128 та 14,9 % відповідно.

Аналогічними є й показники динаміки індексу злочинної інтенсивності. Максимальне значення його абсолютного приросту, темпу зростання та приросту розрахованих базисним методом припадає на 2009 р. – 0,86, 5,526 та 452,5 % відповідно. Ланцюговим – на 2008 р.: 0,12, 1,132 та 12,2 % відповідно. Індекс злочинної активності у 2009 р. склав 0,47, в той час як базовий у 2002 р. становив 0,09.

3. Відновлення: 2010–2013 рр. – відновлення інтенсивного зростання рівня до найвищих показників у 694 злочини. Абсолютний приріст щодо базового 2002 р. зафіксовано у 2011 та 2013 р., який склав 598 злочинів. Так само й темпи зростання (7,22) та приросту (622,9 %). Ланцюговий метод обчислення виявив найвищі показники абсолютного приросту у 2010 р. – 170. злочинів. Темпи зростання й приросту – у 2013 р.: 1,114 та 11,4 % відповідно.

Така ж тенденція спостерігається і за відносними показниками. Максимальне значення індексу злочинної інтенсивності у цей період, як і за весь попередній, склало 1,54 на 100 тис. населення. Абсолютний приріст щодо базового 2002 р. зафіксовано у

2011 та 2013 р., який склав 1,33, темп зростання – 8, приросту – 7 %. Ланцюговий метод обчислення виявив найвищі показники абсолютний приросту у 2010 р. – 0,37, а також темпів зростання та приросту – 1,352 і 35,2 % відповідно. З негативним значенням приріст злочинності в означений період мав лише 2012 р.

Максимальне значення індексу злочинної активності протягом аналізованого періоду зафіксоване у 2010 р. – 0,72, в той час як у 2013 р. – 0,56. Власне, 0,72 – найвищий індекс за всю шістнадцятирічну ретроспективу.

Водночас, контроверсійно на фоні загальної динаміки відтворення злочинності в Україні виглядають й показники 2013 р., які за рівнем (694 злочини) й коефіцієнтом злочинної інтенсивності (1,52 на 100 тис. населення) відповідають параметрам 2011. Але, як відомо, практично за всіма показниками злочинність в Україні, починаючи з 2013 р. й аж до 2016 р. включно продемонструвала суттєвий позитивний приріст, що в основному (хоча і не виключно, а надто у період з 2014 р.) пояснюється скороченням латентної її частини за рахунок істотних змін у процесуальному порядку реєстрації злочинів, запроваджених КПК України, який набув чинності 20.11.2012 р. Ліквідація такої стадії досудового розслідування як порушення кримінальної справи, запровадження електронної системи реєстрації – Єдиного реєстру досудових розслідувань суттєво, хоча й не абсолютно, зміцнила реєстраційну дисципліну, сприяла виведенню «з тіні» значної кількості злочинів.

Втім, цей фактор формування статистичної картини динаміки злочинності в Україні практично жодним чином не відобразився на показниках стану злочинності у сфері надрокористування. Ба більше: остання продемонструвала зворотну тенденцію. На нашу думку, це може бути пов'язано передусім із послабленням роботи правоохоронних органів щодо виявлення злочинів вказаної категорії. Не в останню чергу таке послаблення було зумовлено істотним зростанням службового навантаження на працівників МВС у зв'язку із суттєвим збільшенням кількості зареєстрованих злочинів інших категорій, перш за все – проти власності, здоров'я, у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та інших злочинів загальнокримінальної спрямованості. Екологічні злочини перестали бути у сфері пріоритетів правоохоронної діяльності, що також, вважаємо, є симптоматичним в розрізі розуміння специфіки стану екологічної свідомості населення. Більш детально цей ас-

пект порушеної проблематики буде розкритий в частині дослідження детермінації, культурно-психологічних факторів злочинності у сфері надрокористування.

4. Елімінація: 2014–2017 рр. – зниження рівня зареєстрованих злочинів досліджуваної категорії й досягнення у 2017 р. позначки у 454 злочини, що приблизно відповідає рівню 2005 р. Найвище значення абсолютного приросту щодо базового 2002 р. зафіксовано у 2014 р. (574 злочини), найнижче – у 2017 (358). Так само й темпи зростання, розраховані базисним методом: у 2014 р. – 6,98, у 2017 – 4,729. Темпи приросту за цим же методом: у 2014 р. – 597,9 %, у 2017 – 372,9 %. Ланцюговий метод обчислення виявив стійку негативну тенденцію до зниження. Найвищий абсолютний приріст з негативним значенням – у 2017 р. (-208 злочинів). На цей же рік припадає і найвищий негативний темп приросту – -31,4 %. Індекс злочинної активності у 2017 р. також мав найнижче за означений період значення та склав 0,31, що приблизно відповідає показникам 2006, 2007 рр.

Аналогічна тенденція спостерігається і за відносними показниками. Мінімальне значення індексу злочинної інтенсивності у цей період склало 1,06 на 100 тис. населення (2017 р.). Абсолютний приріст щодо базового 2002 р. зафіксовано у 2011 та 2013 р., який склав 1,33, темп зростання – 8, приросту – 7 %. Ланцюговий метод обчислення виявив найвищі показники абсолютний приросту у 2010 р. – 0,37, а також темпів зростання та приросту – 1,352 і 35,2 % відповідно.

Зниження в основному відбулося за рахунок дії таких базових чинників: а) припинення фактичного юрисдикційного доступу українських правоохоронних органів до території Автономної Республіки Крим, а також окремих районів Донецької та Луганської областей; б) створення Національної поліції, реформування, структурні «оптимізації», зміни у кадровій політиці якої призвели до зниження ефективності правоохоронної діяльності, в деякій частині – втрати спадковості в системах організації оперативно-розшукового супроводження об'єктів, територій обслуговування, зниження компетентності особового складу; в) ліквідацією у 2014 р. природоохоронної прокуратури, на підрозділи якої припадало близько 15 % фактів виявлення злочинів у сфері надрокористування.

Поряд з цим не можна не вказати й на ту обставину, що за показниками індексу злочинної інтенсивності останній період, 2014–2017 рр., виглядає дещо по-іншому. Зокрема, у 2015 та 2016 рр.,

на відміну від показників рівня, індекс злочинної інтенсивності продемонстрував зростання й досяг позначок 1,54 та 1,54 на 100 тис. населення відповідно. Це – найвищі показники за аналізований 16-річний період. І лише у вказані роки вони виявляють зворотні значення щодо тенденцій змін показників рівня. Решта з виділених та описаних вище періодів підтверджуються і за абсолютними, і за відносними показниками. Як видається, ця обставина може вказувати на те, що протягом 2014–2017 рр. не відбулося реального покращення (принаймні у 2015 й 2016 рр.) криміногенної обстановки за параметрами відтворення злочинності у сфері надрокористування. Відповідні низхідні траєкторії злочинності за абсолютними показниками елімінуються їх проекцією на площину відносних даних, що вказує на залежність рівня в більшій мірі від демографічної ситуації, негативного сальдо народжених та померлих, імміграції та еміграції, аніж від дійсних параметрів реалізації криміногенного потенціалу.

Разом з тим звертає на себе увагу істотне зниження злочинності у сфері надрокористування і за показниками рівня (454 злочини, абсолютний приріст -208), і за індексом злочинної інтенсивності (1,06, абсолютний приріст -0,49) у 2017 р. Достовірно пояснити цей факт дією певного визначального фактору – досить складно. Як видається, варто вести мову про поєднання низки чинників, серед яких: а) зниження ефективності роботи правоохоронних органів; б) інституціоналізація усталених організованих форм злочинної діяльності у сфері надрокористування.

Підкреслимо, що вказані чинники впливають на стан злочинності у сфері надрокористування комплексно, синтетично, у поєднанні. Це означає, що зниження ефективності правоохоронної діяльності відбувається не тільки через прорахунки у реформуванні підрозділів кримінальної поліції, зокрема того її сектору, що відповідає за захист економіки, а й через вплив на них організованих злочинних угрупувань. Це вплив – багатовимірний та виражається як у діях щодо протидії розслідуванню злочинів, так і налагодженню стійких корупційних зв'язків як на рівні місцевих органів Національної поліції, прокуратури, так і на центральному їх рівні. Останній, вочевидь, не є цілком самодостатнім, виражає глибину й стійкість корупційних схем, що практикуються в окремих парламентських колах (про це недвозначно свідчать і зібрані нами експертні оцінки, в тому числі й серед народних депутатів (на умовах конфіденційності), і низка матеріалів журналістських

розслідувань, повідомлень у ЗМІ, матеріалів кримінальних проваджень у так званих «бурштинових справах» тощо), до орбіти впливу яких залучені й службові особи центрального апарату міністерств, служб, департаментів, агентств й прирівняних до них центральних органів виконавчої влади з відповідними вертикальними, координаційно-реординаціними організаційно-управлінськими імпульсами, що пронизують всю вертикаль відповідних органів, зокрема, природоохоронної спрямованості. Не є виключенням в цьому сенсі й сфера регулювання відносин надрокористування. Наразі є всі підстави стверджувати про появу новітніх (за суб'єктним складом, політико-правовими умовами діяльності) симбіотичних форм корупційних практик та злочинності у сфері надрокористування[166].

Аналогічну думку висловлюють й автори монографії «Злочинність у паливно-енергетичній системі України: кримінологічна характеристика та запобігання» (2013 р.), які, з посиланням на В. В. Дементьєва вказують, що ознаками зростаючої криміногенності є багатоканальна система тінізації економіки, її корумпованість і олігархізація, а також кваліфікований механізм відповідного лобіювання[167]. А деінституціоналізація влади і втрата соціального контролю над розподілом економічної влади в суспільстві відбувається перш за все через нерозвиненість політичних і економічних інститутів, а також механізмів примушення до їх дотримання. У таких умовах владна позиція визначається неформальним економічним чи правовим статусом суб'єкта економіки, а його доступом до нелегітимних (з позицій економічного порядку) джерел панування корумпованої державної, напівкримінальної та кримінальної влади[168].

---

[166] Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз рівня і динаміки злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 191–198.

[167] Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. Харьков : Форт, 2008. С. 331; Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. С. 100.

[168] Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. Харьков : Форт, 2008. С. 533; Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна хара-

Також зазначається, що нинішній стан суспільного розвитку відбувається під знаком домінуючого впливу економічних і політичних еліт, до яких входять і провідні фінансово-промислові групи[169]. Проблема якості еліти та її підвищення сьогодні для України є доленосною, і від її розв'язання залежить сценарій подальшого суспільного розвитку. На жаль, сучасна діяльність вказаних груп в Україні набула паразитичного характеру і стала сферою господарювання для обмеженого кола осіб, забезпечених олігархічними, політичними відносинами, корупційними зв'язками з вищими щаблями виконавчої та судової влади, правоохоронних органів, відсутністю політичної, економічної конкуренції у поєднанні з необмеженим доступом до найбільших ресурсів країни. Форма існування елітного сектору органічно набуває ознак організованих форм девіаційної діяльності, у тому числі злочинної – альтернативних тіньових центрів влади разом з тіньовим силовим забезпеченням[170].

В. В. Фінчук небезпідставно зауважує на тому, що у галузі паливно-енергетичного комплексу (особливо видобування й транспортування нафти) має місце діяльність організованих злочинних угрупувань, які постійно комунікують із «зацікавленими» посадовцями різних рівнів[171]. Це ж стосується і так званих «копанок», які утворюються у зв'язку із закриттям вугледобувних шахт та поза ними[172].

І хоча викладені міркування в основному датовані 2013 р. (а деякі сягають у 2005 р.), вважаємо, що станом на початок 2018

ктеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. С. 100.

[169] Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. С. 100.

[170] Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів : монографія. К. : Кондор, 2005. С. 235; Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. С. 101.

[171] Фінчук В. В. Організована злочинна діяльність у паливно-енергетичному комплексі (ПЕК) України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. № 3. С. 213–214.

[172] Там само. С. 214.

р. ситуація з використанням адміністративного ресурсу задля забезпечення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп у сфері надрокористування змінилася лише структурно, але не функціонально. Й досі маємо деінституціоналізовані механізми протидії злочинному природокористуванню, тіньові, корупційні схеми розподілу спеціальних дозволів на користування надрами, артикуляцію інтересів організованих злочинних угрупувань у вказаній сфері на рівні парламентсько-кулуарних кіл, значну дисфункцію практично всіх видів контролю за дотриманням правил й умов користуванням надрами.

Неважко помітити, що всі чотири виділені нами періоди у динаміці відтворення злочинності у сфері надрокористування, практично співпадають у часі з відповідними каденціями чотирьох Президентів України: від Л. Д. Кучми (до 2005 р.), В. А. Ющенка (2005–2010), В. Ф. Януковича (2010–2014) й до П. О. Порошенка (з 2014 р.). Ця обставина наштовхує на думку про істотний вплив політичних акторів на статистично фіксований стан злочинності у сфері надрокористування. Цей вплив – непрямий, а пов'язаний з перерозподілом сфері впливу, зміною персонального складу органів державної влади, афілійованих з відповідними посадовцями представників фінансово-промислових груп, інших суб'єктів відносин надрокористування. Останні ж є вельми привабливими з фінансової точки зору. Тому й намагання змінити суб'єктів доступу до надр, їх розробок зазвичай не проходять безконфліктно. При цьому одним з істотних важелів вирішення вказаних конфліктів є використання адміністративного ресурсу, в тому числі й у форматі кримінального переслідування колишніх (пов'язаних з колишнім політичним істеблішментом) гравців ринку корисних копалин й надрокористування, які не віднайшли відповідного компромісу, не стали на провладні позиції нового політичного режиму.

Відтак, початок кожного періоду, за виключенням останнього, відмічається зростанням рівня й індексів злочинної інтенсивності, активності. Період з 2006 по 2009 рр. характеризується помірністю зростання лише тому, що вельми функціональними виявилися механізми комунікації між колишньою та новою (станом на кінець 2005 р.) владною, політико-економічною більшістю в органах державної влади. Але цікаво відмітити, що найвищі темпи зростання й приросту, розраховані ланцюговим методом в межах другого виділеного нами періоду припадають саме на 2008 р. Принагідно зауважимо, що 18.12.2007 р. (тобто в кінці року)

Прем'єр-міністром України було призначено Ю. В. Тимошенко, активізація діяльності якої (як відомо, конфронтаційної щодо політичного оточення Президента України, в тому числі й в парламентських колах) прийшлася саме на 2008 р. Зіставлення цих фактів також виводить на розуміння суттєвого впливу політичних факторів та пов'язаної з ними правоохоронної діяльності (в тому числі й зміни міністрів внутрішніх справ, начальників обласних, районних (Г)УМВС, а наразі й Національної поліції) на динаміку злочинності у сфері надрокористування.

Останній же період, з 2014 й до 2017 рр., характеризується очевидним послабленням активності правоохоронних органів через відомі події, пов'язані з агресією проти України та певною зміною пріоритетів політичної діяльності, а також вже вище згаданими реформаторськими ініціативами правоохоронних структур.

На окрему вагу в контексті аналізу кількісних показників злочинності у сфері надрокористування заслуговують відомості щодо рівня й динаміки судимості. Загалом, протягом останніх 10 років, з 2003 по 2017 рр. (а саме виключно за ці роки є доступною статистична інформація про склад засуджених (форма 6), узагальнена ДСАУ), за злочини, передбачені ст. 240 та ч. 1 ст. 298 КК України засуджено 2902 особи (див. діаграму 6).

Діаграма 6

Графічне зображення рівня й динаміки судимості за вчинення злочинів у сфері надрокористування (2003–2017 рр.)

З них 2862 (або 98,6 %) – за ст. 240 КК України. 41 особа (або 1,4 %) – за ч. 1 ст. 298 КК України. За ст. 244 КК України жодної особи засуджено не було.

Звернімо увагу, що на відміну від динаміки злочинності у сфері надрокористування, динаміка судимості демонструє зворотні тенденції, які найбільш яскраво спостерігаються у періоди 2005–2007, 2008–2011 та (злочинність зростає, судимість знижується) та у 2014 й 2017 рр. (злочинність знижується, судимість зростає). Крім цього, кількість засуджених у 2008, 2014–2017 рр. перевищує кількість виявлених осіб, яким пред'явлено обвинувачення (складено обвинувальний акт). Такі особливості стану судимості можливо пояснити певною інертністю стадії судового розгляду кримінальних справ (проваджень): у відповідному поточному році розглядається значна кількість справ минулих років. Крім того, статистичні відомості про склад засуджених формують на підставі вироків, які набрали законної сили. Ця обставина додатково зумовлює часовий розрив та інші параметри діахронності у станах злочинності й судимості, пов'язані з переглядом справ (проваджень) в апеляційному, касаційному порядках.

Таким чином, незважаючи на динамічні коливання стану судимості, можна констатувати існування генерального тренду до помірного зростання кримінальної активності населення у сфері надрокористування, що бере свій початок від 2002 р. з незначними коливаннями у 2006, 2011, 2014 й 2017 рр. При цьому варто бути свідомим того, що за відсутності розвиненого високотехнологічного виробництва, широкого впровадження інновацій у сфері господарювання, економіки, сприятливого інвестиційного клімату об'єктивно закономірним є орієнтування на видобування сировини, її первинну, низькотехнологічну обробку. Відтак, закономірною є й інтенсифікація злочинності у цій сфері. У зв'язку з цим немає підстав вести мову про зниження (принаймні настільки суттєве, як у 2017 р.) рівня й інтенсивності злочинного надрокористування. Йдеться радше про *латентизацію* цього різновиду кримінальних практик.

Індикаторами (хоча й побічними, проте гносеологічно важливими) латентності також можуть слугувати й результати зіставлення показників динаміки екологічної злочинності загалом з динамікою злочинності проти довкілля у сфері надрокористування, зокрема. Варто відмітити їх контроверсійність: динаміка злочинності у сфері надрокористування за показниками злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 244 КК України не відповідає загальним тенденціям поширення екологічної злочинності в цілому в нашій країні (див. таблицю 3 та діаграму 7).

Таблиця 3

Зведені відомості про динаміку екологічної злочинності та злочинності проти довкілля у сфері надрокористування (ст.ст. 240, 244 КК України) в Україні за показниками індексу злочинної інтенсивності (2002–2017 рр.)

	Зн	Ап (б)	Ап (л)	Тз (б)	Тз (л)	Тп (б)	Тп	Зн.
	Динаміка екологічної злочинності							**Динаміка злочинності проти довкілля у сфері надрокористування**
2002	2,6	-	-	-	-	-	-	0,11
2003	4,23	1,63	1,63	1,165	1,615	62,7	62,7	0,33
2004	4	1,4	-0,23	1,538	0,952	53,8	-5,4	0,49
2005	4,62	2,02	0,62	1,769	1,!5	77,7	15,5	0,88
2006	4,14	1,54	-0,48	1,577	0,891	59,2	-3,9	0,82
2007	3,72	1,12	-0,42	1,423	0,902	43,1	-10,1	0,79
2008	4	1,4	0,28	1,538	1,081	53,8	7,5	0,93
2009	4,81	2,21	0,81	1,846	1,2	85	20,3	0,98
2010	4,61	2,01	-0,2	1,769	0,958	77,3	-4,2	1,32
2011	4,72	2,12	0,11	1,807	1,022	81,5	2,4	1,44
2012	4,94	2,34	0,33	1,885	1,043	90	7	1,31
2013	6,52	3,94	1,58	2,5	1,327	151,5	32	1,38
2014	6,93	4,33	0,41	2,654	1,062	166,5	6,3	1,36
2015	8,21	5,61	1,28	3,154	1,188	215,8	18,5	1,41
2016	9,92	7,32	1,71	3,808	1,207	281,5	20,8	1,39
2017	9,11	6,51	-0,81	3,5	0,919	250,4	-8,2	0,88

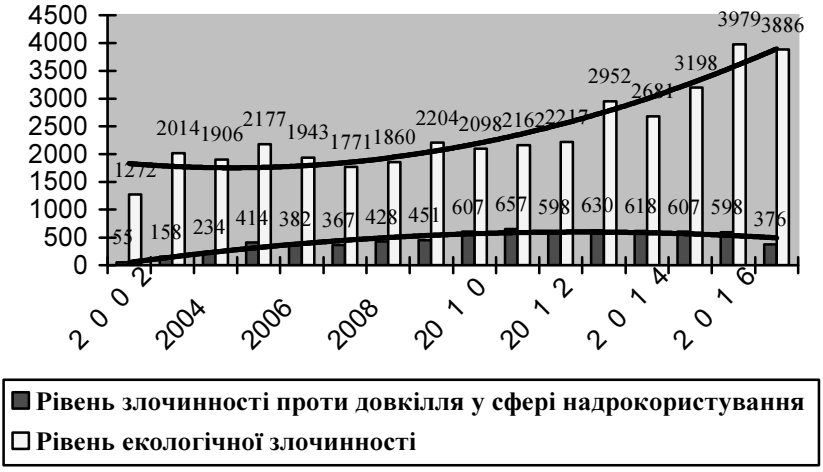
Тп (л)	Тп (б)	Тз (л)	Тз (б)	Ап	Ап (б)
-	-	-	-	-	-
200	200	3	3	0,22	0,22
48,5	345,5	1,633	4,455	0,16	0,38
79,6	700	1,796	8	0,39	0,77
-6,8	654,5	0,932	7,455	-0,06	0,71
-3,7	618,2	0,963	7,182	-0,03	0,68
17,7	745,5	1,177	8,455	0,14	0,82
5,4	790,9	8,909	8,909	0,05	0,87
36,6	1100	1,347	12	0,34	1,21
9,1	1209	1,091	13,09	0,12	1,33
-9	1091	0,91	11,91	-0,13	1,2
5,3	1155	1,053	12,545	0,07	1,27
-1,4	1136	0,985	12,364	-0,02	1,25
3,7	1182	1,037	12,818	0,05	1,3
-1,4	1164	0,985	12,6	-0,02	1,28
-36,7	70	0,633	8	-0,51	0,77

*Зн. – значення; Ап – абсолютний приріст; Тз – темп зростання; Тп – темп приросту (%); (б) – розрахунок базисним методом; (л) – розрахунок ланцюговим методом.

Як можна бачити з діаграми 6, поліномні лінії трендів відтворення двох вказаних різновидів злочинності мають діаметрально протилежні значення. З 2003 по 2008 рр. фіксувалося загальне зниження рівня екологічної злочинності, в той час як злочинність у сфері надрокористування в цей період продемонструвала зростання. Натомість з 2010 р. й до 2017 р. остання виявляє тенденцію до зниження, в той час як екологічна злочинність – стабільний позитивний приріст з деякими, статистично несуттєвими коливаннями. Аналогічна картина спостерігається і при зіставленні відносних показників (діаграма 8).

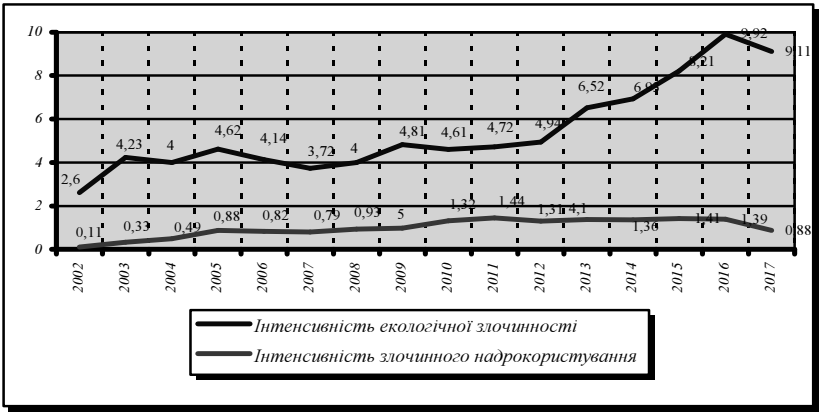
Діаграма 7

Порівняльне графічне зображення динаміки екологічної злочинності та злочинності проти довкілля у сфері надрокористування в Україні (2002–2017 рр.)

Діаграма 8

Порівняльне графічне зображення динаміки екологічної злочинності та злочинності проти довкілля у сфері надрокористування в Україні за показниками індексів злочинної інтенсивності у розрахунку на 100 тис. постійного населення (2002–2017 рр.)

Відтак, вплив демографічних процесів на порівнювані параметри відтворення екологічної злочинності та злочинності проти довкілля у сфері надрокористування не є суттєвим й істотно не впливає на аналіз статистичних даних, зокрема за абсолютними показниками.

Зауважимо, що максимальні значення темпів приросту екологічної злочинності (за індексом злочинної інтенсивності), розрахованого ланцюговим способом, було зафіксовано у 2003 р. (62,7 %), 2009 р. (20,3 %) та у 2016 р. (20,8 %). Мінімальне – у 2007 р. (-10,1 %) (див. таблицю 2). Відповідні максимальні значення темпів приросту злочинності проти довкілля у сфері надрокористування, розрахованого ланцюговим способом, припадають на 2003 р. (200 %), 2005 р. (79,6 %), 2014 р. (48,5 %) та 2010 (36,6 %). Мінімальні – на 2017 р. (-36,7 %) та 2007 (-6,8 %).

Середньорічний темп приросту індексу інтенсивності екологічної злочинності за відповідний шістнадцятирічний інтервал, розрахований ланцюговим способом, склав 10,7 %. В той час як ідентичний показник злочинності у сфері надрокористування становить 381,2 %. Це означає, що динаміка відтворення злочинності у сфері надрокористування (без урахування злочинів, передбачених ст. 298 КК України) не відповідає такій ознаці злочинності загалом як відносна сталість. Різкі «стрибки» рівня за рік-два, коливання зі значною амплітудою синусоїди мають місце лише в одному з трьох випадків (чи у їх комбінації): 1) радикальна й швидка за часом зміна найбільш значущих в структурі детермінаційного комплексу факторів; 2) зміни в кримінальному законодавстві, пов'язані з істотним розширенням меж криміналізації; 3) переважання штучних факторів впливу на статистичну модель злочинності, що формуються, здебільшого, в надрах функціонування правоохоронних органів; реагування на прояви злочинності відбувається ситуативно, в «ручному режимі»; реальний стан злочинності при цьому не зазначає різких змін протягом короткого проміжку часу.

Цілком очевидно, що дія другої з виділених вище обставин з часом прийняття КК України у 2001 р. не мала місця. Перша обставина інтенсифікувалася від з березня 2014 р. та пов'язана зі значним

скороченням території фактичної юрисдикції України, звуження меж статистичного обліку у зв'язку з тимчасовою окупацією територій АРК, окремих районів Донецької та Луганської областей. Втім, ця обставина до кінця 2014 р. була сформована вже в повній мірі. Тим не менш протягом наступних років продовжує спостерігатися зниження рівня злочинності у сфері надрокористування, чого не мало б відбуватися. Тобто зниження мало б відбутися одноразово (за відсутності постійного розширення окупованих територій), після чого – щонайменше стабілізуватися на новому рівні.

Таким чином, варто визнати, що одним з найбільш вагомих чинників формування статистично відображеної динаміки злочинності проти довкілля у сфері надрокористування є саме стан функціональної спроможності правоохоронних органів, їх активність щодо виявлення, припинення відповідних злочинів. Іншими словами: йдеться про радше про зростання або зниження рівня латентності злочинності, аніж його реального рівня.

Ще одним аргументом на користь цієї думки може слугувати те, що з 2014 р. в Україні діє мораторій на проведення перевірок підприємців контролюючими органами. Так, статтею 31 Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» (зі змінами, внесеними Законом України від 31.07.2014 № 1622-VII) заборонено проведення перевірок контролюючими органами підприємств, установ та організацій, фізичних осіб-підприємців. Виключення становлять перевірки, що проводяться Державною фіскальною службою, за наявності дозволу Кабінету Міністрів України або за ініціативи суб'єкта господарювання щодо його перевірки[173].

Аналогічний мораторій на перевірки запроваджено й у 2015 році. Але, на відміну від попереднього мораторію, у 2015 році, крім Державної фіскальної служби України, право на здійснення перевірок без отримання дозволу Кабінету Міністрів України або заявки суб'єкта господарювання щодо його перевірки надано Державній фінансовій інспекції України[174]. Законами України «Про Державний

[173] Мораторій на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами продовжено / Урядовий портал. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247905191 (дата звернення 03.12.2018).

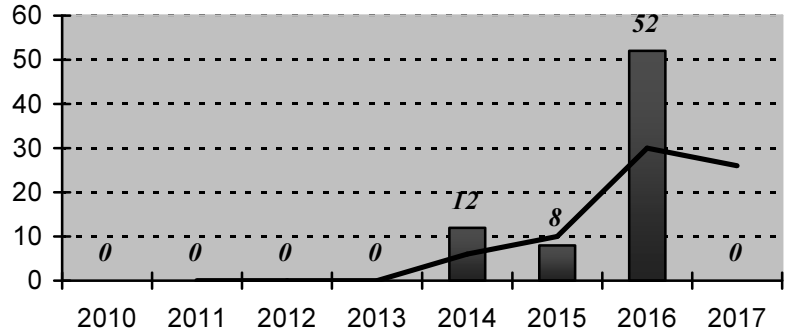
[174] Там само.

бюджет» на 2016, 2017 та 2018 рр. вказаний мораторій з деякими відмінностями було продовжено. У зв'язку з цим профільний контролюючий суб'єкт, Держгеонадра, був позбавлений можливості на плановій основі здійснювати перевірки відповідних підприємств, що, в свою чергу, також вплинуло на зниження показників злочинності у сфері надрокористування, зокрема, починаючи з 2017 р.

Показовою в цьому аспекті є динаміка адміністративних правопорушень, передбачених ст. 57 (Порушення вимог щодо охорони надр) та ст. 58 (Порушення правил і вимог проведення робіт по геологічному вивченню надр) КУпАП[175], які можуть розглядатися для кримінального порушення правил охорони або використання надр як фонові явища (див. діаграму 9).

Діаграма 9

Графічне зображення сукупного рівня і динаміки адміністративних правопорушень, передбачених ст.ст. 57, 58 КУпАП (2010–2017 рр.)

Всього протягом 2014–2016 рр. зареєстровано 72 адміністративні правопорушення, передбачені ст.ст. 57 та 58 КУпАП. Суттєвий приріст відбувся у 2016 р., коли було виявлено 52 правопорушення відповідної категорії. Темп приросту щодо 2015 р. – 550 %. Ця обставина також йде «в розріз» з показниками динаміки

[175] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення 03.12.2018).

злочинів, передбачених ст. 240 КК України, чого не мало б бути, враховуючи природу зв'язків між злочинністю та фоновими для нею явищами. Останні, маючи спільні зі злочинністю фактори, виконують сигнальну функцію, дозволяючи співвіднести періоди й частоту динамічних коливань кримінальних та адміністративно-деліктних практик.

Відповідно ж до Листів Держгеонадр № 22397/03/14-18 від 18.11.2018 р. та № 17766/03/14-18 від 06.09.2018 р. у 2010–2013 рр., а також у 2017 рр. протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені вказаними статтями, не складалися. Зокрема, у 2017 р. – через дію мораторію на перевірки суб'єктів господарювання[176], який зберігався і у 2018 р. Немає, вочевидь, потреби додатково аргументувати те, що така ситуація сприяє не тільки латентизації злочинності у сфері надрокористування, а й реальній її інтенсифікації, оскільки відомо, що безконтрольність, безкарність зумовлює продовження, активізацію злочинних практик.

Визначаючи рівень латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України, виходимо з того, що, по-перше, цей сегмент кримінальної активності відтворюється за ідентичними з екологічною злочинністю закономірностями, має в своїй основі значну групу спільних детермінант. Тому і поліноми мають бути ідентичними. По-друге, зниження рівня злочинного надрокористування мало б припинитися, починаючи максимум з 2016 р.

Окремо варто навести дані з Національного звіту України за 2016 р. щодо імплементації Ініціативи прозорості видобувних галузей. Зокрема, у цьому документі зазначається, що єдиним офіційним джерелом інформації про неформальний сектор економіки у 2016 р. є звіт Держстату «Економічна активність населення України 2016». У вказаному звіті наведена інформація щодо кількості неформально зайнятого населення у промисловості (6,1% від сумарної кількості неформально зайнятого населення в Україні, або 241,6 тис. осіб.). При цьому, сумарна облікова кількість штатних працівників у промисловості в 2016 р. становила 1 990,7 тис. осіб. Таким чином, співвідношення чисельності неформально зайнятого населення в промисловості до загальної облікової кількості штатних працівників становило у 2016 р. – 12,1 %. Якщо на основі цієї інформації зробити припущення, що частка неформа-

[176] Лист Держгеонадр № 17766/03/14-18 від 06.09.2018 р.; Лист Держгеонадр № 22397/03/14-18 від 18.11.2018 р.

льно зайнятих у видобувних галузях відповідає частці неформально зайнятих у всій промисловості, тоді зайнятість у ному секторі у видобувних галузях можна оцінити в 28,2 тис. осіб[177]. І це – лише найбільш загальні розрахунки, які, вочевидь, не беруть до уваги низку інших, суто кримінологічних факторів, абсолютно тіньових, кримінальних проявів злочинного надрокорситування поза сферою промисловості.

Враховуючи викладені міркування, а також, спираючись на зібрані нами експертні оцінки серед 45 працівників Держгеонадр, 50 працівників Державної екологічної інспекції України, результати опитування 565 працівників Національної поліції, 140 працівників прокуратури, контент-аналізу 120 повідомлень у ЗМІ про факти злочинів у сфері надрокористування з описом характеру реагування на них з боку правоохоронних органів, результати зіставлення поліномів динаміки кримінального порушення правил охорони або використання надр з динамікою екологічної злочинності та адміністративних правопорушень, передбачених ст.ст. 57, 58 КУпАП, можливо стверджувати, що *рівень латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України, складає близько 60–70 %.*

Важливо додати: цей відсоток стосується лише тих випадків, які можливо виявляти та реєструвати виключно на території, на яку поширюється реальний (фактичний) суверенітет України та відповідна юрисдикція правоохоронних органів. Абсолютно латентним залишається триваюче, здійснюване у значних обсягах незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, а також АРК (хоча і в меншій мірі, переважно щодо видобутку порівняно незначних обсягів нафти й супутнього газу). Діяльність практично всіх вугледобувних шахт, а також інших об'єктів гірничої розробки з моменту окупації й припинення оперативно-господарського управління з боку уповноважених за законодавством України суб'єктів та на визначених чинним законодавством нашої країни умовах визнається незаконною, злочинною.

Не є таємницею те, що за незаконно видобуті на вказаних територіях корисні копалини складають істотну частку умовного

[177] Ініціатива прозорості видобувних галузей. Національний звіт України за 2016 р. URL : http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=245275341 (дата звернення : 20.02.2019).

«кошторису» у фінансовому забезпеченні життєдіяльності населення, а також діяльності незаконних збройних формувань, окупаційної влади. При цьому, аналіз звітів Міністерства енергетики та вугільної промисловості України про видобуток коксівного та енергетичного вугілля за 2014 – листопада 2018 рр.[178] виявляє, що до кінця 2016 р. приватний енергетичний холдинг «ДТЕК» здійснював видобування вугілля на шахтах «ДТЕК Ровенькиантрацит» і «ДТЕК Свердловантрацит», розташовані на тимчасово окупованій території Луганської області. Це було єдиним підприємством, яке легально видобувало вугілля на непідконтрольній українській владі території й постачало його на ТЕС, розташованих по західний бік лінії розмежування в зоні Операції об'єднаних сил (до 30.04.2018 р. – Антитерористична операція). Втім з 2017 р. така діяльність припинена й наразі за офіційними даними компанія «ДТЕК» не здійснює видобуток вугілля на вказаних шахтах.

Таким чином, можна стверджувати, що від початку 2017 р. все вугілля, яке видобувається на тимчасово окупованих територіях (наразі там продовжують функціонувати 24 з 93 шахт) має кримінальне походження. Певна річ, в межах нашого дослідження виявилось неможливим достеменно встановити обсяги вугілля та інших корисних копалин, що видобуваються на цих територіях. Тож мусимо констатувати лише те, що такий кримінальний видобуток має абсолютну латентність. Тож у наших розрахунках ми свідомо не включали відповідну невідому перемінну до визначення загального рівня латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України.

Отже, до офіційної статистичної звітності потрапляє не більше як кожне друге злочинне порушення правил охорони або використання надр, що вчиняється на підконтрольній українській владі території нашої держави. Причин цьому – значна кількість і про найбільш суттєві з них вже сказано вище. Але варто додати до функціонально інтегративних елементів в дії різних факторів (і політичних, і організаційно-управлінських, і правових тощо) штучної латентизації вказаних злочинів корупцію. Остання проявляється і на рівні діяльності правоохоронних, контролюючих органів

[178] Інформація про роботу вугільного комплексу / Міністерство енергетики та вугільної промисловості. URL : http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=245183238 (дата звернення : 04.12.2018).

у сфері надрокористування, і на рівні формування погоджувальної документації, надання геологічного відводу, порушення конкурсних процедур на користь певного суб'єкта гірничої діяльності і т.д.

Не є таємницею, що інституціоналізація корупційних практик в правоохоронних органах призводить практично до їх дисфункції щодо виявлення та припинення діяльності фінансово потужних організованих злочинних угрупувань, які діють у сфері надрокористування. Навіть побіжний аналіз судових вироків за вчинення злочинів, передбачених ст. 240 КК України, дозволяє стверджувати, що в абсолютній більшості випадків до кримінальної відповідальності притягаються лише найбільш дрібні (у функціональному значенні) виконавці злочинів.

Так, наприклад, в одному з вироків йдеться про те, що згідно акту судово-гемологічної експертизи від 23.01.2010 р. представлені на експертизу камені зеленувато-жовтого, червонувато-коричневого, коричневого кольорів, вилучені у підсудного, є бурштином-сирцем, загальна вага якого промитого, просушеного, відсортованого складає 9 (дев'ять) г. Вартість бурштину сирцю, на момент видобутку, складає 11 грн. 70 коп.[179]. І таких справ (проваджень), в яких обсяги видобутих корисних копалин (зокрема, бурштину) обчислюються грамами й «копійками», наголосимо, – більшість.

В той же час відомо, що Україна є одним за найбільших експортерів бурштину в країни ЄС (здебільшого – в Польщу, Угорщину, Білорусь). Його обсяги (в більшості своїй – контрабандні) вимірюються сотнями тон щороку. Показовим в цьому випадку може бути кримінальне провадження № 42018140000000037 від 23.01.2018 р., досудове розслідування по якому здійснюється Львівською обласної прокуратурою за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст. 364 КК України. На підставі низки документів, що надійшли до прокуратури з Департаменту організації протидії митним правопорушенням та міжнародної взаємодії, випливає, що 09.05.2017 р. та 13.05.2017 р. через пункт пропуску «Рава-Руська» однією і тією ж самою особою було переміщено до Республіки Польща дві партії дорогоцінного каміння – бурштину вагою 209 кг та 246 кг. Втім, факт такого переміщення працівниками митниці

[179] Вирок Володимирецького районного суду Рівненської області. Справа № 1-34/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/48177772 (дата звернення : 15.12.2018).

було приховано, не відображено у відповідній службовій документації.

Ще кілька прикладів: 16.03.2016 р. митна служба Польщі затримала вантажний автомобіль, який в'їхав на територію їх країни через пункт пропуску «Ягодин». В автомобілі виявлено 1,5 т бурштину без відповідного документального оформлення. 27.04.2017 р. митники Угорщини затримали в транспорті, що виїхав з України контрабанду 916 кг бурштину-сирцю[180]. Тобто бурштин в Україні незаконно видобувається сотнями тон, але до кримінальної статистики потрапляють переважно «грамові» справи. Левова частина незаконного видобутку лишається «в тіні».

На біржі в м. Гданськ (Республіка Польща) щороку продавалося 20–30 т бурштину українського походження. Водночас, протягом 2015 р. там на третину знизились ціни, що прямо свідчить про збільшення обсягів нелегального видобутку бурштину, в тому числі й в Україні[181]. До слова, за експертними оцінками екологів, в лісі, де вже побували бурштинокопачі, через декілька років всихають всі дерева, бо гідрологічний режим порушений ямами та помпами. Проблеми будуть і у тварин, які потрапляють в ями і не можуть вибратись. Дуже часто бурштин добувають на цінних природних територіях[182].

Наведені випадки і обставини є лише окремими проявами надскладної й небезпечної проблеми інтеграції злочинного надрокористування та корупційних практик, в тому числі й серед працівників Державної митної служби. Однак цим обставинам буде приділена окрема увага при дослідженні особливостей детермінації злочинності у сфері надрокористування. Тут же наголосимо на тому, що окрім акцесорних функцій на етапі посткримінальної

---

[180] Чому сотні тон бурштину безперешкодно долають український кордон? *Дивись. Info.* 2018. 22 березня. URL : https://dyvys.info/ 2018/03/22/chomu-sotni-tonn-burshtynu-bezpereshkodno-dolayut-ukrayinskyj-kordon/ (дата звернення : 04.12.2018).

[181] Біленчук П. О., Карповець Б. В. «Бурштинова» злочинність : витоки, сучасний стан і шляхи подолання. *Юридичний вісник України.* 2016. 5 травня. URL : http://yvu.com.ua/burshtynova-zlochynnist-vytoky-su/ (дата звернення : 03.10.2018).

[182] Голуб М. В. Нерівна битва : охорона довкілля vs бурштинова лихоманка. *CorruptUA.* 2016. 18 лютого. URL : http://corruptua.org/2016/02/nerivna-bitva-ohorona-dovkillya-vs-burshtinova-lihomanka/ (дата звернення : 03.10.2018).

діяльності, транспортування, переміщення незаконно видобутих корисних копалин, корупція виступає й одним з чинників легалізації значного сегменту фактично злочинного надрокористування. Права з неправа, як відомо, не виникає. А тому й здійснюване надрокористування на підставі корупційних угод також варто вважати злочинним. За оцінками ж опитаних нами експертів не менш як 50 % всіх випадків отримання дозвільних документів на надрокористування (включаючи погоджувальні етапи на рівні органів місцевого самоврядування) мають корупційну складову. Тож і ця обставина також врахована нами при формуванні узагальнених даних про рівень латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України.

Окремо варто *звернути увагу на абсолютну латентність злочинів, передбачених ст. 244 КК України*. Як слушно з цього приводу зазначає Ю. А. Турлова, норма, що встановлює кримінальну відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України, практично не застосовується. Починаючи з 2002 р., провадження за цією статтею порушувались лише двічі – у 2013 та 2016 рр. У 2016 р. провадження було розпочато за фактом виявлення в районах Голіцинського та Одеського газових родовищ у виключній (морській) економічній зоні України незаконної розвідки та розробки природних ресурсів, експлуатації установок і споруд в промислових цілях, а також знаходження на зазначеному місці бурових платформ, суден забезпечення, військового корабля без дозволу компетентних органів України[183].

Цілком зрозуміло, що технологія видобування корисних копалин, зокрема, природного газу з дна континентального шельфу – вельми складна, що практично унеможливлює кустарний, прихований видобуток (так само, як і видобуток природного газу в принципі). Відтак, аж до 2014 р. злочини, передбачені ст. 244 України, не реєструвалися з причин їх об'єктивної відсутності, а не латентизації. Водночас, у 2014 р., як відомо, відбулася анексія АРК, яка супроводжувалась захопленням газодобувних морських платформ, що належать ДАТ «Чорноморнафтогаз» (всього 10, 4 з яких – самопідіймальні плавучі бурові установки України («Незалежність», «Сиваш», «Петро Годованець», «Таврида») та 6 стаціонар-

[183] Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. С. 95.

них морських платформ («МСП-2», «МСП-4», «МСП-5», «МСП-7», «МСП-18», «Штормова-17»), встановленням фактичного контролю з подальшим видобутком природного газу зі свердловин в межах континентального шельфу України. Наразі також практично неможливо встановити більш-менш точний обсяг природного газу, що незаконно видобувається з дна континентального шельфу України на вказаних платформах та поза ними. Залишається лише констатувати відповідну триваючу злочинну діяльність у сфері надрокористування, здійснювану окупаційною владою РФ[184].

Ведучи мову про *латентність злочинів, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України*, зауважимо перш за все на тому, що динаміка їх відтворення характеризується хвилеподібними коливаннями з періодами спаду й зростання в інтервалі 1,5 роки (див. діаграму 4). Середній темп приросту, розрахований ланцюговим способом, порівняно невисокий близько 4,5 %, зберігаючи, таким чином, параметри стійкості кримінальної активності. Ця обставина засвідчує незначний вплив організаційно-управлінських, правових та політичних факторів на латентизацію відповідного сегменту злочинності у сфері надрокористування, яка здебільшого має об'єктивний (природний) характер.

Водночас, це жодною мірою не означає, що рівень латентності незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини в Україні є низьким. Навпаки. За оцінками окремих дослідників, в тому числі й з Інституту археології НАН України, в нашій країні зараз існує потужний чорний ринок збуту археологічних знахідок. Незаконними пошуковими роботами щороку знищується близько тисячі археологічних пам'яток. На Півдні коїться справжній вандалізм: могильники трощаться гектарами, насипи степових курганів пробиваються колодязями, городища побиті ямами у пошуках скарбів. Знахідки викопуються «як картопля», масовий археологічний матеріал кидається на місці злочину, а вирвані з археологічного контексту, безпаспортні дорогі речі продаються для домашніх музеїв, приватних колекцій, вивозяться закордон.

[184] Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз латентності злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 1 (18). С. 175–183.

Чорний ринок Європи нині завалений археологічними раритетами з України[185].

Загалом поширенню незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини в Україні притаманні ті ж особливості, що і для загальносвітового виміру цього феномену. «Чорні археологи» орудують як на вже розвіданих, легальних розкопках, так і поза ними, ініціативно. Так само вітчизняні археологи, стикаючись в своїй професійній діяльності на етапі польових досліджень з проведенням незаконних археологічних робіт, будучи свідками, очевидцями останніх воліють в більшості своїй не повідомляти до правоохоронних органів. Причин цьому, як засвідчили зібрані нами експертні оцінки, декілька і вони не вирізняються своєю «оригінальністю» у порівнянні з іншими видами злочинності: 1) низький рівень довіри до правоохоронних органів через впевненість у їх корумпованості, низькопрофесійності; 2) небажання в подальшому брати участь у кримінальному судочинстві, обумовленими його процедурами обтяженнями; 3) побоювання помсти з боку «чорних археологів». Також варто відмітити й низький рівень правосвідомості окремих професійних археологів.

Поруч з цим і самі правоохоронні органи не виявляють надто високої активності у протидії «чорній археології». По-перше, цей різновид злочинності ніколи не був і зараз не перебуває серед пріоритетів оперативно-службової діяльності Національної поліції. По-друге, виявлення ознак цих злочинів, їх припинення об'єктивно пов'язані в більшості випадків з проведенням оперативно-розшукових заходів поза межами населених пунктів. Дається в знаки і кількісний, і якісний брак кадрів у віддалених від обласних центрів районних відділах поліції, їх надмірне службове навантаження, відсутність належних організаційних умов, транспортних засобів тощо. По-третє, виявлення ознак підготовки до незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини висуває низку специфічних вимог

[185] Чорна археологія : злочин чи порятунок? URL : http://www.aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=233 (дата звернення : 04.12.2018); Не стріляйте в археологів. *Дзеркало тижня*. 2003. 26 вересня. URL : https://dt.ua/CULTURE/ne_strilyayte_v_arheologiv.html (дата звернення : 04.12.2018) та ін.

щодо здійснення оперативно-розшукових заходів, розстановки негласного апарату, компетентності останнього з питань археології тощо. Цілком зрозуміло, що і цей компонент поліцейської діяльності наразі не є розвиненим настільки, аби задовольняти вимогам ефективності в аналізовані сфері.

Як наслідок, правоохоронці часто не реагують або реагують невчасно чи некоректно на повідомлення про незаконні розкопки, проведення пошукових робіт, втрачаються цінні археологічні матеріли. Не зайвим буде наголосити й на тому, що приблизно кожне п'яте (21,1 %) кримінальне провадження за ознаками злочинів, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України, закривається за відсутністю складу кримінального правопорушення (п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України). Відтак, зацікавлені суб'єкти легальної археологічної діяльності далеко не завжди інформують правоохоронні органи, інколи вдаючись до самостійного реагування на незаконну діяльність. Симптоматичним в цьому аспекті є сам факт появи у фаховому археологічному дискурсі словосполучення «науково-рятувальні роботи».

Так, наприклад, на офіційному веб-сайті Інституту археології НАН України розміщено повідомлення такого змісту: «У жовтні 2017 р. Острівський загін Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник – В. Г. Івакін) здійснив термінові науково-рятувальні роботи у Рокитнянському районі Київської області на правому березі р. Рось. Розпочаті розкопки були пов'язані з активною діяльністю грабіжників у цій місцевості. Одночасно, наш колега з Центру Балтійської та Скандинавської археології Романос Широухов (*Dr. Roman Shiroukhov*) звернув увагу на те, що фотографії окремих речей, які вірогідно походять з цього некрополя, відомі в Інтернеті. Наші пошуки в Інтернеті виявили, що речі, які напевне пов'язані з могильником, є у приватній колекції Євгена Гредунова, який проживає в м. Бровари. Подальші пошуки виявили подібні знахідки ще на одному сайті колекціонерів, де вони навіть не ховаючись обговорюють факт пограбування некрополя. Такі групи грабіжників нами були зафіксовані на території могильника[186].

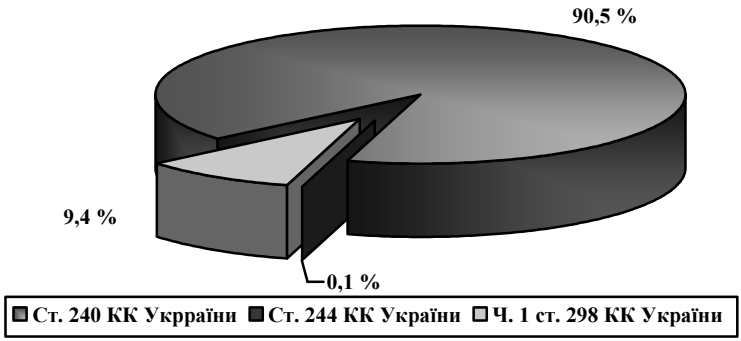
[186] Баранов В. І., Івакін В. Г. Нововиявлений балтський могильник XI ст. на Пороссі: попередні результати досліджень та проблеми охорони унікальної пам'ятки / Інститут археології НАН України. URL :

Враховуючи викладені обставини, а також спираючись на зібрані нами експертні оцінки археологів масштабів поширення незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини в Україні (а таких щороку нараховується кілька сотень), можемо констатувати *надвисокий рівень латентності злочинів, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України, який сягає 90–95 %*[187].

Звертаючись до аналізу *структури злочинності у сфері надрокористування* спершу звернімо увагу на значне переважання частки злочинів, передбачених ст. 240 КК України (див. діаграму 10).

Діаграма 10

Графічне зображення структури злочинності у сфері надрокористування за ознаками складу злочину (узагальнені відомості за 2002–2017 рр.)

Так, питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правові структурі злочинності у сфері надрокористування складає 90,5 %. На другому місці (9,4 %) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1 %) – порушення законодавства про

---

http://www.iananu.org.ua/novini/rujnuvannya-pam-yatok/527-novoviyavlenij-baltskij-mogilnik-khi-st-na-porossi-poperedni-rezultati-doslidzhen-ta-problemi-okhoroni-unikalnoji-pam-yatki (дата звернення : 04.12.2018).

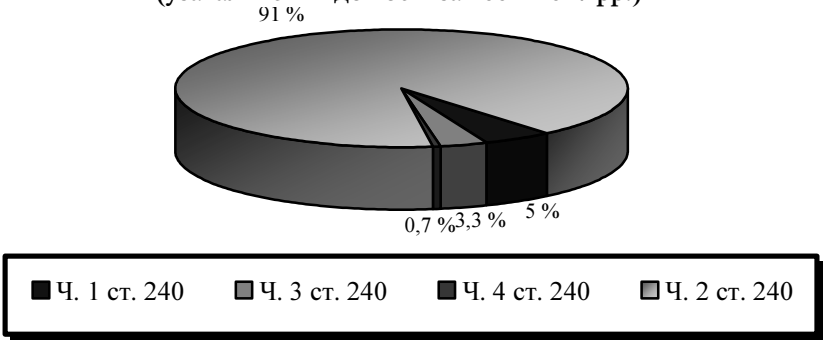
[187] Максименцев М. Г. «Чёрная археология» как вид преступного недропользования: общемировое измерение. *Закон и Жизнь.* 2019. № 1. С. 112-117.

континентальний шельф України. При цьому динаміка співвідношення цих видів злочинів у загальній структурі не є стабільною, характеризується істотними коливаннями. Наприклад, найменшою частка злочинів, передбачених ст. 240 КК України, була у 2002 р. (57,3 % проти 42,7 % злочинів, передбачених ст. 298 КК України) та у 2017 р. (82,8 % проти 17,2 % відповідно). Найвищою – у 2011 р. (94,7 % проти 5,3 %) та у 2012 р. (96 % проти 4 % відповідно). Такі коливання зумовлені здебільшого відповідними істотними змінами у рівні порушень правил охорони або використання надр, які описані нами вище. Відтак, саме злочини, передбачені ст. 240 КК України, є визначальними у формуванні інформаційної моделі злочинності у сфері надрокористування.

Принагідно звернімо увагу на те, що в структурі порушень правил охорони або використання надр превалюють злочини, передбачені ч. 2 ст. 240 КК України, – порушення встановлених правил використання надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, які за усередненими результатами розрахунків за показниками 2010–2017 рр. складають 91 % (див. діаграму 11).

Діаграма 11

Графічне зображення структури порушень правил охорони або використання надр за кваліфікуючими ознаками складу злочину (узагальнені відомості за 2002–2017 рр.)

99,9 % з них (ч. 2 ст. 240 КК України) – випадки незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення. Другим за поширеністю різновидом порушень правил охорони або використання надр є те, що передбачене ч. 1 ст. 240 КК України

(порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля[188]) – 5 %. Третім – передбачене ч. 3 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинені повторно[189]) – 3,3 %. Четвертим – передбачене ч. 4 ст. 240 КК України (діяння, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони вчинені шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки[190]) – 0,7 %.

Також варто пояснити, що обчислення статистичних даних, починаючи саме з 2010 р., зумовлено тим, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» від 05.11.2009 р. № 1708-VI[191] до ст. 240 КК України було внесено суттєві зміни, відповідно до яких у структурі вказаної статті виділено чотири частини; незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення з основного складу було трансформовано у кваліфікований (ч. 2 ст. 240 КК України). Тому задля забезпечення коректності структурних показників порушень правил охорони або використання надр відомості за попередні роки нами у розрахунок не бралися.

Приблизно кожен третій (31,1 %) випадок порушень правил використання та охорони надр (ст. 240 КК України) вчиняється групою осіб за попередньою змовою. При чому частка групових злочинів означеної категорії у різні роки суттєво коливається: від 1,8 % у 2010 р. й до 49 % у 2016 р. Абсолютна більшість з них (99,5 %) – незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК України), що може бути пояснене специфікою механізму індивідуальної злочинної поведінки,

---

[188] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення : 22.01.2019).

[189] Там само.

[190] Там само.

[191] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля : Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17 (дата звернення : 04.12.2018).

особливостями предмету злочину, вилучення якого з надр є надто ускладненим з технічної точки зору для однієї особи.

Схожі дані, але щодо незаконного видобування бурштину-сирцю, наводить С. Л. Хмуровська. Так, вчена за результатами свого дисертаційного дослідження дійшла висновку про те, що частка тих, хто вчинив ці злочини у групі, протягом 2001–2010 рр. у середньому склала 40,6 %. Так, 2010 р. 52 особи з 108 виявлених вчинили злочини на цих об'єктах у групі. Здебільшого до таких груп входять працівники сільського господарства. Це свідчить про високий рівень організованості та приховування злочинів, що вчиняються за їх участю. Зазначена тенденція збільшення частки групової злочинності у структурі незаконного видобування бурштину-сирцю пояснюється потребою у спільних, узгоджених діях виконавців, зумовлених технологічними особливостями механізму вчинення злочину цієї категорії[192]. Таким чином, відсоток групової злочинності у сфері надрокористування є високим та певною мірою залежить від виду корисних копалин, що незаконно видобуваються. Хоча кореляція не є стійкою, з року в рік вона істотно відрізняється.

Дещо нижчим за групові порушення правил використання та охорони надр є відсоток групових кримінальних практик «чорних археологів». Так, приблизно кожне сьоме (14,7 %) проведення незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини вчиняються групою осіб за попередньою змовою. Здебільшого – це діяльність професійних злочинів, нетипової їх категорії (відмінної від загальнокримінальної професійної), що спеціалізується саме на квазіархеологічних польових роботах. Більш детально цей тип злочинців буде охарактеризований у наступному підрозділі цієї роботи.

Абсолютна більшість злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 298 КК України, – умисні (99,8 %). Проте трапляються й поодинокі випадки необережного порушення правил використання та охорони надр. Здебільшого вони проявляються у злочинній недбалості, яка виражається у пропущенні строків переоформлення спеціальних дозволів на користування надрами, у зв'язку з чим видобування корисних копалин із законного набуває ознак незаконного.

---

[192] Хмуровська Л. С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2011. С. 81.

Так, наприклад, гр.-ка К., обіймаючи посаду голови ЖКГ «Родничок» Розолюксембурзької сільської ради Каховського району Херсонської обл., в період з 02.06.2008 р. по 18.08.2010 р., неналежно виконуючи свої службові обов'язки, не оформила для ЖКГ «Родничок» дозволу на спеціальне водокористування, що призвело до незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення – підземних вод, внаслідок якого охоронюваним законом державним інтересам спричинено тяжких наслідків у виді матеріальних збитків на суму 187 085,34 грн. Підсудна в судовому засіданні вину в учиненому злочині визнала повністю, пояснила, що внаслідок її недбалості під час виконання функцій голови ЖКГ «Родничок» для господарства не було переоформлено дозвіл на спецводокористування, проте в період з червня 2008 року по серпень 2010 року вода видобувалася та постачалася населенню[193].

Окремо варто звернути увагу на структуру незаконного видобування корисних копалин (ч. 2 ст. 240 КК України – провідний різновид кримінальних практик в структурі досліджуваної злочинності) за видами останніх. Результати узагальнення відповідного структурного розподілу за 2008–2017 рр. виявляють істотне переважання бурштину-сирцю – 46,2 % (див. діаграму 12).

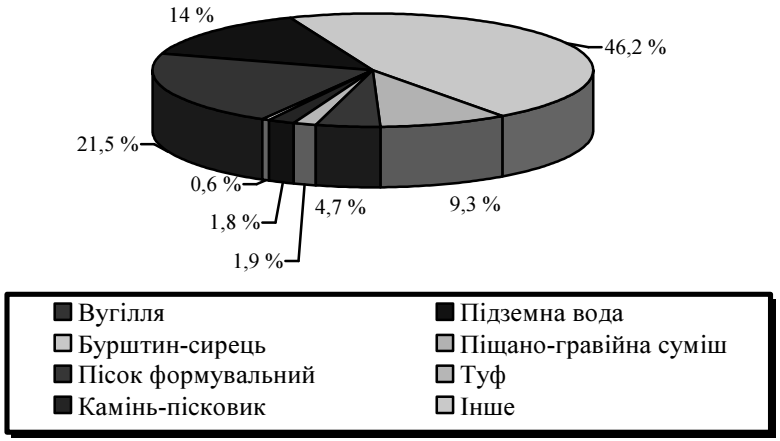
На другому місці за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5 %). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14 %, піщано-гравійна суміш – 9,3 %, пісок формувальний – 4,7 %, туф (найчастіше ліпаритовий туф) – 1,9 %, камінь-пісковик – 1,8 %. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт, залізна та кварцит-магнетитова руди тощо, складає 0,6 %.

Звернімо увагу на дві обставини. По-перше, сформована в Україні структура злочинного надрокористування відрізняється від загальносвітового його виміру, де, як зазначалося нами в попередньому підрозділі цієї роботи, превалюють нафта і золото. Для нашої країни незаконне видобування цих корисних копалин не є властивим.

[193] Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області. Справа № 1-298/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/23959000 (дата звернення : 06.12.2018).

Діаграма 12

Графічне зображення структури порушень правил охорони або використання надр видами корисних копалин, що незаконно видобуваються (узагальнені відомості за 2008–2017 рр.)

По-друге, зауважимо на істотних структурних зрушеннях, що відбулися з початку 2015 р. Так, зокрема, з 2008 по 2013 рр. включно у структурі корисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5 %. На бурштин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8 %. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2 %, в той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5 %. Такі зміни зумовлені скороченням території фактичної юрисдикції українських правоохоронних органів та статистичного обліку злочинності у зв'язку з тимчасовою окупацією окремих районів Донецької і Луганської областей – територій найвищої концентрації як легального, так і нелегального видобутку вугілля в Україні.

Проте, як нами вже наголошувалось, варто бути свідомим і тієї обставини, що незаконного видобування вугілля фактично менше не стало. Ба більше: слід вести мову не тільки про латентизацію цього різновиду кримінальних промислів через неможливість здійснення правоохоронних функцій на тимчасово

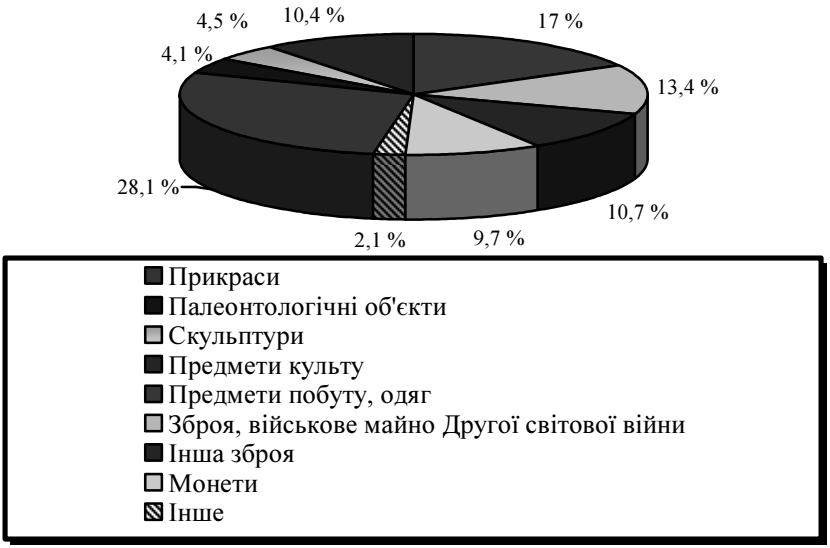
окупованих територіях, а й про зростання обсягів видобутку. На фоні закриття значної кількості вугледобувних шахт, на тих, які ще працюють змінився правовий режим видобування. Абсолютне все вугілля (а так само й інші корисні копалини загальнодержавного значення), що видобувається на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької і Луганської областей та АРК з порушенням передбачених чинним законодавством України вимог має кримінальне походження.

Ведучи мову про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України), підкреслимо, що, не зважаючи на надання Державною судовою адміністрацією України статистичної інформації про кількість засуджених за цією статтею осіб, Єдиний державний реєстр судових рішень не містить відповідних вироків. Зважаючи на це, а також беручи до уваги умовно незначну кількість зареєстрованих кримінальних проваджень по фактам вчинення цих злочинів, їх значну територіальну розпорошеність, основними джерелами кримінологічної інформації за означеним критерієм у нашому дослідженні стали: а) експертні оцінки, серед яких особливо корисні – оцінки 45 членів Спілки археологів України з різних регіонів країни; б) 125 повідомлень у засобах масової інформації про незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, характеристику артефактів, якими заволодівають злочинці; в) результати окремих досліджень Інституту археології НАН України щодо окремих аспектів поширення проблеми «чорної археології» в нашій державі; г) 32 українських інтернет-ресурси (приватні оголошення в соціальних мережах, спеціалізованих сайтах з купівлі-продажу товарів) з оголошеннями про продаж археологічних та палеонтологічних об'єктів без документального підтвердження їх походження.

Опрацювання вказаних джерел, аналіз та узагальнення зібраної з них інформації дозволяє сформувати уявлення про структуру незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини за критерієм предметів, що нелегально вилучаються з таких об'єктів. Серед них, зокрема, превалюють прикраси давньослов'янських племен чи мешканців античних міст-поселень – сережки, намисто, кулони і т.п. – 28,1 % (див. діаграму 13).

Діаграма 13

Графічне зображення структури незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини за критерієм предметів, що нелегально вилучаються з надр (узагальнені відомості за 2012–2017 рр.)

Близько 17 % – предмети побуту (посуд, меблі, іграшки і т.п.), одягу, ремісничий реманент, здобуті переважно з території городищ, поселень, стоянок. 13,4 % – зброя, військове майно, предмету однострою, спорядження (ремінні пряжки, ґудзики, кокарди, каски тощо) часів Другої світової війни. Особливо цінними на чорному ринку артефактів вважаються такі предмети, що належали військовослужбовцями Третього рейху, а серед них ті, що ідентифіковані з «елітними підрозділами» нацистських військ (СС та СД). 10,7 % – інша (інших часових періодів) зброя і засоби захисту та її фрагменти: наконечники стріл, списів, мечі, щити, кольчуга, шоломи і т.п. 10,4 % – предмети культу: натільні хрестики, іконки й ікони, предмети язичницької віри тощо. 9,7 % – металеві монети

(здебільшого – часів античності, козацької доби та ін.). 4,5 % – скульптури та їх фрагменти. 4,1 % – палеонтологічні об'єкти – скам'янілі залишки живих організмів. 2,1 % – інше.

Важливо зауважити, що описане вище структурне співвідношення різних предметів, що здобуваються внаслідок незаконного проведення пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини, ґрунтується на кримінологічному аналізі внутрішніх (внутрішньодержавних) джерел інформації, в тому числі і зокрема – структури «чорного ринку», репрезентованого широкою пропозицією в мережі Інтернет. Тобто з орбіти аналізу випадає той сегмент незаконно видобутих артефактів, які потрапляють на ринки, приватні колекції в зарубіжних країнах. Втім, останні жодним чином не видається за можливе детально описати. Тож варто залишати місце й для імовірної похибки, яка, відповідно до зібраних нами експертних оцінок, може певною мірою впливати на збільшення частки зброї та предметів побуту античних міст-поселень на території півдня сучасної України, а також зброї, військового майна солдатів та офіцерів нацистської Німеччини.

Серед місць проведення незаконних пошукових робіт, розкопок превалюють городища, включаючи комплекси прилеглих об'єктів (50 %), а також курганні могильники, некрополі (близько 30 %). Приблизно 10 % – нелегальні розкопки на поселеннях, стоянках, земляних укріпленнях. Решта 10 % припадає на здійснення пошукових робіт на територіях і об'єктах поза розвіданими городищами, курганами, поселеннями, стоянками та укріпленнями; здійснюються точково, спрямовані, здебільшого, на пошук металевих артефактів різної часової приналежності. До таких територій належать місця битв, в тому числі й часів Другої світової війни[194].

Конкретизуючи уявлення *про географію злочинності у сфері надрокористування*, звернімо увагу на те, що її показники цілком закономірно виявляють залежність від території поширення конкретних корисних копалин в Україні та, відповідно, питомої їх ваги у структурі досліджуваного різновиду злочинності. Відтак, узагальнення статистичної інформації за 2002–2017 рр. виявляє переважання Рівненської, Донецької, Луганської, Жито-

[194] Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз структури злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Право і суспільство.* 2019. № 2. С. 166-173.

мирської та Івано-Франківської областей. Традиційною для України були високі індекси злочинної інтенсивності у місцях концентрації вугледобувних та бурштинодобувних практик.

Втім, заважаючи на описані вище, обумовлені агресією проти України фактори динаміки кримінального надрокористування, на нашу думку більш репрезентативними будуть дані за період з 2014 по 2017 рр. включно. Цей період виявляє новітню мапу просторового поширення злочинності у сфері надрокористування з яскраво вираженим зміщенням в бік північно-західного регіону (див. діаграму 14).

вказаний період виявились Рівненська (індекс злочинної інтенсивності на 100 тис. населення – 15,5), Житомирська (6,2) та Волинська (5,1) області. Підвищені показники індексу злочинної активності фіксуються в Івано-Франківській (2,8), Закарпатській (2,6), Чернівецькій (2,1) та Луганській (2,1) областях. Помірна злочинна інтенсивність спостерігається у Тернопільській (1,4), Львівській (1,3), Київській (1,2), Полтавській (1,2) та Сумській областях (1,1). Найнижчими показники злочинної інтенсивності виявляються у Кіровоградській (0,3), Вінницькій (0,3), Чернігівській (0,3) та Хмельницькій (0,4) областях. Решта областей – не перевищують бар'єр у 0,9 у показниках індексу злочинної інтенсивності.

Принагідно зауважимо, що *найбільша (в тому числі й латентна) частка вугілля, яке незаконно видобувається* в Україні, припадає на дві області – Луганську та Донецьку. У своїй дисертації В. В. Фінчук небезпідставно стверджує, що більшість об'єктів вугільної промисловості (90%) розташовані у трьох областях – Дніпропетровській, Донецькій та Луганській, що найчастіше складають більшу частину соціальної інфраструктури цих регіонів. Саме у Донецькому і Луганському стратегічних регіонах рівень злочинів у вугільній галузі є високим. Найбільші показники залишаються у Луганській (42%) і Донецькій (40%) областях. Найменша кількість виявлених злочинів у Дніпропетровському (7%), Львівському (3%) та Волинському (1%) регіонах[195]. Наразі ж, станом на 2018 р., найбільша кількість фактів незаконного видобування кам'яного вугілля реєструється на території Попаснянського та Лисичанської районів Луганської області.

[195] Фінчук В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2017. С. 9.

Діаграма 14

Усереднені дані розподілу індексів злочинної інтенсивності щодо порушення правил охорони або використання надр на 100 тис. населення за регіонами України (2014–2017 рр.)

Найбільш криміногенно неблагополучними регіонами за *Незаконний видобуток бурштину* найбільшою мірою поширений у Рівненській (на території смт. Клесів, смт. Володимирець, с. Єльне Рокитнівського район), Житомирській (лісових масивах поблизу сіл Гулянка Коростенського району, Обище, Шебедиха, Замисловичі Олевського району, Сирниця Овруцького району) та Волинській (в основному – лісові масиви довкола сіл Лісово, Вовчицьк, Костюхнівка, Камянуха у Маневицькому районі) областей. Окрім цих трьох областей бурштин в Україні практично не видобувається.

Загалом згідно геологічних карт в Україні розвідано три родовища бурштину – два в Рівненській та одне у Волинській області – з сумарними запасами понад 100 т. Прогнозні ресурси бурштину на нерозвіданих площах у районі цих родовищ оцінюються вище. Офіційно розробляються два родовища (точніше – одне родовище у Волинській області та одна ділянка на родовищі в Рів-

ненській області)[196]. У Житомирській області розробка покладів бурштину здійснюється виключно у незаконний спосіб.

Незаконний видобуток підземної прісної води найбільш поширений у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Херсонській, Миколаївській та Одеській областях. *Мінеральні води загальнодержавного значення* – Закарпатська область (Свалявський район).

Піщано-гравійна суміш найчастіше незаконно видобувається у Львівській (переважно – Старосамбірський й Турківський райони), Закарпатській (здебільшого – Перечинський район), Івано-Франківській (Косівський район, прибережна смуга р. Черемош) та Чернівецькій (Глибоцький район, прибережна смуга р. Сірет) областях. *Туф* – на території АРК, а також в Закарпатській та Херсонській областях. *Пісок формувальний* – в Дніпропетровській, Харківській та Херсонській областях. *Камінь-пісковик* – Тернопільська область (Бучацький, Заліщицький, Чортківський райони).

Незаконне проведення пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини найчастіше фіксується на території Миколаївської, Одеської, Херсонської, Львівської та Харківської областей. Проте, з огляду на незначну кількість зареєстрованих злочинів, передбачених ст. 298 КК України, вести мову про певні закономірності їх територіального відтворення немає підстав.

Таким чином, географічне поширення злочинності у сфері надрокористування виявляє залежність, перш за все, від природних факторів, карти залягання корисних копалин, розробленості їх родовищ, а також чинників політичного (в тому числі й військово-політичного) характеру. Безумовно, ця інформація має братися до уваги в процесі реалізації кримінологічної стратегії протидії вказаному різновиду злочинності. Втім, остання може бути розроблена виключно, ґрунтуючись на повній інформаційній моделі об'єкту кримінально-превентивного впливу. Чільне місце в ній посідають дані про особу злочинця[197].

---

[196] Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 2. С. 279.

[197] Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз географії злочинності у сфері надрокористування в Україні. Актуальні проблеми вдоскона-

2.3 Характеристика осіб, які вчиняють злочини у сфері надрокористування в Україні

Особа й особистість злочинця – чи не найскладніший елемент предмету кримінології як на рівні загальної її частини, так і, тим паче, особливої. Більше того: особистість як мультидисциплінарний, гносеологічно багатовекторний, широкоформатний об'єкт пізнання, конструкт й досі не може претендувати на однозначний науковий опис, пояснення у категоріях академічної науки, які б задовольняли вимогам однозначності, верифікованості та відповідності пошуковим запитам у гуманітарній площині, в тому числі й психології, кримінології. Та чи можуть бути в принципі сформовані подібні знання? Питання риторичне. Якщо вічною є проблема самопізнання (згадаймо три нескінченні у своїй глибині й трагічності кантівські філософсько-антропологічні звернення-питання: «Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу розраховувати?», які деталізують один-єдиний: «Хто така людина?»), то чи не слід визнати і те, що такою ж вічною і не вирішуваною (принаймні на рівні науки, аж допоки остання не інтегрована з системами духовних практик) є і задача пізнання людини, особи, особистості як відокремленого суб'єкту, як мікрокосму? Людина, як справедливо зазначав Марк Аврелій, – *grande profundum* – велика таємниця. І навряд чи можна стверджувати, що зі сплином понад сімнадцяти сторіч з того моменту, як твори цього відомого мислителя побачили світ, наука аж надто просунулась вперед у вирішенні наріжних питань, висловлених вище.

Е. Фромм мав, вочевидь, вагомі підстави для того, аби констатувати, що, не дивлячись на багатство даних антропології та психології, ми маємо лише приблизні уявлення про людську природу[198]. Концепція науки про людину, стверджував вчений, спирається на передумову, що її об'єкт – людина – існує і що природа людини є типовою, характерною рисою роду людського. І тут історія думки сповнена іронії та протиріч. Авторитарні мислителі припускали існування постійної та незмінною людської

лення законодавства та правозастосування: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018 року. Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 108-110.

[198] Фромм Э. Психоанализ и этика. М. : Республика, 1993. С. 36.

природи. Ця ідея вимагалася для обґрунтування необхідності та незмінності їх етичних систем і соціальних інститутів, які створювались начебто у відповідності до природи людини. Однак те, що вважалося природою людини, було насправді відображенням соціальних норм і інтересів, а не результатом об'єктивного пізнання. Людина ж – не маріонетка соціальних конвенцій, а суб'єкт діяльності, який активно протистоїть несприятливим для нього соціальним, культурним моделям[199]. Людина – істота, наділена складною енергією; в процесі адаптації вона продукує специфічні, неаутопластичні реакції, поєднуючи біологічні константи з адаптивною механікою[200].

Відтак, ми маємо бути свідомими тієї обставини, що постановка як предмету вивчення людини (у єдності особистості та її соціально вираженої й дискурсивно закріпленої форми, оболонки – особи) виводить дослідника за горизонт визначеності, лінійності, прагматизму й емпіризму. Тим не менш, обійтися без певної системи знань про особу злочинця, окремі елементи проекції на неї ознак особистості у кримінологічній сфері досліджень не видається за можливе. Тож кримінолог, як і будь-який гуманітарій, приречений на вирішення в повній мірі не вирішуваних задач. Викладені зауваження, вважаємо, є методологічно важливим для позначення меж об'єктивності наукового пізнання, відповідного ступеня похибки його результатів, необхідності поправки на релятивність, суперечливість вихідних посилок, результати логічних операцій з якими, таким чином, не можуть претендувати на достеменний характер.

До цього варто додати і те, що психологічна доктрина наразі перебуває на порозі тектонічних зрушень як в предметі, так і методі. «Дані, які ми отримуємо в процесі досліджень свідомості, – пише С. Ґроф, – вщент розбивають міф матеріалістичної науки про те, що свідомість є епіфеноменом матерії, продуктом нейрофізіологічних процесів у мозку. Вони наочно засвідчують: свідомість є первинною ознакою існування і може виконувати завдання, які мозок просто не здатен осягнути. Згідно з новими даними, людська свідомість є частиною більшого універсального

[199] Там само. С. 33–34.
[200] Там само. С. 35.

поля космічної свідомості[201]. Ця думка видатного прикладного психолога-аналітика перекликається і з положеннями відомими теорії ноосферизму В. І. Вернадського.

Не зайвим в цьому контексті буде зауважити й на ще одній ремарці С. Ґрофа. Беручи до уваги феномени, що проявляються у голотропних станах, акцентує дослідник, ми повинні суттєво розширити наше розуміння вимірів людської психіки. Нова її картографія охоплює два додаткові (окрім біографічного) рівні: перинатальний (пов'язаний з травмою народження) і трансперсональний, що складається з родового, расового, колективного і філогенетичного досвіду, архетипної динамки[202].

Певна річ, біосоціальна природа людини, особистості констатувалася вельми давно та на сьогоднішній день не є предметом для дискусій. І. С. Ной, наприклад, ще у 1975 р. переконливо обґрунтував думку, згідно з якою незалежно від середовища людина може не стати ані злочинцем, ані героєм, якщо народиться з іншою програмою поведінки[203]. В подальшому ця думка була розвинена у відомій праці В. М. Кудрявцева, І. І. Карпеця та М. П. Дубиніна «Генетика, поведінка, відповідальність» (1982 р.)[204]. Проте такі дискусії не тільки доречні, а й необхідні щодо встановлення конкретного змісту соціального та біологічного, їх співвідношення. У вирішенні цієї проблеми сучасний психологічний позитивізм (академічна наука) демонструє скромні результати.

Варто погодитись із М. Ф. Орзіхом, який справедливо підкреслював, що наряду з детермінантами безумовно соціального характеру (соціальна програма, яка синтезує досвід людства, особистості, соціальне середовище), на особистість і її поведінку чинять вплив біологічні фактори: генетична програма, обумовлена філогенезом, тип нервової системи тощо. Відтак, при аналізі по-

---

[201] Ґроф С. Психологія майбутнього : уроки сучасних досліджень свідомості / Переклад з англ. Я. Винницької, О. Редчиць. Львів : Афіша, 2015. С. 13.

[202] Там само. С. 13.

[203] Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1975. С. 107.

[204] Дубинин В. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. (О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения). М. : Политиздат, 1982. 304 с.

ведінки особистості ані теоретично, ані практично не можуть ігноруватися всі ці фактори. Питання полягає лише в тому, наскільки наука і практика підготовлені до такого комплексного підходу[205].

Тонко відчуваючи новітню проблематику у сфері методології кримінологічної доктрини О. М. Бандурка та О. М. Литвинов небезпідставно вдалися до актуалізації у науковому дискурсі питань щодо можливостей використання інтуїції як методу пізнання[206]. Цей метод, як нами вже зазначалося у п. 1.2 цієї роботи, фактично постає інтегративною інструментальною платформою, механізм оперування якою може бути описаний у категоріях ідеалістичної діалектики (Платон, Р. Декарт, Г. В. Ф. Гегель та ін.), феноменології та екзистенціоналізму, їх ідейного порубіжжя й взаємопроникнення. Спільним їх функціональним знаменником є розвинена чуттєвість як спосіб аналізу, зведення до цілісних конструктів розрізнених фрагментів матеріальної (чи фіксованої і ній) дійсності. Саме такий підхід, у поєднанні з відомими законами й категоріями гносеології, здатен налагодити семіотичні мости між емпіризмом, редукціонізмом та ідеалізмом, сприйняттям духовної сутності людини, яка не може бути виміряна, а тому є недоступною позитивістському методові.

Звісно, що в цій роботі ми не ставимо перед собою завдання здійснити теоретичний прорив у дослідження проблеми особистості злочинця. Втім, вважаємо не зайвим наголосити на тому, що нами не підтримується розвинена ще в радянській кримінології та активно використовуваних нині ідей про єдність сутнісних рис особистостей злочинців, їх антисуспільну спрямованість як провідну особистісну ознаку, з якої випливає низка похідних характеристик, про негативне відношення до суспільних інтересів[207]. Не вдаючись до розлогого опису контраргументів щодо кожної з

---

[205] Орзих М. Ф. Личность и право. М. : Юрид. лит., 1975. С. 21.

[206] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 30–38.

[207] Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Личность корыстного преступника. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. С. 97; Кримінологія. (Загальна частина) : навчальний посібник / Кол. авторів : А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, Л. М. Давиденко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. С. 86–87 та ін.

наведеної тез, обмежимось лише вказівкою на те, що практично всі вони сформовані у позитивістській, матеріалістичній, об'єктивістській методологічній системі координат, яка не задовольняє запитам й умовам сучасного наукового пошуку, вихідним критеріям комплексності, компліментарності, розумінню людини як активної творчої сили, суб'єкта творення історії та соціального загалом, зрештою – конструктивістської природи істотного сегменту злочинності. Особистість не є відображенням об'єктивних соціальних (в тому числі і зокрема виробничих) відносин. Вона – складна, цілісна, багатогранна система соціобіологічних та духовних компонентів, одновимірне (предметно уніфіковане) визначення яких надати в принципі неможливо.

В той же особа постає соціальним субстратом особистості, зовнішнім виразом останньої у форматі дотримання/порушення соціальних конвенцій. Правий в цьому аспекті, вважаємо, А. П. Закалюк, який вказував, що зовнішній образ людини – особа – пов'язується з предметною діяльністю у суспільстві, з умовами та результатами останньої. Саме у цьому суспільному значенні вбачається соціальний зміст особи, її суспільна роль і значення[208]. Тож через категорію «особа» описується лише один з «верхніх шарів» людської особистості, доступних для аналізу, узагальнення *в конкретних прикладних цілях*, не однакових у різних науках (політології, психології, кримінології тощо). Але саме за такими багатоаспектними фрагментами, видимим спектром характерних проявів соціально значущого можливо робити судження і про окремі риси особистості, в тому числі й із застосуванням методів типології, класифікації.

Таким чином, під *особою злочинця* в нашому дослідженні розумітиметься *аналітичний конструкт, соціальний образ, який виражає систему відомостей про людину, винну у вчиненні відповідного злочину у сфері надрокористування, які можуть мати значення для виявлення індивідуальних, групових, видових детермінант злочинної поведінки, злочинності.* Важливо підкреслити те, що особа злочинця – суть синтетичний конструкт, продукт наукового кримінологічного (як різновиду фахового

[208] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 235.

міждисциплінарного правничого, психологічного, соціологічного) мислення. В природі не існує такого феномену як «особа злочинця», так само як і «злочину». Останній є релятивною соціальною субстанцією, якій відповідає релятивна, конвенційна характеристика людини, у діяльності якої відтворюються риси цієї субстанції. Її сукупна модель являє категорію «особа злочинця», в якій відображаються окремі риси особистості, яка вчинила злочин. Повне пізнання особистості – неможливе. *Достатнє для виконання основних теоретичних і прикладних кримінологічних завдань* пізнання особи злочинця – цілком можливе.

Ведучи мову про безпосередню характеристику осіб, які вчиняють злочин у сфері надрокористування, зауважимо на неоднорідності відповідних ознак, в тому числі й типологічно значущих. Зумовлено це низкою обставин. Передусім, – строкатістю спектру кримінальної активності, якою репрезентується феномен злочинності у сфері надрокористування, навіть в межах основних (базових) злочинів, що його складають. Відтак, йдеться про різні види предметної діяльності, участь у яких, по-перше, зумовлюється неоднаковими факторами та, по-друге, детермінує різні параметри особистісних трансформацій, посткримінальної поведінки. Тому є необхідність у застосуванні диференційованого аналітичного підходу з виділенням окремо осіб злочинців, які здійснюють порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). і окремо осіб з числа так званих «чорних археологів», тобто тих, хто вчиняє злочини, передбачені ст. 298 КК України.

Принагідно звернімо увагу на результати дослідження В. В. Фінчук, яка надає опис осіб злочинців у паливно-енергетичному комплексі – вельми близькому до надрокористування, перетинається з ним в площині вугледобувної та нафтогазодобувної промисловості. Серед іншого дослідник констатує, що за статтю злочинці мають такі особливості: у всіх галузях злочини вчинялися чоловіками, оскільки вони частіше всього обіймають матеріально-відповідальні посади. У нафтогазовій галузі – 73 %, у вугільній – 60,6 %. За віком: осіб, які вчинили такі злочини, було поділено на групи: у нафтогазовій галузі – до 25 років – 1,4 %, від 25 до 35 років – 37,7%, від 36 до 50 років – 56,8%, 50 і більше років – 4,1%; у електроенергетичній – до 25 років –12,73 %, від 25 до 35 років – 31,69 %, від 36 до 50 років – 38,70 %, старше 50 років –

16,88 %, у вугільній – від 40 до 50 років – 45 %[209]. Також встановлено, що за освітнім рівнем серед злочинців, які вчинили злочини у нафтогазовій галузі, мають вищу освіту – 57,7 %, середню спеціальну – 32,7%, середню загальну – 9,6%. За місцем проживання: загалом у всіх галузях ПЕК переважають мешканці міст – 58%, сільської місцевості – 42 %[210]. Особливістю кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють злочини у нафтогазовому комплексі України, є те, що у 78,2 % випадках особи мали абсолютно позитивну характеристику, а 76 % були одруженими[211].

Визнаючи викладені відомості в цілому обґрунтованими й такими, які заслуговують на увагу, слід, тим не менш, вказати, що наше дослідження виявило дещо інші ознаки осіб, які вчиняють злочини у сфері надрокористування з числа основних (базових) кримінальних практик. Нагадаймо, що мова йде про злочини, передбачені ст.ст. 240 й 298 КК України. Злочини, передбачені ст. 244 КК України, ми свідомо не включаємо до цього переліку і конкретному дослідницькому аспекті оскільки по ним відсутні будь-які емпіричні дані, придатні для опрацювання й виявлення ознак особи злочинця. Вони – абсолютно латентні, вчиняються, наразі, як елемент державної політики в енергетичній сфері РФ, а також її зовнішньої політики, в тому числі й того її сегменту, що виражає недружні, агресивні акти щодо України. А тому вести мову про певні специфічні риси тих осіб, які безпосередньо порушують законодавство України про континентальний шельф не є доцільним; діяльність вказаних осіб має ознаки квазітрудової, псевдолегальної, що властиво для режиму правової сингулярності (більш детально про нього – у п. 4.4 цієї роботи).

Звертаючись до опису і пояснення ознак осіб злочинців-надрокористувачів, виявлених нами в ході аналізу матеріалів статистичної звітності Генеральної прокуратури України, МВС та Державної судової адміністрації України, а також судових вироків і матеріалів кримінальних проваджень, зібраних експертних оцінок, звернімо увагу, передусім, на соціально-демографічні і соціально-

---

[209] Фінчук В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2017. С. 9.

[210] Там само, С. 9, 10.

[211] Там само. С. 10.

рольові характеристики. Так, 99,6 % з цих злочинців є громадянами України. Поодинокі випадки видобування бурштину у Рівненській області громадянами РФ та Республіки Білорусь зафіксовані у 2008 та 2011 р. Так само до 2014 р. фіксувалися одиничні факти незаконного видобування кам'яного вугілля громадянами РФ на території Донецької області. Здебільшого іноземці залучаються до подібних злочинів на підставі родинних зв'язків, тобто у зв'язку з їх втягненням у злочинну діяльність родичем – громадянином України. Втім, з 2014 р. такі випадки жодного разу не реєструвалися.

Абсолютна більшість (98,9 %) злочинців, які вчиняють порушення правил охорони і використання надр, – чоловіки. Жінки складають не більш як 1,1 %, що значно менше за середній відсоток жінок у структурі загальної злочинності, який, як відомо, коливається в межах 10–14 %. Це пояснюється тим, що незаконне видобування корисних копалин (а саме цей різновид кримінального надрокористування істотно превалює в його структурі) вимагає певних знань, досвіду, навичок у гірничій діяльності, відповідного кола соціальних зв'язків, фізичної сили для важких робіт, що властиво здебільшого саме для чоловіків. Жінки в основному притягаються до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 240 у сукупності зі ст. 364 чи 367 КК України, що характерно для випадків порушення порядку використання надр, вчинене службовими особами через службову недбалість, тобто необережно, або умисно, зловживаючи службовим становищем, з метою отримання прибутку. Останнє, як правило, поєднується зі службовим підробленням (ст. 366 КК України).

Також зауважимо, що частка жінок серед злочинців-надрокористувачів є меншою (причому більш ніж вдвічі) і за відповідне середнє значення питомої ваги жінок по екологічній злочинності. Так, зокрема, в результаті здійсненого дослідження кримінологічних засад запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля Т. В. Корнякова підтверджує тезу про те, що злочинні посягання на суспільні відносини у сфері охорони, використання та відновлення природних ресурсів є суто «чоловічим заняттям». Питома вага осіб чоловічої статі у загальній кількості винних у вчиненні аналізованих злочинів становить 97,3 %. Отже, констатує дослідниця, лише 2,7 % таких злочинів вчинено жінка-

ми[212]. І цей відсоток, ще раз наголосимо, є суттєво вищим за показник частки жінок у злочинному надрокористуванні, чим додатково підкреслюється специфічність цього феномену. Як, власне, і інших гносеологічно та функціонально автономних різновидів екологічної злочинності.

В цьому контексті слушною вважаємо думку Ю. А. Турлової, яка зазначає, що залежно від спрямованості посягань злочинна активність жінок є у них істотно різною. Частка жінок серед браконьєрів (незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом) становить лише 0,5 %. Серед тих, хто знищує або пошкоджує об'єкти рослинного світу, – 11,1 %, вчиняє незаконну порубку лісу – 4 %, злочини у сфері забруднення довкілля – 15,5 %. Стосовно ж порушення правил охорони та використання надр аналогічний показник становить 1,2 %[213]. Остання цифра практично відповідає тій, яка встановлена за нашим дослідженням (1,1 %). Незначна різниця зумовлюється відмінними періодами кримінологічного аналізу.

В переважній більшості випадків йдеться про вчинення жінками незаконного видобування підземної прісної води засобами та потужностями (в т.ч. працівниками) комунальних чи інших за формою власності підприємств. І лише у виключних випадках (нами було виявлено лише один) жінки є організаторами чи підбурювачами до незаконного видобування корисних копалин як загальний суб'єкт цього злочину.

Ще одним аргументом на користь того, що незаконне видобування корисних копалин вимагає певного досвіду, специфічних знань є віковий розподіл осіб злочинців. Зокрема, переважаючою є вікова група від 30 до 50 р., на яку припадає близько половини (49,8 %) всіх злочинів досліджуваного категорії (див. діаграму 14).

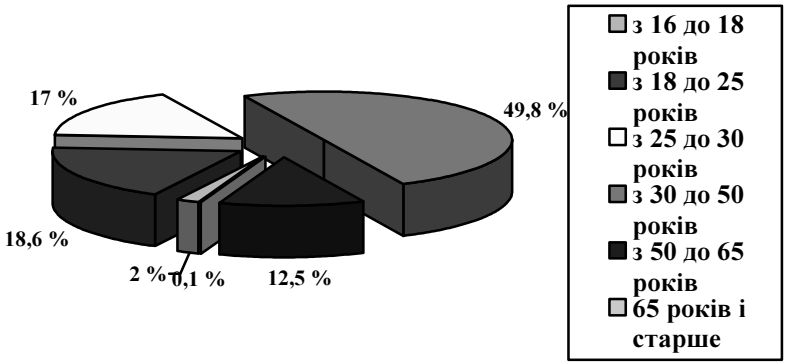
---

[212] Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. К. : Ін Юре, 2011. С. 236–237.

[213] Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. К. : Знання України, 2018. С. 164.

Діаграма 14

Графічне зображення вікової диференціації осіб злочинців, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 КК України (усереднені дані за 2003–2017 рр.)

Водночас другою за питомою вагою у структурі злочинців-надрокористувачів є вікова група 18–24 роки, на яку припадає 18,6 %. Тобто практично кожен п'ятий – шостий злочинець є особою найбільш працездатного віку, віку активної вторинної соціалізації, здобуття вищої освіти, набуття професії, кар'єрного зростання, розвитку позитивних соціальних зв'язків, створення сім'ї. До цього додати ще 17 % осіб віком 25–29 років, яких також можливо включити до категорії найбільш соціально активних, і формується вельми тривожна панорама поєднання тенденцій криміналізації (у кримінологічному розумінні цього терміну) й маргіналізації населення, омолодження останньої.

Вельми високим є також і відсоток злочинців вікової групи 50–64 роки – 12,5 %, що також вище аналогічного показника по загальній злочинності в державі. На нашу думку, це може вказувати на соціальну необлаштованість і незабезпеченість працездатних осіб старшого віку, які втратили роботу та мають відомі труднощі у працевлаштуванні, в тому числі пов'язані з віком.

Найменш кримінально активними при цьому є особи, віком 65 років і старше. Їх відсоток у структурі осіб злочинців-

надрокористувачів – невисокий (0,1 %), що в цілому закономірно, зважаючи на описані вище особливості кримінальних практик у сфері надрокористування, зокрема – незаконного видобування корисних копалин.

Окремо варто вказати на те, що приблизно у 2 % випадків злочин, передбачений ст. 240 КК України, вчиняється неповнолітніми або за їх участю. Ця обставина актуалізує проблему втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), а також їх експлуатації (у розумінні ст. 150 КК України). Водночас, як засвідчив здійснений нами аналіз слідчої і судової практики, лише в одному з п'яти випадків вчинення злочинного порушення правил охорони та використання надр за участю неповнолітніх відбувається кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 304 (або ст. 150) КК України. Певна річ, не кожен факт участі неповнолітнього у злочинному порушення правил охорони або використання надр є результатом його втягнення. Втім, варто зважати й на низку хиб правозастосовного процесу (а їх спектр – широкий: від низької кваліфікації, надмірного службового навантаження й до корупції в правоохоронних та судових органах), що нерідко мають своїм наслідком неправильну (в тому числі й неповну) кваліфікацію злочинів.

Втягнення неповнолітніх у кримінальні промисли щодо добування корисних копалин не є рідкістю. Зібрані нами експертні оцінки дають підстави для висновку, що неповнолітні найбільш активно залучаються до незаконного видобування кам'яного вугілля на так званих «копанках» та бурштину. Здебільшого вони виконують допоміжну, підсобну роль. Наприклад, 24.07.2016 року Маневицький районний суд Волинської області виніс вирок чотирьом громадянам, які видобували бурштин-сирець на територіях між селами Вовчецьк та Велика Ведмежка Маневицького району. Серед них було двоє учнів школи. Нелегальних старателів затримали на місці злочину та вилучили 0,95 грам бурштину[214].

У функціональному ж аспекті злочини, передбачені ст.ст. 150, 304 КК України, по відношенню до порушення правил охорони та використання надр слід вважати акцесорними, такими що

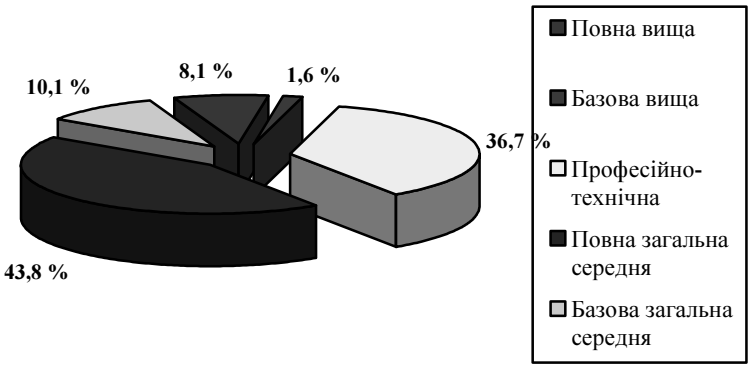
[214] Дев'ять вироків за два роки : як правоохоронці розслідують «бурштинові справи» на Волині. *Громадське. Волинь.* 2018. 03 квітня. URL : https://hromadske.volyn.ua/devyat-vyrokiv-za-dva-roky-yak-pravoohorontsi-rozsliduyut-burshtynovi-spravy-na-volyni/ (дата звернення : 03.10.2018).

забезпечують можливість вчинення базового різновиду кримінальних практик взагалі або ж полегшують його, інтенсифікують, створюють умови для більшої рентабельності за рахунок меншої оплати праці неповнолітніх. І хоча втягнення неповнолітніх у подібного роду злочинну діяльність характерна для випадків її організації та здійснення невеликими за обсягом групами осіб (як правило, до 10 осіб), все ж слід вважати, що і такий масштаб створює серйозну небезпеку для суспільній моральності, нормального розвитку неповнолітніх, а надто в тих випадках, які пов'язані із пропуском ними навчальних занять, заподіянням істотної шкоди їх освітньому рівню, здоров'ю.

Групова диференціація осіб злочинців-надрокористувачів за освітнім критерієм підтверджує раніше висловлену в кримінологічній науці думку та емпірично підтверджене положення про зв'язок освіченості й кримінальної активності. Так, найбільш значущими за обсягом є групи злочинців з повною загальною середньою (43,8 %) та професійно-технічною освітою (36,4 %) (див. діаграму 15).

Діаграма 15

Графічне зображення диференціації осіб злочинців, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 КК України, за освітнім критерієм (усереднені дані за 2003–2017 рр.)

Кожен десятий злочинець (10,1 %) має базову середню освіту. Тобто приблизно 90,3 % всіх злочинців, які вчиняють порушення правил охорони та використання надр, мають середню

освіту. Вищу, відповідно, має лише 9,7 %: повну вищу – 8,1 %, базову вищу – 1,6 %.

У зв'язку з викладеними обставинами цілком закономірним видається те, що переважна більшість всіх осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 240 КК України, на момент їх вчинення були працездатними, але ніде не працювали та не навчалися. Таких, зокрема, включаючи й офіційно безробітних, близько 79 %. Відтак, не більше як кожен п'ятий злочинець офіційно працює, що додатково підкреслює гостроту проблеми маргіналізації українського суспільства, яка, передусім, проходить червоною лінією через соціально-економічну систему, виражається у неможливості у значної частини населення здійснити економічну самореалізацію через працю.

В тому числі це стосується і тих, хто працює, але стає на шлях вчинення злочину. Тут, певна річ, можна і треба вести мову про конс'юмеризацію масової свідомості, поширення психології корисливості й споживацтва, що є загальносвітовою тенденцією. Проте не можна не вказати і на те, що сам факт працевлаштування жодною мірою не гарантує сучасному українцю те, що він не буде жити за межею бідності. На це вказує й низка статистичних макроекономічних показників у зрізі добробуту громадян, і саме життя. Детальніше цей аспект детермінації злочинності у сфері надрокористування буде розкрито у розділі 4 цієї роботи.

В цьому контексті симптоматичними видаються й дані дослідження С. Л. Хмуровської, яка констатує, що за результатами аналізу кримінальних справ основним джерелом існування 84 % осіб, винних у незаконному видобуванні бурштину-сирцю, була злочинна діяльність, 16 % – посилались на матеріальну допомогу друзів і родичів. Лише деякі зазначили, що основним джерелом їх існування була трудова діяльність. Тому для певної категорії осіб злочинна діяльність була способом розв'язання матеріально-побутових проблем[215].

З числа осіб, які на момент вчинення злочинного порушення правил охорони та використання надр працювали, найбільш вагомою є категорія приватних підприємців – 29,7 %. Приблизно 21,6 % – робітники, 16,2 % – працівники господарських

[215] Хмуровська Л. С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2011. С. 82.

товариств, 2,8 % – державні службовці, 18,9 % – інші службовці (працівники органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів), 10,8 % – інші категорії працюючих.

Серед неповнолітніх, які вчинили злочин, передбачений ст. 240 КК України, 68 % – студенти закладів вищої освіти, 32 % – учні загальноосвітніх шкіл та/або професійно-технічних училищ та прирівняних до них закладів освіти.

Певним чином доповнює кримінологічний портрет особи злочинця-надрокористувача той факт, що більшість з них (67,5 %) на момент вчинення злочину не мали власної сім'ї, були неодруженими (незаміжніми), а 14,9 % – мали на утриманні малолітніх дітей. І ці обставини також можливо розглядати як один з факторів обумовлення кримінального надрокористування. Сім'я – найпотужніший осередок формування особистості, провідний мікросоціальний інститут, найбільш потужна мала соціальна група, життєдіяльність в якій найбільшою мірою впливає на установки, диспозиції особистості, корегує її спрямованість, чинить суттєвий вплив на утвердження провідних елементів генеральних (в аспекті провідних видів позасімейної діяльності) мотиваційних процесів. Відтак, сім'я за нормальних умов її розвитку постає потужним антикриміногенним фактором, що сприяє розвитку конструктивних форм і напрямів самореалізації особи, в тому числі й у трудовій діяльності, виховних практиках тощо. Дефіцит же сімейних зв'язків детермінує зворотні ефекти, в тому числі і деструктивні життєві стратегії, ситуативність поведінки, нестійкість установок, що серед іншого має й криміногенні наслідки.

Статистична ж картина свідчить, що приблизно лише кожен третій злочинець був одружений (заміжній). Близько 65 % з них – засуджено за незаконне видобування прісної води, яке здебільшого здійснювалось в межах легальної трудової діяльності або паралельно з нею.

Окремо зауважимо на тому, що для злочинців-надрокористувачів характерним є вельми високий відсоток рецидиву. Не зняту або не погашену судимість на момент вчинення злочину у сфері надрокористування мали близько 5,9 % осіб (узагальнені результати за 2003–2017 рр.). З них – 66,7 % мали 1 судимість, 25 % – 2 судимості, 8,3 % – 3 і більше. Водночас, злочинну діяльність ще 19 % злочинців досліджуваної категорії можна охарактеризувати як кримінологічний рецидив. Тобто на момент порушення правил охорони та використання надр судимість була

погашена або знята в установленому законом порядку. Таким чином, сукупна частка тих, хто мав попередній кримінальний досвід, сягає 24,9 %.

Примітно, що вказаний досвід не є однорідним, та в більшості своїй відноситься до злочинів загальнокримінальної спрямованості. Так, приблизно 60 % з них – ненасильницькі злочини проти власності (92 % – крадіжки, 8 % – шахрайство), 27 % – злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (95 % – ст. 309 КК України, 5 % – ст. 307 КК України), 8 % – злочини у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, 5 % – інші злочини (зокрема, передбачені ст.ст. 162, 358, 240 та іншими статтями КК України). Таким чином, для злочинності у сфері надрокористування не є характерним спеціальний рецидив.

Втім, знову ж таки мусимо констатувати, що ця обставина вказує не стільки на відсутність факту злочинної професіоналізації та спеціалізації у сфері надрокористування, скільки на високий ступінь латентності кримінальних промислів відповідної спрямованості. По-справжньому великі обсяги незаконного видобування корисних копалин (передусім, бурштину-сирцю та кам'яного вугілля) забезпечується квазіправовим прикриттям, розгалуженою мережею стійких корупційних зв'язків, схем, у зв'язку з чим виявляється практично недоступними для викриття правоохоронними органами, відображення у статистичній звітності, інших джерелах емпіричної інформації, придатної для обробки, аналізу та узагальнення з високим ступенем формалізації та репрезентативності[216].

Ведучи мову про морально-психологічні ознаки осіб злочинців-надрокористувачів, зауважимо, що їх виявлення є надто ускладненим з методичної та організаційної точок зору. Безпосереднє вивчення засуджених за відповідні злочини не видається за можливе, так як призначене покарання здебільшого не пов'язане з позбавленням волі або передбачає позбавлення волі на певний строк, проте особа звільняється від його відбування з випробуванням. Охопити їх опитуванням, психологічним тестуванням через територіальні підрозділи органів пробації також є вельми про-

[216] Максіменцев М. Г. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 КК України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2018. № 36. С. 181-186.

блематичним, оскільки, як засвідчили зібрані нами експертні оцінки працівників цих органів, їх контакти із засудженими є не надто частими й тривалими, наявні форми комунікації не передбачають довірчих відносин, є здебільшого формальними, що виключає можливість масового вивчення засуджених досліджуваної категорії.

Водночас, здійснений нами аналіз судових вироків, а також матеріалів архівних кримінальних справ (проваджень) виявляють низку побічних, непрямих кримінологічно значущих особистісних індикаторів, що надають можливість виділити деякі узагальнені морально-психологічні риси більшості злочинців, які вчиняють незаконне видобування корисних копалин. *По-перше*, їм притаманний низький рівень екологічної свідомості, нігілістичні погляди на цінність навколишнього природного середовища, експлуататорське відношення до складників довкілля. Останнє характеризується абсолютним переважанням в структурі установок, поведінкових домінант приватного інтересу над публічним, уявлення особистого блага у відриві від загального; вульгаризований утилітаризм.

По-друге, – стратегія їх життєдіяльності яка може бути описана як «життя одним днем», що означає: відсутність планування, бачення перспектив, життєвий песимізм, а звідси – й політична пасивність, правовий нігілізм на фоні сильних як базальних, так і системних вольових якостей (енергійність, сміливість, витривалість, хоробрість). Підтвердженням цьому є численні злочини проти авторитету органів державної влади, пов'язані з опором працівникам правоохоронних органів, застосуванням щодо них насильства у зв'язку з їх діяльністю щодо протидії незаконному видобутку корисних копалин, зокрема, бурштину. Так, наприклад, 18.10.2018 р. під час проведення оперативно-службових заходів в місцях концентрації незаконного видобування цієї корисної копалини в одному з районів Рівненської області, група людей у кількості близько 200 (!) осіб здійснили напад на поліцейських, пошкодили три службові автомобілі, перешкоджали здійсненню ними службової діяльності[217].

[217] На Рівненщині 200 бурштинокопачів напали на поліцейських і пошкодили три службові автомобілі / УНІАН. 2018. 18 жовтня. URL : https://www.unian.ua/incidents/10303104-na-rivnenshchini-200-burshtinokopachiv-napali-na-policeyskih-i-poshkodili-tri-sluzhbovi-avtomobili.html (дата звернення : 13.12.2018).

Згадаймо також і так звані «бурштинові війни», коли на територіях цілих лісових масивів, прилеглих до них районів на Рівненщині, Житомирщині, Волині встановлюються сингулярні регуляторні режими з фактичною владою кримінальних авторитетів, дисфункцією правоохоронних та інших органів державної влади у сфері контролю за раціональним використанням природних ресурсів. Згадаймо кавалькади спеціальних підрозділів Національної гвардії, Національної поліції, які у 2015 – 2017 рр. активно (демонстративно) намагалися відновити державний контроль за цими територіями, що мало, м'яко кажучи, скромні результати у розрізі реальної протидії екологічній злочинності, а не популістичних, з явним політичним підтекстом заяв очільників окремих правоохоронних відомств.

Симптоматичним є і такий приклад. У серпні 2017 р. на території природного заповідника біля Білого озера Володимирецького району Рівненської області було виявлено низку канав довжиною від 400 до 600 м, пристосовані для забезпечення водою мотопомп, якими вимивають бурштин із ґрунту, а також свіжовимиті ями, які свідчили про те, що нелегальні роботи тривають не один день. На спеціальній нараді голова Рівненської обласної державної адміністрації за участі правоохоронців, екологів та лісників дав доручення керівництву заповідника та управлінню лісового господарства до 1 вересня засипати виявлені траншеї. У відповідь «бурштинники» також застосували силу, перекривши дорогу до місць видобування «сонячного каменю». Жителі сусіднього села Більська Воля спробували перекрити дорогу техніці та поліції, а коли останні, застосувавши гумові кулі, звільнили дорогу, в лісі їх чекав другий «блокпост» із повалених дерев. Паралельно з цим нелегальні старателі перекрили поваленими деревами дорогу назад, і лісівники, представники поліції та оперштабу разом із технікою опинилися у пастці. За розблокування дороги бурштинники поставили вимогу звільнити затриманих раніше «колег». В результаті припинити незаконний видобуток бурштину не вдалося[218]. І це – лише один, але вельми показовий епізод, який

[218] Бурштинові війни : на поліссі триває нелегальний видобуток сонячного каменю. *Україна молода.* 2017. 13 вересня. URL : http://www.umoloda.kiev.ua/number/3211/188/115677/ (дата звернення : 13.12.2018).

свідчить про нігілістичне ставлення з боку злочинців до представників влади й правових інститутів взагалі.

По-третє, незважаючи на те, що у 90 % всіх протоколів допитів підозрюваних, обвинувачених, а також обвинувальних вироків міститься інформація про щире каяття осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 240 КК України, вважаємо, що не можна стверджувати про кардинальні зміни їх установок в площині симбіозу корисливості й експлуататорського відношення до природи. Йдеться радше про результати обраної тактики поведінки в кримінальному процесі, спрямованої на пом'якшення покарання, замовлення можливості звільнення від його відбування (у виді позбавлення волі) з випробуванням.

Водночас, було б помилкою вважати і те, що ці установки є виключними для злочинців-надрокористувачів і не властиві для інших осіб, які не вчинили злочинів взагалі, або у сфері надрокористування, зокрема. Зазначені морально-психологічні риси є не індивідуалізованими проявами «морального падіння» окремих членів сучасного суспільства, а тривожним симптомом глибокої цивілізаційної кризи, яка накладається на протиріччя українського транзитивного суспільства. Відтак, варто бути свідомим і того, що особистість злочинця-надрокористувача в більшості своїй практично не відрізняється від особистості пересічного законослухняного громадянина. При прийнятті ж рішення про вчинення злочину дається в знаки вплив конкретної життєвої ситуації, мікросоціальних факторів[219], про які більш детально – у наступному розділі цієї роботи.

Таким чином, і типологія осіб злочинців-надрокористувачів, зокрема, тих, хто вчиняє порушення правил охорони та використання надр, може бути здійснена з використанням узвичаєних кримінологічних підходів, які передбачають оперування мотиваційним критерієм та ступенем «кримінальної зараженості» особи. У зв'язку з цим до наукового обігу та використання в кримінально-превентивній практиці можливо запропонувати такі типи злочинців-надрокористувачів.

---

[219] Максіменцев М. Г. Морально-психологічні риси осіб злочинців-надрокористувачів в Україні. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 серпня 2018 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 76-78.

І. За особливостями мотиваційного комплексу злочинної діяльності:

1. Корисливо-ординарний тип, до якого можна віднести більшість (близько 75 %) з числа осіб досліджуваної категорії. Для них характерним є прагнення до отримання матеріальних благ від незаконного видобування корисних копалин як первинна самоціль в умовах браку необхідних засобів для існування, власного майнового забезпечення. Такі особи безпосередньо власним фізичним трудом незаконно видобувають корисливі копалини.

2. Корисливо-неординарний тип (близько 20 %), який складається з трьох підтипів:

а) експлуататорський підтип, який проявляється серед організаторів кримінальних промислів у сфері видобування корисних копалин. Зазвичай, це особи, які мають високий стабільних дохід від нелегального надрокористування, особисто, фізично не бере участі у безпосередньому видобуванні корисних копалин, не характеризується наявністю незадоволених майнових потреб. Злочинне надрокористування виступає специфічним способом задоволення потреб у самоактуалізації й соціальній безпеці через накопичення значної грошової маси;

б) олігархічний підтип, для якого властивим є поєднання владно-політичних повноважень з комерційною діяльності у сфері надрокористування. Це – один з найбільш небезпечних типів, який багато в чому визначає загальний стан злочинності у сфері надрокористування в цілому. Слушними в цьому аспекті вважаємо висновки О. Ю. Бусол, яка зазначає, що загальна тенденція еволюції корупційних відносин в Україні в сучасний період – це поступове перетворення їх форм до олігархічної моделі. Олігархізація політичної влади в Україні є однією зі специфічних форм організованої корупційної злочинності. Специфіка полягає в тому, що для олігархізації характерна наявність еліти, яка бере на себе функцію управління масами в державі завдяки пасивності, недосконалості правової свідомості та культури громадян[220]. Типовим для олігархічного угруповання є наявність політичного синдикату, що поєднує в собі друковані видання, контроль над телеканалами, має прямий вплив на відповідні політичні структури, партії, блоки. За

[220] Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. К., 2015. С. 24.

24 роки Україна досягла критичного рівня олігархізації, яка становить одну зі специфічних форм організованої, і за своєю суттю та наслідками, економічної злочинності та корупції[221].

При цьому для олігархізації як феномену комерціалізованого істеблішменту властиве не тільки і не стільки наявність відповідної еліти, скільки спрямованість її діяльності у сфері політичних відносин. Така діяльність, націлена на отримання прибутку у його фінансовому вимірі, викривляє природу самих політичних відносин. Останні набувають аморального, маніпулятивного характеру[222]. Відтак, інструменти політики (в тому числі й правотворчість, квазілегалізаційна, дозвільна діяльність контролюючих, природоохоронних органів) використовуються для досягнення масштабних злочинних цілей. У зв'язку з цим і саме кримінальне надрокористування часто прикривається цілком офіційними, непідробленими довільними документами, ґрунтується на не правових положеннях законодавчих і підзаконних актів. Тому і протидія цьому сегменту злочинності виявляється надто складною, виявляє себе на перетині обструкції базових чинників політичної корупційної злочинності;

в) корисливо-нігілістичний підтип, який, вчиняючи незаконне видобування корисних копалин, вдається до супутніх злочинів, нівелюючи значення й цінність інших благ, суспільних відносин, поставлених під кримінально-правову охорону. Це, зокрема, стосується осіб, які втягуються неповнолітніх у злочинну діяльність щодо незаконного видобування корисних копалин або експлуатують дітей на гірничих роботах.

3. Нігілістичний (легковажно-безвідповідальний) тип (близько 4,5 %), якому властиво допущення порушення правил охорони та використання надр через необережність, або ж з непрямим умислом, який, зокрема, виявляється у сукупності цих злочинів із корупційними з боку суб'єктів контрольно-дозвільної діяльності у сфері надрокористування.

4. *Інфантильно-безвідповідальний тип* зустрічається вкрай рідко (0,5 %). Для нього характерний низький рівень правової культури з питань спеціального природокористування, що й зумовлює допущення ним порушень правил охорони та використання

[221] Там само. С. 17.

[222] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 532.

надр. Так, наприклад, гр. М. впродовж з ІІ кварталу 2007 р. по 19.04.2010 р., будучи директором ТзОВ «Горлиця», що по вул. Зелена, 62 у с. Добряни Городоцького району Львівської області, незаконно, для здійснення господарської діяльності, видобував корисні копалини загальнодержавного значення, а саме: без дозволу на спеціальне водокористування зі свердловини здійснював самовільне видобування підземної прісної води. В суді підсудний гр. М. вину визнав, показав, що коли розпочав свою діяльність у 2007 р., відразу виникла потреба у видобуванні та використанні води для кролів. Виготовивши гідрологічний висновок, використовував воду без спецдозволу, оскільки з ТзОВ «Горлиця» не укладений договір оренди на земельну ділянку, на якій розташована свердловина. Облік видобутої води на підприємстві не проводився та не фіксувався. Вчинене мотивує необізнаністю в законодавстві[223].

ІІ. За ступенем «кримінальної зараженості»:

1. *Випадковий (пасивно-криміногенний) тип* (10 %), для якого в цілому характерна позитивна спрямованість, відсутність попереднього кримінального досвіду. Водночас, правові вимоги у сфері надрокористування не є особистісними імперативами, довкілля не постає самоцінністю. Злочин, як правило, вчиняється одноразово, для задоволення конкретної життєвої потреби та у зв'язку з виникненням сприятливих умов: доступністю корисних копалин, мінімального ризику викриття злочину.

Прикладом такого типу може бути гр. К, яки у червні 2015 р., попередньо домовившись з гр. Б. щодо фізичної допомоги, вантажним автомобілем, знаючи про те, що ні він, ні гр..-н К. не отримували спеціального дозволу на користування надрами, гірничого відводу на земельну ділянку для користування надрами, приїхав автомобілем марки «Камаз» на берег річки Стрв'яж, неподалік с. Городовичі Слохинівської с/ради та м. Хирів Старосамбірського району Львівської обл., де «Камаз» було загружено піщано-гравійною сировиною за допомогою трактора-екскаватора. В подальшому гр. К. вантажним автомобілем двічі піщано-гравійну сировину привозив де себе на подвір'я житлового будинку, де її

[223] Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 22.12.2010. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/61610198 (дата звернення : 06.12.2018).

висипав. Гравій йому був потрібний для власних потреб облаштовувати в житловому будинку бетонну стяжку під підлогу[224].

2. Ситуативний (послідовно-криміногенний) тип (80 %), характерною рисою якого є стійкість девіантогенної тенденції розвитку особистості, яка до вчинення злочинного надрокористування вже допускала адміністративні проступки, в деяких випадках – вже мала кримінальний досвід. Вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК України, таким чином, постає закономірним результатом становлення негативних особистісних якостей. Останні втілюються у злочинній поведінці під впливом конкретної життєвої ситуації.

3. Злісний (активно-криміногенний) тип (10 %), в якому можливо виділити два підтипи:

1) професійно-неординарний підтип, для якого злочинне надрокористування виступає тривалим кримінальним промислом. Така особа має відповідні знання, спеціалізацію, кваліфікацію у сфері організації чи здійснення незаконного видобування корисних копалин, в тому числі й в аспекті створення та організаційного підтримання функціонування корупційних схем у сфері надрокористування. Неординарним він названий нами з певною умовністю, аби відмежувати його від узвичаєного в кримінології розуміння професійного (загальнокримінального) злочинця;

2) криміногенно-нігілістичний підтип, для якого вчинення злочинного надрокористування може мати і одноразовий характер, але бути одним з епізодів загального кримінального «драйву» (у термінології К. Лоренца), антисуспільного способу життя, пов'язаного з постійним вчиненням різнорідних злочинів без вираженої кримінальної спеціалізації.

Так, прикладом подібного кримінального «драйву» може бути діяльність гр. Ш., який вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 240 КК України, але раніше вже був неодноразово засуджений, а саме:

- 04.12.2008 року Жовтневим районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області за ч. 1 ст. 213 КК України до 150 годин громадських робіт;

---

[224] Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області. Справа № 455/1401/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55919611 (дата звернення : 06.12.2018).

- 21.05.2010 року Жовтневим районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області за ч. 1 ст. 384 КК України до 1 року обмеження волі;

- 22.12.2009 року Саксаганським районним судом м. Кривого Рогу Дніпропетровської області за ч. 2 ст. 366, ч. 2 ст. 212, 70, 72 КК України до 2 років позбавлення волі з випробуванням на 2 роки з позбавленням права займати посаду керівника підприємства строком на 1 рік;

- 20.09.2013 року Саксаганським районним судом м. Кривого Рогу за ч. 1 ст. 213 КК України до покарання у виді 100 годин громадських робіт;

- 17.06.2014 року Саксаганським районним судом м. Кривого Рогу за ч. 2 ст. 389, 69 КК України до покарання у виді 60 годин громадських робіт, на підставі ст. 71 КК України частково приєднане невідбуте покарання за вироком Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу від 20.09.2013 року та остаточно призначене покарання у виді 70 годин громадських робіт;

- 12.03.2015 року Дзержинським районним судом м. Кривого Рогу за ч. 1 ст. 309 КК України до одного року позбавлення волі, на підставі ст. 70 ч.4, п.. г ч. 1 ст. 72 КК України частково приєднане покарання за вироком Саксаганського районного суду м. Кривого Рогу від 17.06.2014 року та остаточно призначене покарання у виді 1 року 3 днів позбавлення волі;

- 30.04.2015 року Довгинцівським районним судом м. Кривого Рогу за ч. 2 ст. 309 КК України до 2 років позбавлення волі, на підставі ч. 4 ст. 70, 72 КК України частково приєднане невідбуте покарання за вироком Саксаганського районного суду від 17.06.2014 року та остаточно призначене покарання 2 роки 5 днів позбавлення волі;

- 08.10.2015 року Довгинцівським районним судом м. Кривого Рогу за ч.2 ст. 309 КК України до 2 років позбавлення волі, на підставі ч. 4 ст. 70 КК України шляхом поглинання більш суворим покаранням за попереднім вироком Довгинцівського районного суду від 30.04.2015 року остаточно призначити покарання 2 роки 1 місяць 5 днів позбавлення волі, на підставі ст. 71 КК України шляхом частково складання покарань за попереднім вироком

Дзержинського райсуду від 12.03.2015 року призначити покарання 2 роки 1 місяць 5 днів позбавлення волі[225].

Звертаючись до аналізу осіб, які здійснюють незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок на об'єкті археологічної спадщини, варто вказати на очевидний брак формалізованої, систематизованої емпіричної інформації. З огляду на те, що кількість засуджених осіб і матеріалів кримінальних справ (проваджень), по яким встановлена особа злочинця, є недостатніми для забезпечення репрезентативності структурних даних по таким особам, в нашому дослідженні ми обмежились лише їх типологією, що ґрунтується в основному на експертних оцінках, а також повідомленнях, журналістських сюжетах у ЗМІ та виражають найбільш узагальнену модель диференціації таких осіб. Ця модель передбачає такі кримінологічні типи «чорних археологів» за критерієм рівня їх археологічних знань та навичок пошукової діяльності:

1. Аматори (сленгові назви: «шпана», «требуха», «сліпиши», близько 35 %) – особи без спеціальної підготовки, досвіду проведення пошукових робіт, розкопок. Як правило – чоловіки, віком до 30 років, не працюючі, не одружені. В основному здійснюють пошук й незаконне вилучення артефактів з місць проведення легальних розкопок (вночі, на законсервованих об'єктах, у періоди технологічних перерв тощо). Такі роботи здійснюються безсистемно, часто з пошкодженням археологічних об'єктів. Близько п'ятої частини аматорів – особи, які уникають місць легальних археологічних розкопок, а, орієнтуючись на показники попиту на старожитності, а також предмети часів Другої світової війни, здійснюють самостійний пошук з використанням металошукачів.

2. Кваліфіковані шукачі (сленгові назва: «мародери», «баклани», близько 60–63 %) – особи, які мають первинні знання в галузі археології, володіють певними навичками проведення розкопок, археологічних розвідок, використовують новітні зразки археологічної техніки, потужні металошукачі, які можуть визначити точне місцезнаходження об'єкту, розміром з металеву монету під землею на глибині 5–6 м. Характеризуються системністю діяльності, контактами в середовищі легальних археологів.

[225] Вирок Криворізького районного суду Дніпропетровської області. Справа № 177/1111/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55572493 (дата звернення : 06.12.2018).

3. Професіонали (сленгові назви: «чорні архи», «курганщини», «бугровики», «діггери» – не більше 2 %) – категорія нелегальних шукачів, які мають вищу освіту, володіють розвиненими навичками пошукових робіт, розкопок, значний досвід археологічної діяльності. Цікаво відмітити, що діяльність професійних «чорних археологів» часто супроводжується участю осіб, які спеціалізуються на пошуку інформації в архівних документах, інших історичних джерелах (сленгові назви «архівщик», «відун»). Останні, як правило, обізнані у питаннях історії конкретної місцевості (краєзнавці) та лише постачають інформацію, не беручи безпосередньої участі у розкопках.

В свою чергу серед професіоналів як кримінологічного типу «чорних археологів» можливо виділити декілька підтипів за критерієм злочинної спеціалізації, а саме:

1) «мілітаристи» («трофейники», «бойовики») – спеціалізуються на розкопках об'єктів, що містять матеріальні сліди бойових дій. В основному йдеться про бойові дії часів Другої світової війни. На «чорному ринку» в Україні особливу цінність мають елементи форменого одностроїо елітних підрозділів нацистських військ (СА, СД, СС), а також так звані «медальйони смерті» – елементи натільних жетонів з особистим номером бійця Вермахту (їх пошук в основному здійснюється за персональним замовленням іноземних громадян – родичів зниклого безвісті, адвокатів). Втім, є й такі, хто спеціалізується виключно на зброї XIII-XVIII ст.ст., які в основному діють на території Волинської, Хмельницької та Львівської областей;

2) «копачі» («пірати») – спеціалізуються на пошуку й видобування з надр дорогоцінностей: оброблене дорогоцінне каміння, метали, ювелірні вироби, монети, витвори мистецтва. Об'єктами нелегальних пошукових робіт таких осіб стають курганні могильники та некрополі;

3) «битовики», які спеціалізуються на пошуках предметів побутового вжитку, одягу, знаряддях праці. Свої «роботи» ведуть на городищах, поселеннях, стоянках, земляних укріпленнях.

Таким чином, зважаючи на те, наскільки розгалуженою може бути типологічна система осіб, які незаконно проводять археологічні розвідки, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, можна з упевненістю стверджувати, що «чорна археологія» є функціонально та гносеологічно самостійним феноменом, специфічним різновидом кримінальних практик, що відтворюються на

інституціональному порубіжжі економічної, екологічної, організованої злочинності, але в соціально-конструктивістських контурах відносин надрокористування. Тож відомості про «чорних археологів» доповнюють палітру особистісних варіацій, які дають свої плоди у виді злочинного надрокористування та мають враховуватись при розробці заходів протидії його поширенню[226].

[226] Максіменцев М.Г. Кримінологічна типологія злочинців-надрокористувачів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2017. Випуск 43. Т. 4. С. 184-189.

РОЗДІЛ 3

Механізм індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні

3.1 Мотиви та мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування

Звертаючись до проблем індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування, доцільним видається позначити вихідні загальнотеоретичні положення, доктринальні передумови, на яких ґрунтуватиметься вивчення як мотивів, мотивації, так і решти складових вказаного механізму, і які й досі складають предмет для наукових дискусій. Власне, остання обставина і спонукає до визначення авторської позиції, аби забезпечити смислову єдність всієї концепції дослідження, зорієнтувати читача в системі гносеологічних координат у цьому вельми складному секторі кримінологічних знань і діяльності.

Принагідно зауважимо, що злочин в онтологічному вимірі – акт людської поведінки, діяльність. У складній комбінації сутності та явища останнього формуються юридичні ознаки злочину та його складу. Однак в кримінологічному розумінні, у суто прикладному превентивному значенні і сутність, і явище злочину розширюються, виходять за межі догматичного, формують конгломерат психологічних, праксеологічних процесів, що мають свій опис як у категоріях ідеального (мотив, мотивація, особистість), так і матеріального. Механіка руху цього конгломерату, взаємодії його складових становить безпосередній науковий та практичний інтерес, оскільки розкриває зміст існування злочинності не абстрактно, масово, у числовій формі, а конкретно, як фрагмент життя окремої людини чи кількох людей (коли йдеться про груповий злочин та/або злочин із жертвою).

Прийнято вважати, що в окремому, навіть у найбільш дрібному вчинку відображається сутність особистості. «В чем Я найду вас, в том и буду судить» – сказано у відомому аграфі (діалог з Трифаном іудеєм – *Liber Graduum* 3.3; 15.4). Ця непорушна життє-

ва мудрість виразно свідчить про те, що, досліджуючи окремі злочини та роблячи обережні узагальнення, ми отримуємо змогу якісно поглибити розуміння і самого феномену злочинності, і того, які засоби, способи можуть бути ефективними у протидії їй. Відтак, цілком виправданою видається гносеологічна традиція розглядати механізм індивідуальної злочинної поведінки в числі основних складових предмету кримінології.

Ю. В. Орлов, досліджуючи дискурсивно-перцептивний механізм криміногенної детермінації, зауважує, що згідно з узвичаєною науковою інтерпретацією категорії «механізм» ним визнаються: 1) сукупність деталей і вузлів, з яких складається технічна конструкція; 2) внутрішня будова, система чого-небудь; 3) сукупність станів і процесів, з яких складається будь-яке явище[227]. Втім, далі вчений долучається до позиції О. М. Литвинова, який підкреслює, що суто технічне тлумачення поняття «механізм» дещо звужує його значення, але сумнівів в однопорядковості цих визначень, як правило, не виникає. При цьому практика перенесення технічних термінів на соціальні явища є достатньо поширеною і не приводить, як думається, до примітивізації згаданих явищ[228]. У зв'язку з цим категорія «механізм» по відношенню до процесу криміногенної детермінації використовується для дослідження динамічних, рухомих її складових, які саме у контактних станах багатосторонніх взаємодій та безперервного діалектичного розгортання у діяльності соціальних акторів формують дисонанс у вихідних підставах, умовах, цілях та засобах її організації та реалізації[229].

Цілком погоджуючись з викладеними судженнями, додамо, що застосування категорії «механізм» до опису будь-чого

---

[227] Великий тлумачний словник української мови / Упор. Т. В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. С. 340; Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 179.

[228] Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. С. 90.

[229] Перепелиця Д. І. Призонізація в механізмі криміногенної детермінації: характеристика та протидія : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2014. С. 82; Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 179.

означає лише одне: намагання наблизитись до природи речей, до їх існування у природі як стану динамічного, як руху і взаємодії, як *цілісного рухомого* об'єкту. З цього випливає дві методологічно важливі настанови.

Перша – будь-який об'єкт, який досліджується з механістичних позицій, з об'єктивною необхідністю має вважатися цілісним. В свою чергу існування будь-якої цілісності серед іншого може бути описане законом єдності та боротьби протилежностей. Це означає, що цілісність завжди контрадиктивна, в ній поєднуються суперечливі елементи, сили внутрішньої протидії. Ця теза є справедливою і щодо механізму злочинної поведінки. Відтак, одним з важливих кримінологічних завдань його дослідження є виявлення тих факторів, які мають антикриміногенне значення як на рівні особистості, так і інших елементів вказаного механізму.

Друга – рух в природі є суть взаємодією. Остання, по-перше, передбачає дво- чи багатосторонній вплив об'єктів взаємодії один на одного. Тобто, вчиняючи злочин, особа не лише змінює зовнішнє середовище, а сама виходить зміненою зі стану вказаної взаємодії. І цю обставину варто брати до уваги, фіксуючи процес криміналізації особистості, що в кримінологічному значенні безумовно представляє і прикладний інтерес. При тому не зайвим буде наголосити, що це завдання, мабуть, є не менш, а, можливо, навіть і більш складним для науки. Виявлення, опис, пояснення, систематизація чинників, які стримують людину від злочину, розробка систем, стратегій їх стимулювання здебільшого, на жаль, залишаються поза увагою сучасних кримінологів. По-друге, взаємодія, навіть у цілісному утворенні, не може розглядатися як уніфікований акт. Обмін інформацією, енергією завжди складний, а тому і взаємодія передбачає низку елементів, встановлення закономірностей (якщо, звісно, такі є) контактів між якими вказуватиме на оптимальні шляхи деструкції всього механізму небажаного процесу.

В цьому сенсі правий і, як завжди, глибокий у своїй проникливості був Г. В. Ф. Гегель, який писав (мовою перекладу): «Взаимодействие есть причинное отношение, положенное в его полном развитии… Но хотя взаимодействие есть, несомненно, ближайшая истина отношения причины и действия и оно, так сказать, находиться на пороге понятия, однако именно поэтому не следует удовлетворяться применением этого отношения, когда дело идёт о постигающем в понятиях сознании… Если мы ближе

присмотримся к отношению взаимодействия, мы увидим, что его неудовлетворительность состоит в том, что, вместо того чтобы быть эквивалентом понятия, оно само прежде всего требует, чтобы его постигли в понятиях. А чтобы понять отношение взаимодействия, мы должны не оставлять обе его стороны в непосредственной данности, а должны познать их как моменты третьего, высшего»[230]. В цих міркуваннях філософа серед іншого вбачаються й зародки синергетичного споглядання. Але не це, наразі, важливо. Важливішим у перекладі на кримінологічну категоріальну й смислову площину видається те, що механізм індивідуальної злочинної поведінки не є даністю. Він конструюється дослідником через процедури аналізу та синтезу; в своєму вивченні вимагає діалектично диференційованого підходу з адекватним виділенням складових взаємодії.

Водночас, не можна не звернути увагу на те, що в кримінологічній доктрині не склалося єдиного бачення сутності і змісту механізму окремого злочину. Так, автори одного з навчальних посібників визначають останній як відкриту систему об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на вчинення злочину; форма втілення активної, цілеспрямованої, перетворюючої діяльності індивіда з психологією, що сформувалася[231]. Безспірно позитивним у викладеному баченні є те, що, по-перше, механізм індивідуальної злочинної поведінки визнається системою, а, отже, й цілісністю та, по-друге, розглядається в контексті людської діяльності. Відтак формується компліментарне та в цілому гносеологічно продуктивне поєднання діяльнісного і системного підходів. Поряд з цим механізм, вочевидь, не є формою прояву діяльності, а виражає її функціонально цілісну структуру. Автори вказаного посібника до того ж упустили ключову ознаку такої структури – її динамічність, рухомість, що є ключовим для будь-якого механізму.

Слушною в цьому контексті видається думка О. М. Литвинова, який стверджує, що механізм індивідуальної злочинної поведінки є ідеальною моделлю активної взаємодії

---

[230] Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. В 2 т. Т. 1. Наука логики. М. : Мысль, 1974. С. 335–336.

[231] Кримінологія : питання та відповіді / Кол. авт.: О. О. Авдєєв, А. А. Васильєв та ін. : за заг. ред. О. М. Литвинова. Х. : Золота миля, 2015. С. 80.

особистості та зовнішнього середовища, що реалізується у вчиненні конкретного злочину[232]. Аналогічним чином визначає досліджуване явище і А. К. Щербакова[233]. Дійсно, механізм – продукт мисленнєвої діяльності, результат аналітичного узагальнення й синтезу суб'єктивного сприйняття, вивчення зовнішніх (по відношенню до суб'єкта) об'єктів. Продукт такого осмислення у сфері наукової діяльності має відповідати визначеним критерієм істинності, верифікованості, забезпечення яких серед іншого досягається оперуванням методу моделювання. Саме тому правильним слід вважати визначення механізму індивідуальної злочинної поведінки перш за все як ідеальної моделі. Об'єктом моделювання стає злочин як діяльність окремої людини, в якій (в діяльності) відображаються елементи взаємодії суб'єктивного та об'єктивного, що має своїм наслідком вчинення злочину.

Таким чином, під *механізмом індивідуальної злочинної поведінки* можливо розуміти *ідеальну модель діяльності людини, в якій відображено основні складові динамічної структури особистості та зовнішнього середовища у їх взаємодії та взаємозв'язку, який призводить до вчинення злочину.* Підкреслимо, що динамічність і взаємозалежність складових механізму – ключова його функціональна характеристика. Як справедливо констатують О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, механізм злочину є системою його елементів, в якій ознаки і властивості одного або декількох елементів детермінують ознаки і властивості інших елементів системи[234]. Власне, така взаємообумовленість є базовою ознакою будь-якої системи, в тому числі й тією, що формується у кримінальному діяльнісному хронотопі.

Щодо структури механізму індивідуальної злочинної поведінки також єдиної позиції в науці не вироблено. Однією з найбільш поширених в сучасній науці є та, що висловлена Б. В. Андрєєвим і В. М. Кудрявцевим, згідно з якою генезис злочину можливо представити як ланцюг таких складових механізму

---

[232] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 97.

[233] Литвинов О. М., Щербакова А. К. Механізм індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє бандитизм: характеристика та протидія : монографія. Х. : Панов, 2015. С. 14.

[234] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2016. № 3 (14). С. 113.

злочинної поведінки: потреби та інтереси злочинця – доступні для нього можливості задоволення цих потреб – система ціннісних орієнтацій злочинця, включаючи його правосвідомість, – прийняття рішення діяти – вчинок (злочин або відмова від нього)»[235]. Визнаючи її вельми ґрунтовною та аргументованою, слід все ж вказати і на те, що за такого підходу з досліджуваного механізму «випадає» особа та особистість. Між тим відомо, що єдиним елементом соціальних систем у власному значенні цього терміну є людина. Решта – складові, компоненти, через які елементи діють і взаємодіють, своєрідний «соціальний ефір» (ролі, статуси, відносини, зв'язки) і його матеріальна (фізична, енергетична) основа.

При чому потреби та інтереси, хоча є і важливими, проте не вичерпними характеристиками особи злочинця. Тим паче в контексті вивчення механізму злочинної поведінки. Варто вести мову і про мотиви. Так, вони формуються на потребах. Однак їх монтаж у структуру детермінант діяльності відбувається під впливом конкретних факторів зовнішнього середовища, які в тому числі актуалізують складники з підсвідомих систем конденсованого досвіду*. С. Ґроф з цього приводу зазначає, що вказані системи, будучи *базовими організуючими принципами людської психіки (курсив наш – М. М.)* є динамічними, реагують на зовнішні стимули механізмами асоціацій, в тому числі й підсвідомих. Системи конденсованого досвіду – наголошує вчений – є тією динамічною

---

[235] Андреев Б. В., Кудрявцев В. Н. Нечёткая логика при решении криминологических задач. *Государство и право*. 1999. № 1. С. 108.

* Система конденсованого досвіду (СКД) – поняття трансперсональної психології, означає емоційно заряджені спогади, що походять з різних часових періодів життя, але мають багато спільного в той, що стосується якості емоції та фізичних відчуттів, які їх супроводжували. Кожна СКД маю свою базову тему, що проникає крізь усі часові прошарки і слугує «спільним знаменником». Підсвідомість людини може містити декілька СКД. Часові прошарки однієї системи можуть містити всі основні випадки принижень, неповаги і сорому, які завдали шкоди нашій самооцінці. Для інших СКД спільним знаменником може бути страх, який проявляється у багатьох складних і загрозливих ситуаціях, або ж напади клаустрофобії чи задухи, викликані гнітючими обмежувальними обставинами тощо. Кожна СКД накладається на один з аспектів травми народження і вкорінюється там (див. : Ґроф С. Психологія майбутнього : уроки сучасних досліджень свідомості / Переклад з англ. Я. Винницької, О. Редчиць. Львів : Афіша, 2015. С. 37, 38).

силою, що стоїть за нашими емоційними і психосоматичними симптомами. Існує емпірично доведена динамічна взаємодія цих систем із зовнішнім світом, події якого активізують відповідний сегмент досвіду[236].

Переконані, навряд чи можуть бути висунені серйозні контраргументи проти тієї позиції, що емоції та емоційність (емоційно-вольова та інтелектуальна підструктура – у класичному, академічному розумінні структури особистості за К. О. Платоновим), функціонально супроводжуючи, посилюючи, активуючи зв'язки між зовнішнім середовищем та системами конденсованого досвіду, комплекс потреб в значній мірі визначають спрямованість діяльності, в тому числі й злочинної, її мотивацію. В низці випадків – набувають визначального детермінуючого значення, маючи в основі своєї ґенези і базові потреби, і підсвідомі складові систем конденсованого досвіду (вони визначають проміжні квазіпотреби), які здебільшого сягають травматичних аспектів біографічного, а також перинатального досвіду.

Звісно, порушена проблематика є надто глибокою та багатоаспектною для того, аби в цій роботі претендувати на бодай контурне окреслення найбільш суттєвих (в тому числі й для кримінології) її складових. Але в цьому і немає потреби. Важливо наголосити на тому, що потреби, інтереси, мотиви є не стільки первинними причинами людської активності, скільки звичними, гносеологічно цілісними одиницями її аналізу. Варто бути свідомим того, що в на їх дію суттєвий вплив чинять елементи підсвідомих систем конденсованого досвіду. Відтак, потреби, інтереси, мотиви не вичерпують кримінологічно значущу характеристику особи, а є лише маркерами її спрямованості, яка визначає більш динамічну категорію – мотивацію. Таким чином, особа злочинця і його особистість мають складати базовий елемент механізму злочинної поведінки.

Схожу із Б. В. Андрєєвим та В. М. Кудрявцевим думку висловлює і В. М. Трубников, який до елементів механізму індивідуальної злочинної поведінки відносить: умови морального формування особистості, мотивацію, конкретну життєву ситуацію,

[236] Ґроф С. Психологія майбутнього : уроки сучасних досліджень свідомості / Переклад з англ. Я. Винницької, О. Редчиць. Львів : Афіша, 2015. С. 38–39.

прийняття рішення про вчинення злочину і сам процес його скоєння (акт поведінки)[237]. Визнаючи таку позицію в цілому науково виваженою, тим не менш вважаємо, що вчений за окремими елементами невиправдано розширює межі досліджуваного механізму. Так, умови морального формування особистості – надто широка категорія, до якої може потрапляє практично весь біографічний досвід людини, як травматичний, негативний, так і позитивний, як фізичний, так і психологічний, духовний, в тому числі й надскладана комбінаторика пластів підсвідомого. Цілком зрозуміло, що жодним дослідженням його неможливо охопити, виявити, а тим більше інтерпретувати у придатних для академічної науки семантичних формах. Більше того, механізмом окремого злочину за такого підходу стає фактично все передкримінальне життя людини, що, певна річ, не можна вважати обґрунтованим.

Також не можна не помітити і те, що до запропонованої В. М. Трубниковим структури механізму не потрапляє ключовий його елемент – особа злочинця, а для того виду злочинів, де є жертви – ще й відповідна особа. Немає потреби у додаткових аргументах на користь того, що саме особа і її особистість є визначальними у механізмі окремого злочину, його першопричиною, а тому і має знаходитись в центрі досліджуваного феномену. Значущість цього елементу є настільки великою, що в кримінологічних дослідженнях його прийнято виносити в окремих блок досліджуваних явищ, пов'язаних з особою злочинця. Його ж продовженням в описово-пояснювальній системі інформації про механізм індивідуальної злочинної поведінки є, перш за все, відомості про мотиви та мотивацію, що мають суто особистісний характер, але і придатні для узагальнення, хоча й з відомим обмеженнями.

В цьому контексті варто погодитись із О. М. Литвиновим, який зазначає, що у підґрунті *індивідуальної злочинної поведінки* в причинній площині лежать як ситуація, так і негативні психологічні деформації, що набули форми суспільно небезпечної установки особистості. Зовнішні фактори діють опосередковано, через риси характеру, вольові й емоційні якості, ціннісно-нормативні харак-

[237] Кримінологія. (Загальна частина) : навчальний посібник / Кол. авторів : А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, Л. М. Давиденко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. С. 120.

теристики свідомості, мотиваційну сферу та сферу потреб[238]. При цьому вчений формує більш повний та адекватний перелік основних елементів механізму злочинної поведінки, до якого віднести: особистісні властивості, мотивацію, конкретну обстановку, прийняття рішення про вчинення злочину і сам процес його вчинення (акт поведінки)[239]. Тож особистість зі всім спектром її суперечливих властивостей, в тому числі й виражених в мотивах, мотивації є невід'ємними, системо утворюючими елементами механізму злочинної поведінки.

Додатково наголосимо, що злочинна поведінка є складною системою багатосторонніх зв'язків між складовими, елементами. Вище ми вже зазначали, що і сама особистість злочинця зазнає впливу вказаної системи. В низці випадків цей вплив виявляється настільки суттєвим, що сприяє подальшій криміналізації цієї особи, а сам механізм набуває циклічності. У зв'язку з цим не позбавленою практичного значення та обґрунтованою вважаємо позицію тих вчених (А. І. Долгова[240], Г. Х. Єфремова[241], Р. О. Сабітов[242], Е. А. Саркісов[243] та ін.), які в структурі вказаного механізму виділяють також й стадію посткримінальної поведінки. Таким чином, *до структурних компонентів механізму індивідуальної злочинної поведінки* можливо віднести: 1) особу злочинця; 2) зовнішнє середовище, включаючи криміногенну ситуацію, фактори, що ускладнюють вчинення злочину (антикриміногенна ситуація), а також жертву злочину і її поведінку і віктимогенну ситуацію

---

[238] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 97.

[239] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 114.

[240] Криминология : Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Изд-во НОРМА, 2002. С. 63–65.

[241] Ефремова Г. Х., Ратинов А. Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект криминологического исследования : Сб. науч. труд. М. : Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. С. 46.

[242] Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение. Понятие, регулирование, последствия / Под ред. Р. Р. Галиакбарова. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1985. С. 8.

[243] Саркисов Э. А. Предупредительная роль уголовного закона. Минск : Наука и техника, 1979. С. 43.

як факультативну складову; 3) мотив і мотиваційний процес; 4) прийняття рішення про вчинення злочину, цілепокладання; 5) реалізація прийнятого рішення, в тому числі і готування до злочину як факультативна складова; 6) посткримінальну поведінку; 7) інтегративні та детермінаційні зв'язки.

Мотив злочину – також є категорією, вельми неоднозначною як у розумінні змісту, сутності. В кримінологічній літературі навряд чи можливо віднайти одностайність хоча б у найбільш принципових питаннях поняття мотиву, його походження, видів. Автори дисертацій, наукових статей, присвячених тим чи іншим аспектам мотивів злочинів, виявляють досить вільне (інколи надміру) тлумачення проблемного терміну, явища, яке ним позначається, що нерідко сприяє семіотичним мутаціям, появам квазінаукових покручів, вразливих до критики та сумнівної практичної значущості. Певно, така неоднозначність продиктована й полемічністю, сформованою у психології щодо мотивів і мотивації людської діяльності. Але це – окрема глибока тема, що сягає своїм корінням найглибших антропологічних, метафізичних, духовних пластів пізнання людини. Тому, звісно ж, ми не будемо й не можемо претендувати в цій роботі на певну новизну з цих питань. Тож обмежимось лише вказівкою на те, що й досі представники інстинктивізму, біхевіоризму, трансперсональної психології не можуть забезпечити спільне, компліментарне бачення змісту мотиву людської поведінки. Звідси – значною методологічно-категоріальною амплітудою відчувається ця дискусія і в правничих науках, в тому числі й в кримінології.

Тому, не ставлячи перед собою за мету ґрунтовний аналіз наявних в кримінологічній доктрині точок зору щодо розуміння мотиву злочину, зауважимо, що найбільш виваженим, на нашу думку, є інтегративний підхід, репрезентований працями Ю. М. Антоняна, Волкова, А. П. Закалюка, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова та ін. Відповідно до нього мотив – неонтологічне утворення, адже не відповідає реально існуючим нервово-психологічним процесам; це – мислимий конструкт, що консолідує в особливій конфігурації функціонально автономні стани, процеси психіки. Разом з цим, визнається доцільність в оперуванні означеною категорією, відводячи їй синтетичну функцію: об'єднуючи потребнісно-динамічну сферу, волю, вольову діяльність та цілепокладання, мотив визначає загальну спрямованість поведінки на основі специфічного емоційного цілеспрямованого стану, обумо-

вленого дією волі[244]. Тобто мотив визначається як опредметнена потреба; набуття потребою через каскад логіко-аналітичних операцій категоріальних обрисів формує риси предмету об'єктивного світу, що здатен її задовольнити. Воля ж надає внутрішнього «поштовху» до дії, зорієнтованої та визначеної вказаним предметом, що суб'єктивно здатен задовольнити індивідуальну потребу. Звідси – предмет діяльності є її основним параметром, що визначає спрямованість і характер[245].

Відтак, мотив є триєдиним психічним конгломератом, в якому поєднуються актуалізована потреба, мета та воля. Комбінаторика цих психічних явищ утворює ті специфічні форми поєднання суто суб'єктивних та об'єктивних (адже потреба має бути опредметненою, тобто пов'язаною зовнішнім предметом, категоризованою) факторів, які прийнято ідентифікувати з мотивами, в тому числі злочинної поведінки. Отже, не дивлячись на те, що мотив дійсно таки є «внутрішнім спонуканням», він принципово неможливий без атрибування зовнішніми щодо суб'єкта, об'єктивними обставинами, у спектрі яких формується предмет, ціль.

Як переконливо доводив Г. А. Аванесов, потреба є особливим станом об'єктивної необхідності людини в чомусь, що знаходиться поза нею[246]. Вона стає мотивом по мірі того як її переживає, усвідомлює індивідуумом, пов'язує її з певним предметом, через формування мети[247]. Тому не можна підтримати раніше висловлену та вельми поширену в науці точку зору, згідно з якою види мотивів мають відповідати видам базових людських потреб. Мотиви – більш різнопланові, адже, підкреслимо, форму-

---

[244] Орлов Ю. В. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину: сутність та питання доцільності законодавчого закріплення. *Право і безпека.* 2011. № 4. С. 119; Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 137.

[245] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія детермінації злочинності : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2016. С. 64–65.

[246] Аванесов Г. А. 10 глав о мотивации и мотивах. Через призму науки криминологии : монография. М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. С. 44.

[247] Волков Б. С. Мотивы преступлений : уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. Казань : Изд-во Казанского университета, 1982. С. 110–111.

ються не лише потребами, а й тими об'єктивними чинниками, що детермінують їх опредметнення (у категоріях С. Л. Рубінштейна). У зв'язку з цим мотиви злочинів набувають барвистості проявів, що відповідають палітрі тих предметів зовнішнього світу, з якими злочинець пов'язує можливість у заборонений кримінальним законом спосіб задовольнити свою актуалізовану потребу. При цьому наукова коректність висновків щодо видів мотивів в конкретних різновидах кримінальних практик може бути забезпечена виключно шляхом дослідження механізму індивідуальної злочинної поведінки, наближений аналіз складових якого і виявляє детермінаційно значущі зовнішні обставини ґенези кримінальної активності.

Звертаючись до мотивів злочинів у сфері надрокористування і, передусім, порушень правил охорони та користування надрами (ст. 240 КК України), зауважимо, що їх абсолютна більшість спрямована на отримання прибутку, майнових благ. Ця думка, як видається, не потребує додаткової аргументації, є очевидною. Проте це – віддалена мета, вона знаходиться поза межами механізму індивідуальної злочинної поведінки, що не дозволяє нам спростити науковий погляд на мотиви досліджуваних злочинів, звівши їх виключно до так званого корисливого. Безпосередня, наближена до злочинної поведінки мета як образ предмету зовнішнього світу, подальше перетворення якого здатне принести матеріальну (майнову) вигоду (саме у цьому подальшому перетворенні (збуті, особистому використанні тощо) проявляється корисливість), виявляється саме серед складових особливого об'єкту довкілля – надр. Тому відповідні мотиви злочинів і мотивація злочинної поведінки також мусять аналітично виводитись із врахуванням і цієї обставини, а так само і базових потреб особистості.

Перелік же базових потреб сформований ще А. Маслоу[248] та наразі на становить предмету для дискусій. Натомість важливо мати на увазі, що актуалізація конкретної потреби істотно залежить від ціннісних настанов, диспозицій особистості злочинця. О. М. Литвинов з цього приводу слушно зауважує, що у злочинній поведінці мотиви можуть проявлятись у різних поєднаннях і в різних типах ситуацій. Ціннісно-нормативні характеристики свідомо-

[248] Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. СПб. : Питер, 2006. С. 60–71.

сті особистості вказують на найбільш значимі для неї об'єкти, які вона цінує. Як правило, говорять про ієрархію ціннісних орієнтацій, що відображає певне переважання одних цінностей над іншими[249]. Таким чином, морально-психологічні риси злочинців-надрокористувачів, про які йшла мова у попередньому розділі цієї роботи, також відображаються як на мотивах, так і мотивації злочинної поведінки у сфері надрокористування.

Беручи до уваги викладені теоретичні передумови, а також результати здійсненого нами збирання експертних оцінок, а також контент-аналізу матеріалів кримінальних справ і проваджень, обвинувальних вироків за вчинення злочинів, передбачених ст. 240 КК України, можливо виділити такі *провідні мотиви порушення правил охорони або використання надр*.

1. Корисливий мотив, під яким в нашому дослідженні розумітиметься корисливе спонукання у власному значенні цього терміну, тобто як прагнення отримати матеріальні блага від порушення правил охорони або використання надр задля задоволення базових, мінімальних життєвих потреб у продуктах харчування, одязі, утриманні житла, матеріальне забезпечення членів сім'ї (витрати на навчання, проїзд, лікування тощо) *в умовах депривації за вказаними параметрами*. Складові надр розглядаються виключно як інструмент забезпечення вказаних потреб, його об'єктивований еквівалент. Особистість, таким чином, вирішує на свою користь у кримінальній формі конфлікт приватно-природного та публічно-природного. Існування такого конфлікту на фоні незадоволеності мінімальних життєвих потреб практично виключає стримувальний потенціал екологічної свідомості.

Таким мотивом керуються близько 50 % всіх злочинців-надрокористувачів. Проте – це приблизно 85–90 % з тих, хто зайнятий безпосереднім, фізичним незаконним видобутком корисних копалин. Для цих людей в більшості випадків немає суб'єктивно прийнятної альтернативи легального заробітку, вони виключені з позитивно-діяльнісних соціальних структур, втягнуті до орбіти маргіналізаційних процесів.

Типовим прикладом дії такого мотиву може слугувати поведінка гр-на К., який 29.08.2015 р., в період з 02 год. 30 хв. по 03 год. 00 хв., в урочищі «Дукарівка», що поблизу м. Дубровиця

[249] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 96.

Рівненської області, використовуючи мотопомпу, шляхом гідророзмиву ґрунту здійснив незаконний видобуток бурштину-сирцю. Будучи допитаним в ході судового розгляду в якості обвинуваченого, він повністю визнав свою вину, щиро розкаявся та показав, що на незаконне видобування бурштину він зважився через скрутне матеріальне становище, оскільки ніде не працює та має на утриманні неповнолітніх дітей[250].

2. Мотив забезпечення безпеки, який при вчиненні досліджуваної категорії злочинів може бути двох різновидів:

а) мотив особистісної безпеки, яким керується незначна частина осіб, підпадаючи під вплив фізичного або психічного примусу, що не виключає злочинність діяння. Здебільшого – це категорія неповнолітніх, яких втягнули у вчинення злочину, експлуатують на нелегальних гірничих роботах. Таке втягнення вчиняється дорослим членом сім'ї, неформальним авторитетом з найближчого побутового оточення (кола друзів) або іншою особою щодо жертви торгівлі людьми, якщо незаконне видобування корисних копалин набуває форми експлуатації, рабства.

Так, наприклад, протягом кількох місяців у 2011 р. 44-річний громадянин РФ, мешканець Північного Кавказу, використовуючи потужності приватної вугледобувної компанії, на території м. Сніжне Донецької обл. організував незаконне видобування вугілля з пластів, які належать державному підприємству. Незаконно видобуте вугілля він мав намір експортувати закордон. До вугледобувних цілодобових робіт було залучено 45 шахтарів, які безкоштовно працювали в надважких умовах на глибині понад 500 м. У разі незгоди з умовами праці шахтарям погрожували фізичною розправою[251]. Втім, такі випадки – поодинокі;

б) мотив соціальної безпеки формується не для забезпечення мінімальних потреб у матеріальних благах, необхідних для виживання, а для здобуття системи атрибутів соціально значущо-

---

[250] Вирок Дубровицького районного суду Рівненської області. Справа № 560/1512/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53414158 (дата звернення : 26.12.2018).

[251] У Донецькій області 45 шахтарів використовували як рабів / УНІАН. 2012. 14 травня. URL : https://www.unian.ua/society/648545-u-donetskiy-oblasti-45-shahtariv-vikoristovuvali-yak-rabiv.html (дата звернення : 24.12.2018).

го становища, символів більш високого положення в конструктах соціальної ієрархії.

Зауважимо, що соціальне середовище насичене численними факторами ризику, небезпеками. При чому значна частина з них має неонтологічну, конструктивістську природу; їх образ цілеспрямовано чи довільно, за механізмами самоорганізації формується засобами масової інформації та комунікації, детермінує стани тривожності. Останні, в свою чергу, актуалізують відповідні потреби у соціальній безпеці, задоволення якої у світі конструктів може бути забезпечене виключно ідентичними за природою засобами, інструментами. Відтак, будучи ззовні схожим на корисливе спонукання, адже спрямовує діяльність на здобуття матеріальних благ від незаконного видобування корисних копалин чи іншого порушення правил охорони або користування надрами, такий мотив, тим не менш, виходить саме з вимог убезпечення особистості у ворожому, складно прогнозованому соціальному середовищі. Таке убезпечення досягається через володіння прийнятними в конкретному суспільстві символами успіху, високого становища і пов'язаної з ним фактичної впливовості – грошовою масою, визначеним набором «статусних» речей-сингалізаторів.

В цьому контексті не зайвим також буде згадати й деякі висновки А. Маслоу з приводу соціальної значущості акуталізованої потреби у безпеці. Вчений серед іншого констатував, що домінуюча мета – визначальний фактор не лише для бачення світу і філософії в даний момент, але і філософії майбутнього та філософії цінностей. Практично все стає менш важливим, аніж безпека і захист (навіть іноді фізіологічні потреби тепер недооцінюються). Людину у такому стані, якщо він набуває хронічної форми, можливо визначити як індивіда, який живе тільки заради безпеки[252]. Звідси можемо стверджувати, що вчинення злочину у сфері надрокористування на ґрунті мотиву у забезпеченні соціальної безпеки характерно для злісного (активно-криміногенного) та корисливо-неординарного типу злочинців, зокрема – для олігархічного підтипу.

3. Мотив самоактуалізації (самоствердження) та поваги – близький до мотиву соціальної безпеки, реалізується у подібних формах, спрямований на придбання майновий атрибутів, уречев-

[252] Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. СПб. : Питер, 2006. С. 64.

лених символів високого соціального положення, що є наслідком збагачення від незаконного надрокористування. Цей мотив також характерний для олігархічного підтипу корисливо-неординарного типу злочинців, а також для неповнолітніх, яких втягують у злочинне надрокористування. Для останньої групи злочинців – форма реакцій емансипації, спосіб демонстрації власної дорослості, утвердження статусної спроможності як через соціально ризиковану (злочинну) діяльність, так і через використання отриманих від неї майнових благ.

Досить часто мотив самоактуалізації і поваги поєднується з мотивом у забезпеченні соціальної безпеки. Змістовно вони є спорідненими, нерідко формують складну мотивацію, в якій перетинаються і бажання продемонструвати власну соціальну значущість, і утвердитися в соціальній структурі на більш високому щаблі.

4. Мотив приналежності характерний для діяльності втягуваних у злочинне надрокористування осіб, в тому числі і тих, яких умовно можливо віднести до залежного типу злочинців (у термінології Ю. М. Антоняна[253]). Вони дають згоду на співвиконавство чи пособництво у вчиненні злочину, керуючись побоюваннями псування відносин із втягувачем у випадку відмови надати йому відповідну допомогу. Таке побоювання ґрунтується, як правило, на родинних зв'язках, почуттях морального боргу, що з них випливають, бажанні зберегти близькі відносини із втягувачем або випливає з морально-психологічної прив'язаності, впевненості у правильності чи необхідності вчинення злочину як результат слідування вказівкам, порадам, вимогам втягувача.

5. ***Корпоративно-нігілістичний мотив*** проявляється в тих випадках, коли порушення правил охорони або використання надр вчиняється безпосередньо не у власних інтересах злочинця, а в інтересах умовної корпорації – підприємства, установи, організації, громади. Хоча, це – зовнішній бік мотивації, внутрішні пласти якої неодмінно виявляють суто суб'єктивне начало у спектрі утвердження власного службового становища. Він є близьким до мотиву самоактуалізації, поваги й приналежності, виявляється у їх специфічній комбінації. Втім, самоствердження реалізується не

[253] Феномен зависимого преступника / Ю. М. Антонян, О. В. Леонова, Б. В. Шостакович ; Под. ред. Ю. М. Антоняна. М. : Аспект Пресс, 2007. С. 21–26.

безпосередньо завдяки порушенню правил охорони або використання надр, а завдяки реальному чи потенційно можливому просуванню по службі внаслідок покращення показників роботи за рахунок злочинного надрокористування, пов'язаного з цим зменшення витрат підприємства. Здебільшого таким мотивом керуються керівники чи інші працівники, відповідальні за напрямом роботи, пов'язаним зі здійсненням спеціального природокористування, видобутком корисних копалин загальнодержавного значення (за аналізом судових вироків – виключно прісної підземної води). Нігілістичність же у структурі цього мотиву виявляється, передусім, у експлуататорському ставленні до природи, надр, зневажанні їх цінності і значущості, допущення їх незаконного використання як засобу покращення свого становища у сфері легальної трудової діяльності. Спонуки, детерміновані останньою, знаходять своє опредметнення у складових довкілля, надр, чим, власне, й елімінується їх цінність як природного багатства.

Зауважимо, що злочинці, які керуються вказаним мотивом, часто не визнають своєї вини, мотивують свої дії загальносоціальним інтересом, або ж навіть апелюють до соціально корисної властивості дій щодо порушення правил охорони або використання надр. Так, наприклад, гр-н В., працюючи з 19.08.2010 р. по 20.03.2012 р. на посаді директора Комунального підприємства «Центр досугу «Промінь» Енергодарської міської ради (м. Енергодар Запорізької області), виконуючи організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції, тобто являючись службовою особою комунального підприємства, діючи умисно, з метою уникнення процедур оформлення відповідних документів, достовірно знаючи про те, що очолюване ним Комунальне підприємство «Центр досугу «Промінь» Енергодарської міської ради, не є землевласником та землекористувачем, не маючи договору оренди земельної ділянки, на якій знаходиться стадіон «Старт» у м. Енергодарі, за відсутності дозвільних документів прийняв від підрядника ТОВ «Мастер» та увів у експлуатацію свердловину глибиною 29 м. на території стадіону «Старт», після чого, з вказаної свердловини незаконно здійснював забір підземних прісних вод, що відносяться до корисних копалин загальнодержавного значення, для господарсько-побутових потреб підприємства, а саме для поливу зелених насаджень на території міського парку, який знаходиться на балансі КП «ЦД «Промінь». Допитаний в судовому засіданні обвинувачений гр. В. свою вину не визнав, на-

полягаючи на своїй невинуватості. Пояснив, що одним з основних видів діяльності підприємства є створення умов культурного відпочинку городян, у тому числі в місцях масового відпочинку, паркових зонах. У зв'язку з цим, до функцій підприємства входив догляд та обслуговування садів, парків, зелених насаджень. Для забезпечення даного виду діяльності і здійснювався видобуток прісної води[254].

6. Легковажно-безвідповідальний мотив має місце при допущенні порушення правил охорони або використання надр з необережності, а так само у випадках умисного вчинення цього злочину, але таких, що виходять з вкрай низького рівня правосвідомості особи, нігілістичного ставлення до цінності права, вимог закону, поєднаних з прагненням уникнути додаткового службового навантаження чи відтермінувати його, абсентеїстичною установкою. До прикладу: гр-н Б., перебуваючи на посаді голови обслуговуючого кооперативу «Водолій-1», будучи службовою особою, виконуючи організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції, умисно допустив незаконне видобування корисних копалин державного значення, а саме: 18.10.2010 р. Держуправлінням ОНПС було надано дозвіл на спеціальне водокористування терміном до 15.09.2013 р., на підставі якого ОК «Водолій-1» здійснював експлуатацію та використання свердловини та спеціальне водокористування. 15.09.2013 р., по закінченню дії вказаного дозволу на спеціальне водокористування, обвинувачений не вжив заходів до продовження дозволу на спеціальне водокористування та умисно допустив її незаконний видобуток із свердловини глибиною 75 м. В судовому засіданні обвинувачений вину визнав повністю та пояснив, що знав про те, що 15.09.2013 р. закінчується дозвіл на спеціальне водовикористання. Після цієї дати почав готувати відповідні документи на продовження дії дозволу, продовжуючи експлуатувати свердловину, хоча і розумів що це є протизаконно. На час судового розгляду усі необхідні дозвільні документи є погодженими[255].

---

[254] Вирок Енергодарського міського суду Запорізької області. Справа № 316/415/14-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/56073500 (дата звернення : 26.12.2018).

[255] Вирок Підволочиського районного суду Тернопільської області. Справа № 1-кп/604/78/14. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41101659 (дата звернення : 26.12.2018).

Таким чином, мотиви вчинення злочинів у сфері надрокористування виявляють вельми строкату мотиваційну панораму. Більшість зі злочинів вказаної категорії – полімотивовані, передбачають складні комплекси мотивів, адже багатопредметні кримінальні практики у сфері надрокористування є нелінійно детермінованими, передбачають каскади факторів, цілей у спектрі об'єктів природи, надр, особистісних статусів, корпоративних, міжособистісних модусів. Вимога ж забезпечення адекватності наукового моделювання механізму індивідуальної злочинної поведінки вимагає переведення уявлення про полімотивну статику у динамічні категорії. По суті справи, дослідження механізму індивідуальної злочинної поведінки – це дослідження особи злочинця в динаміці. Звідси – й увага на лише до мотивів, а і до мотивації як процесу формування та розвитку мотивів[256].

О. М. Бандурка та О. М. Литвинов небезпідставно вважають, що мотивація є внутрішнім стрижнем генезису механізму злочинної поведінки. Причому мотивація розглядається як процес і як сукупність мотивуючих факторів. Як процес вона являє собою спонукання до конкретної поведінки, у чому беруть участь такі утворення, як потреби, ціннісні орієнтації, особисті властивості індивіда, емоційні переживання та ін., що утворюють у динаміці і взаємозв'язку певні стадії процесу мотивації[257]. Також варто погодитись і з А. П. Закалюком, який стверджував, що мотивація – це процес формування, розвитку та становлення особистої психологічної готовності та мотивів діяльності певної спрямованості і соціальної значущості[258]. Психологічна готовність до злочину визначається як набором морально-психологічних, психофізіологічних якостей особи, так і визначеним набором соціальних ролей, позицій. Пов'язані з ними очікування в значній мірі актуалізують конкретну потребу, а тому в науці небезпідставно пов'язуються із фундаментальними чинниками основою всього мотиваційного процесу соціальної діяльності.

---

[256] Максіменцев М.Г. Характеристика основних мотивів злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні. *Порівняльне аналітичне право.* 2018. № 6. С. 122-127.

[257] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2016. № 3 (14). С. 114.

[258] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 291.

Соціальна позиція, за слушним зауваженням О. М. Литвинова, є своєрідним вузлом зв'язків у соціальних відносинах, а роль – змістом вимог, які висуваються до особи, що займає цю позицію. Варто мати на увазі, що для людини є важливою значимість соціальної позиції, очікуваних норм поведінки й оцінювання особистості, що залежить від умов виконання нею ролі. Її тривале виконання завжди накладає певний відбиток, розвиває одні якості, блокуючи інші. Позиція особи впливає на вибір соціальних ролей і їх творче виконання. При цьому існує конфлікт об'єктивний, коли справжній зміст ролі суперечить ситуації, та суб'єктивний, коли особа сприймає роль як суперечливу й не може з нею погодитись[259].

На думку Ю. А. Турлової, розглядаючи механізм вчинення злочину, варто визнати, що рольові очікування часто детермінують поведінку особи. Нерідко спостерігаються ситуації, коли вони суперечать бажанням і очікуванням особи. Важливим є питання, чи виправдовує особа соціальним очікуванням, чи відповідає її поведінка конкретній ролі, чи виконує вона свої рольові обов'язки? Саме цими факторами зумовлюється поведінка особи, прояв її індивідуальних особливостей. У разі невідповідності соціальних і особистих очікувань, наявності гострих рольових суперечностей часто виникає психологічний конфлікт, що може стати причиною злочинної поведінки[260].

Підтримуючи в цілому висловлену думку, зауважимо, що дійсно соціальні очікування є потужними факторами поведінки, визначать спрямованість мотивації, а тому мають розглядатися саме в контексті проблем механізму індивідуальної злочинної поведінки, а не як відокремленої від них характеристики особи злочинця. Цей ракурс кримінологічних дослідження ґрунтовно описаний у різних варіаціях аналітичної схеми інтеракції (соціальної диференціації), похідних від неї соціально-психологічних девіантологічних теорій, зокрема широковідомій теорії «розбитих вікон» (Дж. Келлінг, Дж. Уілсон). Тому, не вдаючись до детального пояснення механізму детермінаційного впливу соціально-

[259] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 94–95.

[260] Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. К. : Знання України, 2018. С. 170–171.

рольових компонентів діяльності особи, акцентуймо лише на тому, що вони без сумніву можуть бути віднесені до числа одних з найбільш суттєвих факторів ґенези кримінальної активності взагалі і її мотивації, зокрема. Але варто бути свідомим і того, що така факторна значущість для різних типів особистостей і в різних умовах є неоднаковою.

Не потребує додаткової аргументації теза про те, що вихідною функціональною одиницею психічної та фізичної активності людини є мотив, який, забезпечений дією волі, виходить з певної потреби. Відтак, зовнішньо зумовлена соціальна роль може набувати скільки-небудь істотного детермінаційного поведінкового значення виключно у поєднанні з внутрішньою самоідентифікацією, аутентифікацією особи, стимулюючи, підживлюючи, актуалізуючи певну потребу, або нівелюючись її активністю, превалюванням в конкретних життєвих умовах. Тому соціальна роль – завжди бінарна: і зовнішньо позначена, і внутрішньо ідентифікована, сприйнята, вмонтована в мотиваційний процес, афілійована з визначеним мотивом. Співвідношення ж складових цієї бінарності у різних типів особистостей не є однаковим. У зв'язку з цим доцільно, вважаємо, виділити два типи мотивації злочинної поведінки у сфері надрокористування, а саме:

І. Послідовно-рольова мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування має місце у тих випадках, коли соціальні позиція і роль синхронізовані. Особа, вчиняючи злочин, керується сформованими очікуваннями щодо неї як з боку інших, так і тими, що є аутогенетичними. При чому, з огляду на те, що мотивація є процесом динамічним, характеристика змісту вказаних ролей і позицій є не такою важливою, як динамічні аспекти їх синхронізації. Це спонукає до виділення самостійних видів механізму мотивації кримінальної активності, в тому числі й у сфері надрокористування.

В цьому контексті не можна не згадати й відому теорію самодетермінації і мотивації Е. Дісі та М. Руяна, відповідно до якої мотивована поведінка виступає результуючою взаємодії особистісного та ситуаційного факторів. Перший – становить собою мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, установки, цінності), другий – зовнішні для людини умови, чинники її оточення (поведінка інших людей, відносини, оцінки, реакції оточуючих і т.д.)[261]. Ана-

[261] Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека. *Вопросы психологии.* 1996. № 3. С. 118; Дрёмин В. Н.

лізуючи положення цієї теорії В. М. Дрьомін вказує, що можливо виділяти дві відповідні типи мотивації: зовнішню та внутрішню. Найбільш яскраво концептуалізація зовнішнього типу мотивації представлена у біхевіористських теоріях і теоріях інструментальності. Внутрішньо ж мотивована діяльність, наголошує вчений з посиланням на В. І. Чиркова, не має заохочень, окрім самої активності. Люди втягуються в таку діяльність заради неї самої, а не для досягнення яких-небудь зовнішніх нагород. Така діяльність є самоціллю, а не засобом досягнення деякої іншої цілі[262].

Визнаючи в цілому обґрунтованість викладених позицій з приводу внутрішньої самодетермінації поведінки та допускаючи можливість їх подальшого дискусійного обговорення, зауважимо, що в певній мірі вразливою до критики залишається теза щодо діяльності як самоцілі. Як видається, будь-яка вольова діяльність (за деякими виключеннями психічних аномалій) є предметною, а, отже, передбачає відокремлену від неї самої ціль, тобто предмет як складову мотиву. Навіть так званий ігровий мотив, реалізація якого, як прийнято вважати, постає у виді «захоплення» самою діяльністю, протистоянням, має своїм предметом особистісну самоактуалізацію та/або безпеку як результат боротьби в уявному чи дійному протиборстві гри (квазігри). Тому думка про внутрішню самодетермінацію діяльності не є достатньо переконливою для оперування нею в кримінологічному дослідженні. На противагу їй значно більш аргументованим є знання про екзогенні та ендогенні типи особистостей. Цей поділ покликаний відобразити відповідну домінанту в механізмі детермінації поведінки особистості, яка може бути візуалізована як у спектрі зовнішніх, так і внутрішніх, суто суб'єктивних чинників. Відтак можливо виділити два види механізму мотивації: екзогенний та ендогенний.

Екзогенний механізм послідовно-рольової мотивації злочинної поведінки у сфері надрокористування виражає переважання адаптаційних реакцій, реакцій пристосування у мотиваційному

Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 89.

[262] Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека. *Вопросы психологии.* 1996. № 3. С. 130; Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 89–90.

процесі. Актуалізація потреби як основи відповідного мотиву відбувається під впливом зовнішньої соціально-рольової настанови, вимоги до відповідного статусу і модусу особи. Відтак, формується фактор очікування від особи певного типу поведінки та її соціальної результативності. При чому таке очікування не є конкретиконкретизованим та безпосередньо, прямо не пов'язане зі злочинною поведінки взагалі та у сфері надрокористування, зокрема. Будь-які соціальні очікування (за виключенням суто кримінально субкультурних, усталених у професійному злочинному, злодійському середовищі) є індиферентними щодо правової критеріальності. Тому й соціально-рольова детермінація мотиваційного процесу обмежується виключно узагальненими стимул-реакціями або щодо демонстрації відповідної соціально значущої позиції в конкретній життєвій ситуації, або щодо досягнення визначених орієнтирів-результатів, сукупності соціальних сигналів, індикаторів, які б вказували на суб'єктивно позитивне становище особи.

Відповідні модельні соціальні стани (ролі) в екзогенному механізмі формуються здебільшого в межах діяльності у малих соціальних групах, як виняток – є самостійними психологічними феноменами, елементами соціального орієнтування, становлення особи, її самоідентифікації. Таким чином, екзогенний механізм злочинного надрокористування має в своїй основі переважно ті актуалізовані потреби у приналежності та самоактуалізації, що виникають та розвиваються у зв'язку із очікуваннями від особи як відповідальної за стан певної соціальної групи, в основному – сім'ї, рідше – найближчого побутового оточення або члену трудового колективу.

Звідси випливає, що екзогенний механізм індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування проявляється в основному в діяльності двох категорій осіб злочинців: а) одружених (заміжніх) та/або які мають на утриманні неповнолітніх дітей. В таких випадках діє зовнішньо підтверджена відповідним запитом, очікуваннями роль лідера, «годувальника», утримувача сім'ї; б) тих, кого втягують у злочинну діяльність (в тому числі й неповнолітніх), користуючись психологічною перевагою, домінуванням у міжособистісних відносинах. В цьому випадку формується роль підданого, морально зобов'язаного надати допомогу, взяти участь у спільній діяльності, зокрема щодо незаконного видобування корисних копалин.

Ендогенний механізм послідовно-рольової мотивації злочинної поведінки у сфері надрокористування визначається доміну-

ванням внутрішньої позиції, підкорення її особисто конструйованого соціального статусу. Особи, у злочинній поведінці яких фіксується дія вказаного механізму відрізняються сильними системними вольовими якостями, здатністю до лідерства, організації групи осіб з метою вчинення злочинів у сфері надрокористування. Такі особи здебільшого не мають власної сім'ї, рідше – одружені (заміжні), але з домінуванням мотивів забезпечення соціальної безпеки та самоактуалізації. Саме ендогенний механізм мотивації є переважаючим серед злочинів у сфері надрокористування, характерний як для корисливо-ординарного, так і корисливо-неординарного типів (зокрема, й олігархічного підтипу) злочинців досліджуваної категорії. Безумовно ендогенним механізмом характеризується мотивація злочинної діяльності злісних (послідовно-криміногенних), професійно-неординарних злочинців у сфері надрокористування.

II. Опозиційно-рольова мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування має місце у тих випадках, коли соціальна позиція злочинця конфліктує з пропонованою йому соціальною роллю. В певній своїй частині такі злочини є демонстративними, ґрунтуються на розгортанні мотиву самоактуалізації, постають своєрідною контрпозицією, негативною відповіддю на соціальні очікування. У такій інтерпретації опозиційно-рольової мотивації вказані злочини зустрічаються серед неповнолітніх осіб злочинців-надрокористувачів. Втім, більш поширеними є випадки, коли така мотивація злочинної поведінки виявляється альтернативою мотивації до легальної і цілком можливої в конкретній ситуації суспільно корисної діяльності. Незаконний видобуток корисних копалин представляється злочинцеві більш легким та швидким способом збагачення за інші, що пропонуються в межах позитивних систем соціальної дії.

Кожна із двох вказаних категорій злочинців мають визначені ролі в малих соціальних групах. Це означає, що вони є заміжніми (одруженими), часто мають неповнолітніх дітей або проживають разом з батьками (щодо неповнолітніх злочинців). При цьому їх злочинна діяльність або взагалі є невідомою для близьких, членів сім'ї, або засуджується ними, супроводжується стигматизуючим морально-психологічним впливом. Злочинна поведінка в таких ситуаціях з одного боку постає додатковим чинником обструкції соціально корисних зв'язків, сприяє зміцненню девіантогенних установок, диспозицій. З іншого ж – фактором

консолідації неформальної групи негативної спрямованості, злочинного угрупування. Відтак, кримінальна активність у сфері надрокористування здатна бути умовою для вторинної та/або подальшої криміналізації особистості, що можливо розглядати як прояв криміногенної самодетермінації.

І хоча частка злочинів у сфері надрокористування, що розгортаються за схемою опозиційно-рольової мотивації є незначною, коливається в межах 5–8 %, тим не менш знання про них сприяє забезпеченню повноти наукового розуміння всієї багатогранності досліджуваного кримінального феномену. У системі зі знаннями про решту проявів мотивації, а також мотивів злочинів у сфері надрокористування вони забезпечують додаткові описово-пояснювальні можливості, які можуть бути використані при реалізації практико-перетворювальної функції кримінологічної науки, зокрема, – при формуванні пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення як спеціально-кримінологічних, так і індивідуальних заходів запобігання злочинному надрокористуванню, в тому числі й проведенню незаконних пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини.

Принагідно зауважимо, що механізм індивідуальної злочинної поведінки «чорних археологів» виявляє аналогічні описаним вище особливості мотиваційного процесу, що позбавляє нас від необхідності приділення їм окремої уваги в межах цього підрозділу нашого дослідження. Водночас, такі істотні відмінності виявляються в частині безпосередньої кримінальної та посткримінальної поведінки, що спонукає до деталізованого аналізу і цих складових аналізованого механізму в контексті злочинів, передбачених ст.ст. 240 і 298 КК України[263].

3.2 Кримінальна та посткримінальна поведінка особи, яка вчиняє злочин у сфері надрокористування

Мотивація злочинної поведінки відображає її суб'єктивний зміст, відтіняє окремі кримінологічно значущі риси особистості, а у зрізі аналізу масиву інформації про деякий умовно значний обсяг кримінальних практик дозволяє робити обережні судження й про групові та видові криміногенні фактори відповідної суб'єктивної,

[263] Максіменцев М.Г. Мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2018. № 4. С. 178-183

культурно-психологічної природи. Водночас слід бути свідомим того, що ані особистісні риси, ані складові мотиву й мотивації не є злочинними, зберігаючи свою індиферентність щодо кримінального, а так само і будь-якого іншого (у правничому контексті) закону. Злочин у його юридичному вимірі, народжується виключно в безпосередній діяльності, що з психічної площини мотиваційного процесу об'єктивується, онтологізуються у конкретних фізичних, енергетичних (в т.ч. й інформаційних) формах діяльності.

Її розгортання у часі й просторі ускладнене взаємодією з численними зовнішніми обставинами, поведінкою інших людей. У типовій комбінаториці таких взаємодій виявляються істотні для запобігання злочинам функціональні вузли, точки біфуркації злочинної поведінки як складної, відкритої системи, вплив на які здатен визначати як спрямованість розвитку цієї системи, так і її руйнацію, припинення існування, упередження нових витків криміналізації особистості. В цьому і виявляється основне призначення блоку описової і пояснювальної інформації про кримінальну та посткримінальну поведінку як гносеологічної підстави реалізації вагомого елементу практико-перетворювальної функції кримінологічної науки.

Принагідно зауважимо, що категорією «кримінальна поведінка» нами охоплена така стадія механізму індивідуальної злочинної поведінки як прийняття рішення про вчинення злочину* та його реалізація із властивими для неї факультативними етапами. Певна річ, ця діяльність, як і формування мотиву, детермінована і соціальними, і біологічними, психічними, особистісними факторами. Тому, ведучи мову про безпосередню кримінальну поведінку варто мати на увазі її відповідний бінарний характер. О. М. Костенко з цього приводу слушно зауважував, що правильно зрозуміти феномен людини, яка має волю і свідомість, в тому чи-

* Цілком зрозуміло, що прийняття рішення про вчинення злочину у суворо юридичному значенні не може вважатися злочинною (кримінальною) поведінкою. Виключення становлять лише ті фази прийняття рішення, які охоплюють дії щодо готування до злочину. Проте у кримінологічних розумінні й цілях є смисл включити цей етап цілком до загальної структури ґенези кримінальної активності на підставі наявності вже сформованого мотиву, психологічної готовності до вчинення злочину. Саме на цьому етапі «народжується» конкретний публічно-приватний конфлікт, форми і способи розв'язання якого передбачені кримінальним законом.

слі й феномен людини, яка вражена комплексом сваволі та ілюзій, можливо в тому випадку, якщо розглядати цей феномен як зв'язок соціального і психічного у відповідності до «закону годинника», де соціальне є «пружиною», яка детермінує поведінку, а психічне – «маятником», який її регулює. У зв'язку з цим кримінальною є поведінка, яка детермінована неупорядкованою волею (свавіллям) і регулюється неупорядкованою свідомістю (ілюзіями); така поведінка не пристосовує людину до вищої, економічної форми обміну речовин – обміну міновими вартостями. Вказана поведінка можлива для тих, хто не залучений до власності й ринку[264]. З цієї без сумніву глибокої, обґрунтованої, хоча й дещо алегоричної думки випливає два методологічно важливі висновки.

По-перше, злочинна поведінка є індикатором та, водночас вагомим фактором маргіналізації особистості. Вона не інтегрована до систем соціально корисної дії, передусім економічної властивості. Це означає, що прийняття рішення про вчинення злочину не в останню чергу зумовлене саме маргінальним становищем і намаганнями його компенсувати, заволодівши матеріалізованими символами соціального благополуччя. Загалом така логіка детермінації кримінальної активності є добре відомою, ґрунтовно описаною в аналітичній схемі аномії Р. Мертона.

В той же час її неможна приймати беззастережно. Навряд чи виправданим є використання у пізнавальній діяльності схеми такого механізму злочинних практик для пояснення закономірностей відтворення їх олігархічного сегменту, а також акцесорних корупційних практик у сфері надрокористування. В останніх двох випадках в жодному разі не йдеться про маргінальний елемент; прийняття ж рішення про вчинення злочину відбувається у діаметрально протилежних умовах, під впливом інших чинників. Відтак, досліджуючи кримінальну поведінку у сфері надрокористування варто розмежовувати по суті два окремих типи механізмів злочинної активності, а саме: з одного боку – злочинно-маргінальної, з іншої – злочинно-олігархічної та корупційної діяльності.

По-друге, оскільки суб'єктивні, психічні регулятивні механізми (установки, диспозиції, цінності, а також тип темпераменту, вольові властивості тощо) істотно залежать від соціально-рольової й типологічно-мотиваційної характеристики механізму

[264] Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). К. : Наукова думка, 1990. С. 136–137.

взаємодії особистості із зовнішнім середовищем, етап прийняття рішення про вчинення злочину (в тому числі й у сфері надрокористування) як акт прояву результуючої дії комплексу сваволі та ілюзій виявляє свою варіативність, що у найбільш загальних контурах відповідає диференціації механізму мотивації злочинної поведінки. Тож, досліджуючи безпосередню злочинну поведінку у сфері надрокористування варто взяти до уваги й особливості механізмів послідовно-рольової (включаючи екзогенну та ендогенну мотиваційну механіку) та опозиційно-рольової мотивації кримінальної активності. Крім того, оскільки злочинна поведінка є предметною діяльністю, остільки ж прийняття рішення про вчинення злочину у сфері надрокористування, його реалізація, а так само і посткримінальна поведінка виявляє залежність і від предмету відповідної діяльності, що візуалізується, передусім, у спектрі предмету злочину.

Не всі види злочинів – слушно в цьому контексті акцентує В. М. Дрьомін – можуть мати характер діяльності у вузькому психологічному її значенні, однак всі злочини, в тому числі емоційно забарвлені, зумовлені тим чи іншим предметом діяльності[265]. Цей предмет щільно пов'язаний з мотивом, укорінений в ньому та сполучений із метою. Саме остання обставина і виводить на розуміння відмінностей різних видів діяльностей в залежності не лише від конкретної потреби, що фундує мотив, а й від зовнішнього предмету, який в мотиваційному процесі формує обриси цілі (якщо не кінцевої, то проміжної, інструментальної). Відтак, окрім соціально-рольової та особистісно-вольової підстави диференціації прийняття рішення про вчинення злочину у сфері надрокорситування та його реалізації є сенс у розмежуванні відповідних ситуацій і в залежності від предмету злочину, тобто щодо порушення правил охорони або користування надрами (здебільшого – незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення) з одного боку та незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини – з іншого.

Викладені положення методологічного значення, а також результати здійсненого нами контент-аналізу вироків, матеріалів кримінальних справ і проваджень про злочини, передбачені ст.ст. 240 і 298 КК України, зібрані експертні оцінки дають підстави для

[265] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 92.

формування відповідної інформаційної (ідеальної) моделі безпосередньої кримінальної поведінки як складової механізму індивідуального злочинного надрокористування.

Безпосередня кримінальна поведінка щодо порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України) з огляду на технологічну специфіку цього різновиду кримінальних практик характеризується складною системою підготовчих дій та, власне, дій щодо видобутку корисних копалин загальнодержавного значення. Втім, окрім вказаної специфіки характер і спрямованість діяльності злочинця істотно залежать від його правового статусу, факту використання пов'язаних з ним повноважень для вчинення злочину. У зв'язку з цим варто виділити в окремі групи механізм злочинної поведінки службової особи та особи, яка не має спеціального правового статусу у сфері надрокористування.

Злочинна діяльність службової особи підприємства, установи, організації щодо здійснення спеціального надрокористування також не є однорідною. У 85 % випадків прийняття службовою особою рішення про незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення здійснюється за наявності спеціального дозволу на таке надрокористування, строк дії якого (або чинності гірничого відводу), втім, найближчим часом (відносно прийняття рішення про вчинення злочину) спливає. Як засвідчило здійснене нами вивчення вироків та матеріалів кримінальних проваджень, здебільшого (приблизно у 80 %) в таких випадків здійснюється незаконне видобування підземної прісної чи мінеральної види, рідше (20 %) – інших корисних копалин (піщано-гравійної суміші, металевих руд і т.п.).

Так, наприклад, гр-н К., головний маркшейдер ПрАТ «Євраз Суха Балка» спеціальних дозволів на користування надрами на полях шахт «Ювілейна» та «Фрунзе», достовірно знаючи, що дія спеціальних дозволів закінчилась відповідно 07.09.2016 р. та 08.09.2016 р., у період часу із моменту закінчення терміну дії спеціальних дозволів та до 06.12.2016, перебуваючи на своєму робочому місці у приміщенні будівлі ПрАТ «Євраз Суха Балка» у буд. 5 по вул. Конституційній у м. Кривому Розі, маючи намір на незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, не зупинив видобування руди заліза та руди кварцит-магнетитової на полях шахти «Ювілейна» та руди заліза на полях шахти «Фрунзе» та належним чином не доповів керівництву підприємства про невиконання ним вимог щодо забезпечення продовження строку дії

спеціальних дозволів землекористування та закінчення 07.09.2016 р. та 08.09.2016 р. строку дії спеціальних дозволів на користування надрами[266]. Таким чином, гр-н К. з метою уникнення не бажаного для нього службового навантаження, достовірно знаючи про наближення до закінчення термінів дії спеціальних дозволів на користування надрами, прийняв рішення про не вчинення необхідних дій щодо продовження строку чинності вказаних дозволів та допустив подальше незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

За аналогічних обставин прийняв рішення про вчинення злочину і гр-н М., який, перебуваючи на посаді головного спеціаліста по експлуатації ДП «Санаторій Поляна» ПАТ Лікувально-оздоровчих закладів профспілок України «Укрпрофоздоровниця», будучи відповідальною особою за експлуатацію свердловин та відпуск мінеральної води, діючи умисно, з корисливих мотивів, знаючи, що 30.11.2016 р. в ДП «Санаторій Поляна» закінчився гірничий відвід, в період з 30.11.2016 р. по 29.03.2018 р. здійснив незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення зі свердловини № 3 ділянки Поляна Купіль Полянського родовища мінеральних вод – мінеральну виду об'ємом 16785,55 куб. на загальну суму 2231155,1 грн.[267].

Також звернімо увагу, що приблизно у 10 % випадків прийняття рішення про незаконне видобування корисних копалин та його реалізація здійснюється службовою особою за наявності чинного спеціального дозволу, але: а) у 70 % – за межами геологічного відводу, на територіях, суміжних з тими, на які поширюється такий відвід, або на більших глибинах; б) у 20 % – з перевищенням дозволених обсягів видобування корисних копалин; в) у 10 % – щодо видобування інших корисних копалин, що виявляються під час законних гірничих робіт, але на які не поширюється спеціальний дозвіл. Такі практики, зокрема, поширені в окремих районах Закарпатської області та спрямовані на видобуток підземних мінеральних вод замість артезіанської прісної води, щодо якої й

[266] Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області. Справа № 212/1065/17-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/65328187 (дата звернення : 04.01.2019).

[267] Вирок Свалявського районного суду Закарпатської області. Справа № 306/2053/18. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/77600413 (дата звернення : 08.01.2019).

оформляється відповідний дозвіл. Рішення про вчинення подібного злочину здебільшого приймається службовою особою ініціативно; для його реалізації характерним є ендогенний механізм мотивації.

У 3–4 % випадках службовою особою здійснюється підроблення дозвільної документації на надрокористування, строк дії якої сплив. В таких ситуаціях, як правило, йдеться про сукупність злочинів, передбачених ст. ст. 240 та 366 КК України. Наприклад, гр-н К., використовуючи своє службове становище, всупереч інтересам служби, умисно, з корисливих мотивів, достовірно знаючи про те, що дозвіл на спеціальне водокористування №Укр 3969-А/Чрк від 04.10.2004 р. закінчився 31.12.2007 р., незаконно вніс у вказаний дозвіл, завідомо неправдиві дані шляхом виправлення строку дії дозволу до 31.12.2010 р. Використовуючи даний дозвіл у період з 31.12.2007 р. по 24.01.2010 р. підприємство здійснило незаконний забір з артезіанських свердловин 12851 м^3 підземних прісних вод, які відносяться до корисних копалин загальнодержавного значення, внаслідок чого відповідно до «Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів», затвердженої наказом Міністерства охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки України № 37 від 18.05.1995 р. державі завдано збитків на суму 37236 грн. 94 коп.[268]. Завдяки службовому підробленню створюється видимість легальності видобування корисних копалин, за якої значна кількість осіб, залучених до такого видобування та подальшого транспортування, використання корисних копалин може залишається не поінформованою про неправовий характер своєї діяльності.

Приблизно у 1–2 % випадків прийняття службовою особою рішення про незаконне видобування корисних копалин приймається за відсутності будь-якого дозволу на спеціальне надрокористування на стадії (або ще до неї) розробки проектної документації та проходження відповідних легалізаційних процедур. Не дивлячись на незначну поширеність вказаної моделі злочинної поведінки службової особи, саме вона становить підвищену

[268] Вирок Городищенського районного суду Черкаської області. Справа № 1-65/1. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/45249895 (дата звернення : 06.12.2018).

суспільну небезпечність, адже свідчить про реалізацію багатокрокової, довготривалої стратегії незаконного видобування корисних копалин під прикриттям законної гірничої діяльності.

Принагідно зауважимо, що хоча й видобування корисних копалин виключено з переліку видів діяльності, які підлягають ліцензуванню (ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності»[269]), отримання всіх необхідних документів для здійснення цієї діяльності все ж залишається вельми обтяжливими з процедурної точки зору. Так, відповідно до ч. 1 ст. 24 Гірничого закону України гірниче підприємство при проведенні гірничих робіт повинно мати:

- спеціальний дозвіл на користування надрами;
- акт про надання гірничого відводу (крім користувачів нафтогазоносними надрами);
- технічний проект, затверджений і погоджений у встановленому порядку;
- геолого-маркшейдерську, технічну та обліково-контрольну документацію (календарні плани розвитку гірничих робіт, проекти, паспорти, схеми)[270].

Крім того, відповідно до Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами, затвердженого постановою КМУ від 30.05.2011 р. № 615, для отримання спеціального дозволу на видобування корисних копалин загальнодержавного значення без проведення акуціону до Держгеонадр подається: 1) пояснювальна записка з характеристикою об'єкта, стану його геологічного вивчення, методу розробки, обґрунтуванням необхідності використання надр, із зазначенням потужності підприємства; 2) результати хімічного та бактеріологічного аналізу води строком давності не більш як шість місяців (для родовищ підземних вод); 3) копії протоколів, завірені заявником, Державної комісії по запасах (Української територіальної комісії по запасах корисних копалин, центральної комісії по запасах корисних копалин, науково-технічних/технічних рад) про затвердження (апробацію) запасів

[269] Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19 (дата звернення : 31.08.2018).

[270] Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14 (дата звернення : 22.08.2018).

у повному обсязі; 4) каталог географічних координат кутових точок ділянки надр (похибка – менш як 1 секунда) із зазначенням її площі, а для видобування підземних вод – каталог географічних координат водозабірних споруд; 5) оглядова карта (масштаб не менш як 1:200000); 6) ситуаційний план з нанесеними межами площі видобування та географічними координатами її кутових точок (похибка – менш як 1 секунда) у масштабі, який дає змогу перевірити правильність визначення координат, а для підземних вод – ситуаційний план з нанесеними водозабірними спорудами та їх географічними координатами; 7) план підрахунку запасів корисної копалини на топографічній основі з нанесеними межами категорії запасів, межами земельного та гірничого відводів (за наявності), контуром ліцензійної площі з географічними координатами кутових точок ділянки надр (похибка – менш як 1 секунда), а також з лініями геологічних розрізів; 8) гідрогеологічна карта (для родовищ підземних вод); 9) структурна карта (для родовищ нафти і газу); 10) характерні геологічні розрізи з межами категорій запасів та умовними позначками; 11) результати оцінки впливу на довкілля (звіт з оцінки впливу на довкілля, звіт про громадське обговорення та висновок з оцінки впливу на довкілля) відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля»; 12) для підприємств, які розпочинають розробку родовища, – програма робіт із введення родовища в експлуатацію із зазначенням окремих етапів та строку їх проведення, джерел фінансування до досягнення підприємством проектної потужності[271].

Відтак, реалізація стратегії незаконного видобування корисних копалин під прикриттям законної гірничої діяльності вимагає значних зусиль на початковому етапі реалізації прийнятого рішення про вчинення злочину – забезпечення документального прикриття подальшого безпосереднього незаконного видобування корисних копалин у великих обсягах. А планується видобування саме великих обсягів та протягом тривалого часу, адже в іншому разі вказана діяльність виявиться нерентабельною: витрати на отримання необхідного пакету документів або перевищать прибуток, або у незначній мірі (з точки зору організаторів кримінально-

[271] Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р. № 615. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/615-2011-%D0%BF (дата звернення : 08.01.2019).

го надрокористування) будуть йому поступатися. Саме тому на етапі планування, розробки подібної стратегії відбувається повний обсяг підготовчих робіт з попереднього геологічного вивчення територій майбутніх розробок, оцінки характеру та структури запасів корисних копалин тощо. Ця обставина забезпечує додатковий елемент квазілегітимності документального прикриття, створення видимості її законного характеру.

Така діяльність, як свідчать зібрані нами експертні оцінки (жодного вироку або кримінального провадження з відображенням подібних особливостей механізму індивідуальної злочинної поведінки в ході дослідження виявлено не було), в подальшому реалізується через значне у порівнянні з гірничим відводом збільшення площ видобування корисних копалин, розширення їх спектру до непередбачених спеціальним дозволом видів, приймання на зберігання та збут незаконно видобутих іншими суб'єктами корисних копалин відповідно до тих видів, щодо яких підприємство має спеціальний дозвіл. Подібна практика, зокрема, поширена щодо придбання за суттєво заниженими цінами вугледобувними підприємствами вугілля, незаконно видобутого з так званих копанок, його змішування із законно видобутим. Таким чином досягається значний «економічний ефект», зростає фактична прибутковість діяльності підприємства.

В таких випадках рішення про вчинення злочину приймається, як правило, службовою особою не самостійно, а під впливом пропозиції з боку інших осіб, не працюючих на відповідному підприємстві, установі, організації. Разом з тим окремі експерти з числа опитаних нами повідомили про те, що іноді (хоча й не вельми поширених) використовується схема із фіктивним підприємництвом: сама юридична особа створюється для прикриття злочинного видобування корисних копалин, а відповідальна за відповідний напрям роботи службова особа виконує функцію т. зв. «зиц-председателя» (рос.), тобто фігури, слабко обізнаної у специфіці дійної діяльності підприємства, недостатньо компетентної з питань спеціального надрокористування, але з відповідними адміністративно-господарськими, організаційно-розпорядчими повноваженнями. Така службова особа приймає рішення про вчинення злочину не самостійно, а в результаті неформальної вказівки з боку інших осіб, які сприяли зайняттю нею посади на підприємстві і здатні вплинути на її «трудову» кар'єру, в низці випадків

– без чіткого усвідомлення деталей (обсягів, видів, місць) злочинного надрокористування.

Як слушно зауважують О. М. Бандурка та О. М. Литвинов, прийняттю рішення про вчинення акту поведінки відводиться прогностична і спонукальна функції, що мають вирішальний вплив на обрану модель поведінки[272]. При цьому службові особи, а так само й корисливо-олігархічні злочинці у сфері надрокористування з цілком очевидних причин не можуть бути віднесені до категорії маргінального елементу. Тому при прийнятті рішення про вчинення злочину, прогнозуванні своїх дій та їх плануванні вони керуються принципово іншими вихідними настановами, критеріями. На відміну від маргіналізованих, корисливо-ординарних злочинців, їм не властиві статусно-опозиційні особистісно-психологічні конфронтації; вчинення злочину не постає способом досягнення мінімального рівня соціального благополуччя в конкретно взятий історичний період. Діяльність службових осіб на цій стадії розгортання механізму індивідуальної злочинної поведінки цілком можливо описати з використанням категоріального апарату й аналітичних схем інституціоналізму, теорії раціонального вибору.

Прогнозуючи наслідки своїх дій, службова особа зіставляє імовірність викриття фактів незаконного видобування надр, притягнення до кримінальної відповідальності, способи, канали збуту видобутих корисних копалин, їх «надійність», масштаби економічної вигоди від таких практик. У розрахунок беруться такі обставини, як розташування місць розробки родовищ, свердловин і т.п., наявність документів прикриття, корупційних зв'язків з правоохоронними органами. Відповідно фаза планування злочину охоплює налагодження, зміцнення таких зв'язків. Зменшення ступеню й імовірності реалізації прогнозованих ризиків досягається завдяки гарантіям з боку представників влади у сприянні такій діяльності, її невикриття.

Водночас, слід зважати й на те, що для більшості випадків з вивчених нами матеріалів кримінальних справ, проваджень, вироків суду, не властивим є подібний насичений зміст прогностичної діяльності та планування в межах прийняття службовою особою рішення про вчинення незаконного видобування корисних копалин. Приблизно у 90 % випадків відповідні рішення прийма-

[272] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 115.

ються за «спрощеним порядком»: до вихідних засновків прогнозу включається нігілістична впевненість у значній дисфункції правоохоронних органів, великій вірогідності уникнення кримінальної відповідальності, в тому числі й через корупційні злочини – у разі викриття злочинної діяльності. З цього випливає, що одним з потенційно ефективних засобів запобігання незаконному видобуванню корисних копалин, що вчиняється службовими особами підприємств (у 70 % – приватних, у 30 % – комунальних), слід вважати як дійсне підвищення функціональної спроможності правоохоронних органів (в тому числі й через відновлення роботи природоохоронних прокуратур, зняття мораторію на перевірки суб'єктів господарської діяльності з боку Держгеонадр, Державної екологічної інспекції тощо), так і розгортання цілеспрямованої інформаційної кампанії з формування їх позитивного іміджу, правову пропаганду, зокрема – щодо відповідальних осіб підприємств, установ, організацій, що здійснюють спеціальне надрокористування.

Ця думка більше детально буде розвинена у п'ятому розділі нашого дослідження. Тут же варто зазначити, що прийняття рішення про вчинення службовою особою злочину у сфері надрокористування у 95 % випадків здійснюється нею у приміщенні власного службового кабінету, ще у 5 % – у приміщеннях інших осіб: службовому кабінеті безпосереднього, прямого керівника, житлових приміщеннях чи приміщеннях закладів громадського харчування. Подальша реалізація рішення про вчинення злочину здійснюється службовою особою опосередковано – з використанням праці найманих працівників підприємства, які, як правило, не усвідомлюють факту незаконності видобування корисних копалин, продовжуючи обслуговувати раніше введені в експлуатацію родовища, свердловини[273].

В окремих випадках винні використовують фактично обумовлені службовим становищем можливості, фактичну впливовість для вчинення злочинів у сфері надрокористування. Так, гр-н К., працюючи на посаді Квасівського сільського голови Берегівського району Закарпатської області, не маючи спеціального дозволу на видобуток корисної копалини загальнодержавного значення –

[273] Максименцев М. Г. Механизм преступного нарушения служебным лицом правил охраны или использования недр. *Право и закон.* 2018. № 3. С. 141-147.

каменю туф, достовірно знаючи, що на території Квасівської сільської ради знаходиться кар'єр «Ліпарит», у квітні 2016 р. з корисливих мотивів сприяв невстановленим слідством особам, у вчиненні злочину, шляхом надання вказівок щодо незаконного видобутку туфу. Так, у грудні 2015 р. гр-н М. звернувся до К. щодо можливості придбання туфу і що він за винагороду в сумі 1000 грн. за один кубічний метр забезпечить його видобуток з вказаного кар'єра. В подальшому, 21.04.2016 р. близько 14 год. 30 хв., гр.-н. М. за попередньою домовленістю зустрівся з Квасівським сільським головою гр. К. в м. Берегово, де при зустрічі домовився про видобуток та продаж близько 7-ми метрів кубічних каменю туф у карєрі, який розташований на території Квасівської сільської ради. Далі гр-н К. надав вказівку невстановленим слідством особам щодо видобутку туфу з відповідного кар'єру, на що останні здійснили видобуток 7 куб. м. вказаної корисної копалини[274]. Цілком очевидно, що сільський голова мав впливовість на території обслуговування відповідної сільради, чим у було зумовлене звернення до нього сторонньої особи з метою отримання неформального дозволу на вчинення злочину[275].

Більш змістовно (предметно й функціонально) насиченою є *безпосередня злочинна поведінка осіб без спеціального правового статусу у сфері надрокористування*. Вона, втім, істотно відрізняється в залежності від того, чи діє така особа як виконавець (співвиконавець) злочину, а чи є його організатором поза сферою легальної трудової діяльності.

Принагідно зауважимо, що здебільшого (у 98 % випадків) за вчинення злочинного порушення правил охорони та використання надр, зокрема, у виді незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, до кримінальної відповідальності притягаються лише виконавці злочину. Прийняття ними рішення про вчинення злочину відбувається у неоднакових умовах та цілком закономірно виявляє залежність від ситуативної

---

[274] Вирок Берегівського районного суду Закарпатської області. Справа № 297/1894/16-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/61764577 (дата звернення : 07.12.2018).

[275] Максіменцев М.Г. Особливості механізму злочинного видобування бурштину в Україні: кримінологічний аналіз. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2019. № 1. С. 103-114.

реалізації особистісних якостей. Звісна річ, кожен окремий акт злочинної поведінки – унікальний, неповторний у своїй ґенезі. Втім, узагальнення слідчої та судової практики дає нам можливість виділити декілька умовно однорідних кримінологічно значущих особистісно-ситуативних комбінацій, що детермінують прийняття рішення про вчинення злочину з подальшим втіленням його у життя:

1) *комбінація ендогенезу*, за якої процес прийняття рішення про здійснення незаконного видобування корисних копалин характеризується домінуванням особистісних спонук; мотивація розгортається за ендогенним механізмом, здебільшого – послідовно-рольового типу. Ініціатива вчинення злочину формується самою особою злочинця, соціально-рольового конфлікту, як правило, не спостерігається. Ба більше: вчинення злочину розглядається такою особою або як спосіб здобуття соціально конструйованих символів відсутнього але бажаного статусу, положення, або як спосіб підкріплення, забезпечення функціонування вже сформованого. Таких осіб не втягують у злочинну діяльність; вони ініціативно шукають можливість до неї долучитись у співучасті, часто виступають організаторами, створюють групу осіб, ініціюють змову, розподіл ролей. Функціонально в низці випадків вони можуть поєднувати ролі і організатора, і співвиконавця на засадах отримання більшого відсотку прибутку від злочинної діяльності.

Приблизно кожне десяте залучення сторонніх осіб до незаконного видобування корисних копалин відбувається з використанням обману щодо підстав здійснення такої діяльності. Наприклад, гр-н В. 26.06.2011 г., проходячи в районі вул. Серевної в сел. Ящиково Перевальського району Луганської обл., побачив земляну траншею, в якій знаходилися п’ять гірничих виробок, до яких вели рейки, на поверхні стояли три металеві ванни і три мотолебідки. Оглянувши вироблення всередині, він вирішив на даній ділянці організувати виїмку вугілля. В той же день він звернувся до своїх знайомих Б., М. та Ш., яким пояснив, що оформив ліцензію на право видобування вугілля, взяв в оренду землю і йому потрібні гірники. Оплату він запропонував проводити після відвантаження вугілля, на що вони погодилися. Про те, що у нього

не було ніяких правовстановлюючих документів на право видобування вугілля, ніхто з найманих працівників не знав[276].

Втім, не є рідкістю й одноосібне вчинення злочину. Приблизно у 30 % випадків такі особи вдаються лише до побіжного, поверхневого планування свого злочину, задовольняючись лише підбором місця та пошуком відповідних технічних засобів незаконного видобування корисних копалин. Обсяги видобутку в таких випадках зазвичай є незначними (наприклад, бурштину-сирцю – до 1 кг) а засоби є найпростішими (лопати і т.п.).

Однак здебільшого, у 70 % ендогенетична комбінація передбачає вельми ретельне прогнозування можливих ризиків, а також планування вчинення злочину з їх урахуванням, визначення перспективних каналів збуту чи способів використання незаконно видобутих корисних копалин. Також важливо зауважити на тому, що приблизно у 30 % з цих випадків на етапі планування злочину здійснюється встановлення корупційних зв'язків з правоохоронними органами: у 90 % – з працівниками Національної поліції, у решті – державної лісової охорони (при видобутку бурштину-сирцю), прокуратури. При цьому лише у поодиноких випадках спроби налагодження таких зв'язків виявляються безуспішними.

Так, наприклад, гр-н В., будучи приватним підприємцем, прийняв рішення незаконно видобувати піщано-гравійну суміші з прибережної зони та русла р. Сірет, що у Глибоцькому районі Чернівецької обл. У червні 2018 р., маючи на меті налагодження незаконної співпраці із Управлінням захисту економіки ГУНП України у Чернівецькій обл., підприємець висловив пропозицію працівникові вказаного управління надати йому особисто неправомірну вигоду у розмірі 8000 грн. за неперешкоджання та сприяння із використанням службового становища у вказаній протиправній діяльності. Отримавши від поліцейського відмову, ще раз висловив пропозицію та надав час на обміркування[277];

---

[276] Вирок Перевальського районного суду Луганської області. Справа № 1-404/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/23957529 (дата звернення : 06.12.2018)

[277] 8 тисяч за незаконне видобування гравію: на Буковині підприємець пропонував хабара працівнику поліції. *Молодий буковинець*. 2018. 29 вересня. URL : https://molbuk.ua/chernovtsy_news/157115-schomisyacya-povisim-tysyach-gryven-za-nezakonne-vydobuvannya-graviyu-na-bukovyni-pidpryyemec-proponuvav-khabarya-pracivnyku-policiyi.html (дата звернення : 03.10.2018).

2) *комбінація екзогенезу* у типових випадках відображає поєднання опозиційно-рольового (рідше – послідовно-рольового) механізму мотивації злочинної поведінки з фактором інформаційного впливу інших осіб та решти складових зовнішнього середовища, зокрема – повідомлень із засобів масової інформації та комунікації. Близько 75 % такого впливу мають характер підбурювання (з боку членів сім'ї, близьких осіб) або змови на вчинення злочину, в якій по суті втягувана особа виявляє пасивно-криміногенну позицію, є веденою.

Відтак, мотивація розвивається здебільшого за екзогенним механізмом; рішення про вчинення злочину формується як результат інтеракції, сприйняття особою зразків, досвіду «успішної» (прибуткової, з мінімальним ризиком викриття правоохоронними органами) злочинної діяльності. Ендогенній, конформній особистості психологічно набагато легше долучитися до інших осіб, вчинити злочин у співучасті з ними та під їх організаційним началом, аніж самостійно та ініціативно формувати систему злочинної діяльності. За такого підходу на особу не лягає тягар організації «справи», а почуття провини та відповідальності «розсіюється»; стримуючі механізми підструктури установок і диспозицій (ціннісні орієнтації, моральні імперативи) виявляються в значній мірі дисфункційними.

Як у комбінації ендогенезу, так і екзогенезу на стадії прийняття рішення про вчинення злочину у сфері надрокористування особа вимушена брати до уваги фактор наявності чи відсутності технічних засобів видобування корисних копалин. Практично за всіма видами останніх є потреба у застосуванні більш чи менш дорогих засобів: мотопомп, вантажівок, екскаваторів, бульдозерів, електричних лебідок, вагонеток, відбійних молотків тощо. Певна річ, позитивним рішення про незаконне видобування корисних копалин може бути лише в тому разі, коли такі засоби або вже наявні, або на отримання яких у найближчому майбутньому особа розраховує на тих чи інших підставах. Значно полегшує прийняття відповідного рішення наявність технічних засобів безпосередньо у особи (на праві власності або у фактичному законному володінні, зумовленому виконанням трудових обов'язків) чи її близьких (членів сім'ї, друзів). Ба більше: сам факт їх наявності (скажімо екскаватора та/або вантажівки) може слугувати істотним чинником і складовою криміногенної ситуації, що в умовах сформованої альтернативи варіантів задоволення актуалізованої особистісної

потреби здатен наділити модель злочинної поведінки пріоритетним значенням, в тому числі за механізмом раціонального вибору, через співвідношення прогнозованих витрат та отримуваних вигід, благ.

Щодо організатора незаконного видобування корисних копалин, то він забезпечує підбір виконавців, їх технічне оснащення, комунікацію. Така особа, як правило, не залучена до безпосереднього видобутку корисних копалин, а займається виключно забезпечувальною, організаційною діяльністю. В подальшому до злочинного видобування корисних копалин по мірі необхідності (у зв'язку з розширенням обсягу нелегальних робіт чи вибуттям зі складу групи окремих виконавців) долучаються інші особи, які підшукуються організатором. Також зауважимо, що для діяльності організатора характерним є ендогенний механізм послідовно-рольового типу мотивації злочинної поведінки.

Окремим напрямом діяльності організатора незаконного видобування корисних копалин є налагодження та підтримання корупційних зв'язків за неперешкоджання кримінальній активності. Здебільшого воно обмежується місцевим рівнем: рівнем дільничного офіцера поліції (рідше – безпосередньо начальника сектору превентивної діяльності) та/або відповідального за зону чи напрям роботи оперуповноваженого управління захисту економіки Національної поліції). Натомість корисливо-олігархічний тип злочинця забезпечує функціонування стійких корупційних зв'язків змішаної функціональної природи. Вони постають симбіозом політичної та загальнокримінальної корупції: беруть своє начало від політико-корупційних угод у вищих та центральних органах державної законодавчої і виконавчої влади, пронизуючи владну вертикаль до місцевого рівня, на якому і трансформуються у суттєвий сегмент поліцейської корупційної злочинності, корупційних практик інших правоохоронних органів, зокрема й прокуратури, яка виявляє зумовлені правовими (зокрема, кримінальними процесуальними) чинниками функціональні корупційні зв'язки з поліцейськими, а також корупції службових осіб органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій.

Особливості етапу реалізації прийнятого особою без спеціального правового статусу рішення щодо незаконного видобування корисних копалин залежать в першу чергу від виду останніх. Як зазначалося нами в попередньому розділі цього дослідження, найбільш поширеним видом корисних копалин, які незаконно ви-

добувають в Україні, протягом останніх п'яти років є бурштин-сирець. Механізм кримінальних практик щодо його безпосереднього вилучення з надр має відмінності в залежності від того чи вчиняються злочини епізодично, разово, чи постають усталеною формою злочинної діяльності, кримінальним промислом.

Епізодичне видобування бурштину-сирцю здійснюється окремими громадянами чи невеликими групами (2–3 особи). Вилучення вказаної корисної копалини з надр здійснюється механічним способом. У 75 % випадків – з використанням способу гідророзмиву ґрунту.

Найбільш поширеною є група у складі 3 осіб з розподілом ролей по обслуговуванню мотопомпи та безпосереднім вилученням із надр бурштину-сирця. Так, наприклад, 18.05.2016 р. о 06 год. 30 хв. гр-н Ф. за попередньою змовою групою осіб з гр-нами К. та М. незаконно, шляхом гідророзмиву ґрунту за допомогою мотопомпи заводського виробництва марки «МП-800» в кварталі 63 Федорівського лісництва, що неподалік с. Олексіївка Сарненського району Рівненської області, здійснювали видобування бурштину-сирцю. При цьому, гр-н Ф. здійснював безпосереднє обслуговування роботи мотопомпи, за допомогою якої подавалась вода по пожежних шлангах під тиском до місця гідророзмиву ґрунту, гр-н К. здійснював гідророзмив ґрунту за допомогою металевої тички з шрайбером, гр-н М. слідкував за пожежними шлангами та підтягував їх до місця розмиву, де в подальшому знаходився з підхваткою з метою незаконного видобування бурштину-сирцю[278].

У 25 % незаконний видобуток бурштину-сирцю здійснюється шляхом простого викопування. У 98 % місцем злочину є лісові масиви з піщаними ґрунтами, у 2 % – узлісся, прилеглі до автомобільних доріг ділянки. Пісок за допомогою лопат вилучається з землі та поміщається у пристрої для просіювання. Зазвичай для цього використовують побутові сита. Внаслідок просіювання у ситі залишається каміння. Отримувана вигода за день роботи коливається від 200 до 20 000 грн. Глибина ям, які залишаються після видобування бурштину-сирцю таким спосо-

[278] Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 572/2523/16-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/59801110 (дата звернення : 07.12.2018).

бом, досягає 10 м. Окрім іншого це створює загрозу представникам фауни, пошкоджується коренева система дерев.

Трапляються також й окремі випадки видобування бурштину на власній або орендованій земельній ділянці з використанням самохідних землерийних машин, бульдозерів та іншої техніки. Так, траплялося, коли місцеві жителі отримували дозвіл на копання ставка чи інші земельні роботи, маючи на меті здійснювати незаконний видобуток бурштину[279].

Кримінально-промислове видобування бурштину-сирцю має інший механізм. Взагалі питання кримінальних промислів у кримінології відноситься до категорії недостатньо розроблених. Зазвичай ці промисли досліджуються в контексті організованої, професійної злочинності, а використання цієї категорії («промисли») покликано підкреслити подібність кримінальних практик до легальної трудової діяльності, бізнесу за ознаками систематичності, стійкості, плановості, керованості доходності.

Так, зокрема, О. І. Гуров вбачає у феномені організованої злочинності відносно масове функціонування стійких керованих співтовариств злочинців, що займаються здійсненням кримінально караних діянь як промислом (бізнесом) і, що створюють за допомогою корупції систему захисту від соціального контролю[280]. Аналогічне бачення організованої злочинності наводять І. В. Сервецький та Ю. Ю. Чуфрін, визнаючи за нею особливу систему соціальних відносин злочинної діяльності, направленої на монопольне розширення сфер нелегальної економічної діяльності з метою одержання максимальних матеріальних доходів у вигляді промислу при максимальній захищеності керівного ядра шляхом корумпування та втягування у злочинну діяльність працівників державних (у тому числі правоохоронних) органів з метою уникнення кримінального покарання[281].

---

[279] Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 2. С. 277.

[280] Гуров А. И. Организованная преступность – не миф, а реальность. М. : Знание,1992. С. 19.

[281] Сервецький І. В., Чуфрін Ю. Ю. Кримінальна відповідальність за вчинення злочину групою осіб, організованою групою та злочинною організацією. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 114.

І хоча, як видається, зазначені вчені дещо спрощують розуміння феномену організованої злочинності, виключаючи з нього менш стійкий сегмент спільних кримінальних практик, а також минаючи вказівку на їх діяльнісні ознаки (а вони є важливими у зрізі самодетермінації злочинності), для нашого дослідження важливим є те, що кримінальний промисел відтворюється саме як організована злочинність. І не будь-якої, а найбільш розвиненої, системної і стійкої її частини.

Як і будь-який інший вид злочинного промислу незаконне видобування бурштину є складно організованою системою, що об'єднує сотні, іноді тисячі людей, розгалужену функціональну структуру, яка включає:

1) «адміністративне ядро» – невелика група осіб (до 5) з числа організаторів злочинного промислу, яка поширює свій вплив на 2, рідше три райони Волинської, Рівненської чи Житомирської областей. Цей вплив полягає у таких діях, як: а) організація за мережевим принципом «контролерів-модераторів» на місцях; б) безпосереднє чи опосередковане (через політичних акторів – окремих народних депутатів, голів та депутатів місцевих рад, представників обласних державних адміністрацій тощо) налагодження та підтримання корупційних зв'язків з районним та обласним керівництвом правоохоронних органів; в) вирішення конфліктів з конкуруючими суб'єктами кримінального промислу, а також з представниками правоохоронних органів; г) здійснення системної протидії розслідуванню у випадку викриття злочинної діяльності та спроб притягнення до кримінальної відповідальності одного з «адміністраторів» вищого чи мережевого рівнів; д) налагодження та підтримання каналів збуту незаконно видобутого бурштину-сирцю; е) концентрація, розподіл, легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом;

2) мережеві «контролери-модератори» (20–30 осіб), до функцій яких входить:

а) налагодження системи рекрутування старателів;

б) організація та контроль за роботою фільтраційних пунктів – своєрідних контрольно-пропускних пунктів, які забезпечують специфічний режим на територіях видобування бурштину-сирцю. Цей режим включає в себе контрольований в'їзд та виїзд з цих територій з метою забезпечення обов'язкового та повного оплатного вилучення видобутої корисної копалини, запобігання потрапляння в зони видобутку сторонніх осіб;

в) організація змінного режиму цілодобової роботи з видобутку бурштину. Одна зміна триває 10–11 год. Перезмінка здійснюється двічі на добу триває біля 1 год. В деяких районах протягом часу перезмінки місцевим жителям відкривається контрольований доступ на ділянки видобутку, де вони мають змогу вручну, з використанням сачків збирати бурштин-сирець, який залишився у воді після вимивання ґрунту нелегальними старателями. Зібраний у такий спосіб бурштин також повністю підлягає оплатному вилученню на фільтраційному пункті;

г) стягнення неформальної плати за можливість здійснення видобутку бурштину-сирцю. Розмір такої плати в залежності від району коливається від 450 до 650 дол. США з одного гідророзмивного пристрою (мотопомпи) за добу роботи. При цьому можливість здійснення незаконного видобутку бурштину на таких ділянках мають, як правило, виключно місцеві мешканці, що при перетині фільтраційного пункту підтверджується поміткою про реєстрацію в паспорті. Особи зі сторонньою реєстрацією допускаються до промислу як виняток, при постійному проживанні в районі промислу, що має бути підтверджено свідченнями місцевих мешканців, залучених до незаконного видобування бурштину.

д) первинне акумулювання незаконно видобутого бурштину та грошей як незаконних внесків нелегальних старателів за можливість здійснювати видобуток;

е) організація та підтримання системи безпеки, формування груп «фізичної підтримки»;

3) групи «фізичної підтримки» (до 50–100 осіб на один район в області) здійснюють функції:

а) охорони ділянок видобутку, розташовуючись на фільтраційних пунктах;

б) опору правоохоронним органам, конкуруючим суб'єктам у сфері злочинного промислу. Так, наприклад, гр-н Д., мешканець смт. Клесова Сарненського району Рівненської, створив організовану групу у кількості 12 осіб, до складу якої залучив односельців, з чітким розподілом функцій та ролей між ними. Спільники розробили план збору місцевого населення, готування та вчинення злочинів, пов'язаних з опором працівникам правоохоронних органів з метою перешкодити останнім виконувати службові обов'язки з виявлення та припинення фактів незаконного бурштиновидобутку. В результаті вказаною групою організовано масові заворушення біля в'їзду в урочища «Смітник» та «Азалія»

Сарненського району Рівненської області, де ними разом із місцевим населенням було заблоковано пересування працівників поліції (які намагалися припинити факти незаконного добування бурштину), вчинено щодо них насильство із застосуванням фізичної сили, а також пошкоджено службовий автотранспорт[282];

в) підтримання фактичного порядку, запобігання конфліктам між нелегальними старателями безпосередньо на ділянці видобутку. Членами груп «фізичної підтримки» є, як правило, фізично розвинені молоді люди, віком 20–30 років, озброєні пристроями для відстрілу патронів несмертельної дії, мисливською зброєю, в окремих випадках – кримінальною зброєю – пістолетами, автоматами;

4) нелегальні старателі – найбільш масова категорія осіб, задіяних у функціонуванні злочинних промислів. Це – особи, які безпосередньо, фізично здійснюють видобування бурштину-сирцю з надр.

100 % кримінально-промислового видобування бурштину-сирцю здійснюється шляхом гідророзмиву ґрунту (гідромеханічний спосіб). Вода подається під великим тиском, що вимиває землю на 6–9-метрову глибину. Бурштин легший за воду, тому спливає на поверхню. Його виловлюють сіткою або сачком. Беруть лише той, що має цінність для ювелірів, інше залишають. Якщо вода біліє, це означає, що сягнули глини, яка лежить під покладами бурштину. Щільність покладів бурштину нерівномірна, від 5–10 до 150 г на кубометр породи. Ями після таких процедур злочинці не загортають, вони швидко заповнюються ґрунтовими водами[283]. Цей спосіб супроводжується виносом мінерального ґрунту на поверхню родовища, не забезпечує повне вилучення бурштину з родовищ, призводить до зміни структури ґрунтів, утво-

[282] На Рівненщині завершено досудове розслідування щодо 12 учасників масових заворушень та опору правоохоронцям. *Новини порівненські*. URL : http://tomat.rv.ua/na-rivnenshchyni-zaversheno-dosudove-rozsliduvannia-shchodo-12-uchasnykiv-masovykh-zavorushen-ta-oporu-pravookhorontsiam/ (дата звернення : 03.10.2018).

[283] Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 2. С. 277.

рення пустот і відповідно здійснює негативний техногенно-екологічний вплив на навколишнє середовище[284].

Для нагнітання води під тиском цього використовуються мотопомпи. Серед них найбільш часто використовуються: двоциліндрові заводського виробництва – Кентавр ЛДМ-100 Б», «Форте», МП-800, а також чотирьохциліндрові саморобні, на основі дизельних автомобільних двигунів «Mercedes-Benz» або «Volkswagen». Також використовуються додаткові засоби: пожежні рукави (зазвичай, діаметром 100 мм чи 77 мм, довжиною 20 м, 30 м), водозабірні шланги, шрайбери, металеві жердини (тички), довжиною біля 2 м., підсаки (підхватки, сачки).

Крім того, для транспортування людей, засобів та знарядь видобування бурштину використовуються легкові та вантажні автомобілі, мікроавтобуси, мотоцикли (часто в триколісний мотоцикл замість коляски-люльки монтують мотопомпу), освітлювальні засоби, прилади нічного бачення, біноклі, засоби зв'язку, інші технічні засоби. В окремих випадках злочинці можуть мати із собою зброю[285].

Для забезпечення мотопомп водою вириваються канави від джерел води (річки, озера, меліораційні канали, водонапірні башти, колодязі). Середня довжина канав – 400–600 м. Проте іноді такі канави простягаються на кілька кілометрів.

Епізодичні нелегальні старателі, тобто ті, хто здійснює незаконне видобування в «автономному режимі», зазвичай вчиняють злочини у періоди часу з 05 год. 00 до 10 год. 00 хв. та з 18 год. 00 хв. до 01 год. 00 хв. Ця обставина серед іншого зумовлена прагнення мінімізувати ризики викриття злочинної діяльності, а також вищим ступенем інтеграції цих злочинів у системи соціально корисної діяльності, аніж учасники кримінально-промислового

---

[284] Корнієнко В. Я. Аналіз сучасних технологій та вибір обладнання для вилучення бурштину із піщаних родовищ з найменьшим техногенно-екологічним впливом на навколишнє середовище. *Вісник НУВГП.* 2007. Вип. 2 (38). С. 354; Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2014. № 2. С. 277.

[285] Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2014. № 2. С. 280.

видобування. Злочинні ж практики останніх, як вказувалося вище, організовані по змінному принципу, цілодобово.

Зауважимо, що триваюче вже більш як десятиліття кримінально-промислове видобування бурштину-сирцю у Житомирській, Волинській та Рівненській областях сприяло формуванню не лише усталених форм злочинності, налагодженої, спадкової системи кримінальних практик, а й специфічного соціокультурного середовища життєдіяльності сільських мешканців цих регіонів.

В цьому контексті В. М. Дрьомін слушно підкреслює, що предметна діяльність зумовлює її самодетермінацію. Самодетермінація злочинності можлива остільки, оскільки в соціумі існує певна діяльність (у даному випадку – злочинна), яка щільно пов'язана з іншими видами діяльності. Самодетермінація злочинних форм поведінки відбувається через взаємообумовлення різних видів діяльності особи. Один вид предметної діяльності породжує інший вид предметної діяльності. Відбувається обмін діяльностями[286]. А. Ф. Зелінський такого роду зв'язки небезпідставно ідентифікував зі зв'язками «розвитку» та «породження»[287].

Злочинна діяльність одних індивідів втягує до своєї орбіти інших людей, які виявляються залежними від цієї діяльності. Формується порочне коло. Люди ведуть злочинний образ життя, створюють злочинне середовище, яке самі не лише конструюють, але і відтворюють за рахунок інших людей. В кримінологічному розумінні відтворення злочинності постає як соціальний процес, що полягає у безперервних циклах обміну результатами предметної діяльності[288].

Участь особи у подібного роду мікросоціальному середовищі, що конструюється, консолідується на підставі та щодо злочинної діяльності, в тому числі й у сфері надрокористування,

---

[286] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 95.

[287] Зелинский А. Ф. Преемственность криминогенных ситуаций при рецидиве преступлений. *Проблемы правоведения*. 1979. Вип. 40. С. 90; Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 95.

[288] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 95.

зрештою змінює і спрямованість особистості. Кожне наступне рішення про продовження триваючої злочинної діяльності або щодо окремого нового акту злочинної поведінки приймається набагато більш просто, швидко, без боротьби мотивів, як узвичаєне явище. Тому безумовно правий був І. М. Даньшин, який констатував, що індивід, який став на шлях злочинного промислу, відмовляється від усталених позитивних соціальних норм поведінки та набуває нових, властивих певній антисуспільній групі, керуючись ними в ході задоволення потреб у міжособистісному спілкуванні[289].

У зв'язку з цим не може не викликати стурбованості тривале функціонування злочинних промислів у Рівненській, Житомирській та Волинській областях щодо незаконного видобування бурштину-сирцю. Ці промисли забезпечують життєдіяльність значної частини населення вказаних регіонів. Але найголовніше те, що відбувається поступове, але невпинне формування своєрідної зони правової сингулярності, паралельної нормативності, що конкурує з офіційною, легальною. Їх зіткнення проходить по лініях правосвідомості, екологічної свідомості, соціальної функціональності місцевих органів апарату держави з одного боку, та неформальних, злочинних угрупувань – з іншого. Останні не лише організують кримінальні практики у сфері надрокористування, а продукують соціальні регулятори більш широкого значення, які поширюються на низку суміжних видів позакримінальної діяльності, легітимізують у суспільній свідомості кримінальний видобуток бурштину-сирцю, посилюють явища правового нігілізму, сприяють самодетермінації злочинності, її спадковості, стійкості, інституціоналізованості.

Тому назва «бурштинова республіка», яка побутує у публіцистичному вжитку, не є настільки алегоричною, якою може здаватися на перший погляд. Формуються цілі корпоративні кодекси, морально-правові покручі, схвальне ставлення до виснаження природних ресурсів на тлі знецінення значення держави. І не рахуватися з цим не можна, адже подібні системи на ламаються імперативними методами, їх треба елімінувати роками, застосовуючи довготривалі комплексні стратегії економіко-культурної реструктуризації та переорієнтування інституціональних засад суспільного розвитку.

---

[289] Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Х. : Акта, 2002. С. 24.

Зауважимо також і на тому, що епізодичне видобування бурштину-сирцю цілком може трансформуватися у кримінально-промислове, інтегруватися із вже налагодженими усталеними кримінальними практиками. А надто в тих випадках, в яких незаконне видобування цієї корисної копалини здійснюється шляхом гідророзмиву ґрунту, адже придбання мотопомпи, додаткових технічних засобів передбачає більш-менш тривалий, масштабний видобуток, аби бути справою рентабельною. Тривале зайняття цією діяльністю без прикриття неодмінно пов'язане зі значним ризиком викриття. Крім того необхідність збуту відносно великих обсягів незаконно видобутого бурштину вимагає налагодження відповідного каналу збуту. Ці обставини у своїй сукупності зумовлюють нетривалість епізодичного видобування бурштину-сирцю. Зазвичай після 2–3 тижнів робіт або відбувається злиття невеликої групи епізодичних старателів з організованим злочинним угрупуванням, або припинення такої діяльності у зв'язку з викриттям правоохоронними органами чи під впливом погроз з боку осіб, які займаються кримінально-промисловим видобуванням.

Окремо варто вказати на тому, що безпосереднє видобування бурштину-сирцю як етап реалізації рішення про вчинення злочину у структурі його механізму виявляє залежність як від особистісних якостей злочинців, так і від параметрів зовнішнього середовища. Щодо першого – окрім психологічної готовності та сформованого мотиву обов'язковою умовою можливості вчинення цього злочину є наявність мінімально достатніх фізичних кондицій, адже видобування бурштину є справою енерговитратою, передбачає необхідність докладання чималих фізичних зусиль для переміщення пожежних рукавів по локації гідророзмиву, орудування підсакою у водно-ґрунтовій суміші тощо.

Щодо другого (факторів зовнішнього середовища) – належна криміногенна ситуація. Її системній характеристиці буде приділена окрема увага в наступному підрозділі цієї роботи. Тут же зауважимо лише на окремому, втім обов'язковому її компоненті – мінімально допустимих погодних умовах. За негативних, мінусових позначок температури повітря та промерзлого ґрунту видобування бурштину-сирцю способом гідророзмиву є неможливим, а триваюча злочинна діяльність припиняється. Можливість же епізодичного видобування в районах піщаних ґрунтів зберігається, здебільшого – у лісовій місцевості. Тож у зимовий період, як правило, кримінально-промисловий видобуток «ставиться на паузу».

Втім, при плюсових значеннях температури повітря, навіть взимку видобування відновлюється на відповідну погодним умовам кількість днів. Таким чином, морозна погода і зимовий період загалом є природним, сезонним антикриміногенним фактором. У цей період можливе кероване послаблення оперативно-профілактичної роботи з переміщенням сил та засобів на інші лінії правоохоронної діяльності.

Обираючи місце незаконного видобутку бурштину, злочинці зважають на такі фактори:

– розташування ділянки у місцях, куди складно добратися контролюючим органам (ліси, посадки, болотяні місцевості);

– залягання бурштину на незначній глибині (на Рівненщині, зокрема, бурштин залягає в піщаних і піщано-глинистих ґрунтах на глибині до 15 м);

– у легкодоступних для видобування умовах, поширених далеко за межами розвіданих родовищ і наданих у користування ділянок;

– перевага надається ділянкам, розвіданим геологами[290].

Власною специфікою механізму злочинної поведінки характеризується і *незаконний видобуток вугілля*. Аналіз судової практики дозволяє стверджувати, що в більшості випадків (55 %) вугілля видобувається відкритим способом, який передбачає первинну підготовку котловану з подальшим відкриттям вугленосного пласту, вилученням звідти вугілля, його відвантаження, транспортування до місць тимчасового зберігання й реалізації. Розміри котлованів – різні: від 150х50х20 м й до дрібніших – 20х10х6 м.

Для підготовки котлованів відносно великих розмірів використовується землерийна техніка. Як правило спарена: один (рідше – два) екскаватор, який дістає на поверхню шари ґрунту та бульдозер, що їх відсуває. Для виконання цих робіт техніка здебільшого винаймається (орендується). Орендарі та наймані працівники вводяться в оману щодо наявності правових підстав, цілей діяльності.

[290] Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. № 2. С. 279.

Дещо рідше (45 %) вугілля видобувається камерним способом – через організацію так званих «копанок» – штолень, розміром приблизно 1,5х1 м. Зазвичай такий видобуток здійснюється невеликими групам осіб (до 5) з використанням ручних механічних засобів (кирок, молотів, лопат), іноді – відбійних молотків. Проте приблизно у 5 % випадків незаконне видобування вугілля з копанок забезпечується розгалуженою системою управління, складною, схожою на легальну організацією праці, з інструктажами, різними формами контролю, в тому числі й за ефективністю праці, дотриманням внутрішнього (неформального, фактично встановленого) розпорядку дня і т.д.

Так, з метою незаконного видобування корисних копалин на території Луганської області, за невстановлених в ході досудового розслідування обставин, гр-н Р. придбав техніку та обладнання, а саме: шахтну лебідку марки «ЛВ-25», вагонетку для підйому видобутого вугілля, компресор марки «ПК», електропускач марки «ПВИ» для подачі повітря для роботи відбійними молотками, навантажувач ХТЗ-156, які перевіз на місце видобування корисних копалин – на ділянку місцевості, розташовану в 1,5 км від с. Христофорівка, Антрацитівського району, Луганської області. Крім того, за допомогою невстановлених у ході розслідування осіб побудував споруди різного роду підсобних приміщень для зберігання устаткування і лазні. З метою підвищення ефективності видобутку корисних копалин, здійснення організаційно-розпорядчих функцій, гр-н Р. залучив до незаконного видобутку вугілля гр-на К., який за його дорученням виконував координацію робіт та здійснював керівництво найманими працівниками щодо дотримання технологій видобутку корисних копалин, контролював хід виконання робіт, раціональне використання робочого часу та дотримання дисципліни працівниками[291].

Ці обставини свідчить про те, що організаторами та безпосередніми виконавцями такого роду злочинів є особи з досвідом роботи на законному видобутку вугілля, легальних шахтах, але звільнені з тих чи інших причин (закриття шахт, скорочення штату тощо). Цілком зрозуміло, що саме ця категорія осіб повинна стати пріоритетним об'єктом профілактичного супроводження

[291] Вирок Антрацитівського міськрайонного суду Луганської області. Справа № 407/6029/13-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/35764250 (дата звернення : 06.12.2018).

в контексті індивідуального запобігання злочинам, передбаченим ч. 2 ст. 240 КК України.

Для незаконного видобування вугілля до 2014 р., також як і для видобутку бурштину-сирцю, був характерний механізм кримінально-промислової діяльності. Однак від часу тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей – основних місць концентрації незаконного видобування вугілля – відмічається суттєве зниження інтенсивності кримінальних промислів та переважання епізодичних форм кримінальних практик.

Незаконний видобуток піщано-гравійної суміші, піску формувального та каменю-пісковику здійснюється відкритим способом, шляхом спареного використанням екскаватора та вантажного автомобіля (у 65 % випадків – 1 автомобіля, у 37 % – 2, у 3 % – 3), як правило (84 %) вдень, у період часу з 06 год. 00 хв. до 16 год. 00 хв. Вантажні автомобілі у 75 %, а екскаватори у 90 % випадків орендуються (за угодою надання послуг з виконання робіт транспортування, відвантаження) за домовленістю виконати роботи, щодо легальності яких злочинець вводить орендодавця (виконавця робіт) в оману. У 25 % – злочинці використовують власні вантажні автомобілі або за домовленістю зі знайомими, родичами, а екскаватори, відповідно, – у 10 %.

Здебільшого забір піщано-гравійної суміші здійснюється з мілководдя водоймищ, узбережжя річок. У 87 % – на ділянках, прилеглих до населених пунктів, на відстані 1–5 км від них. У 13 % – в межах населених пунктів. Наприклад, 16.09.2014 р. в період часу з 12-ї години по 13-ту годину на земельній ділянці водного фонду в руслі р. Тересва з правого боку за течією, на відстані близько 150 метрів від вул. Залізнична в с. Калини Тячівського району та 40 метрів від урізу води ріки Тересва гр-н. О. здійснив незаконне видобування піщано-гравійної сировини навантажувачем марки «АТЕК 881», яким завантажив чотири метри кубічні піщано-гравійної суміші на належний йому вантажний автомобіль марки «ЗИЛ-131» та один метр кубічний піщано-гравійної суміші на інший вантажний автомобіль марки«ЗИЛ-131», під керуванням гр-на М.[292]

Інший приклад: 21.03.2015 р. близько 7 год., гр-н В., керуючи вантажним автомобілем марки «МАЗ-5549», який пе-

[292] Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області. Справа № 307/3960/14-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/41790396 (дата звернення : 09.01.2018).

ребував у його законному володінні, та обвинувачений гр-н Л., який управляв екскаватором марки «ЕО-3322», що належить його дружині, заїхали на берег р. Чечва, неподалік с. Брошнів Рожнятівського району Івано-Франківської області. Тут гр-н Л зазначеним екскаватором завантажив на кузов автомобіля, який був обладнаний спеціальною сіткою для відділення гравію від каменю, 2 куб. м. піщано-гравійної суміші, в якій кількість гравію становила 81,7 %[293].

Пісок-формувальний, камінь-пісковик, а також туф у 95 % випадків видобуваються із вже розроблених кар'єрів (у кожному другому випадку – із законсервованих кар'єрів, легальні роботи на яких з різних причин (закінчення терміну дії спеціального дозволу, виробка основних запасів і т.п.) припинені), за межами населених пунктів. Ще у 5 % – поза кар'єрами, у місцях виходу корисних копалин на поверхню.

Незаконний видобуток піщано-гравійної суміші, піску формувального, а також каменю-пісковику приблизно у 60 % вчиняється виключно епізодично (кількість епізодів – 2–3), здебільшого для задоволення злочинцем власних потреб у будівництві. Втім, у 40 % такий видобуток здійснюється у комерційних цілях, з метою отримання прибутку від подальшого продажу. Злочинна діяльність в таких випадках може тривати роками, кількість епізодів залежить від місцевого попиту. Але в цьому випадку для неї не характерний кримінально-промисловий механізм, корупційні зв'язки, як правило, відсутні, а незаконний видобуток здійснюється на фоні слабкого контролю з боку природоохоронних органів, Національної поліції[294].

Безпосередня кримінальна поведінка щодо незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини (ст. 298 КК України) в частині злочинного користування надрами відрізняється від попередньо описаної тим, що цей різновид кри-

---

[293] Вирок Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області. Справа № 350/699/15-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/53475539 (дата звернення : 09.01.2018).

[294] Максіменцев М. Г. Особливості механізму злочинного видобування окремих видів корисних копалин в Україні (кримінологічний аспект). Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 7-8 квітня 2017 р. К.: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 82-85.

мінальних практик не є типовим для маргінальної категорії осіб, які прагнуть збагатитися. Незаконні розкопки, пошукові роботи на об'єктах археологічної спадщини – копітка праця, яка здебільшого провадиться далеко за межами населених пунктів, потребує певного рівня знань та навичок, специфічного технічного оснащення. Тож, вочевидь, цей злочин є непростим з організаційної точки зору, а його вчинення не дає жодних більш-менш надійних гарантій заробітку. Саме тому прийняття рішення про вчинення злочину, передбаченого ст. 298 КК України, відбувається не під впливом інших осіб, опозиційно-рольової мотивації, а постає процесом в цілому зваженим, узгодженим з ціннісними орієнтаціями та соціально-рольовими позиціями особи; боротьби мотивів не спостерігається.

Як засвідчили зібрані нами експертні оцінки серед професійних легальних археологів, а також результати анонімного опитування окремих осіб, які практикують нелегальні пошукові роботи, типовою діяльнісною установкою «чорного археолога» є впевненість у суспільній корисності їх діяльності, неадекватності законодавчих заборон. В процесі неформалізованого інтерв'ювання респондентами неодноразово висловлювалась думка про те, що хоча така діяльність і заборонена законом, зумовлена здебільшого корисливими спонуками, тим не менш саме вона надає змогу відкрити раніше невідомі артефакти, доповнити історичну панораму життя на окремих територіях тощо. Також вказувалося, що обсяги нелегально видобутих артефактів на порядок вищі за ті, що формуються внаслідок легальних археологічних експедицій.

Подібна диспозиція практично виключає можливість внутрішнього морально-імперативного опору особистості в процесі прийняття рішення про вчинення злочину. Останнє є особистісно безконфліктним, в низці випадків не афіліюється з соціальною роллю, розглядається злочинцем як хобі, додаткове джерело доходу чи поповнення власної колекції старожитностей. І це є однією з істотних відмінностей аналізованого виду кримінальних практик: будучи в більшості своїй мотивованими корисливими спонуками, вони не постають основним, чи хоча б істотним джерелом доходу для «чорних археологів».

Виключення становить лише діяльність так званих професіоналів (див. п. 2.3 цієї роботи). Для них характерна ґрунтовна підготовка, планування пошукових робіт, розкопок за моделлю

археологічної експедиції. Остання передбачає, передусім, інформаційно-наукове забезпечення (доступ до архівних даних, результатів досліджень, аналітичних довідок за результати польових робіт, в тому числі й не завершених), високотехнічне й технологічне оснащення, предикатну комунікацію із замовником «послуг», точне визначення предметів пошуку, їх вартості, способу подальшого збуту, в тому числі й з використанням контрабандних каналів.

Для здійснення пошукових робіт використовуються металошукачі, побутові лопати, металеві ломи, будівельні та побутові щітки. Проникнення до середини курганів здійснюється шляхом зняття ґрунтового покриву, віднайдення місця входу або (що частіше) – пробивання перекриття з вершини кургану. Так само через зняття шарів ґрунту (найчастіше – саперними лопатками) здійснюється пошук інших об'єктів, артефактів на територіях городищ, некрополях, стоянках тощо.

Загалом механізм прийняття та реалізації рішення про проведення незаконних археологічних розвідок, розкопок на об'єктах археологічної спадщини відрізняється від незаконного видобування корисних копалин значно меншим ступенем організованості групових кримінальних практик, відсутністю кримінально-промислового характеру. Також не характерним є застосування моторизованих технічних пристроїв, транспортних засобів як знаряддя і засобів злочину. Втім, так само як і за незаконним видобуванням бурштину, діяльність «чорних археологів» істотно залежить від погодних умов. Мінусові позначки температури повітря істотно ускладнюють можливості проведення розкопок, хоча й не виключають їх повністю. Зокрема, в зимовий період незаконні пошукові роботи не припиняються на вже розвіданих археологічних об'єктах.

Прийняттям рішення про вчинення злочину та його реалізацією механізм індивідуальної злочинної поведінки не вичерпується. Діалектичне розуміння процесу кримінальної активності як специфічної форми комбінації, взаємодії, руху соціальної (особистісної, інформаційної) і кісної (фізичної) матерії диктує необхідність визнання наявності своєрідного діяльнісної інерції, траєкторії розвитку якої є логічним продовженням злочину. Оскільки останній, як предметна діяльність, з об'єктивною необхідністю взаємодії з іншими видами предметної діяльності (як з боку злочинця, так і інших осіб), остільки ж посткримінальна інерція, *посткримінальна поведінка*, виявляє своє кримінологічне значен-

ня. Її аналіз дозволяє встановити як чинники детермінації кримінального надрокористування, дія яких передбачається особою на стадії прийняття рішення про вчинення злочину, включається до загального його плану, а тому й в значній мірі програмує його, так і фактори подальшої криміналізації особистості, що на масовому рівні аналізу постають як одні з факторів самодетермінації злочинності.

Варто бути свідомим того, що механізм посткримінальної поведінки для різних варіацій механізму злочинної поведінки у сфері надрокористування є неоднаковим. У зв'язку з цим варто розмежовувати, по-перше, фазу збуту корисних копалин в механізмі епізодичних злочинів та кримінальних промислів та, по-друге, формування та дію механізмів психологічного самозахисту злочинців.

Первинний (перший у досвіді особи) збут незаконно видобутого бурштину-сирцю на посткримінальному етапі епізодичної злочинної поведінки у 70 % випадків здійснюється через не перевірені канали, використовуючи відповідні оголошення у засобах масової інформації та комунікації. Здійснений нами протягом 2015–2018 рр. моніторинг інформаційних інтернет-ресурів на предмет наявності і динаміки оголошень про купівлю бурштину-сирцю засвідчив більш ніж дворазове збільшення кількості таких оголошень за означений період. Вони розміщуються на спеціалізованих сайтах оголошень, а також у соціальних мережах.

Збут же бурштину-сирцю старателями на кримінальних промислах здійснюється організовано, на фільтраційних пунктах ділянок видобування з одночасним розрахунком за видобуту корисну копалину. В подальшому цей бурштин в певній своїй частині одразу перепродається оптовим перекупникам (з числа не місцевих осіб), постійну комунікацію з якими підтримують вже не старателі, а контролери та модератори середньої ланки в структурі організованих злочинних угруповань, що спеціалізуються на незаконному видобуванню бурштину. Окрема частина бурштину-сирцю (як правило – каміння вагою від 300 г і вище, які розглядаються як штучний товар, сленгова назва «під шар») відправляється на підпільні шліфувальні цехи, в яких шляхом відповідної обробки досягається підвищення вихідної вартості.

Надалі майже весь незаконно видобутий в Україні бурштин стає предметом «контрабанди» – переміщується через митний кордон з порушенням митних правил. Відтак, підвищення

ефективності протидії таким порушенням може стати ефективних заходом і для запобігання незаконного видобування бурштину.

Щодо незаконно видобутого вугілля, також як і бурштину, тривале зберігання не здійснюється. Після фази транспортування до тимчасових сховищ (у 55 % – території приватних підприємств, 30 % – приватних домоволодінь, 15 % – відкритих не охоронюваних ділянок територій) здебільшого продають по приватних домогосподарствах. Водночас, до 2014 р. – близько 50 %, а після 2014 р. – приблизно 5 % незаконно видобутого вугілля продається по заниженим цінам на легально функціонуючі гірничі підприємства вугільнодобувної промисловості. В подальшому власно видобуте вугілля змішується із незаконно придбаним та реалізується.

Незаконно видобута вода як корисна копалина загальнодержавного значення в подальшому здебільшого реалізується як питна вода для задоволення відповідних потреб населення. Приблизно у 60 % випадків така вода потрапляє до водоносних мереж населених пунктів, окремих районів чи об'єктів. У 30 % – відбувається бутелювання: вода фасується у пластикову та/або скляну тару з підробленим найменуванням, маркуванням, ідентичним до найбільш поширених торгівельних марок у відповідній сфері господарської діяльності.

У 10 % випадків незаконно видобута з надр вода використовується для задоволення виробничих потреб, тобто як сировина для виробництва іншої продукції. Так, наприклад, гр-н К., будучи директором ТзОВ «Галицька кераміка», наділений організаційно-розпорядчими повноваженнями на цегельному заводі, який знаходиться в с. Мединя Галицького району Івано-Франківської області, без отримання спеціального дозволу з 12.11.2008 р. по жовтень 2009 р. за допомогою електричного насосу видобував корисні копалини загальнодержавного значення – прісну воду зі свердловини глибиною 46 м, яка розташована на території вказаного заводу. Видобуту воду використовував для виробничих потреб, як сировину для виготовлення цегли[295].

Діяльність щодо збуту відповідних предметів властива також і для посткримінальної поведінки «чорних археологів». Незаконно здобуті артефакти надходять як до приватних колекцій в

[295] Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 1-91/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/50101664 (дата звернення : 06.12.2018).

Україні, так і переправляються закордон. Способи переправлення різні: дрібні предмети (окремі монети, прикраси, предмети культу і т.п.) здебільшого (у 95 % випадків) надсилаються через відділення ДП «Укрпошта», користуючись слабкістю контролю, в тому числі й за вмістом зарубіжних відправлень. Рідше злочинці використовують приватні підприємства зв'язку через значно більш високі тарифи пересилання. Більш об'ємні предмети давнини, артефакти переправляються автомобільним (75 %) та залізничним (25 %) транспортом, з відповідним маскуванням як елементом укриття від митного контролю.

Таким чином, незаконно видобуті корисні копалини, а так само й артефакти на етапі посткримінальної поведінки в абсолютній більшості випадків підлягають збуту. В цьому контексті успішність первинного збуту є вагомою частиною позитивно-кримінального досвіду у структурі особистості злочинця, сприяє закріпленню раціонально-діяльнісної установки корисливо-експлуататорської спрямованості щодо об'єктів довкілля. Остання є важливим елементом механізму психологічного самозахисту. Принагідно зауважимо, що про дію такого механізму здебільшого доцільно вести мову саме у випадках першого досвіду злочинної поведінки у особи, за якого виникає приватно-публічний конфлікт. Останній, у реакції з дією моральних імперативів особистості здатен по-різному впливати на зміни в її характеристиках, на мотивацію подальшої діяльності.

А. І. Долгова в цьому контексті звертає увагу на те, що в процесі посткримінальної поведінки особи схильні до формування захисних мотивів, які можуть істотно відрізнятися від спонукальних, характерних для першого етапу механізму злочину. В низці випадків захисні мотиви генеруються неусвідомлено, при чому сама особа починає вірити в те, що керувалася прагненнями, які можуть бути виправданими[296]. Визнаючи в цілому викладену позицію слушною та обґрунтованою, все ж вважаємо за доцільне внести до неї деякі корективи. Справа в тому, що навряд чи можливо віднести *результати* психічної активності особи щодо власного самовиправдання до категорії мотивів. Йдеться радше про мотивування діяльності, а не про її мотив чи мотивацію.

[296] Криминология : Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Изд-во НОРМА, 2002. С. 64.

Мотивування, на відміну від мотиву, прямо, безпосередньо впливає не на діяльність, а на її оцінку, раціональне пояснення причин. Але раціональність суджень тут постає лише як наслідок. У своїй же ґенезі мотивування цілком може сягати пластів підсвідомого: травматичного досвіду, комплексів, неусвідомлених потреб тощо. Так, А. Р. Ратінов та Г. Х. Єфремова на підставі розлогого емпіричного дослідження дійшли обґрунтованих висновків щодо поширеності саме підсвідомих закономірностей захисного мотивування. На думку вчених, ведучи мову про психічні механізми самозахисту, мається на увазі не тільки усвідомлений пошук способів реабілітації себе і своїх вчинків (що також має місце), скільки несвідомі тенденції, що формують викривлене бачення дійсності[297].

Також варто акцентувати увагу на тому, що пошуки раціонального пояснення причин злочину можуть бути як реакцією комунікації з іншими особами, які очікують на відповідне обґрунтування поведінки злочинця, так і реакцією на внутрішньоособистісний конфлікт. В низці випадків зазначені реакції не виключають, а взаємодоповнюють один одного, формуючи єдину квазіістинну, суб'єктивно прийнятну позицію щодо вчиненого. Хоча справедливості заради і варто визнати, що мотивування як результат дії механізмів психологічного самозахисту є активним мотивотвірним чинником. Найбільш поширеним варіантом виправдувального мотивування, в тому числі при вчиненні злочинів у сфері надрокористування, *є формування комплексу жертви*. Злочинець постфактум асоціює себе із жертвою ситуації, яка склалася на момент прийняття рішення про вчинення злочину та практичну безальтернативність останнього. Підкріплюється система аргументації такого мотивування посиланням на скрутне матеріальне становище, на значну корумпованість органів державної влади, слабкий соціальний захист вразливих верств населення.

Суб'єктивне переживання неспівпадіння особистих та суспільних нормативів, – переконливо доводив В. М. Кудрявцев, – проявляється через внутрішню напругу; зняти його допомагають

[297] Ефремова Г. Х., Ратинов А. Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения. *Личность преступника как объект криминологического исследования* : Сб. науч. труд. М. : Издво Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. С. 62.

механізми самовиправдання та захисту[298]. Відповідальність за вчинення злочину більшою частиною покладається на інших осіб або на зовнішні обставини; коли ж вона визнається, то суб'єкт вдається до різних – усвідомлених чи неусвідомлених – прийомів, пов'язаних з такими психологічними процесами, як витіснення зі свідомості небажаних елементів своєї поведінки, своєрідна їх «раціоналізація» і проекція на інших осіб зі свого ж оточення[299].

Подібні логічні зв'язки на фоні нігілістичного ставлення до права зміцнюють виправдувально-жертовну позицію злочинця та водночас формують потужне підґрунтя, психологічну готовність для наступного циклу аналогічної злочинної поведінки. Але в ньому вже рішення про вчинення злочину приймається набагато більш швидко, за «згорнутим» сценарієм: дається взнаки і досвід, і *захисна мотивація*, адже злочинець постає «жертвою» зовнішнього легалістського середовища. І це принципово важливий момент: яким би не був мотив першого злочину, криміногенно-позитивний процес посткримінальної поведінки трансформує його, якщо не виключно у мотив соціальної безпеки, то у полімотивований комплекс, в якому прагнення до безпечного соціального становища є домінуючим. Воно ж виявляється базовим криміногенним началом в незалежності від зовнішніх обставин, навіть тоді, коли первинні об'єктивні стимули припинили існування.

Описаний механізм формування й дії посткримінального *виправдувально-жертовного мотивування* й захисних мотивів властивий для переважної більшості злочинців у сфері надрокористування. Не потребує додаткової аргументації теза про те, що тенденції маргіналізації населення мають сильну кореляцію з тенденціями поширення й загострення правового та екологічного нігілізму. Феномен же злочинності у сфері надрокористування відтворюється на перетині вказаних тенденції та багато в чому, як засвідчив здійснений нами у попередньому розділі цієї роботи аналіз особи злочинця, ними визначається, детермінується.

Цей висновок підтверджується і результатами контент-аналізу матеріалів кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів, передбачених ст. 240 КК України, а також відповідних обвинувальних вироків. У 74 % випадків обвинувачені визнають

---

[298] Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрид. лит., 1989. С. 197.

[299] Там само. С. 197–198.

себе винними повністю (з них – щире каяття висловлюють близько 81 %). 23 % визнає себе винними частково, а 3 % – винними себе взагалі не визнають. Виходячи з факту доведеності вини, останні дві позиції (тобто 26 %) однозначно свідчать про дію захисних механізмів самовиправдання. До цього сукупного відсотку варто додати ще: 1) 14 % (19 % від 74 % за першою категорією) тих, хто вину визнав, втім не висловив щирого каяття; 2) близько 44 % (60 % від 81 % за першою категорією) – тих, хто висловив щире каяття в контексті раціонального вибору – констатація обставини, що пом'якшує покарання, без дійсних морально-психологічних переживань, самодокору. Відтак, приблизно для 84–85 % з тих, хто вчинив незаконне видобування корисних копалин і був викритий, властивим є психологічний захист через самовиправдання.

Звісно, що виправдувально-жертовне мотивування, хоча і є домінуючим в структурі механізмів психологічного самозахисту злочинців-надрокористувачів, тим не менш – не виключним. Зокрема, воно не є властивим для нігілістичного (легковажно-безвідповідального) та інфантильно-безвідповідального типів злочинців у сфері надрокористування. У своїй більшості – це службові особи, які через бажання уникнення додаткового службового навантаження, рідше – через незнання допускають незаконне видобування корисних копалин (здебільшого – підземної прісної води) без спеціального дозволу, із простроченням його дії. Для таких осіб, як свідчать результати контент-аналізу вироків та матеріалів кримінальних проваджень, властивий механізми самозахисту за типом заперечення підстав для відповідальності. Для цих осіб в більшій мірі, аніж для інших категорій злочинців досліджуваної категорії, притаманне повне (10 %) або часткове (32 %) невизнання своєї вини; відповідальність за правопорушення покладають на інших осіб.

Так, наприклад, гр-ка В., будучи службовою особою – директором ДП «СГРЕС» ПАТ «Укрпрофоздоровниця», не маючи спеціального дозволу на користування надрами, акту про надання гірничого відводу, в період з 01.01.2012 р. по 01.04.2012 р. організувала роботу підприємства з незаконного видобутку корисних копалин загальнодержавного значення – мінеральних вод (хлордвонатрієвих розсолів) зі свердловин №№ 3605,3607, які знаходяться в межах території регіонального ландшафтного парку «Слов'янський курорт», розташованого на території м.

Слов'янська. Обвинувачена у судовому засіданні свою провину у вчинені злочину, передбаченого ч.3 ст. 240 КК України, не визнала та пояснила, що їх підприємство зверталося до державної екологічної служби відносно отримання спеціального дозволу на користування надрами у 2010 р., однак відповіді в передбачений законодавством десятиденний строк підприємством отримано не було. У 2012 році підприємство зверталося до Міністерства екології, однак відмова у видачі була надіслана лише у квітні 2013 р. Тому вважає, що несвоєчасно надані відповіді уповноважених органів надали право підприємству здійснювати користування надрами[300]. Таким чином, обвинувачена фактично переклала вину за злочинне видобування корисних копалин на службових осіб органів державної влади, які допустили адміністративні проступки – порушення порядку роботи зі зверненнями громадян.

Аналогічне мотивування захисної позиції характерне й для більшої частини «чорних археологів». Як нами вже зазначалося, їм властива впевненість у соціальній корисності свої діяльності. Ця аргументація підкріплюється посиланням на низькі обсяги археолого-пошукових робіт, що організуються та фінансуються державою і на втрати для культури від такої «бездіяльності». Відсутність же репрезентативної вибірки з числа засуджених осіб за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших робіт на об'єкті археологічної спадщини не дають підстави для більш розгорнутої характеристики механізмів самозахисту вказаної категорії злочинців.

В цьому контексті варто вказати і на те, що посткримінальна поведінка злочинців, які зайняті на кримінально-промисловому видобуванні корисних копалин (зокрема, бурштину-сирцю) також не вирізняється формуванням виправдувально-жертовної позиції (принаймні у як самостійної), що властиво для раннього кримінального досвіду. Тривала злочинна діяльність конструює стійку опозицію до державно-правових інституцій, яка, підкріплена станами асоціації із жертвою зовнішніх обставин, трансформується у активно звинувачувальну позицію, критику несправедливого соціального управління і адекватну, цілком відповідну такому станові поведінку злочинця. Подібний зміст

[300] Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 243/9499/13-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/41660471 (дата звернення : 08.01.2019).

мотивувального процесу в кримінології зазвичай пов'язується з комплексною психологічно-захисною позицією «засудження тих, хто засуджує». При чому вона досить щільно вмонтовується в структури спрямованості особистості, істотно деформуючи останню до кримінологічних типів злісного й особливо злісного злочинця[301].

Цілком зрозуміло, що запобігання вчиненню злочинів з боку таких осіб – надскладне завдання, виконання якого можливе лише у довготривалій перспективі і виключно на засадах ліберальної кримінально-превентивної стратегії. Розробка її компонентів, в тому числі у проекції на цілі і задачі протидії злочинності у сфері надрокористування, серед іншого передбачає оперування інформацією про систему факторів зовнішнього середовища в механізмі індивідуальної злочинної поведінки. Їх врахування – вимога комплексності та повноти дослідження і відповідної кримінологічної практики.

3.3. Фактори зовнішнього середовища в механізмі злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні

Зовнішнє середовище – категорія масштабна. До неї можна включити абсолютні всі соціальні та природничі фактори, що формуються поза особою злочинця. Макро- та мезосоціальні, природничі чинники зазвичай досліджуються в частині проблем детермінації злочинності. В контексті ж вивчення механізму індивідуальної злочинної поведінки об'єктом пізнання постають мікросоціальні фактори. Останні в кримінологічній доктрині прийнято групувати у два гносеологічно та праксеологічно автономні блоки: умови мікросоціальних груп та криміногенна ситуація.

Врахування діяльнісної природи як злочинності загалом, так і окремого акту злочину, а також того відомого в психологічній доктрині положення, згідно з яким провідні риси особистості формуються в процесі діяльності в малих соціальних групах, спонукає до залучення в орбіту кримінологічного наукового пошуку перш за все особливих конфігурацій вказаних груп. Саме в них

[301] Максіменцев М.Г. Посткримінальна поведінка в механізмі окремого злочину у сфері надрокористування в Україні: кримінологічний аналіз. *Порівняльне аналітичне право.* 2019. № 2. С. 107-113.

конструюються найбільш значущі для особи моделі соціальних ролей. Тому з одного боку вказані групи виступають для особи засобом задоволення власних потреб через інтеріоризацію ролей, рольову самореалізацію (реалізацію потреб в самоактуалізації, приналежності, повазі тощо). З іншого ж – мікросоціальні групи, моделюючи відповідні ролі та комунікуючи з особою, висувають адресовану їй систему очікувань.

Очікування є в цілому індиферентними правовим нормам (звісно, за виключенням кримінально-субкультурних ролей та відповідних їм очікувань, що генеруються кримінальним середовищем). Криміногенні властивості вони набувають виключно у поєднанні, взаємодії з особистісним та конкретно ситуативним чинниками, які в усталених формах своєї комбінаторики визначає образ життя.

Образ життя людини, слушно зауважував В. М. Кудрявцев, формує основні риси його життєвої позиції, зумовлює й об'єктивні умови його існування. Саме тут проявляються соціальні позиції (статуси, ролі), конкретні інтереси та можливості людей. В залежності від образу життя суб'єкта різні джерела соціальної інформації, істотні для формування нормативної установки та відповідної поведінки, можуть нести як позитивну, так і негативну інформацію. При цьому життєві обставини неоднорідні, їх зміст суперечливий. Девіантогенні обставини в образі життя можуть негативно впливати на його поведінку щонайменше за чотирма напрямами: а) бути джерелом конфліктів; б) викликати відхилення від схвалюваних суспільством моральних та правових цінностей; в) послабити соціальний контроль; г) ускладнити реалізації тих законних можливостей, які відповідають інтересам суб'єкта[302].

Дійсно, образ життя, який так чи інакше, але здебільшого виникає, існує, видозмінюється у мікросоціальному середовищі, багато в чому визначає девіантогенні, в тому числі й криміногенні траєкторії життєдіяльності людини. Разом з тим, не варто й перебільшувати значення і роль мікросоціального, як і будь-якого іншого середовища в ґенезі злочину. Великий мислитель Ф. М. Достоєвський влучно з цього приводу підкреслював (мовою оригіналу): «Делая человека ответственным, христианство тем самым признаёт и свободу его. Делая же человека зависящим от

[302] Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрид. лит., 1989. С. 142.

каждой ошибки в устройстве общественном, учение о среде доводит человека до совершенной безразличности, до совершенного освобождения от всякого нравственного личного долга, от всякой самостоятельности, доводит до мерзейшего рабства, какое только можно вообразить… Итак есть только подлое устройство среды, а преступлений нет вовсе»[303]. Не слід гіперболізувати, але так само і не можна применшувати – справедливо наголошує О. М. Литвинов – значення об'єктивних умов, що визначають людську поведінку, адже вони перебувають у постійній взаємодії з психологією, світоглядом та інтересами індивіда[304].

Тож методологічно важливим для цієї частини нашого дослідження представляється положення про системну амбівалентність зовнішнього середовища, яка з одного боку впливає на особистість, а з іншого – піддається зворотному від кожного з її учасників. Тому оцінюючи роль факторів мікросоціального середовища в механізмі злочинного надрокористування, слід зберігати паритет об'єктивного й суб'єктивного в діалектичному розвитку кримінальної активності як частини функціонування того самого середовища, що втілюється у послідовно-рольовій мотивації злочинця, а в низці випадків – як реакції на нього, опозиційно-рольової контракції.

Виходячи з цього, а також ґрунтуючись на результатах контент-аналізу матеріалів кримінальних справ і проваджень про злочини, передбачені ст. 240 КК України, експертні оцінки працівників поліції та прокуратури, можливо виділити декілька груп обумовлюючих злочинну поведінку факторів зовнішнього середовища, що формується в малих соціальних групах.

*1. **Конфлікти в сім'ї***, криміногенно детермінуюча роль яких вельми варіативна та залежить як від їх причин, предмету, так і від особистісних якостей особи злочинця. Водночас, в етіології приблизно кожного четвертого (24,5 %) випадку незаконного видобування корисних копалин присутній факт тривалих сімейних конфліктів різного характеру. При тому важливо зауважити, що навряд чи є достатньо підстав для ідентифікації з деяких специфічних типів сімейних конфліктів, що зумовлюють виключно зло-

[303] Достоевский Ф. М. Слезинка ребёнка. Дневник писателя. М. : АСТ, 2015. С. 26, 30.

[304] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 97.

чинну поведінку у сфері надрокористування. Таких в природі не існує. Але типовими виявляються окремі конфігурації конфліктних ситуацій для багатьох випадків девіантної поведінки корисливого спрямування, до числа яких в переважній більшості відноситься і досліджувана нами категорія злочинів.

1) активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю депривації, за якої до особи злочинця висуваються очікування-вимоги, що є чинниками психологічного пригнічення в умовах депривації базових матеріальних потреб, незабезпеченості членів сім'ї умовами, стандартами якості життя, які тривалий час існували. Такі умови на відносно масовому рівні виникають, як правило, в періоди економічних криз загальнодержавного, глобального характеру, а також при форс-мажорних обставинах індивідуального характеру (звільнення з роботи і тривала неможливість працевлаштуватися, знищення майна пожежею, тяжка хвороба члена сім'ї і т.п.).

Так, зокрема, згідно з результатами вивчених нами матеріалів кримінальних справ та проваджень (зокрема, протоколів допитів підозрюваних, обвинувачених, в окремих випадках й свідків з числа членів сім'ї) на наявність індивідуальних таких форс-мажорних обставин вказало близько 16 % осіб, які вчинили незаконне видобування корисних копалин та мали конфлікти в сім'ї. Ще біля 22 % мотивували свою злочинну поведінку тривалою неможливістю задоволення мінімальних потреб у їжі, лікуванні, оплати навчання дітей, утримання сім'ї загалом.

Таким чином, приблизно кожному третьому (38 %) випадку вчинення незаконного видобування корисних копалин передували актуалізовані запити на активну діяльність особи злочинця щодо забезпечення базових матеріальних потреб родини, які у легальний спосіб суб'єкт виявляється не здатним задовольнити. Пропонована їй мікросоціальна роль постає чинником внутрішньоособистісного конфлікту, який нерідко виливається у міжособистісні конфронтації (як безпосередньо пов'язані зі скрутним матеріальним становищем, так і супутні – на фоні побутової роздратованості, пияцтва тощо) між членами родини. Також зауважимо, що подібні мікросоціальні умови не властиві для механізму вчинення злочинів, передбачених ст. 298 КК України;

2) активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю фрустрації має місце у тих випадках, коли особа – не самореалізована як голова сім'ї. При цьому сім'я і окремі її члени не перебу-

вають у стані депривації, незадоволеності базових, мінімальних матеріальних потреб. Втім, чоловіка не задовольняє таке становище. Але прагнення наділити сім'ю більшими символами соціальної безпеки та благополуччя в конкретних умовах не можуть бути реалізовані суб'єктом у соціально прийнятний спосіб. Тож за відповідних компонентів криміногенної ситуації особа приймає рішення про долучення до практик незаконного видобування корисних копалин.

За результатами нашого дослідження, такі умови спостерігається у більшості (57 %) сімейних конфліктів, що передували прийняттю та реалізації особою рішення про вчинення незаконного видобування корисних копалин;

3) *активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю емансипації* (3 %) розгортається здебільшого за провідної участі молодої людини (16–35 років), яка проживає разом з батьками у сільській місцевості, є не працевлаштованою, у побуті – дезорганізованою, не бере участі у соціально (сімейно) корисній праці, підтримання господарства, зловживає алкогольними напоями. Маргінальний образ життя детермінує конфлікти з батьками, які спонукають особу до пошуку джерел заробітку, докоряють аморальним способом життєдіяльності. Часто батьки (чи один з них) є пенсіонерами та об'єктивно не здатні забезпечити потреби сім'ї на скромні можливості пенсії. В таких умовах прийняття молодою людиною рішення про вчинення злочину у сфері надрокористування постає не стільки прагненням дійсного, системного покращення матеріального благополуччя сім'ї, скільки демонстрації власної соціально-рольової спроможності, «дорослості», самоактуалізації.

Ще одним проявом вказаної моделі сімейного конфлікту є втягення неповнолітнього у незаконне видобування корисних копалин. На дитину, яка перебуває у сімейно неблагополучній обстановці (один чи обоє батьків не працюють, зловживають алкогольними напоями, мають кримінальний, тюремний досвід і т.п.), лягає тягар власного, а в низці випадків й групового матеріального забезпечення. Відомо, що діти в таких сім'ях вимушено дорослішають швидше. Пристаючи до пропозиції включитись у кримінальні промисли, неповнолітній заявляє про себе як про особистість, що заслуговує на повагу в силу зайняття «дорослим» видом діяльності; вона стає в опозицію до правопорядку, до закону, вона маніфестує оточуючим і, перш за все, своїй сім'ї про

спроможність самостійної життєдіяльності. І хоча таких випадків, на щастя, одиниці, тим не менш ступінь їх аморальності не дозволяє статистично відсторонитися від них;

4) пасивно-криміногенний сімейний конфлікт (2 %) має місце в умовах психологічного домінування особи злочинця (у 100 % випадків – чоловіка) у власній сім'ї. В таких сім'ях (в них нерідко проявляється домашнє насильство) жінка перебуває у вразливому, підкореному стані, не має фактичної можливості вести діалог на паритетних началах із чоловіком. Останній характеризується деспотизмом, монологічною свідомістю. Відсутність постійного діалогу в значній мірі елімінує регулюючу, стимулюючу функцію сімейних відносин, що згідно градації девіантогенних напрямів організації образу життя, запропонованої В. М. Кудрявцевим, можливо віднести до прояву послаблення соціального контролю. В таких умовах злочинець лише номінально э сімейним, одруженим, має на утриманні неповнолітніх дітей. Реально ж ці обставини не є сенсоутворюючими, не продукують неформальних регуляторів поведінки, не створюють систем дієвих очікувань, статусів особи злочинця.

2. Антисуспільні моделі поведінки членів сім'ї. А. П. Закалюк слушно зауважував, що криміногенними є такі умови життя в сім'ї, які характеризуються відтворенням викривленого уявлення про матеріальний добробут, його гіпертрофовані розміри, якість, потреби, особливо про способи та засоби його забезпечення за будь-яку ціну. Умовами, що безпосередньо впливають на криміногенну орієнтацію та мотивацію є: приклади злочинної поведінки, звичок антисуспільної спрямованості (пияцтва, наркоманії тощо), байдуже ставлення до злочинних проявів членів сім'ї, їх «вигороджування», користування речами, грошима, здобутими злочинним шляхом тощо[305].

Звісна річ, поглиблене дослідження сімейного середовища, моральних, культурних засад його функціонування – вельми складне завдання. На відміну від виявлення, опису та пояснення конфліктних аспектів сімейного співжиття, судження про які з високим ступенем верифікованості можливо робити за каскадом побічних, опосередкованих та деяких безпосередніх критеріїв, усталені в сімейному середовищі поведінкові моделі, фактичні

[305] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 295.

групові нормосистеми, їх ціннісні засади не можуть бути виявлені та ґрунтовано охарактеризовані, виходячи з аналізу окремого виду злочинності. Вказані складові сімейного життя потребують на серію окремих фундаментальних та моніторингових досліджень із застосуванням комплексних та, головне, адаптивних методик. А надто в умовах аномійного, транзитивного суспільства, в умовах етико-технологічного розриву і глобальної переорієнтації найбільш глибинних підвалин суспільного співжиття, які в тому числі відображаються й на інституті сім'ї.

Тож з нашого боку було б помилковим робити будь-які узагальнення, виходячи з матеріалів вивчених нами кримінальних справ і проваджень. Наявні ж в Україні дослідження ціннісної сфери сучасного інституту сім'ї не вирізняються диференційованістю результатів за кримінологічно значущими критеріями взагалі і тими, які б корелювали з практиками злочинного надрокористування, зокрема.

Поруч з цим, результати отриманих нами експертних оцінок від дільничних офіцерів поліції, зона обслуговування яких поширюється на райони найвищої концентрації незаконного видобування бурштину у Волинській та Рівненській областях, а також незаконного видобування вугілля в Луганській області засвідчили таке: а) в сім'ї практично кожного третього незаконного видобувача вугілля та кожного десятого видобувача бурштину принаймні один родич притягався до кримінальної відповідальності; б) у кожного другого незаконного видобувача вугілля в сім'ї зловживають алкоголем. Для тих, хто займається незаконним видобувачем бурштину цей показник не перевищує 10 %.

Інтерпретація цих даних передбачає врахування кількох обставин:

1) наявність кримінального досвіду одного з членів сім'ї з великою вірогідністю може призвести до викривлення морально-правової ціннісно-інтеграційної сімейного середовища з подальшою екстраполяцією мисленнєвих та діяльнісних проявів на інші, позасімейні сфери. Особливо відчутним деструктивний вплив означеного штибу виявляється щодо соціалізації неповнолітніх, їх особистісного становлення. Низка досліджень (С. Ф. Денисов, В. П. Ємельянов, В. М. Кудрявцев, І. П. Лановенко, О. М. Ситнік, Н. С. Юзікова та ін.) підтверджують наявність кореляції між кримінальним досвідом одного з членів сім'ї (батька, матері, старших братів, сестер) з криміналізацією неповнолітнього, дитини. Тож

навряд чи можуть бути серйозні критичні зауваження проти того, аби визнати факт відтворення нігілістично-правових, кримінально-субкультурних ціннісних настанов та поведінкових моделей в сім'ї серед негативних чинників зовнішнього середовища в механізмі індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування: в більшій мірі – незаконного видобування вугілля (30 % злочинів) та в меншій (10 % злочинів) – бурштину-сирцю;

2) злочинна активність (а також самогубства, алкоголізація, захворюваність на туберкульоз) населення у східних областях України за загальнокримінальними показниками (принаймні до 2014 р.) була та наразі залишається вищою, аніж у західних та північно-західних. Вочевидь ця закономірність знайшла свою проекцію і на площину відтворення злочинності у сфері надрокористування. Тому зв'язок між специфічними ціннісно-нормативними складниками сімейного співжиття та незаконним видобуванням корисних копалин не варто перебільшувати. Навряд чи можливо його якимось чином формалізувати, встановити більш-менш чіткі параметри, ступінь лінійної кореляції. Втім, не можна і заперечувати його наявність. І цього достатньо, аби доповнити розуміння механізму індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування та відповідного об'єкту запобіжної діяльності вказаними вище антисуспільними моделями поведінки членів сім'ї особи злочинця;

3) пияцтво одного чи декількох членів сім'ї не виявляє стабільних кореляційних зв'язків протягом середньострокової ретроспективи зі злочинним видобуванням корисних копалин. Відомо, що зловживання алкоголем одним з членів сім'ї здатне послугувати як приклад для наслідування, так і його контрадикцією. Тому показник у 10 % пияцтва у сім'ях незаконних видобувачів бурштину-сирцю не може, на нашу думку, розглядатися як статистично суттєвий фактор. Натомість показник у 30 %, який властивий сім'ям незаконних видобувачів вугілля виявляється вже більш статистично суттєвим, та, імовірно, може свідчити про існування певної залежності між вказаними видами асоціальної діяльності, що опосередковуються відтворенням відповідних ціннісно-деформованих установок у внутрішньо-сімейних відносинах. В той же час варто брати до уваги й чинник географічного розподілу алкоголізації, який у Луганській і Донецькій областях (за критеріями абсолютної кількості осіб, які перебувають на обліках у нар-

кологічних диспансерах з діагнозом «алкогольна залежність», а кож індексу інтенсивності алкогольних деліріїв) на порядок вищі.

Тож разом зі злочинністю (в тому числі й у сфері надрокористування), алкоголізація, як фонове для неї явище, може розглядатися крізь призму загального стану девіантності, асоціальності та ширше – суспільного стану у вказаних регіонах. Зв'язки ж між кримінальним надрокористуванням та алкогольним «розчиненням», «мутаціями» ціннісних основ інституту сім'ї виявляються опосередкованими значною кількістю факторів, що здебільшого візуалізуються поза сімейним середовищем.

Принагідно також зауважимо, що ані кримінальний досвід членів сім'ї, ані зловживання ними алкоголем не властиво для етіології злочинної діяльності «чорних археологів». Це – окрема, нетипова категорія злочинця, контури антисуспільних рис яких в значній мірі мають конструктивістську природу та явно неонтологізуються в структурно-функціональних осередках сімейного середовища. Незаконна пошукова діяльність, розкопки на об'єктах археологічної спадщини виникають здебільшого як хобі, трансформоване у специфічний засіб збагачення.

3. Антисуспільні моделі поведінки суб'єктів з груп найближчого побутового оточення найбільшою мірою характерні для умов зовнішнього середовища злочинної поведінки неповнолітніх, а також не працевлаштованих молодих осіб, віком 18–25 р. Саме в цей життєвий, віковий період великим для успішної соціалізації є значення неформальної групи (кола друзів). Беручи участь в групі особистість самоактуалізується через групову приналежність, досягає певного рівня поваги (однієї з базових потреб людини), чого не може бути забезпечено у необхідних параметрах поза колом друзів.

Для підлітків і молоді (особливо першої після неповноліття фази молодості) вплив найближчого побутового оточення за своєї інтенсивністю, характером та значенням не поступається, а інколи й перевершує вплив сім'ї. Тож усталені антисуспільні поведінкові моделі у такому оточенні є потужними факторами становлення особистості, ціннісно-нормативних засад її світогляду, середовища досвіду безпосередньої міжособистісної комунікації, фізичного, емоційного контакту. Тому й генерація такою мікросоціальною групою асоціальних мисленнєвих засновків (цинізм, користолюбство, ледарство, гедонізм і т.п.) і відповідних їм практик зумовлює соціалізаційну ерозію, формування та зміцнення дефо-

рмованої, не узгоджених з суспільними запитами, нормативами, мораллю і правом спрямованості особистості, змістовно строкатого та функціонального комплексу сваволі та ілюзій.

За даними нашого дослідження, чіткий негативний вплив найближчого побутового оточення на прийняття рішення про вчинення незаконного видобування корисних копалин фіксується не менш як у 15 % від загального масиву відповідних злочинів.

4. Умови роботи в трудовому колективі в низці випадків здатні сприяти розгортанню механізму злочинної поведінки щодо незаконного видобування корисних копалин. Йдеться про ситуації послідовно-рольової мотивації злочинної поведінки службової особи, яка перебуває у системі зовнішніх очікувань певного рівня якості трудової діяльності, забезпечення безперебійного постачання (на виробництво чи як самостійної послуги) тих чи інших корисних копалин, видобуток яких ведеться на підприємстві (в переважній більшості випадків – це підземна прісна вода). Особа, таким чином, вимушена діяти в умовах підтримання (рідше – формування, здобуття) авторитету по службі. Така службова особа не може собі дозволити припинення роботи на певній ділянці у зв'язку із закінченням строку дії спеціального дозволу на користування надрами. За даними нашого дослідження (що ґрунтуються на результатах контент-аналізу матеріалів кримінальних справ і проваджень, протоколів допитів свідків – колег (підлеглих, керівників) по роботі підозрюваного чи обвинуваченого у вчиненні злочину, передбаченого відповідною частиною ст. 240 КК України), подібні умови спостерігаються приблизно у 75 % вчинення незаконного видобування корисних копалин службовою особою.

В окремих випадках трапляються ситуації інверсії двох типів:

а) малодушна бездіяльність (2 % випадків), коли службова особа, розуміючи можливі наслідки по службі, дисциплінарні стягнення у випадку припинення видобування надр, допускає вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК України;

б) фактична посадова дисфункція (у поодиноких випадках), яка має місце при абсолютній відсутності авторитету особи злочинця серед колег або перебування її на посаді у ролі так званого «зиц-председателя» (рос.). Як наслідок, будучи відповідальною за лінію роботи, в тому числі чи виключно за видобуток корисних копалин на підприємстві, особа, усвідомлюючи початок видобування корисних копалин на незаконних підставах, коли дія спеціального дозволу припинилася, або коли його взагалі не було

отримано, фактично не може висунути вимогу, вчинити дії щодо припинення незаконного видобування.

Цілком зрозуміло, що вказані обставини трудової діяльності особи самі по собі є нейтральними, бо ж навіть в більшості своїй (що стосується авторитету серед колег по роботі) позитивними та не можуть бути ідентифіковані із криміногенними чинниками зовнішнього середовища мікросоціального рівня відтворення у відриві від конкретної особистості. Лише у проекції на неї, у специфічній комбінації вони здатні набувати криміногенно-детермінаційного значення. Втім, наявність подібних типових обставин може розглядатися в числі істотних факторів індивідуального кримінологічного прогнозування в частині вчинення службовими особами підприємств, установ, організацій злочинів, передбачених ст. 240 КК України.

В низці випадків викладені вище умови життєдіяльності особи у мікросоціальних групах перетинаються, набувають симбіотичних форм. І це – закономірно, бо життя – це рух; у динаміці ж взаємодіють, набуваючи надскладних комбінаційних структур статусів і ролей, очікувань і діяльності, мотивації і мотивованості в межах всіх мікросоціальних груп одночасно. Закінчення одного циклу предметної діяльності одночасно дає старт кільком іншим. Сприяти їх фіксації та диференціації у кримінологічних цілях покликана категорія «криміногенна ситуація» (або «конкретна життєва ситуація», що є дещо ширшим поняттям).

О. М. Литвинов небезпідставно наголошує на тому, що соціальна поведінка індивіда формується в органічному зв'язку із соціальною дійсністю і залежно від життєвої ситуації, що складається в певний момент, лінія поведінки може повернути в той або інший бік[306]. Також прийнято вважати, що вузловим пунктом механізму учинення конкретного злочину є реакція особи на ситуацію, яка склалася, відповідно до особливостей її характеру та поглядів. Тобто, безпосереднім джерелом вольового акту, а, отже, й самого злочину, є взаємодія конкретної життєвої ситуації та властивостей особистості[307]. Така взаємодія лежить у площині двох крайнощів: починаючи від сильного впливу конкретної життєвої

[306] Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. С. 97.

[307] Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). М. : Юридлит, 1968. С. 39.

ситуації, за відсутності в особи антисуспільної установки до наявності у неї глибокої і стійкої антисуспільної установки за відсутності будь-якого тиску зовнішньої ситуації[308].

В кримінології прийнято відносити конкретну життєву ситуацію до умов злочину, тобто особливого роду його детермінант. Втім, вельми поширеною також залишається і позиція, сформована ще І. М. Даньшиним, згідно з якою криміногенна ситуація не є ані причиною, ані умовою; вона відіграє роль об'єктивного приводу для вчинення злочину[309]. Однак, варто, як видається, погодитись із А. П. Закалюком, який зауважує, що в такій трактовці змішано два різні підходи до розуміння значення конкретної життєвої ситуації: функціональний та детерміністичний. Дійсно, ситуація у низці випадків може виконувати функцію приводу, а так само і інші функції: сприяння, застереження, перешкоджання формуванню криміногенних властивостей особи, породжувати додатковий мотив, змінювати злочинний намір тощо. Проте у детермінаційному значенні вона не може бути нічим іншим, як умовою, що сприяла або перешкоджала розвиткові криміногенної орієнтації та мотивації, формуванню мотиву і наміру вчинити злочин, реалізації рішення щодо останнього[310].

При наближеному розгляді конкретна життєва ситуація як динамічний елемент механізму окремого злочину виявляє себе складним комплексом індивідуального виміру (найбільш близьких до особи, мікросоціального рівня детермінації, з якого має виходити гносеологія індивідуальної профілактики) бінарних факторів: тих, що зумовлюють (криміногенна ситуація) та ускладнюють (антикриміногенна ситуація) злочинну поведінку. Фактори деякого третього порядку, іншої, аніж криміногенної чи антикриміногенної природи, властивості, до логічного ряду при діалектичному

---

[308] Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). М. : Юридлит, 1968. С. 42; Калініна А. В. Запобігання злочинності іноземців та осіб без громадянства в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Х. , 2018. С. 170–171.

[309] Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник для студ. юридич. спец. вищ. навч. закл. / Нац. юридична академія ім. Я. Мудрого ; за ред. І. М. Даньшина. Х. : Право, 2003. С. 305.

[310] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 305.

сприйнятті ґенези злочинного акту вмонтовані бути не можуть. При цьому антикриміногенні фактори хоча й теоретично можуть бути важливими з точки зору удосконалення підходів щодо запобігання злочинам через розробку й реалізацію заходів штучного створення чи стимулювання антикриміногенних ситуації, все ж, на нашу думку, не мають бути включені до вивчення механізму індивідуальної злочинної поведінки. В іншому разі виявлятиметься непослідовність та однобічність у дослідженні одного з блоків вказаного механізму, зовнішнього середовища. Адже чинники аналогічної, антикриміногенної властивості, не розглядаються ані при характеристиці особистості злочинця, ані при вивченні мотиву і мотивації злочинної поведінки, прийняття та реалізації рішення щодо неї, ані при аналізі посткримінальної поведінки.

Якщо ж змінити підхід та включити відповідні антикриміногенні фактори до структури всіх означених елементів механізму індивідуальної злочинної поведінки, то межами останнього доведеться охопити абсолютно весь індивідуальний простір, вимір життя окремої людини, в якому перетинаються всі без виключення можливі обставини, чинники інформаційного та фізичного, економічного, правового, політичного та культурного, соціального та природничого, біологічного характеру, всі щоденні соціальні контакти, інформаційні поля, відносини, субстрати біографічного, а також перинатального, трансперсонального досвіду особистості. Цілком зрозуміло та не потребує, вважаємо, додаткової аргументації наукова безперспективність подібної, безпрецедентної за глобальним масштабом свого обсягу аналітичної операції.

Виявлення ж та вивчення чинників, які перешкоджають вчиненню злочинів можливо та доцільно здійснювати у спеціальному, віктимологічному контексті, що має своїм наслідком, як відомо, розробку відповідних рекомендацій щодо зниження віктимності, протидії факторам віктимізації. Водночас, досліджуваний нами феномен кримінальної активності не передбачає жертв злочинів (які б характеризувалися віктимністю), що виключає доцільність віктимологічного аналізу в межах цієї роботи.

Також не можна підтримати позицію і тих вчених, які пропонують виділяти так звану нейтральну конкретну життєву ситуацію, під якою розуміється життєва ситуація, що нейтрально вливала на рішення злочинця вчинити кримінально каране діян-

ня[311]. Жодного теоретичного чи практичного смислу у виявленні, діагностуванні, описі, поясненні таких ситуації вочевидь немає і бути не може. Натомість отримуємо додаткове захаращення теоретико-прикладної (за змістом – ідеальної, інформаційної) моделі злочинної поведінки надлишковими, гносеологічно дисфункціональними даними.

В результаті здійсненого нами контент-аналізу матеріалів кримінальних справ і проваджень, вироків, а також зібраних експертних оцінок було виявлено низку найбільш наближених до особи злочинця (індивідуального рівня відтворення) ситуативних умов зовнішнього середовища, що сприяли прийняттю рішення про вчинення злочину у сфері надрокористування та його подальшій реалізації. Узагальнення їх масиву дозволяє виділити такі типові криміногенні ситуації вказаних злочинів.

І. Особистісно-комунікативні криміногенні ситуації вчинення злочинів у сфері надрокористування формуються складовими взаємодії особи злочинця з іншими суб'єктами з його найближчого комунікативного середовища. Є підстави для їх групування у два блоки:

1. Міжособистісно-конфліктні криміногенні ситуації виникають на ґрунті раптового, до певної міри неочікуваного для особи злочинця конфлікту. Але мова не йде про триваючий конфлікт як криміногенний чинник зовнішнього середовища, що відтворюється у функціональних структурах малих соціальних груп, зокрема сім'ї. Йдеться про разовий, однак особистісно значущий конфлікт, в умовах якого сформована раніше психологічна готовність до активних дій щодо усунення протиріч, задоволення потреб, які в тому числі лягли в основу вказаного конфлікту, втілюється у прийняття рішення про вчинення злочину у сфері надрокористування, підтримання мотивації та мотивованості особи під час його подальшої реалізації.

Такі конфлікти (у структурі особистісно-комунікативних криміногенних ситуацій їх не більше 5 %), як правило, пов'язані з різким погіршенням відносин між подружжям, сваркою партнерами по бізнесу. Одним з найбільш потужних мотивуючих факто-

[311] Калініна А. В. Запобігання злочинності іноземців та осіб без громадянства в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Х. , 2018. С. 171.

рів в цих умовах постає прагнення особи продемонструвати свою соціальну успішність, здатність до значного заробітку і т.п. Тож і поведінка в цих умовах на верхньому рівні мотиваційного процесу постає як демонстративна, а на більш глибоких – як процес самоактуалізації та забезпечення поваги.

2. Міжособистісно-безконфліктні криміногенні ситуації:

1) ситуація раціонального вибору, що має місце при висловленій підбурювачем чи організатором незаконного видобування корисних копалин або здійснення незаконних пошукових, розвідувальних робіт на об'єкті археологічної спадщини пропозиції вчинити злочин. Фіксується психологічний паритет між особою, яка приймає рішення та підбурювачем.

Люди вирішують стати злочинцями – наголошував Г. Беккер – з тих же міркувань, з яких інші стають столярами чи вчителями, а саме тому, що вони очікують, що «прибуток» від рішення стати злочинцем – узагальнена цінність від всієї суми відмінностей між вигодами та витратами, як грошовими, та і не грошовими, – перевищує «прибуток» від заняття іншими видами професій[312]. При цьому вчений виходить з трьох передумов (принципів): а) про максимізацію поведінки; б) про стабільність вподобань, які визначаються через відношенню людей до фундаментальних аспектів їх життя, таких як здоров'я, престиж, чуттєві насолоди, доброзичливість чи заздрість; 3) про існування ринків, що координують дії різних учасників таким чином, що їх поведінка стає взаємозалежною[313].

Саме тому, по-перше, криміногенна ситуація раціонального вибору при вчиненні злочину у сфері надрокористування віднесена нами до категорії комунікативних; в переважній більшості випадків системи діяльності в умовах раціонального вибору передбачають взаємодію учасників силового поля реалізації інтересів. По-друге, кримінологічно значущим при цьому є переважання економізму над психологізмом відносин, що й ви-

---

[312] Беккер Г. С. Человеческое поведение : экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. под науч. ред. Р. И. Капелюшникова. М. : ГУ ВШЭ, 2003. С. 41.

[313] Беккер Г. С. Человеческое поведение : экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. под науч. ред. Р. И. Капелюшникова. М. : ГУ ВШЭ, 2003. С. 37; Цуриков В. И. Институциональная среда и преступное поведение. Кострома : Изд-во КГСХА, 2006. С. 117.

значає раціональну домінанту в комунікативній системі. По-третє, з наявності таких ситуацій (а вони фіксуються у переважній більшості випадків; їх частка сягає 85 % у загальній структурі криміногенних ситуацій) закономірно випливає вельми низька конкурента здатність легальних економічних інститутів у порівнянні з нелегальними, кримінальними, що функціонують поза великими населеними пунктами. Злочинність же у сфері надрокористування здебільшого відтворюється в діяльності сільських мешканців, поза населеними пунктами. З цього виходимо на розуміння криміногенно детермінаційного значення (в розрізі досліджуваного різновиду злочинності) економічних факторів, що мають своїм наслідком бідність, безробіття, а також процесів урбанізації, занепаду села;

2) ситуація підкорення. Проявляється у системі комунікації, яка передбачає психологічне домінування втягувача (підбурювача, організатора) у кримінальне надрокористування над втягуваним, особою, щодо якої і складається вказана ситуація. Остання притаманна для неповнолітніх, а також родичів, членів сім'ї втягувача, у відносинах з якими він має психологічну перевагу. Ці ситуації фіксуються приблизно у 3–5 % випадків з числа особистісно-комунікативних криміногенних ситуацій;

3) ситуація квазіраціонального вибору в умовах групової інтеракції, яка змістовно є близькою до попередньої, однак не тотожна їй, зустрічається приблизно у 5–7 % випадків з числа особистісно-комунікативних криміногенних ситуацій злочинного надрокористування. Йдеться про наявність вже сформованої мікросоціальної, неформальної групи найближчого побутового оточення (кола друзів), діяльність в якій чинить відповідний вплив на особу, яка стає на шлях вчинення злочину у сфері незаконного надрокорисування за механізмами інтеракції. Останні добре описані в науковій літературі, що звільняє нас від необхідності їх ґрунтовного описання.

Натомість звертає на себе увагу позиція А. П. Закалюка, який обґрунтовував, що під час формування кримінальної мотивації у злочинній групі часто спрацьовують психологічні механізми повчання, підказування, навіювання, а також «зараження» (позасвідоме піддання суб'єкта певному психічному стану, настрою, який має сильний емоційний заряд – Б. Д. Паригін). Дослідження показують, що систематичне підкорення своєї поведінки груповим мотивам, нехай навіть і зовнішнє, що не зачіпає домінуючих мотивів

особи, з часом призводить до переорієнтації мотивів, у тому числі набуття ними більшої криміногенної спрямованості та дієвості[314].

Вчений також наголошував на тому, що у злочинній групі відмічається підвищений вплив процесів ідентифікації та, співвідношень особи з лідером або іншим «авторитетним» членом групи за рахунок, головним чином, засвоєння мотивів його поведінки[315]. При цьому найвищі показники ідентифікації злочинної спрямованості демонструють корисливі злочинці, що може бути пояснено синхронністю або ж незначним розходженнями у змісті мотивів і мотивації особистісної та лідерської діяльності.

Цей висновок цілком справедливо буде поширити й на злочинну діяльність у сфер надрокористування. Остання, по-перше, як нами обґрунтовувалося вище, має переважно корисливу (як за потребами, так і предметами її онтологізації в структурі мотиву) мотиваційну основу. По-друге, враховуючи організаційний, технічний бік незаконного видобування корисних копалин, проведення незаконних розкопок, пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, вельми високою є частка групової злочинної діяльності. До того ж групи ці не є загальнокримінальними, а характеризуються наявністю предикатних (до формування умислу на вчинення злочину) дружніх (74 %) та родинних (26 %) відносин. Такі відносини сприяють підвищенню консолідованості групи в умовах злочинної діяльності, а також створюють сприятливі умови для емоційного зараження, колективної ідентифікації (приналежності) та особистісної афіліації з інтересами й цілями лідера.

Певна річ, характер та значення впливу факторів групової діяльності на особу, на прийняття нею рішення про вчинення злочину та його реалізацію істотно залежить від особистісних якостей. У зв'язку з цим варто відмітити набагато вищий ступінь злочинно-групової інтегрованості у екзогенних особистостей (психологічно комфортним для них є стан підпорядкованості, інтенсивної адаптації під дію зовнішніх чинників на противагу спробам їх змінити), а також неповнолітніх, яких втягують у злочинну діяльність.

II. Об'єктивно-безособистісні криміногенні ситуації вчинення злочинів у сфері надрокористування. Категорія

---

[314] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 299.

[315] Там само. С. 298.

«об'єктивно-безособистісні» є умовною. Вище нами вже акцентувалась увага на тому, що всі фактори зовнішнього середовища, в тому числі й криміногенні ситуації в механізмі індивідуальної злочинної поведінки мають скільки-небудь дотичне до злочину значення виключно у проекції на особистість злочинця. Тому вказана категорія використовується виключно на позначення джерел формування криміногенної ситуації, що знаходяться поза сферою комунікації особи злочинця, не стосуються його безпосередніх міжособистісних відносин. У структурі таких ситуацій можливо виділити чотири їх види, а саме:

1. Неналежна консервація, інше безгосподарське ставлення до об'єктів гірничих розробок чи об'єктів археологічного значення (розкопок), що має своїм наслідком легкість та не контрольованість доступу до них з боку сторонніх осіб з подальшим незаконним видобуванням корисних копалин чи вилученням відповідних артефактів.

Так, наприклад, гр-н К. був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України за таких обставин: в середині вересня 2011 р. він перебував на ділянці місцевості, розташованій в 1 км на південь від колишньої шахти «Бераль» Перевальського району Луганської області, де він побачив покинутий виритий котлован розміром 10х20 м, на дні якого в бічній стіні було дві занедбаних гірських вироблення, і в цей момент у нього виник умисел на видобуток вугілля підземним способом. Для роботи на даній ділянці він найняв двох робітників, яким пояснив, що має пакет правовстановлюючих документів, які дають йому право на видобуток вугілля, за що обіцяв платити по 100 грн. за один відпрацьований день. Після чого з 27.09.2011 р. по 04.10.2011 р. вони почали зачищати і готувати до роботи дві штольні з вхідним отвором 1,5 м х 0,8 м, в результаті чого було видобуто приблизно близько 12 тонн вугілля[316]. І таких прикладів багато.

Так само актуальними є подібні криміногенні ситуації в механізмі вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України. Незначні обсяги фінансування археологічних робіт далеко не завжди дають змогу виконати весь обсяг необхідних легальних розкопок потягом однієї експедиції. Досить часто археологи ви-

[316] Вирок Перевальського районного суду Луганської області. Справа № 1-537/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/23957525 (дата звернення : 06.12.2018).

мушені призупиняти розпочаті роботи до відновлення фінансування, в результаті чого й виникає ситуація неконтрольованого доступу до відповідних ділянок, об'єктів, легко доступних «чорним археологам».

2. Тимчасова або тривала відсутність оперативного контролю з боку підрозділів Національної поліції за територіями концентрації злочинного надрокористування, що означає й відсутність загрози викриття злочинної діяльності на конкретних територіях як наслідок дисфункції правоохоронних органів. Механізм детермінаційного впливу такої ситуації на розгортання злочинної поведінки у сфері надрокористування може бути описаний за аналітичною схемою як теорії раціонального вибору, так і в категоріях теорії «розбитих вікон». Перша – передбачає автоматичну мінімізацію можливих нематеріальних витрат, пов'язаних з імовірним притягненням до кримінальної відповідальності, що, безумовно, слугує на користь обрання злочинної моделі поведінки. Друга – описує дію ситуації крізь призму адаптаційних механізмів пристосування до обстановки безпорядку, правової неупорядкованості, відсутності важелів примусового забезпечення дотримання правових норм, а звідси – й нігілістичності.

Подібного роду ситуація формується як результат поширення (або цілеспрямованого збирання) інформації про:

а) відсутність (чи несправність) поліцейських транспортних засобів на території обслуговування у віддалених районах ведення кримінальних промислів чи здійснення епізодичного, стихійного незаконного видобування корисних копалин;

б) значна некомплектність, інші кадрові зміни (період ротації, структурних перетворень, зміни компетенції тощо) підрозділів Департаменту захисту економіки відповідного територіального управління Національної поліції, що сприяють значному послабленню оперативного контролю;

в) налагодження та підтримання корупційних зв'язків з працівниками Національної поліції, прокуратури, службовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, наприклад, згідно з отриманими нами на анонімних засадах експертними оцінками від оперуповноважених управлінь захисту економіки ГУНП України в Одеській, Рівненській, Тернопільської, Харківської областях, на територія вказаних областей на окремих об'єктах здійснюється незаконне видобування піску формувального, каменю-пісковику, бурштину-сирцю, а також природного газу.

Видобування здійснюється або взагалі без спеціальних дозволів, або з такими дозволами, які отримані з порушенням передбаченого законом порядку, з використанням корупційних зв'язків, схем. Втім, такі об'єкти фактично контролюються окремими представниками політичного істеблішменту, в тому числі, – що мають представництво в парламенті, урядових колах. Відтак, існує неформальна, але дієва заборона з боку центрального та обласного керівництва прокуратури, Національної поліції за лініями діяльності на припинення кримінальних практик, втручання до них. Порушення цієї заборони тягне за собою накладання дисциплінарних стягнень, позбавлення премій і т.п.

3. Тривале неконтрольоване, стихійне видобування корисних копалин, функціонування кримінальних промислів є більш розвиненим варіантом попередньо описаної ситуації. Особа стикається з інформацією про вже усталені в тій чи іншій мірі форми злочинної діяльності у сфері надрокористування, які чинять аналогічний за своїми властивостями вплив на сферу соціального орієнтування, адаптації до реально неупорядкованих правом умов життєдіяльності.

Так, наприклад, гр-н В., визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, показав, що 15.05.2015 року він дізнався від місцевих жителів м. Львова про те, що на території Олевського району проводиться стихійне видобування бурштину і вирішив видобувати бурштин для власних потреб. 21.05.2015 р. біля 16 год., він на автомобілі невідомої марки, з водієм, який йому невідомий, приїхав до лісового масиву, що знаходиться на відстані 5 км від с. Тепениця, Олевського району Житомирської області, де за допомогою саморобної мотопомпи, яку придбав на території Олевського району у невстановлених осіб, шляхом вимивання ями, здійснив незаконне видобування корисних копалин, а саме бурштину-сирцю[317].

Відтак, стихійне видобування корисних копалин, а надто кримінальні промисли є одним із системних факторів самодетермінації злочинності у сфері надрокористування. Досвід триваючої злочинної діяльності, що ретранслюється її суб'єктами у соціальних групах різного формату постає потужним чинником прийняття рішення про вчинення злочину в умовах сформованого базового протиріччя особистості й середовища. Ця обставина виводить на розуміння надважливості ефективної юрисдикційної

[317] Вирок Олевського районного суду Житомирської області. Справа № 1-кп/287/30/16. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56098163 (дата звернення : 06.12.2018).

діяльності щодо вчасного припинення злочинів у сфері надрокористування, блокування спроб розвинути їх кримінально-промислові форми, забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності.

4. Вільний та інтенсивний обіг інформації про незаконне видобування корисних копалин, його способи, місця здійснення. Ця ситуація межує з попередньою, часто її доповнює, але не співпадає цілком. Вона полягає не стільки у впливі інформації про функціонуючі кримінальні промисли, скільки про інформацію технічного, технологічного характеру, відсутність якої може унеможливити прийняття рішення про вчинення відповідного злочину. Така інформація поширюється, як правило, соціальними мережами, у засобах масової інформації (новинних сюжетах), аналітичних оглядах, телевізійних сюжетах, ретранслюється місцевими мешканцями, членами сім'ї у виді чуток, розповідей про злочинну діяльність сусідів, знайомих тощо.

Механізм впливу вказаної ситуації на особу може бути описаний аналітичною схемою теорії диференціальної асоціації (Р. Акерс, К. Бартол, Е. Сатерленд та ін.). Відповідно до її положень, злочинна поведінкова модель, якій особа фактично навчається, постає однією з можливих, яка за наявності всіх інших умов (наявності необхідних технічних засобів, знань) здатна втілитись у злочинну поведінку у сфері надрокористування.

В цьому аспекті не зайвим буде послатися на думку одного з класиків теорії диференціальної асоціації – Е. Сатерленда, який наголошував, що злочинній поведінці вчаться. Таке навчання, передусім, передбачає засвоєння способів вчинення злочинів[318]. При цьому, підкреслював В. Фокс, імовірність обрання людиною варіанту злочинної поведінки істотно залежить від характеру та частоти сприйняття моделей такої поведінки[319]. Тому, згідно теорії диференційованої асоціації, чим частіше у комунікативному колі особи трапляються зразки незаконного видобування корисних копалин, тим більша вірогідність їх рецепції, інтеріоризації.

Водночас, важливо наголосити на немеханічності такого зв'язку, на його ментальній, психоемоційній, ціннісно-

---

[318] Sutherland E. H., Cressey D. R., Luckenbill D. Principles of Criminology / Northen Illinois University. 11-th ed. NY : General Hall, 1992. P. 244, 247.

[319] Фокс В. Введение в криминологию. Учебник / Переводчики : Л. Нежинская, М. Туманова ; Под. Ред : Б. С. Никифорова. М. : Прогресс, 1980. С. 106.

нормативній природі. Він розвивається за напрямом, що ідентифікується особистістю у двох руслах:

- аксіологічному (особистісно-ціннісному) – як процес та результат зіставлення поведінкових моделей з власними диспозиціями, установками, досвідом. В цьому аспекті правий, на нашу думку, Г. Кайзер, який констатує, що людина стає злочинцем тоді, коли контакти з кримінальними уявленнями про цінності переважають над контактами з антикримінальними уявленнями про цінності[320];

- конкретно-ситуативному, який в значній мірі визначає ступінь інструментальності негативної поведінкової моделі в умовах предикатного конфлікту, природа якого не має принципового значення.

Зауважимо, що виділені нами види криміногенних ситуацій – умовні та лише в аналітичних і пов'язаних з ними прикладних, кримінально-превентивних цілях можуть розглядатися як гносеологічно автономні. В низці ж випадків криміногенні ситуації поєднуються. Найбільш поширеними, зокрема, виявляються комплексні криміногенні ситуації двох типів:

а) *провокуючо-диференційована*, пов'язана з поширенням інформації про триваючу злочинну діяльність на фоні бездіяльності правоохоронних органів;

б) *послідовно-комунікативна* – поєднання відносно тривалого функціонування кримінальних промислів у сфері незаконного видобування корисних копалин (в тому числі й через існуючі, активні корупційні зв'язки) чи незаконного проведення робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини та відкритої пропозиції долучитися до них.

Підсумовуючи, варто вказати, що зовнішнє середовище істотно впливає на активізацію та розгортання механізму індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування. Фактори цього середовища – різнопланові, однак цілком здатні бути структуровані, диференційовані й використані як необхідне доповнення розуміння багатовимірності, варіативності поведінкової моделі кримінального надрокористування. Наукове знання про параметри останньої – вихідне підґрунтя для розробки індивідуальних заходів протидії злочинності у досліджуваній сфері.

---

[320] Кайзер Г. Криминология. Введение в основы. М. : Юрид. лит., 1979. С. 191; Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. С. 225.

РОЗДІЛ 4

Детермінація злочинності у сфері надрокористування

4.1 Соціально-економічні фактори злочинності у сфері надрокористування

Злочинність є комплексним соціально-правовим феноменом, що виражає особливий стан суспільства, є проявом найбільш широкого спектру системних протиріч у його розвитку. Відтак і детермінація злочинності виявляє метасистемні риси. Її розуміння (криміногенної детермінації) принципово не може бути зведене до схематичного опису певної групи причинних та інших факторних зв'язків між окремими соціальними явищами і процесами. Варто бути свідомим того, що злочинність породжується всім суспільним устроєм, функціонуванням всіх без виключення соціальних інститутів у *їх єдності, взаємозв'язку, конфліктності, дисфункційності*. До того ж не слід впадати й у країні форми соціологічного позитивізму й «скидати з рахунків» роль біологічних факторів. Слід визнати, писав Е. Фромм, що людина – єдина істота в Природі, що ніколи не почуває себе комфортно у своєму природному середовищі[321]. Людина, завдяки особливій будові центральної нервової системи, – істота екзистенційна, така, що надміру чуттєво переживає. Переживає як свідомо, так і підсвідомо. І останнє зостається, на жаль, однією з найбільш значних загадок для сучасної науки. Нам же лишається констатувати істотну роль виключно (чи переважно) антропогенних факторів як у механізмі індивідуальної поведінки, так і, за законами діалектики, масових соціальних практик.

Певна річ, дослідження останніх в межах цього, а так само і будь-якого іншого кримінологічного дослідження, зважаючи на їх обмежену гносеологічну автономність, суттєву залежність від досягнень у суміжних галузях наукового знання (антропології, психо-

[321] Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с нем. А. С. Гуревич. М. : АСТ, Хранитель, Мидгард, 2007. С. 142.

логії, психіатрії, дискурсології тощо), не виявляється можливим на тому рівні, який би забезпечував належну репрезентативність, верифікованість. Тому, не ставлячи перед собою подібних задач та, водночас, визнаючи вплив антропогенних, біологічних факторів, в тому числі і на ґенезу злочинності у сфері надрокористування, мусимо сфокусувати свою увагу в основному на дослідженні чинників соціального характеру, що індукують системно гострокризовий суспільних стан.

В цьому контексті безсумнівно обґрунтованою видається думка академіка О. М. Костенка, який зазначає, що сучасна злочинність в Україні – це не просто якесь ізольоване явище, а органічний наслідок (і симптом) більш фундаментального явища – соціальної кризи в Україні. Це означає, що сьогоднішня злочинність в Україні є злочинністю кризового типу, сутність якої полягає в тому, що вона породжується соціальною кризою і сама ж поглиблює цю кризу[322]. При цьому вчений, керуючись методологією юснатуралізму, доходить висновку, що кризовий тип злочинності відображає такий стан суспільства, за якого жити і працювати за соціальними нормами не вигідно. І навпаки, вигідним є жити і працювати, лише порушуючи соціальні норми. А стан суспільства, коли жити і працювати за соціальними нормами не вигідно, є соціальною аномалією, що породжує так звані кримінальні аномалії або, іншими словами, кримінальні ексцеси, які можна визначити як «злочини, спричинені соціальною аномалією». Саме феномени таких злочинів сьогодні мають місце в нашій країні, як, наприклад, «бурштинова кримінальна аномалія» в місцевостях, де є поклади бурштину[323].

В цілому підтримуючи О. М. Костенка у викладеному баченні деструктивної сутності злочинності, а також її кризового походження у розрізі стану українського суспільства, вважаємо не позбавленою можливостей для дискусійного обговорення позиція щодо аномальності, антиприродності злочинності. Як видається ця думка виходить з дещо перебільшено оптимістичного, ідеалістичного бачення природи людини як такої, що, звісно ж, говорить, перш за все, про високі гуманістичні ідеали і принципи самого

[322] Костенко О. М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13.

[323] Там само. С. 13.

О. М. Костенка. П. Л. Вайль з цього приводу влучно підкреслює (мовою оригіналу): «Всегда приятнее перехлёст в благодушной недооценке, чем в осудительной переоценке»[324]. Притому такий кут зору може бути оцінений не тільки в етичних та естетичних категоріях, а й суто наукових, прагматичних. Орієнтування на належне формує принципи, цілі наукового пошуку, має перебувати в основі стратегічного мислення. Втім, не виключати й дійсне.

Природа, як відомо, фундується на протиріччях, у єдності та протилежності складових матерії, міри, інформації, духу. Там, де є позитивний заряд енергії, там є й негативний (згадаймо будову атому). Суб'єкт претензій на моралізаторство неодмінно є й об'єктом осуду; добро завжди сусідить із злом. Така природа всесвіту. Такою є й природа мікрокосму – людини, що на додачу «запаковується» у сферу суб'єктивізму, стохастичності, релятивізму у пізнанні та соціальній регуляції, а надто у їх колективному, груповому вимірах.

Закон діалектичного протиріччя настільки універсальний, наскільки ж й емпірично неспростовний. Тому немає, вважаємо, достатніх підстав для нехтування його гносеологічними потенціями та аналітичними наслідками застосування до пізнання явищ як природничої, так соціальної дійсності. Тим паче, що його зміст в тій чи іншій інтерпретації дублюється не лише в технічних, природничих науках, а й в низці релігійних, інших духовних системах світогляду. На цій же підставі й злочинність варто вважати явищем радше природним (функціонально нормальним, що переконливо довів Е. Дюркгейм), аніж антиприродним, аномальним. Ба більше: на злочинність, як слушно підкреслює Г. М. Горшенков, завжди існує той чи інший суспільний попит[325]. Інша річ, що міра норми у різні конкретно-історичні періоди розвитку суспільств – неоднакові. Тож питання полягає у тому, щоб встановити, передусім, криміногенно значущі закономірності, за якими функціонує суспільство, з'ясувати основі джерела генерації, підживлення небажаних тенденцій, виявити перспективні точки біфуркації у поведінці (часовому відтворенні) соціальних систем, керований кримінологічний вплив

[324] Вайль П. Л. Ёжик кучерявый // Что слышно / Л. С. Рубинштейн. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. С. 15.

[325] Горшенков Г. Н. Криминология: научные инновации : монография. Н. Новгород : Изд-во Нижегородского университета, 2009. С. 114.

у яких здатен істотно зміни вектори подальшого руху й структурно-функціональні конфігурації самих систем.

У зв'язку з цим, звертаючись до проблем детермінації злочинності у сфері надрокористування, є потреба у визначенні деяких вихідних методологічно важливих положень. Вони стосуватимуться не малопродуктивних термінологічних дискусій про те, якою категорією варто послуговуватися – «фактор», «чинник», «причина», «умова», тощо – на позначення детермінант злочинності. Йтиметься про застосовувані підходи для виявлення, опису й пояснення останніх, що характеризуються певними особливостями.

По-перше, у контексті побудови його загальної композиції, забезпечення вимог послідовності та повноти, ми обрали шлях діалектичного від загального до окремого. Іншими словами: продуктивним вважаємо гносеологічний рух від неспецифічних до специфічних факторів злочинного надрокористування. Неспецифічні фактори є загальними по відношенню до злочинності взагалі, принаймні до переважної більшості її проявів. Відтак, дослідження окремого виду кримінальної активності не мислиме без бодай пунктирного окреслення провідних рис детермінаційного комплексу злочинності в Україні з відповідними проекціями на площину конкретного її виду – у сфері надрокористування. Роль таких факторів відіграють соціально-економічні і політичні на тій підставі, що саме вони, виходячи з базових положень системно-структурного аналізу й теорії соціальної дії, формують магістральні лінії всього суспільного розвитку, провідні показники стану соціального організму. Певна річ, на нього впливає і його в значній мірі визначає культурно-психологічна чи духовна підсистема суспільства. І логіка ліберально-гуманістичної дослідницької й прикладної настанови диктує необхідність визнання такої ролі в числі домінантних. І навряд чи є сенс це заперечувати. Однак, на нашу думку, культурно-психологічні фактори злочинності у сфері надрокористування доцільно розглянути все ж таки крізь призму ознак специфічного, що виявляють себе у симбіотичних контурах екологічної й правової свідомості. Натомість економічні й політичні щодо вказаного різновиду злочинності специфічними себе не виявляють, хоча й, безумовно, чинять вельми потужний криміногенний вплив, врахування якого є необхідним при розробці системи антикримінальних заходів відповідного спрямування. На ряду ж з культурно-психологічними, як специфічні досліджуватимуться й організаційно-управлінські, правові.

По-друге, необхідно звернути увагу й на те, що політичні та соціально-економічні фактори злочинності у сфері надрокористування здебільшого виявляють взаємозалежність, функціональне взаємопроникнення. Ця обставина обґрунтовує можливість та доцільність їх інтегративного аналізу в єдиному блоці детермінант злочинності, які подекуди набувають синтетичних форм, постають змішаними, політико-економічними. В іншому випадку існує ризик наразитися на неповноту розуміння базових закономірностей детермінації злочинності, зокрема й у зрізі комплексного кримінально-криміногенного феномену – злочинності у сфері надрокористування. Тому структурна диференціація дослідження соціально-економічних та політичних факторів в контексті вибудовування композиції цієї роботи не повинна впливати на розуміння їх нерозривної єдності.

По-третє, опис і пояснення соціально-економічних та політичних факторів видається за доцільне організувати за зворотнім, інверсійним підходом, тобто від окремих, локальних (вони здебільшого проявляють свою суто економічну, соціально-економічну природу) й до системних, інституціональних. Логіка такого аналізу пояснюється тим, що виявлені в попередніх частинах цього дослідження специфічні риси осіб злочинців, а також решти складових механізму індивідуальної злочинної поведінки у сфері надрокористування спонукають, перш за все, до характеристики найбільш наближених до особи, візуалізованих у безпосередньому вимірі людського життя економічних чинників кримінальної активності. Саме від них має здійснюватись пізнавальний рух в бік факторів більш високого, системного рівня відтворення.

Первинне предметне звернення до соціально-економічних факторів кримінальної поведінки у сфері надрокористування зумовлене переважаючою корисливою спрямованістю останньої. Здійснене нами вивчення матеріалів кримінальних справ і проваджень, обвинувальних вироків наочно засвідчило прагнення винних до отримання матеріальної вигоди від вчинення злочинів зазначеної категорії. Зазвичай, такі обставини змушують дослідників цілком обґрунтовано вказувати в числі криміногенних факторів безробіття й бідність. Злочинність у сфері надрокористування – не виключення. Водночас принципове значення для дослідження детермінації злочинного надрокористування має врахування і того, що умовно «істинні» корисливі

злочини вчиняються хоча й більшістю (біля 75 % всіх злочинців), проте не всіма злочинцями, що диктує необхідність залучити до орбіти наукового пошуку окрім традиційних, згаданих вище яскраво виражених економічних чинників також і окремих їх симбіотичних форм – соціально-економічну нерівність, маргіналізацію населення, а також урбанізацію, інституціональний занепад села.

Зв'язок ***безробіття*** зі злочинністю у сфері надрокористування виявляється, передусім, у розрізі соціально-демографічних та кримінологічних ознак осіб, винних у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 240, 298 КК України. Як нами було встановлено в попередніх частинах цього дослідження, приблизно 79 % всіх осіб на момент вчинення вказаних злочинів не працювали, хоча були працездатними. Ця залежність є закономірною та загалом добре описана в кримінології. Безробіття є одним з факторів соціальної дезорганізації, фрустрації, комплексним явищем соціально-енергетичної інверсії, відтворення якої відбувається у руслі асоціальних практик.

За даними Державної служби статистики, рівень безробіття в Україні (станом на кінець І кварталу 2018 р.) складає 9,7 % від економічно активного населення (розраховано за методологією Міжнародної організації праці)[326]. Зареєстрований же рівень безробіття – 1,4 % (за даними Державної служби зайнятості)[327]. І якщо останній має стійку тенденцію до зниження, починаючи з 2015 р., то фактичний рівень безробіття лише у 2018 р. продемонстрував незначне зниження. Генеральний же тренд його відтворення лишається стабільно негативним – фіксується стійке зростання рівня, починаючи з 2013 р. А у 2017 р. рівень безробіття досяг свого десятирічного максимуму.

Будучи в цілому функціонально нормальною динамічною (гнучкою) складовою ринкової економіки (за визначеного співвід-

---

[326] Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за регіонами у 2018 році (за матеріалами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності) / Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/rp_reg/reg_u/rbn_2018_u.htm (дата звернення : 26.01.2019).

[327] Кількість зареєстрованих безробітних та кількість вакансій у 2018 році (за даними державної служби зайнятості) / Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/sz_br/sz_br_u/kzbr_ta_vakan_u2018.htm (дата звернення : 26.01.2019).

ношення з індексом інфляції), безробіття, в той же час, виявляється соціально амбівалентним явищем: з одного боку – стимулює ринкові адаптаційні механізми (здобуття освіти, зміна спеціальності, перекваліфікація тощо), з іншого ж – створює поле соціальної напруженості, яке в умовах обмежених можливостей реалізувати стратегії професійно-освітньої, трудової адаптації інтенсивно детермінує широкий спектр девіацій, злочинності. Саме тому безробіття не є специфічним фактором для злочинності взагалі й для злочинності у сфері надрокористування, зокрема. Проте, неврахування його означатиме неповноту моделі детермінаційного комплексу досліджуваного різновиду кримінальної активності. Тим більше, що непрацевлаштованість є істотним індикатором кримінологічного профілю типового злочинця-надрокористувача (за даними судимості). Тож і протидія безробіттю має розглядатися як одна з головних умов удосконалення загальносоціальної бази протидії злочинності у сфері надрокористування.

Особливо гостро в контексті детермінації злочинності у сфері надрокористування проблема безробіття постає ***у поєднанні з неефективним управлінням державними гірничими підприємствами***, що проявляється як у відсутності інноваційних підходів, впровадження новітніх технологій, в тому числі й гуманітарно-безпекових, екологічних, так і у нерентабельності, значної, часто неконкуретоздатної собівартості видобування корисних копалин, що тягне за собою: *активне та пасивне (через нездійснення індексацій) зниження заробітної плати шахтарям, послаблення соціального захисту, скорочення штатів*. Йдеться здебільшого про функціонування вугільних шахт на Донеччині, Луганщині, Львівщині. Як наслідок розвитку описаного у загальних контурах стану управління вказаними підприємствами його персонал нерідко або звільняється (підживлюючи тенденції розширення т. зв. прекаріату – соціальної страти тимчасових працівників), вдаючись до реалізації фаху й досвіду у не правових, кримінальних формах надрокористування, або пристають на цей шлях паралельно з легальною роботою. Так поширюється практика розробки сумнозвісних «копанок» та інших способів незаконного видобування вугілля.

Із проблемою поширення в Україні безробіття поєднана й проблема ***бідності***. Зубожіння населення – не лише економічна, а й велика гуманітарна та суспільно-політична проблема. Водночас

уявлення про її дійсний масштаб є неоднаковим у різних дослідницьких суб'єктів. За даними ООН, за межею бідності проживає біля 80 % українців[328]. За даними Світового банку за межею бідності сьогодні живе 25 % населення України[329].

Результати ж національних моніторингових спостережень дещо відрізняються. Так, наприклад, за даними масштабного соціологічного дослідження «Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників» (2017 р.), проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, за 10 років, з 1998 по 2008 рр., рівень бідності знизився з 52 % до 11 %. У 2008 р. після початку світової кризи рівень бідності зріс, а потім впав до 9 %. Після початку військового конфлікту у 2014 р. знову спостерігається зростання рівня бідності, який протягом 2014–2015 рр. зріс майже вдвічі, але потім у 2016 р. ситуація стабілізувалася і у 2017 р. відбулося зменшення рівня бідності до 12 % (це високий показник, але за всі роки існування України як незалежної держави він був менший тільки у 2008 до початку фінансової кризи, у 2013 р. і на початку 2014 р.). У 2012 р. рівень бідності теж був 12%, а в усі інші роки незалежності України рівень бідності був вищим, ніж зараз[330].

Очевидно, що відмінності у визначенні відсотку бідності зумовлені неоднаковими підходами, базовими критеріями розрахунку. Не вдаючись, однак, до їх детального аналізу, зауважимо, що, як можна бачити, найбільш оптимістично виглядають дані національного дослідження, за якими рівень бідності в Україні не перевищує 12 % та є одним з найнижчих за всю історію незалежності нашої країни. Втім, важливо наголосити, що відповідно до обраної Київським міжнародним інститутом соціології методології дослідження категорія «бідність» формувалась включено на суб'єктивних оцінках респондентів. Проте більш предметний ана-

[328] 80 відсотків населення України живе за межею бідності – ООН / UkrPress.info. URL : http://www.ukrpress.info/2017/08/28/80-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%81%D0 (дата звернення : 27.01.2019).

[329] Світовий банк підрахував кількість бідних в Україні / Слово і діло. URL : https://www.slovoidilo.ua/2018/07/18/novyna/suspilstvo/svitovyj-bank-pidraxuvav-kilkist-bidnyx-ukrayini (дата звернення : 27.01.2019).

[330] Українське суспільство за 25 років : динаміка деяких соціальних показників / Київський міжнародний інститут соціології. URL : https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1 (дата звернення : 27.01.2019).

ліз розподілу їх відповідей в опитувальниках дозволяє виявити, що фактично до вказаної категорії необхідно відносити набагато більш значний відсоток. Лише тих, хто відповів, що не мають можливості придбати необхідні продуктів харчування виявилось 13,7 %. Ще 44,6 % опитаних вказали, що на їжу вистачає, але купувати одяг вже важко. Вважаємо, що загальна частка категорії «бідність», нехай навіть і за суб'єктивними відчуттями респондентів, має складатися як з першої, так і з другої групи відповідей. Не потребує, гадаємо, додаткового обґрунтування теза про те, що потреба в одязі має розглядатися як одна з базових на рівні із потребою у їжі. Тож неможливість їх задовольнити має бути індикатором бідності, сукупний відсоток якої для України у 2017 р., таким чином, склав 58,3 %. Це – більше половини населення, що засвідчує глибину соціально-економічної кризи, її системний характер і магістральні для всієї соціальної структури обструктивні властивості.

Відомо, що динаміка бідності корелює зі злочинністю. Обчислення коефіцієнту лінійної кореляції Пірсона* щодо показників динаміки чисельності населення із середньодушовим загальним доходом, нижчим за фактичний прожитковий мінімум (% від загальної кількості населення) та коефіцієнту злочинної активності у сфері надрокористування на 100 тис. населення у період 2010–2017 рр. (див. табл. 3, п. 2.2), виявляє його значення на рівні 0,61, що відповідає кореляційному зв'язку середньої сили. Звісно, що цей розрахунок спирається на дані офіційної державної статистичної звітності та не враховує латентну частину злочинного надрокористування. Тим не менш, навіть такий показник засвідчує кримінологічно значущу силу зв'язку між бідністю і злочинними порушеннями правил охорони та використання надр.

Певна річ, цей зв'язок візуалізується у спектрі статистичних залежностей. Втім, останні криють у собі більш глибинні, ускладнені численними факторами проміжного порядку зв'язки обумовлення між кримінальними практиками та соціально загрозливим становищем людей. Йдеться, передусім, про «істинно» корисливі злочини, коли порушення правил охорони або використання надр вчиняється задля задоволення базових, мінімальних життєвих потреб у продуктах харчування, одязі, утриманні житла,

* Коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона визначається за формулою: $R_{X,Y} = \frac{M[XY] - M[X]M[Y]}{\sqrt{(M[X^2] - (M[X])^2)}\sqrt{(M[Y^2] - (M[Y])^2)}}$, де M – математичне очікування.

матеріальне забезпечення членів сім'ї в умовах деривації. Зазвичай такі злочини вчиняються поодинці або ж у складі невеликої групи, є епізодичними.

Так, наприклад, гр-н К. в період з 10 години до 17 години 16.03.2010 р. неподалік автобази ДП «Бурштин України» біля смт. Клесів Сарненського району Рівненської області, без отримання спеціального дозволу на користування надрами, за допомогою штикової лопати, видобув 49,13 г бурштину-сирцю *вартістю 6,58 грн*. У суді гр-н К. свою вину визнав повністю, щиро розкаявся та пояснив, що пішов на вчинення злочину у зв'язку з важким матеріальним становищем, мав на утриманні неповнолітніх дітей[331] *(курсив наш – М. М.)*.

Таким чином, бідність посідає вагоме місце в детермінаційному комплексі злочинності у сфері надрокористування. При чому зіставлення відсоткових показників рівня бідності та безробіття в України дозволяє зробити вкрай тривожний висновок: працевлаштованість абсолютно не гарантує людині в Україні того, що вона не буде жити за межею бідності. Вкрай низька оплата праці формує численні бар'єри для соціальної активності, по суті маргіналізує істотну частину людей, замикає їх в орбіті постійного пошуку шляхів задоволення базових побутових потреб.

Такий стан справ без перебільшення руйнує фундамент суспільної моралі. Остання взагалі не потрапляє до порядку денного у переважної частини сучасного українського суспільства. В цьому контексті влучними та слушними видаються міркування О. І. Солженіцина, який, вкладаючи в уста Й. В. Сталіна вираз квінтесенції радянського соціального управління, зазначає (мовою оригіналу): «Вторая черта истинного коммунизма: сытость должна быть умеренная, даже недостаточная, потому что совершенно сытые люди впадают в идеологический разброд… Если человек не будет заботиться о еде, он освободиться от материальной силы истории, бытие перестанет определять сознание, и всё пойдёт кувырком»[332].

---

[331] Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 1-201/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/50859432 (дата звернення : 06.12.2018).

[332] Солженицын А. И. В круге первом : роман. М. : ПРОЗАиК, 2009. С. 157.

Відхід від однієї системи управління до іншої, квазіринкової хоча й змінило розстановку акцентів у суспільному житті, соціальну структуру, однак не тільки не усунула прив'язаності до «матеріальної сили історії», а й посилила її. В одних випадках – за рахунок конс'юмеризації масової свідомості, в інших – за рахунок колосальної бідності. А коли буття визначає свідомість, коли сила історії – не людина, а матеріальні умови буття, тоді й довкілля матеріалізується, відривається від людини, уречевлюється, експлуатується.

Тому, вважаємо, не помилимось, якщо констатуймо, що безробіття й бідність постають істотними факторами злочинності у сфері надрокористування, принаймні низової ланки відтворення епізодичної злочинної діяльності, а також системних кримінальних практик відповідного спрямування. Проте відомо, що не стільки саме по собі скрутне матеріальне становище постає чинником девіантної поведінки, скільки суб'єктивні відчуття незадоволеності ним. Останні формуються виключно у визначеному соціально-економічному, символічному контексті та формують ***соціально-економічну нерівність***. Саме через порівняно низьке соціальне становище, що підкріплюється розгалуженою мережею символів добробуту, актуалізується потреба у забезпеченні соціальної безпеки, необхідності зайняття більш високого положення у соціальній ієрархії через заволодіння відповідними симулякрами. Така узагальнена аналітична схема детермінації квазікорисливих злочинів, тобто тих, що мотивовані потребами у соціальній безпеці, самоактуалізації цілком може бути застосована і для пояснення приблизно кожного п'ятого злочину у сфері надрокористування.

З цього приводу слушними видаються міркування П. Сорокіна, який зазначав, що бідність чи благоденство однієї людини вимірюється не тим, чим вона володіє в даний момент, а тим, що в неї було раніше та у порівнянні з іншими членами суспільства[333]. Ця думка в подальшому була розвинена низкою кримінологів та наразі набула достатнього рівня обґрунтованості.

Так, наприклад, О. Б. Сахаров підкреслював, що за його дослідженнями стан злочинності корелював не із рівнем матеріальної забезпеченості, а з відмінностями в цьому рівні, зокрема із

[333] Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. М. : Политиздат, 1992. С. 273.

розміром та гостротою цих відмінностей[334]. Я. І. Гілінський у своїх працях переконливо доводить, що неоднакове становище соціальних класів, верств (страт) і груп в системі суспільних відносин, в соціальній структурі суспільства обумовлює соціально-економічна нерівність, відмінності – і вельми істотні – в реальних можливостях задовольнити свої потреби. Це не може не породжувати заздрість, незадоволеність, соціальні конфлікти, протестні реакції, що приймають форму різних девіацій. Соціальна незадоволеність, а, отже, і спроби її подолати, в тому числі незаконним шляхом, породжується не стільки абсолютними можливостями задовольнити потреби, скільки відносними – в порівнянні з іншими соціальними верствами, групами, класами[335].

Поширення соціально-економічної нерівності – загальносвітова проблема. Більше того: наростання такої нерівності, прірви фіксується не тільки в окремих суспільствах, а й групах країн. В цьому контексті практично безальтернативно маргінальними є країни так званого «третього світу», які часто постають сировинним придатком до країн елітарної групи. Виконання такої придаткової функції передбачає налагодження та підтримання як легальних, так і нелегальних, кримінальних промислів, які в тому числі розгортаються й у сфері надрокористування. В п. 2.1 цієї роботи ми вже наводили дані по основних країнах-імпортерах золота (а це – США та Швейцарія), що незаконно видобувається у країнах Латинської Америки, Африки. Група найбагатших країн фактично (прямо чи побічно) експлуатує ресурсну базу найбідніших країн, формуючи попит на предмети кримінального надрокористування. Гадаємо цю обставину вельми симптоматичною, такою, що наочно демонструє фіксованість, жорсткість геополітичного функціонального розподілу та пов'язаного з ним соціально-економічного розриву.

Проте, аналогічні асиметрії мають криміногенно детермінаційне значення і в межах розвитку окремих суспільств, відт-

---

[334] Сахаров А. Б. Социальные условия и преступность (постановка исследовательской проблем). *Методологические вопросы изучения социальных условий преступности* : Сб. науч. труд. / Под. ред. В. К. Звирбуля. М. : Наука, 1979. С. 29–30.

[335] Гилинский Я. И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии / Международная Ассоциация Содействия Правосудию. URL : http://www.iuaj.net/node/1707 (дата звернення : 15.01.2019).

ворення в них злочинності у сфері надрокористування. В цьому контексті звертають на себе увагу результати обчислення індексів Джині та Пальма, здійснене Світовим банком щодо України, які засвідчують мінімальний розрив у доходах найбагатших та найбідніших верств населення. Ба більше: за результатами 2017 р. Україна очолила рейтинг країн з найменш вираженою соціально-економічною нерівністю. Замикають п'ятірку Словенія, Норвегія, Словаччина й Чехія[336]. Втім, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М. В. Птухи, доходи 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців з врахуванням тіньових доходів відрізняються більш ніж у 40 разів[337].

Дійсно, розрахунки міжнародних організацій, здійснені щодо Україні не беруть до уваги колосальний тіньовий сектор економіки, кримінальну економіку. Поза увагою залишається більша частина доходів, отриманих злочинним шляхом та укритих від реєстрації, офіційної звітності, в тому числі й через механізми офшорних зон. Тому наведені Світовим банком дані щодо України, а так само в значній мірі й інших країн із надвисоким рівнем корупції, організованої, економічної політичної злочинності є не репрезентативними.

Додатковим аргументом на користь цієї думки можуть бути два дотичних до попередньо описаного рейтингів: індекс щастя (*World Happiness Report*, розраховується групою незалежних експертів та організацій за програмою ООН[338]) та індекс сприйняття

---

[336] Inequality index: where are the world's most unequal countries? From wealth distribution to the World Happiness Report / The Guardian. URL : https://www.theguardian.com/inequality/datablog/2017/apr/26/inequality-index-where-are-the-worlds-most-unequal-countries?CMP=share_btn_fb (дата звернення : 26.01.2019).

[337] Поліщук О. М. Нерівність доходів по-українські : «гірше», ніж в Гондурасі, «краще», ніж у Швеції / Укрінформ. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2162366-nerivnist-dohodiv-poukrainski-girse-niz-u-gondurasi-krase-niz-u-svecii.html (дата звернення : 26.01.2019).

[338] World Happiness Report. 2018. URL : https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf (дата звернення : 27.01.2019).

корупції (CPI, розраховується *Transparency International*[339]). За першим, який відображає відчуття задоволеності життям за комплексом параметрів (ВВП на душу населення, рівень соціальної підтримки, а також свобод, можливості впливати на прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, очікувана тривалість життя тощо), – наша держава посіла у 2017 р. 132 зі 155 країн, а у 2018 р. – 138 зі 156, розташувавшись за ранжиром у рейтингу між Суданом і Того. За другим індексом (сприйняття корупції) – на 130 місці зі 180 країн. Це приблизно рівень таких країн, як Гамбія, Іран, Сьєрра-Леоне.

Вказані цифри свідчать, по-перше, про те, що економіка держави в значній мірі є тіньовою, залежить від корупційної складової, а органи державної влади виявляються вкрай неефективними у боротьбі із системними засадами відтворення корупції; правоохоронні органи зорієнтовані на протидію лише низовим ланкам злочинності (наочно це видно як за вироками у провадженнях про корупційні злочини, так і злочини у сфері надрокористування). Вищі ж ешелони політичної, організованої, економічної злочинності лишаються недосяжними для правосуддя, генеруючи великий зиск, надприбутки з експлуатації адміністративного ресурсу, кримінально-політичного симбіозу. По-друге, індекс щастя є вельми чутливим показником відчуття соціальної справедливості, яка, як відомо, істотно залежить від справедливості розподілу доходів, ступеню соціально-економічної нерівності.

Відтак, можливо стверджувати, що соціально-економічна нерівність є значущим фактором розвитку українського суспільства; вона детермінує стани соціальної напруженості, загострює відчуття соціальної несправедливості, підживлює нігілістичні установки у сфері правової, моральної, екологічної свідомості. Тож за своєю природою соціально-економічна нерівність є комплексним, психолого-економічним фактором злочинності у сфері надрокористування, тісно пов'язаним із політичними, організаційно-управлінськими, правовими детермінантами відтворення останньої.

Соціально-економічна нерівність у комплексі з бідністю та безробіттям створює потужний асоціальний фон, сприятливі умо-

[339] Індекс сприйняття корупції – 2017 / Transparency International. Ukraine. URL : https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2017/ (дата звернення : 27.01.2019).

ви для загострення й інтенсифікації процесів *маргіналізації українського суспільства*. Під маргінальністю зазвичай розуміють стан груп та індивідів у ситуації, що змушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різким соціально-економічним і соціально-культурним переструктуруванням суспільства в цілому, змінювати свій соціальний стан, що призведе до істотної зміни чи втрати колишнього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також системи ціннісних орієнтацій[340]. Таким чином, маргіналізація (соціальна ексклюзія) – один з незмінних індикаторів розвитку суспільств епохи постмодерну, що виявляється у виключенні окремих соціальних акторів і їх груп із соціальних структур, у втраті ними своїх ролей в системах соціально корисної діяльності.

Ще у 1998 р. Н. Луман, тонко відчуваючи основні «больові точки» процесів глобалізації у їх людському вимірі, наголошував, що найгірший з можливих сценаріїв полягає у тому, що суспільство наступного століття успадкує метакод включення/виключення (інклюзії/ексклюзії). Якщо так станеться – це означатиме, що деякі люди будуть особистостями, а інші – тільки індивідами, що деякі будуть включені до функціональних систем, інші ж – виключені з них. Але як включення, так і виключення породжуватимуть інтеграцію. Перше – позитивну, друге – негативну, девіантну, злочинну[341].

Виключення відбувається поступово, шляхом накопичення труднощів, розриву соціальних зв'язків, дискваліфікації, кризи ідентичності. Поява «нової бідності» обумовлено тим, що зростання добробуту не елімінує принижене становище деяких соціальних статусів і залежність сімей з низьким доходом від служб соціальної допомоги. Почуття втрати місця в суспільстві, підкреслював С. Погам, може в кінцевому рахунку породити таку ж, якщо не бі-

[340] Попова И. П. Маргинальность. Социологический анализ : учеб. пособие. М. : Союз, 1996. С. 5; Жувака С. О., Сахань О. М. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 175.

[341] Луман Н. Глобализация мирового сообщества : как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века. Основные направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хуттера. М. : «РУСАКИ», 1999. С. 94–96.

льшу, незадоволеність, що і традиційні форми бідності[342]. Для сучасного українського суспільства властиві всі перелічені симптоми та механізми соціальної дезінтеграції через поширення ексклюзії. Значна категорія осіб, які живуть за межею бідності (як осіб пенсійного, так і працездатного віку), керується психологією виживання, а не розкриття власного творчого потенціалу. Відтак, вони не беруть активної участі у системах виробництва, обміну продуктів праці, в значній мірі є виключеними з економічних та політичних структур. Дисфункційність же «соціальних ліфтів» лише посилює контрастність між включеними та виключеними.

Але не тільки і не стільки незадоволеність власним соціальним становищем характеризує соціально деструктивну роль маргіналізації (хоча і цей аспект, безумовно, є кримінологічно значущим), скільки її соціально-консолідуюча властивість, що формує розлогу панораму соціальної опозиційності правовому, моральному, будь-якому іншому легальному, публічному порядку. Будучи виключеними із соціальної структури та потребуючи приналежності й реалізації діяльнісної енергії, індивіди групуються за ідентичними соціальними кодами, ідентифікують себе у своїй асоціальності з жертвами існуючого порядку. Тому маргіналізацію цілком можливо розглядати й крізь призму віктимізації, але не у традиційному, узвичаєному для кримінологічних досліджень значенні, а у більш широкому, структурно-функціональному.

Не претендуючи на належну повноту дослідження проблем маргіналізації українського суспільства та відповідне соціологічне новаторство в межах цієї роботи, зауважимо лише на тому, що соціальна жертовність постає базовим суб'єктивним змістом маргіналізації. Це наочно проявляється у специфіці мотивування власної кримінальної активності особами, які вчинили злочини у сфері надрокористування. Зміщення вектору осуду на зовнішні обставини, на несправедливий соціальний порядок як причину криміналізації особистості – один з індикаторів маргіналізаційної віктимності. Акт злочинної поведінки в таких умовах

[342] Погам С. Исключение : социальная инструментализация и результаты исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии.* 1999. Спец. выпуск : Современная французская социология. Т. 2. С. 147; Гилинский Я. И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии / Международная Ассоциация Содействия Правосудию. URL : http://www.iuaj.net/node/1707 (дата звернення : 15.01.2019).

постає як «нормальна» адаптаційна реакція на соціальний контекст діяльності особи. Поширення ж таких адаптаційних реакцій на масовому рівні, їх відтворення у маргінальних і все ширших, молодших (сукупно на вікову групу 18–29 років припадає 35,6 % осіб, які вчинили злочини у сфері надрокористування; з них – більше 65 % не працюючих) прошарках населення виявляє вже тенденції суспільної трансформації. Тож варто бути свідомим і тієї обставини, що маргіналізація населення є потужним криміногенним фактором вельми широкого спектру дії: поєднуючись із процесами соціальної віктимізації, стигматизації постає чинником загострення правового, морального, екологічного нігілізму, формує соціально-опозиційні життєві стратегії та підґрунтя для негативної групової консолідації, інституціоналізації кримінальних практик.

Тому поширення злочинності у сфері надрокористування є лише одним з багатьох альтернативних асоціальних наслідків маргіналізації, проявом ентропії транзитивного українського суспільства, за якого продукуються паралельні нормосистеми, загострюється аномія, стимулюються стани правової сингулярності. При тому кримінальне надрокористування виявляється вмонтованим в процес самодетермінації злочинності, в якому ефекти маргіналізації відіграють роль ефективного передавального механізму, полегшуючи (перш за все з точки зору психологічного самовиправдання) акумулювання та ретрансляцію кримінального досвіду, його унормування, інституціональне усталення.

В контексті дослідження детермінації злочинності у сфері надрокористування важливим також вважаємо звернути увагу й на те, що істотно посилюють ефекти маргіналізації в українському суспільстві ***тенденції урбанізації на тлі інституціонального занепаду села***. Злочинність у сфері надрокористування – переважно сільська злочинність у тому розумінні, що відтворюється в поведінці переважно мешканців невеликих населених пунктів – сіл, селищ, селищ міського типу. Останні ж є не лише адміністративно-територіальними утвореннями, а, перш за все, культурними осередками, територіями відтворення специфічного (більш вузького та емоційно насиченого, особистісно забарвленого) ціннісно-комунікативного середовища, сфери обміну продуктами праці. Але згадані вище негативні соціально-економічні фактори, такі як безробіття, бідність чи не найбільшою мірою зачепили українське

село, яке наразі перебуває у фазі культурно-економічної й суто соціальної (гуманітарної) стагнації.

Причин такого занепаду – досить багато. Результати економіко-правового аналізу стану розвитку сільського господарства дають змогу виділити такі основні причини[343]:

1) агрохолдингізація сільськогосподарського виробництва, що передбачає значну концентрацію земель сільськогосподарського призначення через механізм оренди паїв, власниками яких є прості селяни. Прикметною рисою агрохолдингових формувань є максимально можливе використання наявного у користуванні земельно-ресурсного потенціалу через монокультуризацію сільськогосподарського виробництва та орієнтацію на виробництво експортоорієнтованих культур;

2) відсутність сформованого та ефективно діючого інституту сільськогосподарського дорадництва;

3) пасивність держави та регіональної влади щодо масового впровадження інституту заготівельно-збутової кооперації, яка не дала можливості сформувати у переважній більшості сільських населених пунктів інфраструктуру зберігання та первинної переробки сільськогосподарської сировини;

4) профільні міністерства та їх підрозділи на місцях не сформували інституціонального підґрунтя для розвитку окремих видів сільськогосподарського виробництва на основі угод державно-приватного партнерства;

5) відсутність цілеспрямованої та послідовної політики диверсифікації сільської економіки через активізацію розвитку сільського туризму, водогосподарського та лісогосподарського підприємництва тощо[344].

Цілком зрозуміло, що занепад економічний тягне за собою й культурний, соціально-демографічний. Додають гостроти проблемі й тенденції урбанізації зі стало позитивним сальдо внутрішньої міграції із сел у більш великі населені пункти.

---

[343] Голян В. А. П'ять причин занепаду українського села. *Економіст*. 2015. 1 грудня. URL : http://ua-ekonomist.com/10990-vasil-golyan-pyat-prichin-zanepadu-ukrayinskogo-sela.html (дата звернення : 28.01.2019).

[344] Голян В. А. П'ять причин занепаду українського села. *Економіст*. 2015. 1 грудня. URL : http://ua-ekonomist.com/10990-vasil-golyan-pyat-prichin-zanepadu-ukrayinskogo-sela.html (дата звернення : 28.01.2019).

За даними Державної служби статистики, з 1990 по 2018 рр. зникли з мапи 426 сільських населених пунктів. Проте дійсний масштаб проблеми ще більш вражаючий: у 2014 р. 369 безлюдних сіл просто не були зняті з державного обліку (Інститут демографії та соціальних досліджень НАНУ, 2017 р.). На межі зникнення перебуває ще 4684 села, де станом на 2015 р. мешкало до 50 осіб у кожному. Тобто вже в перспективі кількох десятиліть сільська поселенська структура України зменшиться приблизно на 17 %. Найпомітнішими будуть зміни на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині, де малолюдні села становлять відповідно 38,5 %, 32,5 % і 30,5 % загальної кількості[345]. Фактично йдеться про додаткові грані процесів соціальної ексклюзії населення в Україні за демографічними ознаками, за критерієм проживання в селі. З урахуванням показників тенденції розвитку соціально-демографічної та економічної ситуації на селі наразі немає підстав для позитивного кримінологічного прогнозу. Й надалі продовжиться активна інституціоналізація практик злочинного надрокористування із залученням сільських мешканців, закріплення кримінального досвіду, поглиблення тектонічного соціокультурного розламу між селом і містом, маргіналізації сільського населення.

Звісна річ, всі перелічені вище соціально-економічні фактори злочинності у сфері надрокористування взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані. Але такі зв'язки здебільшого є горизонтальними. В площині ж вертикальних, структурно-ієрархічних зв'язків варто вести мову про ***системні прорахунки у стратегії і тактиці постсоціалістичного економічного транзиту***. Вони проявилися, перш за все, у відмові керівництва нашої країни на перших порах здобуття та утвердження незалежності від масивної лібералізації всіх соціально-економічних сфер, від глибоких інституційних трансформацій. І на сьогоднішній день варто говорити про такі недоліки здійснення економічної політики як *відсутність широкомасштабної та правової приватизації державного сектору, демонополізації, жорсткої монетарної та гнучкої валютної політики, створення фінансових бірж, лібералізації фіскальної політи-*

[345] Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція / Державна служба статистики URL : http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення : 28.01.2019); Віхров М. О. Українське село: вимирання чи еволюція. *Тиждень.ua.* 2018. 17 вересня. URL : https://tyzhden.ua/Society/219622 (дата звернення : 28.01.2019).

ки й спрощення адміністративних процедур для стимулювання малого та середнього бізнесу тощо. Не в останню чергу сучасний стан зумовлений тим, що було втрачено дорогоцінний час, що лягло відлунням загальносоціальної рецесії та кримінальним «вантажем» на плечі кількох наступних поколінь.

О. М. Бандурка, Р. С. Веприцький та М. М. Зацеркляний – автори монографії «Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз» (2013 р.) – небезпідставно звертають увагу на суттєве значення для характеру й інтенсивності соціально-економічних перетворень особливостей економічної культури. Ними зазначається, що найважливішим компонентом економічної культури є пануючі уявлення про етично допустимі («правильні») форми і зразки поведінки, які стають фундаментом правової культури. Національна економічна культура обумовлює, в свою чергу, специфіку розвитку переважаючих форм кримінальної поведінки. Не останню роль у відтворенні останніх відіграє український культурний стереотип, що уявляє зайняття бізнесом як етичну аномалію[346].

І з цим твердженням в цілому можна погодитись. Дійсно, тривала заборона, морально-правова негативна стигматизація підприємницької діяльності мала і має свій, вельми специфічний відбиток на площині реформування національної системи господарювання, відображається на більш повільних темпах економічних реформ, аніж у суспільствах, які не настільки тривалий час перебували у «соціалістичному таборі», не мали настільки тотального, глибокого інституціонального елімінування елементів ринкової економіки та водночас, мали розвинений досвід приватного підприємництва, відповідну культуру. Серед іншого вона втілилася й у низькій приватновласницькій економічній, підприємницькій активності, у довірі до держави як до бізнесового партнера. Втім, не можна, на нашу думку, зводити основні причини провалу економічного транзиту до специфіки національної економічної ментальності.

Як видається, вразливою до критики є позиція авторів вказаної вище монографії, які зазначають: «Коли українські «*шокотерапевти*» розпочинали реформи, вони були переконані, що,

[346] Бандурка О. М., Зацеркляний М. М., Веприцький Р. С. Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз : монографія. Х. : Золота миля, 2013. С. 31, 33.

подібно до того, як вода скрізь тече зверху вниз, реформування економіки будь-якої країни відбувається на основі універсальних рецептів неокласичного «економікса». Невдачі *радикальних ринкових реформ* в Україні стали початком розчарування в універсалізмі неокласичних рецептів»[347] *(курсив наш – М. М.)*. Не применшуючи, як нами вже наголошувалося, значення (в тому числі й негативного) національної економічної культури, все ж недостатньо обґрунтованою є характеристика економічних перетворень, які коли-небудь впроваджувалися в період незалежності України, як радикальних, у форматі «шокотерапії». В тому то й, власне, і справа, що швидкість проведення ринкових реформ багато в чому визначає їх успіх, закриває «вікно можливостей» для *кримінального накопичення капіталу, для інтенсифікації економіко-кримінальних утворень, інституціоналізації тіньової, кримінальної економіки та політики*. В Україні ж були окремі, вельми нетривалі, часові відтинки, коли спостерігалися активні намагання привести вітчизняну модель господарювання до узвичаєних ринкових конфігурації. В основному ж такі намагання були кволими, вкрай непродуктивними, непослідовними, суперечливими, залишали значну частину прогалин.

Л. Бальцерович – автор польського «економічного дива» – у своїх працях неодноразово підкреслював, що «медовий місяць» для впровадження радикальних реформ зазвичай дуже короткий, а також, що успіх перетворень залежить від здатності реформаторів наполягати на своєму, не зважаючи на критику та протести суспільства. За надзвичайної політики швидкість реформ у поєднанні з виваженою економічною стратегією має вирішальне значення[348]. Аналогічні застереження робить й всесвітньо відомий вчений-економіст А. Аслунд: «Швидкість має значення. Усі реформи – дерегуляція, макроекономічна стабілізація, приватизація, інституційне будівництво – слід запроваджувати якнайшвидше та паралельно одна до одної… Важливим є ранній, нетривалий період «надзвичайної політики»: перемагають або реформи, або рентоздирництво; загаятись означає програти»[349].

---

[347] Там само. С. 30.

[348] Бальцерович Л. Польща : Стабілізація та реформи в режимі надзвичайної та нормальної політики // Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 41, 62.

[349] Аслунд А., Дянков С. Основні уроки посткомуністичного переходу. Вступ // Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над ко-

На жаль, ані швидкості, ані збалансованого стратегічного підходу український уряд та президенти протягом 90-х, а так само й у наступні періоди державотворення не мали. Тож навряд чи доречно вести мову про «шокову терапію» та радикальні реформи в українській економіці будь-якого етапу її становлення, принаймні, починаючи з 1991 р. Саме це і постало однією з найсерйозніших загальносоціальних проблем, що дали свої сходи буйним цвітом злочинності, криміналізації політики й економіки, утвердження того суспільного стану, який в кримінологічній науці прийнято називати устроєм криміналізму (О. М. Бандурка, О. М. Костенко, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін.).

Принагідно звертає на себе увагу ремарка О. Гаврилишина, який акцентує на тому, що головною причиною того, чому перший український уряд обрав шлях поступових реформ, було прагнення уникнути соціальних страждань. Але виявилося, що повільність реформ посилила їх, а не полегшила. Протягом десятиріч фіксується падіння ВВП на душу населення, індексу людського розвитку[350]. У 2018 р. Україна посідає 147 місце зі 180 країн і територій світу й останнє – 44 місце в Європі у рейтинг економічних свобод, складеному американською *Heritage Foundation*, що відповідає статусу «переважно невільних» економік. Загалом рівень свободи економік країн розраховується як середнє арифметичне показників, серед яких свобода бізнесу, торгівлі, фінансового сектору, інвестицій, праці, монетарна та фіскальна свобода, гарантії прав власності, розмір бюрократичного апарату і ступінь захисту від корупції[351].

Загальна оцінка економічної свободи є нижчою за регіональні та світові показники. Прогрес відстає від багатьох необхідних структурних реформ. Водночас набагато вищими є темпи скорочення субсидій і підвищення тарифів на енергію. Вельми симпто-

---

мунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 17, 19.

[350] Гаврилишин О. Україна : Найбільші надії, найбільші розчарування // Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 249.

[351] Україна залишається серед «переважно невільних» економік – дослідження. *Радіо Свобода*. 2019. 25 січня. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-reityng-ekonomichnyh-svobod/29730255.html (дата звернення 25.01.2019); Country Rankings. 2019 Index of Economic Freedom / Heritage Foundation. URL : https://www.heritage.org/index/ranking (дата звернення 25.01.2019).

матичним є також і те, що експертами-економістами з *Heritage Foundation* серед іншого відмічається, що як і в попередні періоди в економіці України відмічається домінування олігархів, а часткове поліпшення окремих економічних показників в значній мірі зумовлено певним зростанням рівня грошових переказів через західні фінансові установи[352].

Однак варто бути свідомим і тієї обставини, що повільність та незавершеність економічних реформ є однією з характеристик комплексу явищ і факторів конституювання нової, постсоціалістичної соціальної дійсності. Економічні трансформації органічно вплетені в тканину ґенези політичної, правової, культурної систем. Цілком зрозуміло, що, будучи виробничим базисом, економічні інститути з одного боку визначали загальносоціальну динамічну структуру, вектори її розвитку. З іншого ж – параметри економічного розвитку формувалися під дією чинників позаекономічного характеру. Одними з найбільш потужних з них є політичні фактори.

4.2 Політичні фактори злочинності у сфері надрокористування

Економічні та політичні фактори злочинності у сфері надрокористування щільно між собою пов'язані, за багатьма параметрами детермінаційні зв'язки є обопільними. Власне, весь процес економічного падіння, стагнації протягом 90-х років минулого століття, а потім й хвилеподібних коливань на межових (маргінальних у глобальному, геоекономічному вимірі) значеннях – протягом нинішнього відбувався й відбувається під «акомпанемент» політичних протистоянь. Щоправда характер та спрямованість останніх з часом зазнали змін, хоча й виявляють риси спадковості, історичної закономірності. Водночас, як і економічні, так і політичні фактори в більшості своїй є детермінаційно неспецифічними для досліджуваного різновиду злочинності, однак магістрально визначальними для всього соціального устрою, а, отже, і для злочинності, як генеральної його властивості, найбільш широкої панорами кримінальної активності його членів. Їх деструктивні імпульси відчуваються на детермінаційному комплексі і економічної, і екологічної злочинності, а також всіх мож-

[352] Ukraine. 2019 Index of Economic Freedom / Heritage Foundation. URL : https://www.heritage.org/index/country/ukraine (дата звернення : 25.01.2019).

ливих форм їх інституційного синтезу, в тому числі і зокрема злочинності у сфері надрокористування.

Принагідно зауважимо, що у вітчизняній кримінології політичні фактори злочинності досліджені недостатньо. Монографічні праці з цього предмету відсутні. Як складова більш широкого предмету дослідження поняття, зміст, різновиди політичних факторів злочинності, а також характеристика криміногенності політики знайшли свою певну (хоча й ґрунтовну, однак таку, що залишає вільні зони наукового пошуку) розробку у працях О. М. Бандурки, В. М. Дрьоміна, П. О. Кабанова, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, Ю. В. Орлова, Д. А. Шестакова й деяких інших. Серед іншого звертає на себе увагу докторська дисертація Ю. В. Орлова «Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності» (2016 р.) та відповідна монографія. Вчений, зокрема, зазначає, що криміногенність політики – її властивість відтворювати політичну злочинність та фактори детермінації загальної злочинності (політичні криміногенні фактори)[353]. При цьому процеси політико-кримінальної взаємодії, інституційного взаємопроникнення є складно контрольованими з боку спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності та від них, за великим рахунком, не залежать. Більше того: останні відчувають на собі ці ефекти одними з найперших в числі органів публічної адміністрації, адже конфлікти політичних інтересів та їх кримінальні форми вирішення практично одразу екстраполюються на виконавчу гілку владу і її контрольно-охоронний сегмент. Це сприяє *постійній* інтенсифікації кримінальної активності найбільш широкого спектру відтворення[354].

Злочинність же у сфері надрокористування як метасистемний феномен, що відтворюється на порубіжні організованої економічної, екологічної, політичної кримінальної активності не є в цьому сенсі виключенням. Криміналізація політики, її інституціональна дисфункція, значна фактична переорієнтація на задоволення вузькогрупових, корпоративних, політико-кон'юнктурних інтересів через комерціалізацію політичних відносин, елімінування їх загальносоціальної, гуманістичної цінності і спрямованості. Політична злочинність сама по собі постає істотним інституціональним фактором злочинності у сфері надрокористування й додатково генерує низку супутніх політичних факторів. Таким

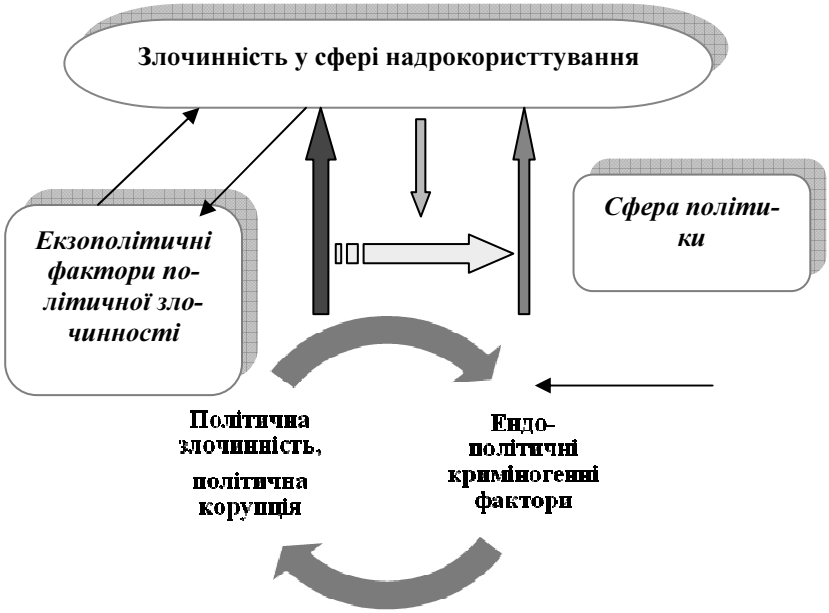
[353] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія детермінації злочинності : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2016. С. 87.

[354] Там само. С. 83.

чином, утворюється складно організований, структурно розгалужений конгломерат детермінант, що зумовлюють існування й інтенсифікацію досліджуваного нами різновиду злочинності. Цей конгломерат складають три блоки чинників, які схематично можливо подати в такому вигляді (див. схему 1).

Схема 1

Схема детермінаційних зв'язків у комплексі політичних кримінально-криміногенних факторів

І. Екзополітичні фактори політичної злочинності, які мають дуалістичну детермінаційну природу. З одного боку, по відношенню до злочинності у сфері надрокористування, вони є опосередкованими, детермінаційно віддаленими у схемі детермінації кримінального надрокористування через кримінальні форми реалізації політичної влади. З іншого ж – ці ж фактори діють і безпосередньо, минаючи політико-кримінальне опосередкування та виявляються у нездатності мобілізувати вольові ресурси політичної системи задля прийняття важливих для охорони довкілля рішень загальносоціального значення. До групи цих детермінант можливо віднести такі:

- *олігархізація політики* – криміногенно-кримінальний феномен інституціонального злиття політики та економіки, зростання політичної ролі економічних акторів. Беручи свій початок з першої половини 90-х років XX ст., процес олігархізації політики в Україні лише посилювався від каденції до каденції різних президентів та парламентів. В кожну каденцію він мав власну специфіку, якою не в останню чергу зумовлені динамічні коливання у відтворенні злочинів, передбачених ст. 248 КК України, що спостерігалися за режимів кожного з чотирьох президентів України XXI ст. та мають відносно чіткі часові межі, що відповідають періодам президентських повноважень, та описані нами у п. 2.2 цієї роботи.

Первинне кримінальне накопичення капіталу, політико-кримінальні угоди у сфері приватизації, державного кредитування, що активно розквітли у 90-х роках минулого сторіччя в Україні на багато років вперед визначили магістральні параметри розвитку політичної системи у дусі вульгаризовно-капіталістичної домінанти, комерціалізації обігу суспільних благ, в тому числі й об'єктів природи. Відтак і надра постали одним з об'єктів, що потрапив до сфери інтересів фінансово-промислових груп, які спиралися на владно-адміністративний ресурс в питаннях здійснення фактично безконтрольного та безмежного, за багатьма параметрами монопольного використання корисних копалин.

Формальна трансформація системи влади та її неформальний перерозподіл – наголошує А. А. Гриценко – мають своїм наслідком відсутність рівноваги влади і стабільного «балансу сил». Така владна нерівновага існує як на інституційному, так і на персональному рівні. Жодний з учасників економічного процесу не має впевненості у збереженні владної позиції в економічній системі, і, відповідно, у збереженні своєї власності, посад, доходів, заощаджень тощо. Цим зумовлено домінування короткострокових інтересів при використанні приватного капіталу: використання доступу до влади для максимізації приватних доходів у найбільш ліквідній формі й у максимально стислі строки[355].

[355] Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. Харьков : Форт, 2008. С. 533; Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих,

У одному зі своїх досліджень Ю. В. Орлов наводить приклад отримання у злочинний спосіб доступу до розробки родовищ вугілля окремою групою парламентарів. Йдеться про схему з незаконного привласнення під виглядом приватизації майна одного з гірничих підприємств в Донецькій області, що здійснює розробку родовищ та видобуток кам'яного вугілля. Таке привласнення здійснювалося поетапно, із залученням кількох рівнів фірм-посередників, що мали приховати персону остаточного недобросовісного набувача майнового комплексу, який станом на 2013 рік мав статус народного депутата України, супроводжувалося корупційною угодою (пропозицією, наданням, отриманням неправомірної вигоди), предметом якої були окремі майнові комплекси й частки власності приватних газодобувних підприємств. Останні послугували міновим еквівалентом та перейшли з власності набувача майнового комплексу гірничодобувного підприємства до власності третіх осіб – посередників між набувачем та відчужувачем – службовою особою, яка займає особливо відповідальне становище та мала фактичний вплив на прийняття рішень у сфері приватизації державного майна[356]. Тож варто бути свідомими того, що механізм функціонування олігархату як політико-кримінального феномену з об'єктивною необхідністю включає в себе корупцію. Остання ж розмиває демократичні засади суспільного устрою, його правову систему, нівелюючи, викривляючи, симулюючи гуманістично-ліберальне ядро політики.

Слушною у зв'язку з цим є позиція О. Ю. Бусол, яка справедливо стверджує, що Україна характеризується олігархічною моделлю корупційних відносин[357]. Але не лише корупційних відносин, а ширше – політики загалом. Притому сама вчена далі розвиває свою думку й додає: олігархізація політичної влади в Україні в сучасний період є однією із специфічних форм організованої корупційної злочинності. Специфіка олігархізації полягає в тому, що для неї характерна наявність еліти, яка бере на себе функцію кері-

---

І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. С. 100–101.

[356] Орлов Ю. В. Дундич Л. В. Корупційна схема : поняття, ознаки, види. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 106.

[357] Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. К., 2015. С. 7.

вництва масами в державі завдяки пасивності, недосконалості правової свідомості та культури громадян. Наявна проблема порушення законів етики і моралі з обох сторін – народу та олігархічного керівництва, унеможливлює розвиток демократії, що сприяє поширенню корупційної злочинності[358]. Погоджуючись із О. Ю. Бусол, акцентуймо на тому, що багатовимірність криміногенних наслідків функціонування олігархізованої політико-економічної моделі – квазіправового покручу політичного режиму й правової системи, передбачає не лише сприятливе підґрунтя для поширення корупційної злочинності, а й кримінальної активності практично всього спектру видового розмаїття. Злочинність у сфері надрокористування в цьому аспекті доповнює авангард наслідків та проявів злочинної політики, український варіант якої фундується на корупційно-олігархічній архітектоніці політичної системи;

- *криміналізація політики через інтенсифікацію організованої злочинності*, яка постає політичний фактором, а організовані злочинні угрупування – активними агентами політичного впливу. Цей політичний чинник злочинності у сфері надрокористування органічно доповнює попередньо описаний та з ним нерозривно пов'язаний. Справа в тому, що олігархія в Україні не сформувалася моментно, пройшла певну еволюцію. На первинних же етапах становлення в нашій державі власної політичної та економічної систем йшлося про розширення спектру діяльності загальнокримінальних організованих злочинних угрупувань на сферу економіки і, перш за все, гірничу, хімічну промисловість, металургію. Надалі, отримуючи доступ до парламентського, урядового корпусу та налагоджуючи постійні корупційні зв'язки, частина з таких угрупувань набули посередницького представництва у вищих і центральних органах державної влади (в тому числі й через створювані й фінансовані ними політичні партії). Частина ж не інтегрувалася до політики, продовжувала діяти опосередковано, користуючись можливостями політичного впливу угрупуваннями політико-економічного кримінального штибу.

Принагідно зауважимо, що первинний етап економічного і політико-правового незалежного українського транзиту виявився

[358] Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. К., 2015. С. 10.

вирішальним для подальшої кількадесятирічної (як мінімум) соціогенези, яскравими маркерами якої стали організована економічна, політична злочинність, зрощення влади з кримінальними структурами, криміналізація влади. Базові, закладені в 90-ті рр. конфігурації криміналізованої політичної та економічної систем з об'єктивною необхідністю визначають й сучасні риси політичного режиму, спектр загроз кримінологічній, національній безпеці.

Досить влучно характеризує цей етап О. Гаврилишин: «Президент (перший президент незалежної України – прим. автора) подбав, щоб, на відміну від країн Центральної Європи, більша частина верхнього ешелону перейменованої комуністичної партії лишилася при владі. Його уряд вельми незначно цікавився економічними реформами… Пріоритетом стала розбудова державності – заснування нових політичних інституцій, нових символів… Тодішня затримка економічних перетворень призвела до убогої продуктивності економіки, відкрила широкі можливості для зростання олігархії та ослабила економіку так, що на 2014 рік Україна виявилася неймовірно вразливою до нинішньої життєвої загрози її суверенітетові»[359]. І далі вчений резюмує, що швидке просування економічних реформ було не в інтересах комуністичної еліти України. Як і всі колишні панівні класи у комуністичних країнах, вона прагнула втримати владу, щоб мати якнайбільше часу, щоб перетворитися на новопосталих капіталістів. Для цієї мети угода з «Рухом» була просто ідеальною: стара номенклатура залишила за собою контроль над роботою держави, натомість відтермінована економічна лібералізація надавала їм вдосталь часу, щоб перегрупуватися та поступово створити сприятливі умови для накопичення капіталу в нових приватних підприємствах, інтегрованих з політикою, олігархів[360].

Ще у 2002 р. І. М. Даньшин відмічав, що криміналітет проникає до легальних комерційних структур, активно втягує у свою роботу корумпованих чиновників, співробітників правоохоронних органів. Створюються стійкі та багаторівневі міжрегіональні кримінальні структури. Викликає тривогу політизація вітчизняної

[359] Гаврилишин О. Україна : Найбільші надії, найбільші розчарування. *Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом* : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 250–251.

[360] Гаврилишин О. Вказана праця. С. 252.

організованої злочинності. Її організатори мають на меті розширити не тільки свою економічну, а й політичну владу шляхом проникнення до владних структур[361]. Втім, і сьогодні формуються організовані злочинні угрупування загальнокримінального та економічного характеру діяльності не інтегруються безпосередньо до політичної системи, користуються корупційно-олігархічними каналами зв'язків. Здебільшого такі угрупування є регіональними. Найбільш активно вони функціонують на Рівненщині, Волині, організують та контролюють кримінально-промисловий видобуток бурштину-сирцю.

Ступінь криміналізації політики в Україні на сьогоднішній день є настілки значним, що за оцінками окремих опитаних нами експертів з числа чинних та колишніх народних депутатів практично кожна політична партія, представлена в українському парламенті, має так звану «чорну касу» («чорну бухгалтерію»), обсяги якої складають більше 80 % від звітних. Прийняті у 2015 р. зміни й доповнення до Закону України «Про політичні партії», спрямовані на удосконалення механізму фінансування діяльності політичних партій, забезпечення прозорості фінансової звітності й протидії політичній корупції, на жаль, не отримали на рівні правозастосування настільки ж вагомої підтримки (і з боку партій, і з боку контролюючих суб'єктів), як предикатні задекларовані наміри-гасла.

Однак не лише політичні партії як інститут політичної системи в значній мірі дисфункційні через вплив кримінального капіталу. Не менш проблематичною є й ситуація з інститутом президента. Згадати хоча б пресловуту резонансну (у суспільстві й ЗМІ, хоча абсолютно мізерну, незначущу за юридично, кримінологічно значущими наслідками розслідувань) справу про «чорну бухгалтерію» оточення одного з Президентів України, надто відомого, щоб згадувати його ім'я на сторінках цієї роботи.

Водночас, слід бути свідомим і того, що після не менш відомих, трагічних та значущих подій, що увійшли в історію під назвою «Революція Гідності», ситуація кардинально не змінилася. Так, наприклад, за оцінками голови ВГО «Комітет виборців України» О. М. Кошеля передвиборні кампанії (зокрема, президентські) фінансуються в Україні не менш як на 50 % з тіньових доходів. Аналітик серед іншого зазначає: «Проблема тіньового фінансу-

[361] Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Х. : Акта, 2002. С. 53.

вання виборчих кампаній – вона є достатньо серйозною, тому що йдеться не просто про те, що політики оплатили борди чи іншу діяльність поза межами виборчого фонду. Ідеться про те, що політики використовують готівкові кошти, йдеться про чорні каси»[362]. Це свідчить про усталеність політико-кримінальних практик, про їх традиційність, узвичаєність, унормованість, що є не окремим корпоративним кодексом деякої умовної політичної сили, а ознакою і системоутворюючим фактором всього суспільно-політичного устрою України;

- консервація режиму адміністративного ринку та керованої демократії на противагу ліберальному ринку й вільній демократії. Чинна система ринкових відносин в Україні – зауважує А. С. Гальчинський – в основному залишається такою, якою вона була сформована в результаті реформ 1990-х років. У наступному десятилітті вона фактично не прогресувала; адміністративний ринок за своєю суттю відповідає принципам керованої демократії. При тому важливо усвідомити, що система адміністративно-бюрократичного ринку *не є перехідною структурою економіки, не є ринком на його початковій стадії (курсив наш – М. М.).* У дійсності мова йде про цілком сформовану парадигму ринкових відносин, яка є альтернативою системі ліберального ринку[363]. В адміністративному ринку вибудовується не мережева система конкурентних зв'язків, а вертикальна ієрархія, система «свій – чужий». Замість свободи і права суб'єктів господарювання тут домінують обов'язки, відносини підпорядкування, ресурсові маніпуляції. Маючи з цього адміністративний зиск, державна бюрократія (як і олігархічний капітал, що зрощується з державою) зацікавлена в консервації такого стану. У результаті відчутно знижується дієздатність ринку, не стимулюються інновації, викривляється, симулюється конкуренте середовище[364]. Формуються *нетранзитивні*, *постійні* альтернативні інституціональні механізми доступу до соціальних благ, утворюють конгломерати нефор-

[362] Українські вибори на 50 % фінансуються «чорною» готівкою, – Комітет виборців. *Рубрика*. 2019. 1 лютого. URL : https://rubryka.com/2019/02/01/ukrayinski-vybory-na-50-finansuyutsya-chornoyu-gotivkoyu-komitet-vybortsiv/ (дата звернення : 01.02.2019).

[363] Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України. К. : Либідь, 2011. С. 219.

[364] Там само. С. 220, 221.

мальних, проте цілком *ефективних у корпоративному (олігархічному) вимірі* норм, зразків діяльності, в тому числі й кримінальних практик.

Симптоматичною у зв'язку з цим вважаємо ту обставину, що за результатами 2018 р. Україна посіла 84-те місце зі 130 країн у рейтингу «Індекс демократії 2018», лишивши за собою статус «гібридного режиму». Серед країн Східної Європи Україна посідає 17 місце, отримавши, як і минулого року, 5,69 бала з 10 можливих балів[365]. Загалом виділяється чотири комплексні характеристики можливих режимів: повна, недостатня демократія, гібридний та авторитарний режими. У звіті *The Economist Intelligence Unit*, який розкриває індексовані параметри, також вказується, що здійснення ефективних реформ у сфері демократизації та широкої лібералізації економіки й політики у середньостроковій перспективі в Україні є малоймовірним через потужний опір всередині політичної системи. Іншими словами: кристалізація й зміцнення фундаменту керованої демократії є для України радше не політичною патологією, а специфічною, постійно функціонуючою нормою, що відтворюється від покоління до покоління політичної еліти *незалежно від суспільно-політичних революційних намагань.*

Руйнація цієї системи та утвердження кардинально іншої політекономічної параметрії – справа зміни способу мислення перш за все політичного істеблішменту через утвердження мислення державницького, перспективного, стратегічного на противагу корпоративному, бізнесовому (олігархічному), «короткозорому». Звісно, розраховувати на середньострокову (та й, відверто, на довгострокову, 10–15 років) перспективу не доводиться.

Наявність такої системи особливо наочно проявляється на ринку промислового видобування корисних копалин в Україні. Цей ринок, не дивлячись на намагання запровадити прозорі тендерні процедури продажу спеціальних дозволів на надрокористування, в значній мірі залишається зачиненим для «випадкових» суб'єктів бізнесу, для тих, хто є «чужорідним» для усталених інсти-

---

[365] The Democracy Index / *The Economist.* URL : https://www.eiu.com/topic/democracy-index (дата звернення : 31.01.2019); Україну віднесли до гібридних режимів за результатом 2018 року. *Українська правда.* 2019. 9 січня. URL : https://www.pravda.com.ua /news/2019/01/9/7203332/ (дата звернення : 15.01.2019).

тутів і систем адміністративно-владного, корупційного представницького розпорядження надрами. В їх межах формуються стійкі відносини за типом «патрон-клієнт», що постають бар'єром, своєрідним адміністративним фільтром, на якому залишаються фінансові ресурси корупційного походження більшості великих гравців ринку надрокористування.

II. Політична злочинність загалом та ***політична корупція***, зокрема в контексті детермінації злочинності у сфері надрокористування виявляються феноменами політико-кримінального симбіозу (тобто злочинність влади), що виражається у:

- інтеграції політичних кримінальних практик зі злочинністю у сфері надрокористування;

- кримінальній деінституціоналізації діяльності провідних політичних акторів;

- використанні інструментів правотворчості та відомчого правозастосування з метою створення сприятливих умов для злочинного, суспільно небезпечного надрокористування, в тому числі через забезпечення політичної волі на визначений політико-корупційними угодами персональний склад органів державної влади у сфері формування та реалізації політики раціонального природокористування, охорони та використання надр; надання преференцій одним суб'єктам на шкоду конкурентному середовищу й захисту довкілля тощо.

Варто підтримати неодноразово висловлювану на засіданнях Ради Безпеки ООН позицію, згідно з якою не лише діяльність транснаціональних корпорацій та іноземних агентів впливу може виступати чинниками розгортання конфліктів як боротьби за природі ресурси, а корупція урядів постає не меншим чинником цих обставин[366]. І хоча застереження ООН стосується переважно країн з африканського континенту, певні ризики означеного характеру у дещо видозміненому форматі можливо екстраполювати й на ситуацію Україні.

В цьому контексті звертають на себе увагу оцінки зарубіжних експертів, міжнародних партнерів України щодо ситуації з корупцією у сфері надрокористування. Так, напередодні лютневого

[366] States Must Transform Natural Resources from Driver of Conflict into Development Tool to Foster Peace, Cooperation, Secretary-General Tells Security Council. 8372nd Meeting. URL : https://www.un.org/press/en/2018/sc13540.doc.htm (дата звернення: 31.10.2018).

звіту про виконання федерального Закону США про санкції проти РФ у Конгресі відбулися слухання про ситуацію у нафтогазовому секторі України та реалізацію плану допомоги для досягнення Україною енергонезалежності. Втім, допомога може бути заблокована Конгресом США до усунення корупційних дій у профільних відомствах. Зокрема, конгресмени вказали на корупцію у Державній службі геології та надр України, на існування «чорної каси» та блокування роботи нафтогазових компаній на користь конкретних осіб. У Конгресі США озвучили суми, які необхідно внести в якості неофіційного внеску для отримання дозволу на розробку нових нафтогазових родовищ. Йдеться про суму у розмірі 1 млн. доларів США для отримання спецдозволу на розробку родовища. Окремий цінник існує і для інших державних «послуг». Наприклад, внесення змін до плану робіт може обійтися компаніям у суму від 250 тис. доларів[367]. Вважаємо такі повідомлення симптоматичними, такими, що свідчать про системність політичної корупції та пов'язаної з неї позаполітичної корупції не лише в Держгеонадрах, а й інших органах центральної виконавчої, а також законодавчої влади, в «коридорах» якої формуються генеральні лінії роботи профільних відомств, міністерств, забезпечується політичне «прикриття» і «захист» від втручання правоохоронних органів.

Загалом проблеми поширення політичної злочинності та політичної корупції складають самостійний предмет кримінологічного дослідження, який не охоплюється цією роботою. Ця обставина, а також наявні фундаментальні напрацювання цих питань у роботах О. М. Бандурки, О. Ю. Бусол, В. М. Дрьоміна, О. М. Литвинова, Г. В. Маляр, Ю. В. Орлова та інших вчених, звільнять нас від необхідності у більш детальному аналізі позначених аспектів детермінації злочинності у сфері надрокористування.

III. Ендополітичні фактори злочинності у сфері надрокористування:

- *низька політична культура*, що серед іншого детермінує низьку політичну активність, слабі зв'язки приватно-публічної афіліації, правовий та екологічний нігілізм, елімінує значущість особистої діяльності у справі захисту довкілля, байдуже, другоряд-

[367] Корупція у Держгеонадрах блокує енергонезалежність України / Ні корупції! Блогери України проти корупції. URL : http://nikorupciji.org/2017/12/22/koruptsiya-u-derzhheonadra-blokuje-enerhonezalezhnist-ukrajiny-mizhnarodni-zmi/ (дата звернення : 27.01.2019).

не відношення до них на противагу пріоритетам у спектрі політико-кон'юнктурних та економічних питань. При чому проблема зької культури стосується як політичного істеблішменту, так і широких прошарків населення, в тому числі і зокрема тих, що розглядають кримінальне надрокористування адекватною реакцією на загальний соціальних контекст безправ'я та виживання.

Слушною в цьому аспекті видається думка О. М. Бандурки, який небезпідставно стверджує, що проблематичний стан правової та політичної культури фіксується як серед «верхів», так і «низів». Її низький рівень на низах приводить, з одного боку, до того, що, маючи конституційні гарантії прав і свобод, люди знають про них і їх захист надто мало. З іншого – закономірно стають на шлях вчинення правопорушень[368].

Ю. В. Орлов, розмірковуючи в тому ж руслі, вказує, що політична свідомість і політична культура виявляються моральним та інтелектуальним осереддям політики, її олюдненим фундаментом[369]. І якщо політична культура – це психологія суспільства (нації) у ставленні до політики або особливостей сприйняття суспільством політичного процесу, якому надає специфічних форм[370], то криміногенність її складових проявляється у: а) політико-культурній експансії, чужинському впливові; б) аномії в політико-культурній сфері; в) відриві та ізоляції політичних еліт від населення[371].

Повністю підтримуючи вченого у визначених ним криміногенно-детермінаційних різновидах деформацій політичної культури, додамо, що проблемності та гостроти їх відтворення додає специфічний радянський та пострадянський травматичний досвід функціонування системи «держава – особистість». Якщо радянський період характеризувався повним домінуванням умовного суверену над особистістю, то пострадянський (а надто ранні етапи недореформ першої і другої хвиль) виявив значну дистанційованість держави від людини, що, певна річ, сприяло як утвердженню

---

[368] Бандурка О. М. Политическая криминология : монография. Х. : Золотая миля, 2017. С. 321–322.

[369] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 101.

[370] Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику : підручник. К. : Центр учбової літератури, 2009. С. 384.

[371] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 103–107.

правового й політичного нігілізму (зі всіма криміногенними наслідками), так і загостренню соціальної дезорганізації, розриву неформальних, ментальних зв'язків значної частини суспільства з політичними формами своєї організації;

- *деформації політичної свідомості* у нерозривній єдності з моральною та правовою як у правлячої еліти, так і більшості населення; сприйняття політики як комерційної та, водночас, популістської, манупілятивної сфери реалізації індивідуальних та вузько-корпоративних інтересів. Це має своїм наслідком нерозвиненість політичної мережі передусім на місцевому рівні. А між тим, як слушно зауважував Р. Дарендорф, політична демократія без мережі або висить у повітрі, або до неї висувають занадто високі вимоги[372]. Останні продиктовані, з одного боку, нерозумінням механізмів функціонування політичних відносин. З іншого ж – патерналістськими й етатистськими вподобаннями, детермінованими радянським політичним досвідом, але, в принципі, не реалізованими в сучасних умовах, що тягне за собою розчарування, політичну маргіналізацію, правову індиферентність суб'єктивного змісту буденних соціальних практик. Ця ж логіка розгортання соціальної діяльності вплітається в загальний механізм кримінального надрокористування;

- *відсутність достатньої політичної волі на належне правове забезпечення природоохоронного сектору кримінально-превентивної діяльності, охорони надр від інтенсифікованих кримінальних загроз,* в тому числі й в контексті реформування системи протидії злочинності в цілому, запуску повноцінного функціонування Державного бюро розслідувань;

- *політизованість роботи правоохоронних та судових органів*, принципова нездатність перервати олігархічно-корупційні зв'язки у структурі політичних відносин, що генеруються, підтримуються на рівні вищих і центральних органах державної влади. Наявні кволі спроби притягнути до відповідальності чиновників топ-рівня – наочне тому свідчення. Як правило, далі повідомлення про підозру справа не просувається. А в низці випадків навіть виявляється неможливим забезпечити зняття депутатської недоторканості або вчинення деяких процесуальних дій, застосування

[372] Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у XXI столітті / Пер. з нім. А. Орган. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 77.

запобіжних заходів до фігурантів оперативно-розшукових справ, в тому числі й за фактами злочинної діяльності у сфері надрокористування. Показовим в цьому випадку є приклад з народним депутатом Р., який набув розголосу у зв'язку з імовірною причетністю парламентаря до організації корупційної схеми надання спеціальних дозволів на видобування бурштину-сирцю, що була імовірно викрита та задокументована «агентом під прикриттям» К. (особою, що співпрацює на конфіденційній основі з Національним антикорупційним бюро України)[373].

Цілком зрозуміло, що політизованість роботи правоохоронних органів є не причиною, а радше наслідком становлення в Україні корупційно-олігархічної моделі політичної системи. Втім, ця обставина не применшує криміногенно детермінаційне значення дисфункційності правоохоронного сектору державної влади щодо нейтралізації діяльності організованих злочинних угруповань, фінансово-промислових груп у сфері надрокористування[374].

Зауважимо, що описані групи факторів не охоплюють всіх детермінаційно значущих чинників детермінації злочинного надрокористування. Це – лише основні, базові. Втім, їх аналіз дозволяє формувати уявлення про системну властивість політичного режиму – його криміногенність, в тому числі й у зрізі детермінації злочинності у сфері надрокористування. Відтворення останніх відбувається як внаслідок безпосереднього, так і опосередкованого впливу політичних факторів. Такий вплив, зокрема, виражається у віктимогенності політичного режиму. Вказана властивість полі-

---

[373] Бурштин, гроші та земля. Чому з 6 народних депутатів хочуть зняти недоторканність / Espresso. URL : https://espreso.tv/article/2017/07/11/6_deputativ_z_kogo_i_chomu_khochut_znyaty_deputatsku_nedotorkannist (дата звернення : 17.01.2019); Комітет Ради рекомендує зняти недоторканність з Розенблата і арештувати його / Espresso. URL : https://espreso.tv/news/2017/07/07/komitet_rady_rekomenduye_znyaty_nedotorkannist_i_areshtuvaty_rozenblata (дата звернення : 17.01.2019); Нардепи не дозволили арешт Розенблата, але зняли з нього недоторканність / Espresso. URL : https://espreso.tv/news/2017/07/11/rada_rozenblat (дата звернення : 17.01.2019) та ін.

[374] Максіменцев М. Г. Політичні фактори злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2019. № 1. С. 76-80.

тичного режиму добре описана у працях П. О. Кабанова[375], що звільняє нас від необхідності у додаткових поясненнях ретичного характеру. Проте у фокусі предмету нашого дослідження віктимогенність політичного режиму розуміється дещо ширше, аніж у традиційному контексті політико-кримінологічної проблематики.

Вище ми вже вказували на окремі психологічні аспекти специфіки процесів маргіналізації, соціальної ексклюзії в умовах сучасного українського суспільства. Серед іншого, ці процеси супроводжуються актуалізацією станів соціальної жертовності, утвердження відчуття несправедливості, що сягає своїм корінням базових конструкцій соціальної організації. Цілком зрозуміло, що ці конструкції візуалізуються, перш за все, через складові політичної системи і режиму. Тому і соціально-рольове опозиціонування здійснюється, передусім, щодо носіїв політичної влади, їх культури, стратегії і тактики управлінської діяльності, цінностей, цілей і засобів політичної діяльності. Неадекватність же останніх поточному соціальному контекстові, його запитам, відсутність ліберально-гуманістичної домінанти в структурі чинників, які є системоутворюючими щодо політичної практики формує колективну, часто конкуруючу віктимність, будучи додатковим фактором дезінтеграції суспільства, підживлення аномії, загострення загроз національній безпеці. В таких умовах, посилених маргіналізаційними соціальними практиками у форматі психології виживання, системи взаємодії людини й природи набувають ціннісно вторинного, фонового, непріоритетного характеру, а незаконне користування надрами постає закономірним шлейфом владно-опозиційних, нігілістично-адаптаційних соціальних практик. Саме ця обставина зумовлює необхідність звернення й до культурно-психологічних факторів, які відкривають широку панораму зв'язків

[375] Кабанов П. А. Виктимогенность политических режимов как одна из проблем современной российской политической криминологии: понятие и сущность. *Следователь*. 2003. № 9. С. 51–52; Кабанов П. А. Виктимогенность криминогенных политических режимов как одно из перспективных направлений криминальной политической виктимологии. *Сибирский юридический вестник*. 2004. № 1. С. 30–32; Кабанов П. А. Криминальная политическая виктимология как межотраслевая частная криминологическая теорія : понятие и предмет. *Следователь*. 2005. № 9. С. 51–56 та ін.

злочинності у сфері надрокористування з українською ментальністю, специфікованою загальносвітовими тенденціями споживання.

Підсумовуючи викладений аналіз соціально-економічних та політичних факторів злочинності у сфері надрокористування, ще раз підкреслимо їх неспецифічний, проте детермінаційно значущий саме для цього виду кримінальної активності характер. Важливо також підкреслити: злочинність у сфері надрокористування є явищем закономірним й таким, що принципово не може бути зведеним до мінімального (суттєво нижчих за нинішні) значення показників рівня навіть у середньостроковій перспективі на актуальному, поточному конкретно-історичному етапі розвитку українського суспільства. Активізація ж юрисдикційної діяльності у вузькому напрямі, пов'язаному із посиленням оперативної роботи щодо виявлення та припинення незаконного надрокористування, а також притягненням винних до кримінальної відповідальності здатна привести до позитивних результатів лише на короткий час. Надалі відбудеться або відновлення колишнього стану кримінальних практик у сфері надрокористування на фоні послаблення правоохоронної діяльності, або переорієнтування соціальної енергії, її сублімація в інші види асоціальних практик, злочинної діяльності у спектрі корисливої злочинності, а у перспективі – й політичної, бунтарської через очевидні ризики наростання соціального напруження, загострення відчуття соціальної несправедливості.

Тож без вирішення системних економіко-політичних проблем загальносоціального значення неможливо розраховувати на більш-менш відчутні результати у справі протидії злочинності у сфері надрокористування. Ця обставина має лягти в основу відповідної кримінологічної стратегії, що на базовому, фундаментальному рівні візуалізуватиме комплекс цілей щодо нейтралізації (послаблення дії) факторів політичної злочинності, криміногенно детермінуючої ролі останньої.

4.3 Культурно-психологічні фактори злочинності у сфері надрокористування

Злочинність у сфері надрокористування – один з найбільш інтенсивно відтворюваних сегментів екологічної злочинності. Корисні копалини завжди перебували у фокусі уваги як організованих злочинних угруповань економічного спрямування діяльності, так і

політико-кримінальних (владно-злочинних) симбіотичних утворень. При цьому, як засвідчує практика незаконного добування вугілля, бурштину і деяких інших складових надр України, до орбіти кримінальних промислів вказаних угрупувань на найнижчому рівні їх розгортання залучені вельми широкі верстви населення, які не входять (принаймні, на рівні свідомого членства) до організованих злочинних структур. Так, наприклад, лише на Рівненщині до незаконного видобування бурштину за найскромнішими підрахунками залучено близько 10 тис. осіб, а обсяги видобування на рік сягають від 120 до 300 т з чистим прибутком до 300 млн. доларів США[376].

Цілком зрозуміло, що у структурі детермінант злочинності у сфері надрокористування, а так само як і екологічної злочинності в цілому, чи не найбільш помітними є соціально-економічні фактори. Не потребує додаткової аргументації теза про те, що нинішнє економічне становище більшості населення України не може розглядатися як задовільне, гідне країни з високими цивілізаційними пріоритетами гуманістично-ліберальної перспективи. Справедливими, вочевидь, є зауваження, які робляться чи не у всіх кримінологічних дослідженнях з приводу компенсаторних функцій того чи іншого різновиду злочинності, реалізація яких спрямована на формування певного джерела доходу. Як справедливим варто визнати і те, що економічні фактори не однаково (у кримінологічно значущому аспекті) діють на різні категорії населення, навіть ті, що перебувають в одній умовній економічній ніші. Більше того, правий, як видається, і В. В. Лунєєв, який стверджує, що між економікою та злочинністю немає прямих зв'язків[377]. На думку ж Я. І. Гілінського, з якою є сенс погодитись, економічні фактори не

[376] Потіха А. О. Проблема видобутку бурштину : сучасний стан та перспективи вирішення / Центр соціальних комунікацій НБУВ. URL : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2065:problema-vidobutku-burshtinu&catid=8&Itemid=350 (дата звернення : 19.03.2018); Семерак порахував, скільки мешканців Рівненщини займається видобутком бурштину. *Ракурс*. 2016. 05 червня. URL : http://racurs.ua/ua/n71902-semerak-porahuvav-skilky-meshkanciv-rivnenschyny-zaymaietsya-vydobutkom-burshtynu (дата звернення : 19.03.2018).

[377] Лунеев В. В. Рыночная экономика и экономическая преступность в России. *Экономическая преступность* : сб. науч. труд. / Под. ред. В. В. Лунеева, В. И. Борисова. М. : Юристъ, 2002. С. 15.

є специфічними щодо злочинності. Весь соціально-економічний лад породжує всі соціальні феномени, а не тільки злочинність[378].

Тож провідні чинники злочинності у сфері надрокористування варто шукати в іншій, неекономічній, площині. На наше переконання, цієї площиною є сфера відтворення так званих культурно-психологічних криміногенних факторів. Останні є різнорідними та репрезентовані широкою гамою кримінологічно значущих компонентів масової (якщо йдеться про детермінацію злочинності) екологічної свідомості та загальнокультурних практик (традицій) у сфері надрокористування. Серед них на особливу увагу заслуговують декілька груп умовно однорідних криміногенних чинників.

1. Конс'юмеризація масової свідомості, поширення споживацького відношення до природних ресурсів, що є екстраполяцією психології корисливості та споживацтва у масовій загальній культурі. Вказаний феномен виражає протиріччя, які мають планетарний масштаб відтворення й продиктовані загальноцивілізаційною кризою розумного, орієнтованого на відновлення, використання природних ресурсів[379].

Неочікуваний наслідок теорії А. Сміта – пише В. П. Макаренко – полягав у тому, що проблеми соціальної моралі взагалі перестали цікавити економістів. Такий стан справ зберігається й досі в їх професійному середовищі, незалежно від того, яких ідеологічних та політичних орієнтацій вони притримуються – ліберальних, соціалістичних або консервативних, етатистських чи соцієтальних[380]. Об'єктивно зумовлений тривалий період особистісної несвободи, пов'язаний з підкоренням людини зовнішнім обставинам й необхідності постійного руху заради заробітку, виробив у сучасної людини типового ліберального мислення (*self-made man*) своєрідну залежність від цього руху. Бурхливий розви-

---

[378] Гилинский Я. И. Социально-экономическое неравенство как криминогенный фактор (от К. Маркса до С. Олькова). URL : http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Gilinsky-Sotsialno-ekonomicheskoe-neravenstvo.pdf (дата звернення : 15.01.2019).

[379] Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_3_26 (дата звернення : 17.01.2019).

[380] Макаренко В. П. Проблема общего зла : расплата за непоследовательность. М. : Вузовская книга, 2000. С. 24.

ток капіталізму у західних суспільствах протягом XIX–XX століть, поєднаний з поширенням та утвердженням протестантської етики (а особливо її радикально-фундаментального варіанту – пуританського кальвінізму) спричинив парадоксальний наслідок у сфері суспільної моралі. Його суперечливість виявилася при зіставленні теоретичних конструктів лібералізму в політиці та економіці з практичними наслідками його реалізації у сфері практичної етики, в тому числі й екологічної. Вільна, відповідальна, відірвана від держави особистість концентрується довкола «священної корови» лібералізму – власності. Саме власність та націлена на її здобуття праця поступово, але безповоротно, замість «визволення» людини з пут необхідності та здіймання її до сфер особистісного розвитку, реалізації власного людського потенціалу *поза суспільним виробництвом й обміном*, міцно прикувала її до свого сакралізованого образу[381].

Варто погодитись і з С. Ф. Денисовим у тому, що наразі спостерігається криміналізація духовно-ідеологічної сфери молоді. Перш за все звертає на себе увагу затвердження в суспільстві такого явища, як масова ринкова психологія, в основі якої знаходяться уявлення про поширеність товарно-грошових відносин не тільки в економіці, але й на всі сфери соціальних та людських контактів. Зміщені цінності освіти, творчої праці, духовності, включення людини в позитивні зв'язки і залежності. Цим вміло та успішно користується злочинний світ, нав'язуючи суспільству, і в першу чергу молоді, свою систему цінностей, стандартів, індустрію відпочинку та розваг, стиль поведінки, речову псевдокультуру, активне затвердження в суспільстві через агресію, жорстокість, ксенофобію, відмивання грошей, що здобуті злочинним шляхом, тощо[382]. А враховуючи ту обставину, що злочинність у сфері надрокористування відтворюється переважно у діяльності молоді, викладені вище зауваження С. Ф. Денисова є цілком справедливими і в контексті предмету нашого дослідження.

---

[381] Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_3_26 (дата звернення : 17.01.2019).

[382] Денисов С. Ф. Сучасні проблеми молодіжної злочинності. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць.* 2010. Вип. 55. С. 602.

За подібної розстановки дійсних, а не декларативних, акцентів у системах соціальних практик, які демонструють очевидний розрив між аксіологічною та праксеологічною сферами буття сучасного українського суспільства, природні ресурси, надра, розглядаються у категоріях мінової вартості, як засіб особистого збагачення. І це є загальносвітовою тенденцією, що найбільш яскраво проявляється у країнах «третього світу», «демократіях, що розвиваються». Природа, надра трансформуються з об'єктів реального світу на складові віртуального, симулятивного, набувають значення симулякрів (у термінології Ж. Бодрійяра). Останнім системи соціальної діяльності присвоюють певні знаки, символи, оперування якими забезпечує досягнення віддалених цілей, що бачаться переважно в орбіті задоволення потреб у соціальній безпеці, самоактуалізації. Таким чином, кримінальне надрокористування детерміноване викривленим, підкореним законам ринку й ринковому характеру розумінням соціального значення надр, відірваним від природного, вітального.

2. Етико-технологічний розрив, соціально-природнича дезінтеграція як системна ознака соціально-психологічної кризи постмодерних суспільств. Відомий фізик й філософ В. Гейзенберг у своїх численних працях веде мову про науку як про частину взаємодії людини та Природи. До певної міри ця думка дублює ідею ноосферизму В. І. Вернадського. Проте В. Гейзенберг, будучи меншим оптимістом за Володимира Івановича, звертає увагу на інший бік поширення наукової думки та її прикладного втілення в технології. Вчений, зокрема, зазначає (мовою перекладу): «Далеко идущие изменения в окружающей нас среде и в нашем образе жизни, вызванные технологическим прогрессом также опасно повлияли на наш способ мышления и именно здесь залегают корни кризисов, потрясших наше время и отразившихся в современном исскустве…»[383]. Дослідник у своїх міркуваннях звертається також до давньокитайської притчі (мовою перекладу): «…От своего учителя я слышал, что тот, кто использует машины, и сам выполняет свою работу, как машина, и сердце становиться машиной, а тот, у кого в груди сердце, как машина, теряет свою простоту. Потеря-

[383] Гейзенберг В. Физика и философия / Пер. с нем. И. А. Акчурина, Э. П. Андреева. М. : Наука, 1989. С. 143; Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Пер. с англ. А. Л. Юдина. К. : Ника-Центр, 2014. С. 44.

вший же простоту, перестаёт понимать влечения своей души. А когда человек перестаёт понимать свою душу, ему нелегко остаться частным»[384].

В цій притчі, безумовно, міститься глибока мудрість, адже «нерозуміння потягів душі», вочевидь, – одне з найбільш вдалих визначень стану людини, яка опинилась у сучасних системно-кризових умовах. Та «простота», про яку говорив мудрець, – продукт набагато більш складний та витончений, аніж будь-що створене суспільством зі спеціалізованою технологією, де спеціалізація проникла до чуттєвого життя[385]. Йдеться про втрату з часом речами й механізмами, технікою і технологією у масовому вжитку й свідомості свого первинного, безпосередньо предметного призначення. Техніка починає жити власним, смислоутворюючим соціальним життям, набуває специфічних значень, починає домінувати у формуванні траєкторій соціального розвитку, закономірностей соціоґенези.

Відтак, і людина взагалі підкорюється цим закономірностям; розмиваються розумні засади використання техніки, а технології стають все більш агресивними, нещадними щодо природи. Природа експлуатується для забезпечення запитів на соціально, симулятивно значущу техніку. «Гаджетоманія» лягає важким тягарем на плечі природного довкілля, що виснажується найбільш брутальними, кримінальними способами. Але найбільш небезпечним ефектом цієї тенденції є саме дегуманізація антропосфери (автором постановки цієї проблеми вважається академік Д. С. Ліхачов), одним з наслідків якої є розрив ментального зв'язку людини і природи. Самоцінність останньої не резонує у суспільній свідомості, екологічна компонента якої з часом витісняється антропо-технічною домінантою, відносини людини й природи деморалізуються.

«Основная задача современной жизни – сочетать развитие техники с гуманизмом. Цивилизация без души – ужас! Вторичное варварство!» – дещо алегорично, але водночас влучно

[384] Гейзенберг В. Физика и философия / Пер. с нем. И. А. Акчурина, Э. П. Андреева. М. : Наука, 1989. С. 51; Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Пер. с англ. А. Л. Юдина. К. : Ника-Центр, 2014. С. 45.

[385] Там само.

наголошує Д. С. Ліхачов (мовою оригіналу)[386]. В цьому контексті варто погодитись і з Ю. В. Орловим, який констатує: «Як первозданна ніч є тривожною для міської людини, так і навколишнє природне середовище у її есенції, у її чуттєвості, у всьому тому, що має формувати екологічну свідомість, єдність моралі інтерсуб'єктної та інтроспективної (природничо-особистісної, рефлексивної, екзистенційно виведеної) виявляється незнайомим, чужорідним для урбанізованої людини, «дитя асфальту й бетону». Соціально-природнича дезінтеграція, що відбувається по мірі ускладнення, пришвидшення й фрагментації цивілізаційного поступу, звуження соціального простору з одночасним зростанням розриву між включеними (*inclusion*) та виключеними (*exclusion*) неодмінно супроводжується, зумовлюється інтенсифікацією особистісної відчуженості, актуалізацією питань людської ідентичності, пошуку новітніх смислів, реальних точок опору, пізнання й діяльності у не вельми реальному конструйованому, релятивному світі епохи постмодерну»[387]. Дійсно, психологічне відчуження сьогодні має розглядатися не лише у виключно соціальному контексті, як характеристика відносин «особа – суспільство (група, колектив)», а і як дистанціювання людини від природи, від свого базового життєвого простору, нерозумне намагання поставити себе вище природи. Тому і користування її благами не обмежується внутрішніми імперативними заборонами, набуває ознак експлуатації.

Вважаємо, що наразі варто поставити питання про розробку концепції етичного мінімуму у поводженні з об'єктами природи як аналог римської концепції міжнародного злочину. Переконані, сучасний стан етико-технологічного розриву в площині відносин «людина – природа» формує достатньо підстав (принаймні за критерієм суспільної небезпечності) для міжнародно-правової криміналізації найбільш масштабних екологічних злочинів, в тому числі й у сфері надрокористування (такого,

[386] Лихачов Д. С. Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. С. 238.

[387] Відгук опонента Ю. В. Орлова на дисертацію Ю. А. Турлової / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. URL : http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidgukiofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-nauk1.html (дата звернення : 30.11.2018).

наприклад, як видобування золота з використанням ртуті та супутнє забруднення земель, вод, отруєння населення).

3. Культурно-психологічна глокалізація. Глобальна культурно-цивілізаційна, економіко-дискримінаційна диференціація країн і народів на зламі тисячоліть явила світові не просто десинхронізовані між собою автохтонні соціальні контексти, в яких одна й та ж мова звучить по-різному, одні й ті ж реформи не мають однакових результатів, а зворотні мікро- та мезоконсолідуючі тенденції. Мусимо говорити про парадокс сучасної цивілізації: політекономічна й культурна глобалізація призводить не стільки до уніфікації загальнолюдського розвитку, скільки до його фрагментації, втрати ідентичної і, водночас, єдності. Глобалізація є однонаправленою й дискримінаційною: трансатлантична морально-економічна та політична критеріальність експононсується на весь світ, не передбачаючи реально функціональних зворотних каналів зв'язку, елімінуючи з механізмів цивілізаційної експансії принципи справедливості, рівності, демократизму. Між групами країн утворюється справжній і принципово нездоланний тектонічний розлам, ширина й глибина якого з року в рік зростає. Це розлам між світами, ціннісними установками.

Намагання ж (хочеться вірити – щирі) міжнародних «клубів за інтересами» здійснювати гуманітарну широкоформатну політику, надавати фінансову і технічну підтримку «країнам третього світу» мають вельми незначні у глобальному масштабі результати й принципово не змінюють економіко-дискримінаційну та пов'язану з нею цивілізаційно-дезінтеграційну картину планетарного співіснування. Дається в знаки і культурно-часовий розрив. Народи й культури розвиваються у різних соціально-часових вимірах, кожен проходить власну еволюцію, яку неможливо формалізувати за валідними критеріями аналітичного осмислення у статистично вимірюваних категоріях.

Йдеться про відмінності у напрямах і темпах цивілізаційного становлення, про відмінності у базових складових різних культур і цивілізацій. І якщо «зелена політика» для більшості країн Європи, а також Канади, Австралії на сьогоднішній день є в числі пріоритетів вітального значення*, то для переважної частини ін-

* Про це свідчить як мінімальний у загальносвітовому вимірі рівень екологічної злочинності загалом та кримінального надрокористування, зокрема, так і переорієнтування споживчих стандартів у системах

ших країн й досі така політика є не більш ніж забаганкою ситого й заможного «старого світу». Перебування у принципово інших системах ціннісних координат, дійсних засновках системних соціальних практик, в яких домінують установки на конкурентну боротьбу, на виживання, є одним з проявів глобальної дезінтеграції, роз'єднання в умовах глобалізації – культурно-психологічній глокалізації.

Культурно-психологічна глокалізація є однією з тенденцій епохи другого постмодерну, глобальний вимір аномії загальнолюдського масштабу. Саме аномії, а не самобутності, автохтонності. На відміну від останніх, аномія передбачає конфлікт, а не взаємоповагу, взаємоузгодженість. Саме таке розуміння характеру глобальних конфліктів надало можливість С. Хантінгтону висунути в цілому обґрунтовану тезу про зіткнення цивілізацій[388], розвинути її до повномасштабної соціолого-культурологічної концепції. Доповнення останньої вбачаються у працях Р. Бенедікт[389], Е. Фромма[390], М. Мак-Люена[391] та інших, в яких розкриваються фундаментальні положення щодо цивілізаційних відмінностей, які не можуть бути синтезовані, особливості їх взаємодії в умовах глобалізації, конфліктогенні грані економіко-правової конвергенції, культурно-політичної експансії. Кожна з цих граней проходить по живій соціальній матерії, по ціннісно-смисловим, моральним засадам соціоґенези, їх проекції на площину особистісно-природничої ідентичності, взаємодії людини, суспільства і приро-

---

господарювання: тенденції до скорочення аж до повної заборони використання автомобілів із двигунами внутрішнього згорання, пластикових пакетів, в окремих країнах (Норвегії й деяких інших) – дерев'яних меблів, стимулювання розвитку й впровадження відновлюваних, альтернативних («зелених») джерел енергії, фінансування країнами – членами ЄС, а також Норвегією й деякими іншими європейськими державами природоохоронних заходів (обмеження вирубування тропічних лісів, фінансування програм насаджування лісів тощо) на всій земній кулі.

[388] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. А. Велимеева, Ю. В. Новикова. М. : АСТ, 2003. 603 с.

[389] Бенедикт Р. Хризантема и меч : Модели японьской культуры / Пер. с англ. М. Н. Корнилов, Е. М. Лазарева, В. Г. Николаев. М. : «Российская политическая энциклопедия», 2004. 256 с.

[390] Фромм Э. Психоанализ и этика. М. : Республика, 1993. 415 с.

[391] Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Пер. с англ. А. Л. Юдина. К. : Ника-Центр, 2014. 432 с.

ди. Безпосереднє чи опосередковане втручання ж до настільки чутливої, соціовітальної сфери відтворення людського капіталу, позначається на деформації диспозицій, із системи яких суттєво елімінуються уявлення про самоцінність природи, про загальнонаціональне та планетарне значення раціонального використання надр, про їх належну охорону.

Принагідно зауважимо, що моральні норми у геополітичному форматі (в тому числі у їх екстраполяції на природоохоронні відносини) лишаються на рівні декларацій, «співпереживань» і «стурбованості». При наближеному їх розгляді виявляється виключно аксіологічно-мисленнєвий вимір їх буття; праксеологічний же демонструє переважну дезінтегрованність, конкуренцію, глобальну стратифікацію. Об'єкти природи в цій боротьбі – ресурс, а не цінність для дискримінованих регіонів і країн, до яких, на жаль, відноситься і Україна.

Цілком зрозуміло, що країни-аутсайдри, їх суспільства приречені на іманентну, хронічну внутрішню конфліктність, конфліктогенність, детерміновану протистоянням між умовними постійними реформаторами й умовними ретроградами. Ці суспільства – суспільства аномії, розгортання, підживлення якої має широкий спектр криміногенних наслідків, що проявляються і у детермінації кримінального надрокористування.

4. Аномія українського суспільства й деформації екологічної свідомості тягнуть за собою істотне «вихолощення» масової свідомості на предмет екологічної проблематики. Українське суспільство, на разі, перебуває у черговій гострій фазі свого розвитку, що пов'язано з актуалізованим комплексом загроз національній безпеці, в тому числі й у частині економічної безпеки. Хронічні «запальні» процеси в структурах політичної свідомості та пов'язаної з нею моральної соціальної нормативності раз-по-раз стають предметом для дискусій, що характерно для аномійного стану ціннісної фрагментації, дезінтеграції. Розмивання соціальних конвенцій щодо базових засад спільного співжиття, відношення до минулого й бачення перспектив майбутнього створює сприятливе девіантогенне підґрунтя, опосередковуючись правовим, моральним та екологічним нігілізмом.

Сучасне українське суспільство є аномійним. Навряд чи доречно вести мову про цілісність соціальної нормативності, наявність вагомих за масштабом охоплення населення конвенцій, навіть щодо найбільш принципових питань суспільного розвитку.

Й досі дається в знаки тягар тоталітарного минулого, діахромного сприйняття реальності та монологічної свідомості, що живиться патерналізмом й часто-густо обтяжена політичними конотаціями виключно (чи переважно) міфологічного, конспірологічного штибу[392]. За таких умов політичне, історико-політичне, політекономічне, морально-правове перебуває у пріоритеті, адже набуває соціовітального значення, ролі тих зрізів соціальної реальності, в яких розгортаються найбільш значущі процеси загального, групового та індивідуального значення. Тож закономірною видається так обставина, що масова екологічна свідомість в частині, передусім, її ціннісного ядра перебуває у стані ерозії, знаходячись на периферії соціально регуляторних механізмів.

Доводиться констатувати, що ціннісно-смисловий конструкт «природа» у сенсі неприхідного блага, індиферентного за своєю онтологічною сутністю щодо соціально-економічних, політичних критеріїв, в значній мірі елімінований як самодостатній і самоціннісний, перебуває у блоці синкретичних соціальних конструктів, сурогатних форм самоідентифікації особистості епохи постмодерну. Посилення детермінованої аномією соціальної дезінтеграції тягне за собою закономірне послаблення почуття відповідальності перед групою, перед майбутніми поколіннями, перед майбутнім загалом, поширення комплексів сваволі та ілюзій (у термінології академіка О. М. Костенка) у поводженні з природою.

Подібні за своїми властивостями ефекти аномії екстраполюються і на сферу осмислення значення культурних, археологічних цінностей. Відсутність принципової єдності, морально-нормативної узгодженості, конвенційності зводить до мінімуму ціннісне значення «спільної» археологічної спадщини, а категорія «культурне надбання людства» для сучасної тривожної людини виявляється міфологічним евфемізмом.

Влучними з цього приводу видаються зауваження Р. Дарендорфа, який наголошує на тому, що шанси вибору повинні мати сенс. Але це тільки в тому випадку, коли вони опосередковані певними ціннісними уявленнями, що містять критерії. У цьому

---

[392] Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_3_26 (дата звернення : 17.01.2019).

полягає велика і небезпечна слабкість постмодерної позиції *anything goes* (підходить все), отже, те, що вибір може, в принципі, бути будь-яким. Якщо ж неважливо, що ми вибираємо – яку політичну партію, моральну поведінку, теорію пізнання, а також які товари широкого вжиту, – якщо це байдуже, тоді не лише все стає байдужим, а й виявляється *загальна відсутність напряму та орієнтування*[393] *(курсив наш – М. М.)*. І далі, продовжує вчений: «Ймовірніше в такому стані має місце війна всіх проти всіх, за Гоббсом, і з нею запрошення узурпаторам задати тон силі порядку та встановити деспотичну владу. Аномія – це той момент, коли найбільша свобода перетворюється на найбільшу несвободу»[394].

Дійсно, як засвідчує історія, аномійні суспільства часто виходять з транзитивних кризових станів каналами авторитаризації чи тоталітаризації політичного режиму. Справа в тому, що недемократичні режими ваблять простими, гранично ясними для більшості рецептами виходу з криз; їх лідери фактично конструюють лігатури, запит на які у будь-якому суспільстві постмодерну (у вітчизняній кримінології це наочно довів О. О. Степанченко на прикладі детермінації етнорелігійного тероризму, його характеристики як, перш за все, феномену сучасної культури, фрагментованого, позбавленого можливостей для зрозуміння світу[395]), а надто аномійного, – зажди існує. Під лігатурами прийнято розуміти специфічні комбінації нормосистем, соціального фактажу та інтерпретацій, що пропонують суб'єктові цілісну й зрозумілу картину світу, здатні його орієнтувати й упорядковувати поведінку чіткими світоглядними картинами. Такими виступають релігійні системи, світські ідеології, більшість з яких у секулярних, посттоталітарних суспільствах XXI ст. в значній мірі себе дискредитували чи підтримуються на рівні номінальної функціональності, епізодичного ритуалізму.

Питання лігатур, підкреслює Р. Дарендорф, дуже гостро постає у сучасних суспільствах; воно стосується передусім права і порядку. Аномія, як можливість будь-якого способу дій (як наслі-

---

[393] Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у XXI столітті / Пер. з нім. А. Орган. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 32.

[394] Там само. С. 32.

[395] Степанченко О. О. Протидія етнорелігійному терроризму : монографія. Х. : Константа, 2018. С. 12–52.

док довільної, свавільної інтерпретації соціального контексту – М. М.), веде до такого світу, в якому кожна людина є ворогом іншої. Нема нічого більш характерного для розпаду структур, ніж постійне почуття небезпеки[396]. Тривожність, відчуття небезпеки виходить з невідомого, з незрозумілого, непрогнозованого та неупорядкованого зовнішнього простору. Звідси – й запити на діяльність авторитетного предиктора, здатного сформувати належний порядок. І в цьому криється велика загроза для українського суспільства, брак лігатур в якому, вочевидь, не потребує додаткової аргументації. Але дослідження цих аспектів детермінації злочинності виходить за межі безпосереднього предмету нашого дослідження. Разом з тим не зайвим буде вказати на те, що аномійні суспільства здатні перероджуватися і у вільні та прогресивні, демократичні, але за умови збереження, стимуляції власної ідентичності, конвенційності, конституативності. Це виводить на розуміння потужної криміногенної, дезінтеграційної властивості явища «соціальної амнезії», зокрема – щодо детермінації злочинного надрокористування.

У зв'язку з цим важливо зауважити, що в контексті розвитку українського суспільства потужним фактором його аномії та не сформованості соціально-групової ідентичності у контурах екологічної свідомості, *особистої відповідальної свободи* у взаємодії з природою є *прогалини та покручі в структурі історико-політичної свідомості, нерозвиненість інтегративних політико-екологічних, детермінованих історизмом етногенези, зв'язків як синтетичних утворень колективної пам'яті*. Прийнято вважати, що колективна пам'ять – надзвичайно складний феномен, фактор, механізм суспільного життя, що забезпечує стабільність та поступальність розвитку людства. Місце та значення соціальної, колективної пам'яті у моделі суспільного розвитку визначаються тим, що саме вона практично одночасно виконує три ролі: а) компенсатора (репродукує, відтворює минуле); б) стабілізатора (направляє сучасні процеси); в) ініціатора (конструює, програмує майбутню траєкторію еволюції суспільства)[397]. Незнання або викривлене пропагандою й

[396] Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у XXI столітті / Пер. з нім. А. Орган. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 33.

[397] Бойко О. Д. Феномен соціальної пам'яті : основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації // Культура історичної пам'яті: євро-

цензурою уявлення про історію українського народу і державності, поєднане з психолого-травматичним, посттоталітарним тягарем патерналізму накладає відбиток на спрямованість соціальної активності, на параметри соціального поступу загалом та на активність у справі збереження природи, захисту довкілля, зокрема. Побутування у масовій свідомості значної частини населення комплексу «меншовартісного» походження, народжених «без роду і племені», відсутність розвинених механізмів забезпечення інклюзивності до простору колективної пам'яті не сприяє посиленню інтерсуб'єктних, особистісно-групових ментальних комплексів відповідального ставлення до *спільного* і соціального, і природного життєвого простору.

В цьому контексті варто також підтримати й висловлювані в процесі розгорнутого останніми роками широкого обговорення проблем національної меморіалізації критичні зауваження до політики пам'яті, здійснюваної Українським інститутом національної пам'яті. Зокрема, щодо того, що його ініціативи нерідко виключають можливість реалізації інклюзивної моделі колективної пам'яті, а ухвалення рішень та репрезентації пам'яті про недомінуючі соціальні групи усувають їх на маргінес[398]. Непослідовні й суперечливі комеморативні практики у малокомпліментарному поєднанні ностальгічних (некритично звеличувальних) та ненависницьких (засуджувальних, віктимних, травматичних) ретрооглядних тенденцій всередині одного гостро аномійного суспільства практично виключають об'єкти природи зі сфери спільного, загальнозначущого, актуально резонансного. Подібне відношення до природних багатств як до фонових, супутніх об'єктів, ресурсу у вирішенні «глобальних» (в межах окремо взятої країни) політекономічних, історичних дискусій і конфліктів не сприяє утвердженню особистісних імперативів бережливого, особисто відповідального ставлення до природи.

пейський та український досвід : Зб. наук. праць / За заг. ред. Ю. О. Шаповала. К. : ІПІЕНД, 2013. С. 36.

[398] Гон М. М., Долганов П. В., Івчик Н. О. Політика пам'яті в Україні : у пошуках інклюзивних підходів до формування/коригування колективної пам'яті. *Україна Модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис.* 2018. 27 травня. URL : http://uamoderna.com/event/policy-memory (дата звернення : 15.11.2018).

Відтак, екологічна свідомість виявляється слабко розвиненою, деформованою, практично виключеною з механізму регуляції буденної діяльності, не поєднаною з політичною, правовою, моральною свідомістю. Така морально-психологічна структурна дезінтеграція зумовлює відповідні викривлення й у соціальній практиці, поширенні експлуататорського відношення до природи, кримінального надрокористування. В таких умовах раціональне природокористування залежить, як правило, від ефективності юрисдикційних правоохоронних механізмів та, як виняток, від саморегулюючої здатності індивідів і соціальних груп. За умови слабкості, дисфункційності перших темпи відтворення злочинності у сфері надрокористування, як і екологічної злочинності загалом інтенсифікуються[399].

5. Прекаризація – поширення соціально-психологічних патернів прекаріату, що є загальносвітовою тенденцією, яка, однак, накладаючись на специфіку аномії українського суспільства, обтяженої широкою бідністю, виявляє своєрідні криміногенні риси. Загалом про прекарські життєві стратегії варто говорити в контексті становлення новітнього соціального класу під назвою «прекаріат».

Спроби постановки цієї проблеми, її міждисциплірaного осмислення належать британському економісту Г. Стендінгу, під авторством якого у 2011 р. побачила світ монографія «Новий небезпечний клас». Вчений описує в ній новий трудовий клас, що знаходиться на даний момент в процесі свого формування. «Прекаріат» (від англійського *precarious* – «нестабільний», «нестійкий», об'єднаного зі словом «пролетаріат») становить одну з семи груп (разом із плутократією, олігархією, саларіатом, професіоналами («білими комірцями»), класичним пролетаріатом та люмпенами), що відображають класові відносини в глобальній ринковій системі XXI століття. При цьому вчений поставив прекаріат на передостанню позицію перед біднотою, яка живе і вмирає на вулицях[400].

---

[399] Максіменцев М. Г. Культурно-психологічні фактори злочинності у сфері надрокористування. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія* : зб. тез доп. Всеукр. наук.практ. конф. (27 квіт. 2018 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. унт внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2018. С. 75–76.

[400] Стэндинг Г. Прекариат : новый опасный класс / Пер. с анг. Н. А. Усовой. М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.; Гай Стэндинг: «Прекариат – новый опасный класс» / Garage. URL :

Прекаріат – соціально-економічна група (в деяких країнах вона становить чверть дорослого населення), що характеризується трьома особливостями: її представники заздалегідь не забезпечені робочими місцями; крім безпосередньої оплати праці, вони не отримують додаткових соціальних гарантій у вигляді пенсій та допомоги по безробіттю; люди, що належать до цього класу, часто позбавлені певних громадянських прав, які є у інших членів суспільства. Серед причин, що ведуть до виникнення прекаріату, Г. Стендінг називає перехід до гнучких трудових відносин, які виникли ході формування протягом 1975–2008 рр. глобального трудового процесу[401].

Прекаріат, таким чином, – є специфічним соціальним прошарком, радше стратою, аніж класом у класично академічному розумінні цієї категорії, яка об'єднує у своїх розмитих межах соціально дезорганізованих осіб. Такі особи – наголошує Г. Стендінг – є соціальними акторами, які не мають спадкових матеріальних та інтелектуальних благ; вони відчужені від результатів своєї діяльності, виключені з процесу активного споживання, схильні до аномії і тривожності[402]. Як можна бачити прекаріат постає своєрідною проміжним феноменом, що формується на порубіжжі процесів маргіналізації, соціальної ексклюзії. Будучи залученими до трудової діяльності, такі особи, водночас, не можуть розраховувати на тривалі трудові відносини. Здебільшого – в силу непостійної роботи, ситуативних, випадкових заробітків, влаштування на тимчасову роботу, яка не передбачає високої оплати праці. Таким ознакам відповідає щонайменше 30 % від тих, хто вчиняє злочини, передбачені ст. 240 КК України, та більше 50 % «чорних археологів» – аматорів.

Втім, соціально-демографічні й рольові ознаки не є ключовими; вони є індикаторами більш глибинних соціально-психологічних процесів і станів, які виявляють криміногенні властивості. Вони візуалізуються у спектрі поширення патернів не-

---

https://garagemca.org/ru/publishing/the-precariat-the-new-dangerous-class-by-guy-standing (дата звернення : 28.01.2019).

[401] Гай Стэндинг: «Прекариат – новый опасный класс» / Garage. URL : https://garagemca.org/ru/publishing/the-precariat-the-new-dangerous-class-by-guy-standing (дата звернення : 28.01.2019).

[402] Стэндинг Г. Прекариат : новый опасный класс / Пер. с анг. Н. А. Усовой. М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. С. 161.

стійкості соціального положення, ситуативного на противагу перспективному мисленню. Життєві стратегії особи, яка формується й функціонує в межах таких патернів обмежуються вузькими донами, короткими дистанціями виживання. Подібний «погляд з кута» фіксує вельми тривожну панораму особистісного розвитку, в якій останній набуває атомізованих контурів; соціальна контекстуальність обмежується ситуативністю поточного моменту, актуалізованими «тут і зараз» базовими потребами. Цілком зрозуміло, що такі життєві траєкторії абсолютно або переважно не пов'язані з функціонуванням особистих та групових ціннісних наративів соціоекологічного штибу. Об'єкти природи, надра вмонтовані в масив ресурсу виживання та не здатні стимулювати емоційно резонансні стани соціально регуляторної властивості.

Водночас, ці ж патерни, як негативні нормативно-рольові мисленнєві й діяльнісні матриці, є факторами соціально-негативної (опозиційної) консолідації, формують простори квазіправової сингулярності. Такі простори мають як фізичні обриси (населені пункти, зони розгортання кримінальних практик, в тому числі й щодо видобування корисних копалин; знову ж таки в цьому контексті варто згадати «бурштинові республіки»), так і суто інформаційні: особливі параметри дискурсу, групування в соціальних мережах, вироблення й аргументація групової політичної позиції, відношення до державних інституцій, правової системи. Здебільшого таке відношення не узгоджується із формально-юридичними та морально-правовими вимогами, ґрунтуючись на криміногенних комплексах ілюзій та сваволі, накладаючись додатковим шаром конфліктогенності на добре підготовлене для цього аномійне соціальне тло, онтологізуючи гоббсівську концепцію соціальної зумовленості безособистісного суверена.

Такі консолідовані простори сингулярності функціонують за механізмами самоорганізації. Їх автогенетичні властивості сприяють утвердженню впливовості організованих злочинних угруповань на прекаріат, який досить легко залучається до квазітрудової діяльності, ознаки якої як не можна краще підходять під незаконне видобування корисних копалин. Важливо усвідомити: прекаріат, хоча і відповідає за багатьма параметрами маргінальним прошаркам, втім не є класично криміногенними його пластами з яскраво антисуспільними установками. Люди, які відповідають ознакам прекаріату, у своїй соціальній опозиційності прагнуть відновити соціальну справедливість, не порушуючи фун-

даментальних загальнолюдських її засад. Тому і втягнення до кримінальних практик відбувається, як правило, лише в тих випадках, в яких злочинна поведінка має яскраво виражену конструктивістську природу, не передбачає конкретних потерпілих, жертв (інших людей), є неправовою альтернативою трудовій діяльності. Злочинне надрокористування – один з таких різновидів кримінальних практик.

Відтак, є підстави для висновку, що злочинність у сфері надрокористування в значній мірі детермінована культурно-психологічними феноменами корисливості й споживацтва, деформованою екологічною свідомістю, етико-технологічним розламом й низкою інших чинників соціогенези в умовах аномійного суспільства й інтенсифікації патернів прекаріату. Тож необхідною умовою підвищення ефективності протидії злочинам означеної категорії є всемірний розвиток всіх складників екологічної свідомості, її актуалізація до рівня домінуючих чинників в структурі регуляторів соціальних практик.

4.4 Правові та організаційно-управлінські фактори злочинності у сфері надрокористування

Правові та організаційно-управлінські детермінанти злочинності – умовно однорідна група факторів кримінальної активності, що формуються у структурних елементах правової системи, виявляють себе у криміногенних властивостях правового регулювання, правового впливу. Необхідність і доцільність здійснення саме інтегративного аналізу двох зазначених різновидів факторів зумовлений деякою відносністю у виділенні організаційно-управлінських детермінант. Останні відображають вади у функціонуванні таких компонентів правового регулювання як правозастосування, в більшій мірі, та правореалізація – в меншій. Тож з точки зору формальної логіки та загальнотеоретичного уявлення про механізм правового регулювання цілком виправданим є використання синтетичного підходу у дослідженні означеного сегменту детермінаційного комплексу злочинності у сфері надрокористування.

Принагідно зауважимо, що наразі сформована розлога й теоретично глибока наукова база дослідження проблеми правової детермінації злочинності. Найбільш значущими в цій площині є розробки М. О. Барановського, О. М. Джужи, А. П. Закалюка,

О. М. Костенка, А. В. Кирилюк, В. М. Кудрявцева, О. М. Литвинова, Д. М. Миронюка, Ю. В. Орлова, В. М. Поповича, В. М. Хомича, Д. А. Шестакова й деяких інших вчених. В межах невсько-волзької кримінологічної школи розвивається комплексна тема (інститут) – кримінологія закону, дослідницький фокус якої репрезентує різні аспекти правової детермінації злочинності, а також кримінологічного законодавства. Вагомими є праці і білоруських вчених (М. О. Барановського, В. М. Хомича та ін.), які лягли в основу запуску в цій державі (єдиній з країн Європи та колишніх союзних республік) механізму провадження на загальнодержавному рівні кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів.

Також варто відзначити й напрацювання вітчизняних вчених, які, на жаль, не дивлячись на їх фундаментальність, верифікованість та прикладну спрямованість й досі не набули своєї практичної реалізації в аналогічному білоруському інституті кримінологічної експертизи. Звертають на себе увагу роботи А. П. Закалюка, який одним з перших, здійснюючи дослідження ще у СРСР, поставив проблему криміногенності права. Надалі світ побачила серія оригінальних наукових статей вченого, які значною мірою екстрактувалися в одній з глав третього тому (книзі) його відомої академічній трьохтомної праці «Курс сучасної української кримінології: теорія і практика» (2007 р.)[403], присвяченої кримінологічній експертизі. Цьому ж інструменту кримінологічної практики присвячені й окремі статті В. В. Голіни, О. М. Джужи, А. В. Кирилюка, О. М. Костенка, В. М. Поповича і деяких інших вітчизняних вчених.

Окремою віхою в дослідженні різних аспектів правової детермінації злочинності постали праці представників кримінологічної школи Харківського національного університету внутрішніх справ: О. М. Бандурки, О. М. Литвинова, О. М. Миронюка, Ю. В. Орлова та інших дослідників, які дали поштовх розвитку в Україні такого комплексного напряму як кримінологія правотворчості. Так, О. М. Литвинов у своїй докторській дисертації «Соціально-правових механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади)» (2009 р.)[404] вдало синтезував

[403] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 3. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 317 с.

[404] Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук :

наукове бачення криміногенних властивостей, які генеруються недосконалістю, вадами самої системи протидії злочинності, зі знаннями про правову детермінацію злочинності, внаслідок чого сформував оригінальну концепцію вказаного в назві його дисертації механізму, запропонував збалансований та науково обґрунтований законопроект про кримінологічну експертизу. В подальподальшому світ побачила серія наукових статей під авторством О. М. Литвинова, О. М. Бандурки й деяких інших вчених, в яких вказана концепція набула додаткового розвитку, деталізації, розширення.

В цьому ж ідейному руслі виконане й дисертаційне дослідження Ю. В. Орлова за темою «Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення» (2010 р.), а також однойменна монографія[405] цього автора та низка наукових статей, присвячених змісту і типам нормативно-правової детермінації злочинності, видам нормативно-правових детермінант, критеріям криміногенності нормативно-правових актів, методам їх виявлення, фіксації в межах інституту кримінологічної експертизи. Кримінологічна специфікація окремих аспектів цієї проблематики відбулася у зв'язку з монографічним дослідженням Ю. В. Орлова «Політико-кримінологічна теорія детермінації злочинності» (2016 р.), в якому правова детермінація злочинності розглянута крізь призму феномена політичної злочинності. Цей же ракурс дослідження означеної проблематики фіксується і монографіях академіка О. М. Бандурки: «О власти и преступности» (2012 р.), «Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз» (у співавторстві, 2014 р.), «Політична кримінологія» (2017 р.).

Доповнює теоретичну базу наукової розробки проблем правової детермінації злочинності й кандидатська дисертація Д. М. Миронюка за темою «Кримінологічний моніторинг ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності» (2014 р.). В ній автор, дотримуючись концептуальних підходів кримінологічної школи Харківського національного університету внутрішніх

12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. 426 с.

[405] Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»», 2010. 266 с.

справ, сформував наукові засади здійснення кримінологічного моніторингу ефективності правового регулювання, в тому числі і як етапу кримінологічної експертизи, удосконалив перелік та характеристику критеріїв кримінологічної неефективності норм права, правовідносин, правозастосування і правореалізації.

Наявні у вітчизняній науці напрацювання базових аспектів правової детермінації злочинності дозволяють вести мову про декілька вихідних теоретичних положень. *По-перше*, про те, що найбільш обґрунтованим є інтегративний методологічний підхід до визначення типу праворозуміння як гносеологічної основи дослідження вказаного сегменту криміногенної детермінації. В межах цього типу праворозуміння на компліментарних засадах поєднується евристичний потенціал юридичного позитивізму та юснатуралізму (природно-правової концепції).

Позитивістський підхід забезпечує чітку формалізованість правничих досліджень, визначає їх офіційно-семантичну форму й межі, наділяє принцип законності значення одного з фундаментальних при розробці різних складових правової, безпекової та інших політик, реформування правової системи. Однак, з позиції юридичного позитивізму – наголошує В. А. Бачинін – праву властиво перетворювати засоби в прояви мети і тим самим відрізати себе від світу культури. Коли юристи проголошують: «Нехай загине світ, але тріумфує право», це свідчить про повне, абсолютне забуття того, в ім'я чого право існує[406]. Розуміння і сприйняття цієї обставини разом з постсоціалістичною зміною формату правничих досліджень з ідеологічно витриманих на такі, що відповідають принципу академічної свободи та ліберально-гуманістичній перспективі, зумовила актуалізацію на пострадянському просторі природно-правової (юснатуралістичної) доктрини (Л. О. Корчевна, Л. В. Петрова та ін.). У вітчизняній кримінології вона найбільшою мірою репрезентована широковідомими працями академіка О. М. Костенка.

Юс натурале (лат. *jus naturale* – природне право) – право, що складається з принципів, які походять від розуму, природи та Бога і яких люди мають дотримуватися так само, як і норм позитивного права, що виникли на їх основі, створюючи тим самим

[406] Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : підручник для юрид. спеціальностей вищих навч. закладів. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. С. 138–139.

нормативні засади для об'єднання всього людства в єдине ціле. У римському праві юс натурале пов'язане з виникненням і розвитком у його структурі такого самостійного джерела права, як юс генціум, котре діяло на відміну від юс цівіле[407]. Юснатуралістичний підхід обґрунтовує набагато більш глибоку природу права, аніж його легістські форми; обґрунтовується принципова відмінність семіотики права та закону, що, власні, і є гносеологічною підставою для дослідження криміногенності норм права.

Втім, юснатуралістичний підхід хоча і є обґрунтованим, все ж дещо обмежений у можливостях застосування при кримінологічному аналізі елементів правового регулювання та, головне, – при забезпеченні його кримінологічної ефективності. Такі обмеження зумовлені надмірним використанням оціночних, слабко формалізованих суджень, ідей, що часто оперують категоріями екзистенціоналізму, у різних соціально-історичних контекстах можуть по-різному інтерпретуватися, становити предмет для маніпуляцій, соціальної дезінтеграції.

В певній мірі усуває вказані недоліки зазначених підходів епістемологічна операція їх інтеграції. Інтегративний підхід за слушним зауваженням А. О. Нечипоренко покликаний не механічно поєднати, а синтезувати теоретично значущі моменти, опрацьовані конкуруючими науковими теоріями: нормативний аспект права і його специфічний механізм функціонування в державі – в етатистському підході; суб'єктивно-діяльнісний аспект права – в соціологічній школі; сприйняття права як цінності – у юснатуралізмі; психічна складова права – у прибічників психологічної школи права тощо. Подібна теорія може «примирити» існуючі в різних варіантах праворозуміння теоретичні опозиції «ідеального» і «матеріального», «раціонального» і «ірраціонального», «належного» і «сутнісного», «суб'єктивного» і «об'єктивного», «природного» і «сконструйованого» у праві, оскільки право, як багатовимірне, багатогранне явище, включає в себе всі ці сторони[408].

---

[407] Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 983 с.

[408] Нечипоренко А. О. Сучасне праворозуміння : інтегральний підхід. *Юридична осінь 2012 року* : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13 листоп. 2012 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 53.

Право, наголошує А. В. Поляков, одночасно – ідея і текст, норма і правовідносини, імперативно-атрибутивні переживання і соціалізовані цінності. Жодне з цих положень взятих окремо не істинне, лише в межах цілісного сприйняття права вони набувають ейдетичний смисл. І хоча в силу своєї багатогранності право може пізнаватися різними способами, але цілісно проглядається у феноменолого-герменевтичному ракурсі[409]. В цьому аспекті правий, на нашу думку, С. М. Балабан, який стверджує, що право, будучи своєрідним об'єктивізованим у діяльності суб'єктивно детедетермінованим гештальтом виражає деяке усереднене значення між особистою свободою, ціннісно-смисловим феноменом, волею корпоративного суб'єкту, уособленого в корпусі того чи іншого правотворчого органу, інформативними спроможностями тексту нормативно-правового акту, можливостями його сприйняття, усвідомлення, відображення адресатами норм права, та коректності його «вбудованості» у підструктуру диспозицій, установок особисті[410].

Таким чином, варто відмежовувати такі категорії як правова та нормативно-правова детермінація злочинності. Під нормативно-правовими детермінантами злочинності слід розуміти такі положення нормативно-правового акта чи його проекту, які детермінують чи здатні детермінувати вчинення злочинів або ж блокують дію антикримінальних заходів, що вживаються суспільством і державою[411]. Натомість правові детермінанти є ширшим, збірним поняттям та окрім нормативно-правових факторів охоплюють також і недоліки правової свідомості та інших явищ правової дійсності[412].

---

[409] Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. С. 78; Балабан С. М. Ефективність адміністративно-правового регулювання: наукові та організаційно-правові засади оцінки і забезпечення : дис. … канд.. юрид. наук : 12.00.07 ; Національна академія прокуратури України. К., 2014. С. 24.

[410] Балабан С. М. Ефективність адміністративно-правового регулювання: наукові та організаційно-правові засади оцінки і забезпечення : дис. … канд.. юрид. наук : 12.00.07 ; Національна академія прокуратури України. К., 2014. С. 24.

[411] Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»», 2010. С. 102–105.

[412] Орлов Ю. В. Нормативно-правовые факторы преступности: понятие и классификация. *Вопросы криминологии, криминалистики и суде-*

Навряд чи в нашому дослідженні варто додатково наголошувати на недоліках правової свідомості як факторі злочинного надрокористування. Ми вже неодноразово вказували на цю обставину в розрізі правового та екологічного нігілізму при описі і поясненні кримінологічно значущих ознак осіб злочинців, культурно-психологічних детермінант злочинності у сфері надрокористування. Тож в цій частині роботи акцентуймо увагу на криміногенних недоліках нормативно-правового ядра механізму правового регулювання відносин у сфері надрокорситування (в тому числі і їх кримінально-правової охорони) – власне, нормативно-правових факторах аналізованого виду злочинності, а також на окремих прогалинах у правовому регулюванні. Останні за своєю природою є ширшими за нормативно-правові фактори злочинів відповідної категорії, і мають бути співвіднесені з їх правовими детермінантами.

Аналіз чинного законодавства, яке безпосередньо чи опосередковано регулює відносини у сфері надрокористування, дозволяє виділити декілька основних груп правових факторів злочинності, що у ній відтворюється.

Криміногенні вади законодавчого визначення надр, що зумовлюють надмірну кримінальну репресію й штучну, не зумовлену об'єктивними потребами криміналізацію відносин у сфері надрокористування. Йдеться, зокрема, про визначення техногенних родовищ корисних копалин. Так, відповідно до ч.ч. 3–5 ст. 5 КУпН, техногенні родовища корисних копалин – це місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені і мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини. Усі родовища корисних копалин, у тому числі техногенні, з запасами, оціненими як промислові, становлять Державний фонд родовищ корисних копалин. Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною державного фонду надр[413]. Таким чином, техногенні родовища корисних копалин від-

---

бной экспертизы: сб. науч. тр. / ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь». Минск : Право и экономика, 2012. Вып. 2/32. С. 63–65.

[413] Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

несені законодавцем до складу надр, які, як відомо, є власністю Українського народу. Тож, виходячи з логіки законодавця серед іншого відходи техногенного походження (зокрема, від видобутку чи переробки мінеральної сировини) також є надрами та, відповідно, власністю Українського народу.

Гадаємо, немає потреби в окремій аргументації хибності такого законодавчого підходу, адже до складу надр як природного об'єкту не входять і не можуть входити антропогенні (за виключенням об'єктів давнини, що становлять історичну, культурну, наукову цінність), техногенні утворення. Це суперечить самій сутності поняття надр і всій логіці їх правової охорони в контексті охорони довкілля.

У цьому зв'язку варто, вважаємо, погодитись із О. П. Шем'яковим, який стверджує, що навіть будь-яке накопичення, що має антропогенне походження, найцінніших речовин внаслідок додання до них соціально-корисної праці людини набувають споживчих властивостей товарно-сировинної продукції. А те що вона не може бути використана за умов недосконалості технологій її переробки є недоліком розвитку техніко-економічного рівня окремих виробництв[414]. Такої ж думки дотримується і О. М. Плотникова, яка визначає родовища корисних копалин як цілком природні утворення в результаті ендогенних природних процесів, що відбуваються в літосфері, на відміну від техногенних родовищ, які мають штучне походження[415]. І хоча корисні копалини та інші елементи техногенних родовищ досить рідко (менше як у 0,2 %) стають предметом злочинного надрокористування, тим не менш існуюча законодавча конструкція визначення надр створює умови для необґрунтованої, надмірної криміналізації відповідних суспільних відносин.

Аналогічним чином складається ситуація й із законодавчою афіліацією відходів виробництва зі складом надр. Слід підтримати О. П. Шем'якова у його оцінці змісту ст. 5 КУпН, відповідно до якої має місце невиправдане віднесення відходів видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини до

---

[414] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 31.

[415] Плотникова О. М. Про зміст деяких визначень, які використовуються в надровому законодавстві. *Право України*. 1999. № 6. С. 66.

надр держави, що породжує правове неузгодження в юридичних поняттях, а також неоднозначність і невизначеність при застосуванні відповідних законодавчих норм щодо надр та відходів[416]. Відповідна невизначеність, колізійність формується і у руслі застосування кримінального законодавства, зокрема норм, передбачених ч. 1 ст. 240 КК та ст.ст. 241, 242, 268 КК України, відповідно. Мова йде про інтерпретацію відходів видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини до категорії надр чи відходів. Порушення порядку поводження з ними мають не однакові юридичні наслідки, створюють можливості для маніпуляцій, зловживань у правозастосуванні.

Криміногенні прогалини у правовому регулюванні видобування бурштину. Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР передбачає, що видобуток дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння, провадиться виключно суб'єктами господарювання у порядку, встановленому законодавством[417]. Тобто фізичні особи, які не є підприємцями, суб'єктами господарювання не мають легальної можливості здійснювати видобування бурштину-сирцю – напівдорогоцінного каміння.

Це означає, що приватні старателі, які несистематично, епізодично прагнуть долучитись до видобутку бурштину-сирцю не мають такої можливості. Водночас, варто бути свідомим, того, що значна кількість місцевих мешканців сіл та селищ Волинської, Житомирської, Рівненської областей не зареєстровані та не будуть реєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності лише для того, аби періодично здійснювати видобуток бурштину, його збувати. Це – надто обтяжлива процедура, пов'язана зі сплатою податків на постійній основі. Як розміри цих податків, так і частота, система їх оплати далеко не завжди відповідають обсягам й час-

[416] Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. С. 31.

[417] Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями : Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/637/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення : 10.02.2019).

тоті видобування бурштину-сирцю поза кримінальними промислами. Зібрані нами експертні оцінки засвідчують, що середній змір доходів «у сезон» одного епізодичного старателя складають не більше 1,5 – 2 тис. грн. в місяць. Певна річ, існуючі податкові ставки є неспіврозмірними за такими обсягами заробітку, які в більшості своїй (підкреслимо – у випадку епізодичного видобування, яке здійснюється переважно простими методами, шляхом викопування без гідророзмиву ґрунту) знаходяться в межах неоподатковуваного мінімуму доходів громадян. Натомість саме такі епізодичні старателі «наповнюють» кримінальну статистику за відповідним напрямом не менш як на 50 %. Зміна законодавчого регулювання *непромислового* видобування напівдорогоцінного каміння (*у визначених максимальних обсягах і визначеними засобами із забороною застосування методу гідророзмиву*), відкриття можливості його здійснення за спрощеними процедурами отримання дозволів на рівні органів місцевого самоврядування має, на наше переконання, знизити штучну криміналізацію сфери надрокористування у відповідній частині діянь епізодичних видобувачів бурштину-сирцю.

Справедливості заради слід вказати й не те, що до ВР України було внесено та зареєстровано проект Закону України «Про видобування та реалізацію бурштину» від 01.11.2016 р. № 1707-VIII[418], яким передбачено певні альтернативні й специфіковані механізми спрощеного правового регулювання надання/отримання дозволів на видобування зазначеної корисної копалини. Втім, пропоновані законопроектом механізми містять в собі значну кількість потенційно корупціогенних, криміногенних норм, реалізація матиме своїм наслідком не стільки відкриття доступу епізодичним старателям до легального видобування бурштину-сирцю, скільки послаблення і без того неефективного державного контролю за промисловим (в т.ч. кримінально-промисловим) його видобутком. Відтак, цілком обґрунтованим є негативний висновок Головного науково-експертного управління ВР України на вказаний законопроект, який потребує суттєвого доопрацювання, ґрунтовної антикорупційної та більш функціонально широкої – кримінологічної експертизи.

[418] Про видобування та реалізацію бурштину : проект Закону України від 01.11.2016 р. № 1707-VIII. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53194 (дата звернення : 10.02.2019).

Недоліки законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, а саме:

- *відсутність належної матеріально-правової основи функціонування міжгалузевих правових зв'язків для ефективного розкриття злочинів у сфері надрокористування*. Йдеться про те, що злочини, передбачені ч. 2 ст. 240 КК України, відповідно до санкції вказаної статті, є злочинами середньої тяжкості. Згідно ж з вимогами ст. 246 КПК України негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. Негласні слідчі (розшукові) дії, передбачені статтями 260, 261, 262, 263, 264 (в частині дій, що проводяться на підставі ухвали слідчого судді), 267, 269, 269[1], 270, 271, 272, 274 цього Кодексу, проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів[419]. Тобто абсолютну більшість негласних слідчих (розшукових) заходів неможливо проводити щодо незаконного видобування корисних копалин. А враховуючи ступінь організованості, системності кримінальних практик у цій сфері, їх інтегрованість із політичними, корупційними злочинами, стає зрозумілим, що правоохоронні органи виявляються в значній мірі дисфункційними, позбавленими ефективних можливостей вчасного виявлення оперативно-розшуковим шляхом ознак готування та безпосереднього вчинення кримінально-промислового надрокористування організованими злочинними угрупуваннями;

- *відсутність диференціації кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення за ознакою групової злочинної діяльності*, що в тому числі блокує можливість проведення негласних слідчих (розшукових) заходів відповідного спрямування;

- *прогалина у кримінально-правовій охороні відносин надрокористування в частині заборони пов'язаних з незаконним видобуванням корисних копалин дій*, таких як придбання, зберігання, транспортування, збут завідомо незаконно видобутих корисних копалин загальнодержавного значення. Наявність норм про кримінальну відповідальність за вчинення подібних діянь в

[419] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17 (дата звернення : 10.02.2019).

значній мірі скоротило б попит на такі корисні копалини (в т.ч. й через зростання ризиків викриття та, відтак, їх ціни, яка наближатиметься до ринкових, легальних), а через нього – й обсяги незаконного видобування.

При цьому норм ст. 198 КК України в цьому аспекті явно недостатньо. Корисні копалини, вилучені з природного середовища, як категорія майна не має ідентифікуючих ознак, у зв'язку з чим застосувати вказану статтю КК щодо випадків придбання або отримання, зберігання чи збуту корисних копалин, завідомо одержаних злочинним шляхом виявляється практично неможливим з точки зору перспектив доказування. Тому існує необхідність у більш детальній правовій регламентації обігу корисних копалин загальнодержавного значення та криміналізації дій, пов'язаних з порушенням такого порядку;

- *правова сингулярність на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, АРК* – ситуація виникнення та функціонування паралельних офіційним, легальним фактичних системи упорядкування, унормування суспільних відносин, в тому числі й у сфері надрокористування. За такої ситуації формуються правові покручі, релятивно-правові контрадикції, до розв'язання яких вітчизняне кримінальне законодавство абсолютно не підготовлене.

Сингулярність, на думку В. О. Тулякова, – стан кримінального права в широкому сенсі, при якому антиправо як цінність (суб'єктивне право) поглинає (анігілює) право позитивне[420]. У константі доповненої реальності (віртуальність формування нормосвідомості) на тлі блокування інтеріоризації норм позитивного права сингулярність виступає точкою неповернення. Правопорядок перетворюється в антипорядок, право гібридизується: принцип доцільності поглинає законність та невідворотність відповідальності. Коли ж паралельна реальність (доповнена реальність) формує нові можливості індивідуальної чи колективної поведінки – заборони не існують[421].

---

[420] Туляков В. О. Сингулярність кримінального права та державний примус // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / За ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 23.

[421] Туляков В. О. Сингулярність кримінального права та державний примус // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані :

Вже зараз, небезпідставно наголошує Ю. В. Орлов, можна констатувати наявність особливого правового стану на тимчасово окупованих територіях окремих районів, міст, сіл та селищ Донецької та Луганської областей, АРК, який суттєво впливає на застосування кримінального закону. І цей стан, стан права (квазіправа), принципово не можна ототожнювати з правовим режимом. На цих територіях прийняті та застосовуються так звані кримінальні кодекси квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР»[422]. Але де-юре на них продовжує поширюватись юрисдикція України, в тому числі й кримінально-правова. Однак сам стан сингулярності не може не накладати відбиток на кримінально-правове регулювання, яке трансформується, викривляється. Такі викривлення виявляють себе, перш за все, у низці випадків застосування положень КК України про спеціального суб'єкта злочину, кваліфікації злочинів проти довкілля. Мова йде про ті випадки, коли джерела юридичних обов'язків спеціального суб'єкта злочину зміщуються з системи права України та потрапляють у зону правової сингулярності. В ній вони (джерела) перестають бути такими у форматі правової юрисдикції України[423].

Варто погодитись, що проблеми правової сингулярності у кримінально-правовому регулюванні відносин на тимчасово окупованих територіях є наявними, та додати, що сфера надрокористування є однією з таких, на якій також позначається дія вказаних правових покручів. Зокрема, виявляється неможливим за існуючого стану законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за порушення порядку охорони та використання надр

монографія / За ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 24; Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях України // Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 жовтня 2018 року, м. Харків) / Редкол. ; В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2018. С. 266.

[422] Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях України // Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 жовтня 2018 року, м. Харків) / Редкол. ; В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2018. С. 267.

[423] Там само. С. 267–268.

притягнення до кримінальної відповідальності (нехай і перспективне) квазіслужбових осіб, які допустили відповідні порушення на тимчасово окупованих територіях. Йдеться про випадки, коли джерелами спеціального становища таких осіб є акти, видані нелегітимними, квазідержавними органами (їх представниками) «ЛНР» та «ДНР», а також РФ на території АРК. Цілком очевидно, що такі акти не є правовими, а з неправа права не виникає. Тож і юридично значущих обов'язків у таких осіб також не виникає, що унеможливлює визнання їх спеціальними суб'єктами злочинів за ознаками службової особи[424].

На цій підставі слід визнати правильною і підтримати пропозицію щодо необхідності розглядати альтернативний варіант кваліфікації подібного роду діянь, через інший об'єкт та з посиланням на норми міжнародного права (зокрема, ст. 56 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 року), як джерел юридичних обов'язків окупаційної влади. Але в такому разі слід адаптувати і вітчизняний КК під можливості використання положень міжнародних нормативно-правових актів як джерел кримінальної протиправності[425].

Цілком зрозуміло, що викладені обставини мають перспективний характер, спрямовані на майбутнє, коли відбудеться деокупація окремих районів Донецької та Луганської областей, АРК. Втім, вже зараз необхідно готувати належну правову базу для повноцінного відновлення юрисдикції України на вказаних територіях, вже сьогодні відкривати кримінальні провадження за інформацією, отриманою з відкритих джерел, збирати необхідну доказову базу, що в подальшому реалізуватиметься, в тому числі й через механізми перехідного правосуддя.

Недоліки правової охорони об'єктів археологічної спадщини, серед яких звертають на себе увагу такі:

---

[424] Куцевич М.П., Сафаров Н.В. Правовой режим уголовного преследования международных преступлений. *Научный вестник Академии Полиции*: научно-правовой журнал. 2017. № 3-4. С. 55-70.

[425] Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях України // Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 жовтня 2018 року, м. Харків) / Редкол. ; В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2018. С. 269.

а) *прогалини у правовому регулюванні пошукової археологічної діяльності*, здійснюваної поза межами визнаних об'єктів археологічної спадщини. Нонсенсом є кримінально-правова заборона виключно на незаконні пошукові роботи на вказаних об'єктах, адже археологічно цінні артефакти можуть знаходитись будь-де на території України, а їх оформлення у відповідний охоронюваний об'єкт є вже результатом тривалої наукової археологічної діяльності. Тож археологічна спадщина, що знаходиться поза визначеними об'єктами виявляється поза сферою кримінально-правової охорони в Україні;

б) *недоліки правового регулювання проведення наукової археологічної експертизи*, яка, відповідно до ст.ст. 6, 7 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1616-IV може проводитися виключно щодо програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках національного і місцевого значення, в зонах їх охорони, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах населених місць[426]. Тобто знову ж таки, проекти земляних робіт, що проводяться поза вже встановленими та охоронюваними об'єктами (наприклад, на території, де планується будівництво багатоповерхової споруди, що передбачає підготовку котловану, пов'язану зі зняттям значного шару ґрунту, проникненням у надра) з числа перелічених у законі не підлягають обов'язковій науковій археологічній експертизі. Таке положення також можна віднести до криміногенних (фактично суспільно небезпечних) прогалин у праві, які детермінують поширення випадків знищення, руйнування археологічних предметів, що можуть становити наукову, історичну цінність.

Не менш значущими за правові у детермінаційному аспекті для відтворення злочинності у сфері надрокористування є організаційно-управлінські фактори. Вони пов'язані з недоліками публічного адміністрування, державного управління галузями, секторами, напрямами, органами. Їх – досить велика кількість, адже надрокористування – специфічна сфера, що перебуває у компетентнісному порубіжні різних суб'єктів управлінського впливу.

[426] Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 р. № 1616-IV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1626-15 (дата звернення : 21.08.2018).

При наближеному аналізі проекції їх діяльності на стан злочинності у сфері надрокористування виявляються такі основні, найбільш вагомі фактори[427].

Бюрократія й тяганина у процедурах видачі (продовження дії) дозвільних документів на спеціальне надрокористування. Так, наприклад, гр-ка К., будучи службовою особою – директором ДП «СГРЕС» ПАТ «Укрпрофоздоровниця», на виконання укладеного договору 08.12.2011 року між ДП «СГГРЕС» ПАТ «Укрпрофоздоровниця» та ДП «СКРЦ «Слов'янський курорт»» ПАТ «Укрпрофоздоровниця», не маючи спеціального дозволу на користування надрами (мінеральних вод), в період з 01.01.2012 р. по 01.04.2012 р. організувала роботу підприємства з незаконного видобутку корисних копалин загальнодержавного значення – мінеральних вод (хлоридно-натрієвих розсолів) зі свердловин №№ 3605, 3607, які знаходяться в межах території регіонального ландшафтного парку «Слов'янський курорт», який входить до складу природно-заповідного фонду України, внаслідок чого підприємством було видобуто мінеральні води об'ємом 1209 м^3.

Обвинувачена гр-ка К. у судовому засіданні свою провину у вчинені злочину, передбаченого ч. 3 ст.240 КК України не визнала в повному обсязі та пояснила, що підприємство мало право здійснювати видобуток мінеральної води. Це підтверджено спеціальним дозволом на водокористування та актом про надання гірничого відводу. Також підприємство мало право здійснювати спеціальне користування надрами, це право було отримано внаслідок наявності акту про надання гірничого відводу та застосування принципу мовчазної згоди передбаченого Законом України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності». Зазначила що їх підприємство зверталося до державної екологічної служби щодо отримання спеціального дозволу на користування надрами у 2010 р., однак відповіді в передбачений законодавством десятиденний строк підприємством отримано не було. У 2012 р. підприємство зверталося до міністерства екології, однак відмова у видачі була надіслана лише у квітні 2013 р. Тому вважає, що не-

[427] Максіменцев М. Г. Правові фактори злочинності у сфері надрокористування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2019. Випуск 54. С. 152-157.

своєчасно надані відповіді уповноважених органів надали право підприємству здійснювати користування надрами[428].

Цей приклад наочно засвідчує особливості механізму детермінації злочинного надрокористування, при якому тяганина у дозвільних процедурах у сфері надрокористування, забюрократизованість державного апарату постають умовами вчинення злочинів, коли видобуток корисних копалин загальнодержавного значення є невід'ємною частиною виробничого процесу і припинення такого видобутку може заподіяти суттєві збитки підприємству, установі, організації. В подібних ситуаціях не виключається, що затягування строків видачі необхідної документації є штучно ініційованим процесом, способом спонукання надрокористувача до надання неправомірної вигоди за пришвидшення відповідного процесу. Тож ще раз змушені констатувати щільний зв'язок корупції на злочинного надрокористування.

Недоліки політики дерегуляції надрокористування. Великі надії покладалися на дерегуляцію процедури отримання дозволів на користування надрами. Загалом дерегуляція є однією з системних ознак політики лібералізації ринків, невід'ємним елементом переходу від адміністративного до вільного ринку. Її зміст – усунення надлишкових, не зумовлених *мінімальною* необхідністю державного контролю адміністративних, бюрократичних за своєю сутністю бар'єрів у системі господарської діяльності, в тому числі й діяльності у сфері надрокористування.

В аналітичній доповіді до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році» небезпідставно наголошується на тому, що державна політика дерегуляції є одним з основних елементів практичної імплементації нової моделі розвитку України та невід'ємною складовою частиною європейської інтеграції. В українських реаліях дерегуляція – не самоціль, а необхідний інструмент, місією якого є кардинальне поліпшення бізнес-клімату (а зрештою – інвестиційного клімату) в Україні, чинник створення нових робочих місць та підвищення якісних стандартів життя. Державну політику дерегуляції визначено пріоритетним напрямом «Стратегії реформ – 2020», Програми діяльності Кабінету

[428] Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 243/9499/13-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/41660471 (дата звернення : 08.01.2019).

Міністрів України та Коаліційної угоди між основними політичними партіями України, що свідчить про високий суспільний консенсус у поліпшенні регуляторного середовища[429].

З викладеним баченням телеологічної природи й основного функціонального навантаження політики дерегуляції в умовах транзитивного суспільства варто цілком погодитись. В той же час, не можна не відмітити й того, що реалізація політики дерегуляції, в тому числі й зокрема у сфері надрокористування залишає бажати кращого.

Так, 25.04.2018 р. було внесено низку змін до Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами (постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2011 р. № 594). Не вдаючись до ґрунтовного їх опису, зазначимо лише те, що їх зміст зводиться до уніфікації процедури підготовки пакету документів для отримання вказаного дозволу через Держгеонадра. Окремі експерти наголошують на тому, що раніше, навіть отримавши ліцензію на видобуток нафти чи газу компанію-переможця чекав довгий ланцюжок погоджень: Мінприроди роками не давала висновки про вплив на навколишнє середовище, без якого неможливо було розпочати розробку, обласні ради могли по півроку не голосувати за дозвіл про початок робіт. Все це породжувало притаманні цій галузі корупційні ризики. Те, що уряд «зібрав у один пакет» всю дозвільну документацію, включаючи, в тому числі, дозвіл на розробку і землевідведення, і Держгеонадра взяло на себе узгодження з місцевою владою, а на аукціони виставляється по-суті, вже готовий інвестпроект – це крок вперед, який «вбиває» 90 % потенційних корупційних ризиків, що існували роками у Міністерстві екології та природних ресурсів України та Державній службі геології та надр України[430].

Насправді ж колишні корупційні ризики залишились. Вони лише трансформувались, відбувалась їх концентрація у сфері компетенції Держгеонадр. Те, що саме на Держгеонадра покладається

---

[429] Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К. : НІСД, 2015. С. 244–245.

[430] Нова система аукціонів на надра з пакетами дозвільної документації «вбиває» 90 % корупції. *Українські новини*. 2018. 8 червня. URL : https://ukranews.com/ua/news/567716-nova-systema-aukcioniv-na-nadra-z-paketamy-dozvilnoi-dokumentacii-vbyvaye-90-korupcii-zmi (дата звернення : 04.02.2019).

обов'язок комунікування з обласними радами щодо узгодження діяльності з надрокористування ще не означає зникнення відповідної корупційної складової на рівні діяльності останніх. Інвестор (потенційний надрокористувач) як і раніше залишається єдиним зацікавленим суб'єктом в отриманні такого спеціального дозволу і так само змушений особисто ініціювати погодження обласної ради, яка не підпорядковується Держгеонадрам, є індиферентною по відношенню до будь-яких наявних у неї важелів правового впливу.

Відтак, як засвідчили зібрані нами експерті оцінки, обласні ради й сьогодні залишаються основним бар'єром до отримання спеціального дозволу на користування надрами, вагомою корупційною ланкою всього процесу легалізації надрокористування. Продукування ж корупції як акцесорних кримінальних практик у сфері надрокористування зумовлює подальшу інтенсифікацію незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

Варто також зауважити й на окремих проблемних аспектах отримання спеціальних дозволів для власників промислових переробних комплексів, на яких здійснюється виробництво кінцевої продукції, придатної для використання споживачем без додаткової промислової обробки. Розгортання діяльності таких підприємств пов'язане зі значними капіталовкладеннями, що є супутніми по відношення до здійснення безпосереднього видобування корисних копалин. Такі капіталовкладення, зазвичай, передбачають ліквідність щонайменше у середньостроковій перспективі. Таким чином, кожного разу коли, закінчується термін дії спеціального дозволу на користування надрами, таке підприємство, беручи участь в аукціоні на продаж спеціальних дозволів перебуває у дискримінаційному становищі по відношенню до інших учасників аукціону, будучи пов'язаним з відповідним об'єктом значними фінансовими зобов'язаннями. Відтак, представники подібних підприємств з одного боку вимушені діяти в умовах підвищених корупційних ризиків (адже ця обставин усвідомлюється також і представниками Держгеонадр, іншими суб'єктами погодження). З іншого ж – в період повторної участі в аукціоні характеризується підвищеною віктимністю в аспекті можливості стати жертвою вимагання, рейдерських атак.

Такі атаки, як засвідчує практика, організується шляхом створення надмірного конкурентного обтяження з використанням корупційних механізмів саме при отриманні спеціального дозволу

на надрокористування, під час участі на відповідному аукціоні. Як умова відмови рейдера від права на отримання через аукціон спеціального дозволу на вже розроблені підприємством родовища корисних копалин висувається вимога або передачі частки власності, або включення до складу органів управління таким підприємством визначеної рейдером особи. Таким чином, відсутність у порядку проведення аукціону положень про переважне право на отримання спеціального дозволу на надрокористування у власників промислових переробних гірничодобувних комплексів слід вважати криміногенною прогалиною, яка серед іншого детермінує корупцію в сфері надрокористування. Одним з шляхів усунення такої прогалини є закріплення відповідного переважного права або ж взагалі спростити процедуру продовження дії спеціального дозволу, усунувши необхідність проходження процедур аукціону.

У продовження опису криміногенних недоліків дерегуляційної політики у сфері надрокористування варто також вказати й на те, що все ще ***неупорядкованою, розпорошеною залишається геологічна інформація, відсутній вільний доступ до неї.*** Принагідно зауважимо, що урядом у листопаді 2018 р. було ухвалено рішення про переведення геологічних даних у цифровий формат та забезпечення доступу до відповідних баз даних. Однак це рішення й досі не реалізоване в повній мірі. Вказана обставина залишає тінь на процесі отримання такої інформації ще на стадії прояву інвестиційної зацікавленості щодо конкретного об'єкту розробки. А там, де взаємодія бізнесу з владою переходить у тіньову площину – там завжди формуватимуться та реалізуватимуться численні корупційні ризики, непрозорі механізми надання/отримання спеціального дозволу на надрокористування, викривлятиметься конкуренція у цій сфері, посилюватимуться тенденції дискримінації учасників ринку за політико-економічною ознакою, монополізації. Останні, як правило, тісно пов'язані з процесами криміналізації цілих секторів економіки. Надрокористування не є виключенням.

Отже, діяльність щодо дерегуляції сфери надрокористування варто продовжити, а наявні дерегуляційні механізми варто удосконалити, піддати комплексні кримінологічній експертизі. Принагідно зауважимо, що на 2019 р. Державною регуляторною

службою України, судячи з наявних планів дерегуляції[431], дерегуляційні заходи взагалі не заплановані. Такий підхід, певна річ, не можна вважати задовільним; він зберігає умови для дії низки криміногенних факторів у сфері надрокористування.

Недоліки правового регулювання і здійснення державного контролю за спеціальним надрокористування. В. Г. Завгородня слушно зауважує на тому, що суттєвим фактором, який детермінує злочинне порушення правил охорони або використання надр, є безконтрольність, негативний стан контролюючої діяльності правоохоронних, природоохоронних органів за станом навколишнього природного середовища, здійснення нагляду на контролю за використанням та охороною надр[432]. Дійсно, відсутність або слабкість контролю завжди зумовлює підвищену девіантність практично у будь-якій сфері суспільних відносин. І надрокористування не є виключенням. Ба більше: діяльність у сфері надрокористування потребує посиленого державного контролю з огляду на специфічний предмет такої діяльності, який є власністю Українського народу, національним багатством. Безконтрольність щодо такої діяльності, без перебільшення, є зрадою національних інтересів, злочинною бездіяльністю влади, а не проявом прихильності до курсу масштабної лібералізації. Остання *a priori* передбачає опору на розвинену *культуру відповідальної свободи*, яка не виникає моментно, не є даністю (а тим більше у посттоталітарних суспільствах), а підлягає важкому й цілеспрямованому, системному й науково обґрунтованому формуванню. Лише у поєднанні з послідовною реалізацією національного проекту ліберального транзиту для українського суспільства (парадоксально, але такого стратегічного проекту більші ніж за чверть століття незалежності нашої країни розробити й реалізувати не вдалося) можливо розглядати варіанти послаблення державного контролю за господарською діяльністю у найбільш соціально значущих сферах. Варто бути свідомим того, що загальносоціальний поступ є, перш за все, культу-

[431] План дерегуляції / Державна регуляторна служба України. URL : http://www.drs.gov.ua/type-deregulation/plan-deregulyatsiyi/ (дата звернення : 04.02.2019).

[432] Завгородня Г. В. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил охорони або використання надр. *Форум права:* фахове наук. електрон. вид. 2012. № 3. С. 202. URL : http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-3/12zgvavn.pdf (дата звернення : 10.12.2018).

рно детермінованим. Випередити чи підігнати політичну, правову, економічну, моральну культуру під ситуативно вигідні схеми отримання іноземної партнерської допомоги, хоча й спокусливо, проте рішуче неможливо. Як засвідчує вітчизняний досвід, такі спроби мають негативні екологічні та кримінологічні наслідки.

Принагідно зауважимо, що протягом останніх п'яти років відбулося зміщення акцентів з політики дерегуляції на фактичну безконтрольність здійснення надрокористування при збереження значних процедурних обтяжень при отримання відповідного спеціального дозволу. Так, зокрема, як зазначалося нами у п. 2.2 цієї роботи, статтею 31 Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» (зі змінами, внесеними Законом України від 31.07.2014 № 1622-VII) запроваджено мораторій (заборону) на проведення перевірок контролюючими органами підприємств, установ та організацій, фізичних осіб-підприємців мораторій[433]. Законами України «Про Державний бюджет» на 2016, 2017 та 2018 рр. вказаний мораторій з певними відмінностями, які, втім, не стосуються контролю за дотриманням законодавства сфері надрокористування, було продовжено. Підставою для подібних трансформацій бюджетного законодавства були положення Закону України «Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» № 1728-VIII від 03.11.2016 р.[434]

Також нами наголошувалось на тому, що такий крок законодавця істотно позначився на стані діяльності щодо викриття фактів незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, що наочно відобразилось на статистичній картині досліджуваного різновиду злочинності. Відтак, доводилось, що встановлення мораторію на перевірки суб'єктів спеціального надрокористування з боку Державної служби геології на надр України (його територіальних підрозділів) відобразились на лате-

[433] Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16.01.2014 р. № 719-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/719-18 (дата звернення : 16.09.2018).

[434] Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України № 1728-VIII від 03.11.2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1728-19 (дата звернення : 13.02.2019).

нтизації, а з нею й закономірного пожвавлення відтворення злочинного надрокористування.

Однак на 2019 р. дію мораторію продовжено не було. Тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, запроваджені Законом України № 1728-VIII від 03.11.2016 р. були розраховані на строк до 31.12.2018 р. Тож з початку 2019 р. планові перевірки бізнесу, в тому числі й суб'єктів спеціального надрокористування, відновляються. У зв'язку з цим, як Державною службою геології та надр України на 2019 р. заплановано здійснення 200 перевірок[435].

В цьому аспекті варто підтримати думку Н. Г. Лютої, яка стверджує, що характерним для України є явище не виконання або неповне виконання законів через невисокий рівень громадянської свідомості, зокрема в галузі надрокористування, що разом з відсутністю протягом тривалого часу належного контролю з боку держави призводить і вже призвело до численних випадків хижацького надрокористування, вибіркового відпрацювання найпривабливіших ділянок родовищ, передчасного виснаження і навіть нищення родовищ. Це зумовлює необхідність державного контролю процесів надрокористування[436].

Водночас, не може не викликати стурбованості зареєстрований у Верховній Раді України проект закону № 9473 від 16.01.2019 р. про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» щодо поновлення мораторію на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами. У пояснювальній записці до законопроекту його розробники стверджують, що досвід наявності в Україні мораторію на перевірки доводить, що обмеження діяльності контролюючих органів є ефективним механізмом для спрощення адміністрування та зменшення навантаження на малий та середній бізнес[437]. З цим важко

---

[435] Річний план : Державна служба геології та надр України. URL : https://inspections.gov.ua/regulators-plans/show?planning_period_id=2&regulator _id=42 (дата звернення : 04.02.2019).

[436] Люта Н. Г., Лютий Г. Г. Перспективи української геології – дерегуляція чи сталий розвиток? *Мінеральні ресурси України.* 2015. № 2. С. 4.

[437] Пояснювальна записка до проекту Закону України № 9473 від 16.01.2019 р. «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бю-

посперечатися. Як важко сперечатися і з тим, що вказаний досвід, поруч з цим, виявляє численні криміногенні фактори, пов'язані з нерозумним, невибірковим усуненням планового контролю за діяльністю суб'єктів бізнесу, зокрема у тих сфера суспільних відносин, в яких відтворюються підвищені ризики для громадської, екологічної безпеки, здоров'я громадян.

Не втягуючись до ґрунтовного аналізу кримінологічної ефективності правового режиму тимчасових особливостей здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, зазначимо лише те, що сфера надрокористування завжди характеризувалася й характеризується економічною привабливістю, а з нею – й підвищеною криміногенністю. Остання проявляє себе як у спектрі порушень правил безпеки виробництва, екологічної безпеки, так і умов спеціальних дозволів на користування надрами. Відтак, необхідність у здійсненні систематичного державного контролю за господарською діяльністю у такій сфері безпосередньо випливає з її предметної характеристики і її проекції на площину кримінологічної безпеки.

Варто визнати, що накладання мораторію дійсно знижує інтенсивність відтворення корупційних злочинів у сфері. Це, власне і було основною метою цього заходу. Частково вона досягнута, рівень акцесорних корупційних практик у сфері надрокористування за експертними оцінками, в тому числі й з представників бізнесу, знизився. Але отриманий ефект є незначним у порівнянні з актуалізованими криміногенними ризиками, пов'язаними з прогалинами у здійсненні державного контролю за діяльністю суб'єктів спеціального надрокористування.

Мораторій на перевірки блокує можливості здійснення ефективного оперативного контролю за діяльністю підприємств, установ, організацій, які здійснюють видобування корисних копалин загальнодержавного значення. З одного боку – це створює специфічну сигнальну обстановку правового безладу, неупорядкованості суспільних відносин, відсутності реально функціонуючого регулятора. Логіка детермінації кримінальної поведінки в таких умовах добре описана у широковідомій торії «розбитих вікон»

джет України на 2019 рік» щодо поновлення мораторію на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами». URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65338 (дата звернення : 03.02.2019).

(Дж. Келлінг, Дж. Уілсон), що звільняє нас від необхідності у детальному поясненні закономірностей впливу дезорганізованого зовнішнього середовища, насиченого індикаторами безладу, державно-владної і правової дисфукнційності на стратегії діяльності, особистісні й групові установки у найбільш широкому діапазоні життєвих ситуацій. Натомість здійснення перевірок на постійній основі формує комплекс додаткових обтяжень у механізмі раціонального вибору варіанту поведінки службової особи, забезпечуючи зростання імовірності викриття злочинної діяльності, збільшення потенційних витрат у порівнянні з отримуваними від кримінального надрокористування вигодами.

З іншого боку збереження мораторію на перевірки законності користування надрами безпосередньо зумовлює окрему частину злочинного надрокористування. Наявність систематичного контролю дозволяла б запобігти частині злочинів, передбачених ст. 240 КК України, на етапі раннього виявлення потенційних криміногенних ризиків (фіксація строку спеціального дозволу, що збігає найближчим часом, звертання уваги на цю обставину уповноваженої особи підприємства, установи, організації).

Таким чином, криміногенно ризикованими варто визнати положення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» щодо поновлення мораторію на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами: проект Закону України № 9473 від 16.01.2019 р.» в аспекті детермінації злочинного надрокористування. Переконані, цей законопроект має бути доопрацьований на предмет посилення диференційованого підходу щодо заборони на проведення планових перевірок суб'єктів господарювання контролюючими органами. Зокрема, діяльність щодо спеціального надрокористування не має підпадати під означений мораторій; постійний контроль з боку Держгеонадр при забезпеченні мінімального рівня ефективності антикорупційних заходів щодо цього державного органу постане важливим кримінально-превентивним фактором, в тому числі й чинником зниження латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України.

Відсутність кримінологічного забезпечення інституту стратегічної екологічної оцінки (далі – СЕО). Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 р. № 22354-VIII СЕО – процедура визначення, опису та оцінювання наслідків виконання документів державного плану-

вання для довкілля, у тому числі для здоров'я населення, виправданих альтернатив, розроблення заходів із запобігання, зменшення та пом'якшення можливих негативних наслідків, яка включає визначення обсягу стратегічної екологічної оцінки, складання звіту про стратегічну екологічну оцінку, проведення громадського обговорення та консультацій (за потреби – транскордонних консультацій), врахування у документі державного планування звіту про стратегічну екологічну оцінку, результатів громадського обговорення та консультацій, інформування про затвердження документа державного планування та здійснюється у порядку, визначеному цим Законом[438].

Впровадженню СЕО в Україні було дано старт ще у 2003 р. Тож вказаним законом було зроблено черговий і важливий крок на шляху до інституціоналізації СЕО, що визнається важливим інструментом ефективного управління захистом довкілля й раціонального природокористування, елементом адаптації вітчизняного законодавства до вимог ЄС. Втім, на відміну від країн ЄС, в яких рівень злочинності у сфері надрокористування є мінімальним, українські реалії змушують визнати системний вплив кримінального надрокористування (і не тільки у цій сфері) на оцінку екологічної ситуації. Тому на сьогоднішній день наслідки виконання документів державного планування для довкілля в Україні мають розраховуватися із врахуванням супутніх, не передбачених галузевими планами, але такими, що ґрунтуються на кримінологічному прогнозі факторів кримінальної активності в екологічній сфері взагалі та у сфері надрокористування, зокрема. Відсутність такого поєднання кримінологічного та екологічного прогнозу за методом узагальненого сценарію спотворюватиме уявлення про майбутній стан кримінально-екологічних загроз, не сприятиме вжиттю узгоджених заходів стратегічного характеру щодо нейтралізації (послаблення дії) найбільш значущих галузевих криміногенних факторів.

Недоліки в системі управління правоохоронними органами. Їх досить багато, вони – різнопланові і навіть половину з них в цій роботі навряд чи вдасться охарактеризувати. Та в цьому і немає потреби. Виділимо лише деякі, найбільш дотичні, наближені

[438] Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 р. № 22354-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19 (дата звернення : 10.02.2019).

до детермінації злочинного надрокористування. Йдеться, перш за все, про вади кадрової політики в органах та підрозділах Національної поліції. Варто визнати, що започатковане у 2015 р. та здійснюване й досі реформування системи МВС, запуск окремого поліцейського органу суттєво позначилося на якості його персонального складу. Загалом підтримуючи намагання й пріоритети реформістського руху в державному апараті взагалі та в його силовому блоці, зокрема, зауважимо, що за багатьма його параметрами доводиться констатувати:

- *послаблення компетентнісної складової* в організації та здійсненні не лише патрульно-постової, а й оперативно-розшукової роботи (служби) в Національній поліції;

- як наслідок – в значній мірі *втрачена спадковість в підтриманні оперативного контролю територій*, знижена інтенсивність та якість зв'язків з негласним апаратом;

- *зниження рівня розкриття й запобігання злочинам, які вчиняються організованими злочинними угрупуваннями*, що стало прямим наслідком ліквідації у 2015 р. спеціалізованих підрозділів МВС по боротьбі з організованою злочинністю. Під великим питанням наразі доля й автоматизованих облікових інформаційних систем (зокрема, системи «Скорпіон»), ведення яких здійснювалось цим підрозділом. Немає жодних гарантій того, що ця інформація у період структурних «оптимізацій» й кадрового плину не стала надбанням кримінальних структур. Якщо це сталося (достеменно про це говорити не доводиться, проте за експертними оцінками низки колишніх працівників підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю частково це припущення підтверджується), то в залежності від обсягу та характеру розсекреченої інформації слід констатувати й руйнацію агентурної мережі, що налагоджувалася роками (причому з ризиком для життя і здоров'я окремих осіб), внутрішню диверсифікацію діяльності організованих злочинних угрупувань, що в значній мірі в майбутньому ускладнить можливості її викриття, припинення.

Ці ж загальні тенденції в повній мірі поширюються і на кримінальні промисли у сфері надрокористування, пожвавлення яких фіксується від початку 2016 р. Цілком очевидно, що виключно силовими заходами (як-то введення підрозділів Національної гвардії в райони масового незаконного видобутку бурштину) наявну проблему не вирішити. Тому можна лише вітати зроблені у 2018 р. кроки щодо відновлення спеціалізованих підрозділів поліції по

боротьбі з організованою злочинністю (створення Департаменту стратегічних розробок). Однак відкритим залишається питання кадрового потенціалу новоствореного підрозділу, значної елімінації його оперативно-інформаційної бази;

- *відсутність оперативно-службових пріоритетів на розкриття і запобігання злочинам у сфері надрокористування*. Принагідно зауважимо, що в організації роботи підрозділів Департаменту захисту економіки Національної поліції не виділено відповідної окремої лінії роботи по цим злочинам, окремих працівників, що відповідали б за її ведення. Немає, гадаємо, потреби додатково доводити, що відсутність належної спеціалізації в організації оперативно-розшукової діяльності (а викриття й запобігання злочинам у сфері надрокористування характеризується значною специфікою, що варіюється від області до області, від району до району) не сприяє її ефективності, створює додаткові умови для інтенсивного відтворення злочинності.

Окрім недоліків в управлінні поліцейським відомством необхідно також вказати й на ***криміногенні наслідки ліквідації природоохоронних прокуратур***. Відомо, що спеціалізація – один з важливих принципів в організації роботи судових і правоохоронних органів взагалі та прокуратур, зокрема. Його ж порушення тягне за собою значну дисфункцію прокурорської діяльності, значне зниження її превентивного потенціалу. Усунення природоохоронної (екологічної) спеціалізації прокуратур означає усунення й пріоритетності у захисті довкілля засобами прокурорської діяльності.

Водночас відомо, що спеціалізовані прокуратури за своїм призначенням і характером діяльності є найбільш динамічним елементом прокурорської системи. Зміни економічних, політичних, соціальних та інших умов життя суспільства і держави мають викликати необхідність ліквідації одних спеціалізованих прокуратур, що виконали свої завдання (як це відбулося з прокуратурами із нагляду за додержанням законів на підприємствах оборонної промисловості; при виконанні судових рішень у кримінальних справах), та утворення інших з метою здійснення нагляду за додержанням законів у тих сферах правових відносин, де це стає потрібно[439].

[439] Руденко М. М. Спеціалізація як принцип побудови прокурорської системи України (науково-практичний прогноз). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 31.

В умовах сьогодення, небезпідставно наголошує М. М. Руденко, діяльність у сфері навколишнього природного середовища набуває дедалі чіткіше вираженого спеціалізованого характеру. Триває інтенсивний процес удосконалення законодавства про охорону довкілля, реформування органів екологічного контролю, зокрема і прокурорського нагляду, спрямований на більш тісну прив'язку до окремих природних об'єктів. Украй несприятлива екологічна ситуація в країні, що підтверджено 21.12.2010 р. Верховною Радою України в «Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року», розробка відповідних екологічних програм переконливо свідчать про потребу вдосконалення природоохоронної діяльності органів прокуратури. Одним із важливих завдань у цій сфері є підвищення її ефективності за рахунок зміцнення організаційної бази, на основі якої можливе створення високого рівня спеціалізації у галузі охорони довкілля. Вирішення цього завдання безпосередньо пов'язане з подальшим розвитком мережі природоохоронних прокуратур[440].

Цілком зрозуміло, що завдання у сфері підвищення ефективності захисту довкілля в принципі не можуть бути виконаними ані в масштабах однієї країни, ані в масштабах людства. Тож і ліквідація природоохоронних прокуратур стала важливим організаційно-управлінським фактором інтенсифікації злочинності у сфері надрокористування в Україні.

Окрім наведеного до числа організаційно-управлінських факторів поширення злочинності у сфері надрокористування, зокрема, незаконного видобування бурштину, слід віднести ***неврегульованість питань проведення гемологічної експертизи***. Гемологічна експертиза – сукупність операцій з діагностики (ідентифікації), оцінки якості і вартості та визначення інших характеристик гемологічних об'єктів[441]. Це – вид ґрунтознавчої

---

[440] Руденко М. М. Спеціалізація як принцип побудови прокурорської системи України (науково-практичний прогноз). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 30.

[441] Про затвердження: тарифів на роботи, пов'язані з проведенням експертизи та підготовкою експертів-гемологів з дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння; форм висновків за результатами експертизи дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння; форми «Свідоцтва», а також «Положення про акредитацію експертів-гемологів дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного

експертизи, що виконується з метою встановлення природи мінералів, в тому числі дорогоцінних каменів, джерела їх походження, складу і технології виробництва їх синтетичних аналогів та імітацій[442]. Проведення цієї експертизи дозволяє діагностувати камені або мінерали, встановити, чи є даний камінь дорогоцінним або декоративним, природним, синтетичним або імітацією; визначити вагу, розмір і вартість каменів; родовище, з якого відбуваються необроблені камені; умови обробки каміння, кваліфікацію особи, що здійснював цю обробку; чи перебував раніше камінь у ювелірному виробі, виявити сліди ювелірних каменів на інструментах (предметах)[443].

Методика розслідування, а також судова практика вимагає у кожному випадку вилучення бурштину-сирцю призначати та проводити гемологічну експертизу на підтвердження виду, якості, ваги предмету відповідного злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України. Водночас, територіальні підрозділи НДЕКЦ МВС в абсолютній своїй більшості не акредитовані на проведення такої експертизи. Її проводить Державний гемологічний центр України (а також деякі приватні науково-дослідні установи) і виключно на договірній, оплатній основі (за визначеними тарифами). Певна річ, ці витрати входить до категорії судових та мають стягуватись із винного у встановленому законодавством порядку. Однак на стадії досудового розслідування оплата таких експертиз організаційно не забезпечена, договори між МВС чи Національною поліцією та Державним гемологічним центром України не укладено. Це, звісна річ, гальмує процес розслідування, не забезпечується його повнота, в низці випадків кримінальні провадження не розпочинаються, а розпочаті припиняються лише на тій підставі, що немає змоги експертно підтвердити приналежність вилученого каміння саме до предмету злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України.

Здійснений нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень по фактам незаконного видобування бурштину-сирцю за-

---

каміння : Наказ Міністерства фінансів України № 19 від 29.01.1997 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-97 (дата звернення : 05.02.2019).

[442] Гемологічна (мінералогічна) експертиза культурних цінностей / INConsalting, URL : https://inconsulting.com.ua/uk/gemologchna-ekspertiza.html (дата звернення : 05.02.2019).

[443] Там само.

свідчу, що у 99 % випадків гемологічні експертизи не призначаються. Судова практика, зі свого боку, в основному йде шляхом «розуміння» поліцейської проблеми та не зважає на відсутність експертиз (хоча, звісно ж, це неприпустимо, зважаючи на принцип законності). Інша ж судова практика цілком заблокувала б можливість притягнення винних у незаконному видобуванні бурштину-сирцю до кримінальної відповідальності. Водночас суди нерідко виносять виправдувальні вироки цих підстав, пов'язаних з відсутністю судово-гемологічної експертизи (або проведення її неналежним суб'єктом), не встановленням предмету злочину. Такі випадки в основному мають місце там, де у провадженні бере учать адвокат, з яким підсудним на комерційних засадах укладено відповідну угоду про надання правової допомоги[444].

Так, наприклад, в одному з таких проваджень за підозрою гр-на Ф. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, судом був досліджений висновок судової гемологічної експертизи, а саме: «…Висновок експерта К. про те, що представлені на експертизу камені є бурштином-сирцем вагою 42,27 гр. Експертиза була проведена відповідно до постанови від 29.09.2014 р. старшого слідчого СВ Сарненського РВ УМВС про призначення судово-гемологічної експертизи і проведення якої доручено експертам-гемологам ТОВ ВТП «Ембер». З наданого захисником витягу з реєстру атестованих судових експертів, К. не значиться, як атестований судовий експерт. Тому суд вважає, що висновок судової гемологічної експертизи є недопустимим і неналежним доказом у справі, оскільки він отриманий з порушенням КПК України. Таким чином, суд приходить до висновку, що вина гр-на Ф. у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, не доведена і його необхідно виправдати»[445].

Недоліки в організації та управлінні археологічною діяльністю, охороною археологічних пам'яток. Перш за все вони стосуються *нерозвиненості системи обліку та інфраструктурного забезпечення пам'яток археології.* Практично жодні з них в Украї-

---

[444] Максіменцев М. Г. Характеристика основних організаційно-управлінських факторів злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Європейські перспективи.* 2019. № 2. С. 162-166.

[445] Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 572/328/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43944691 (дата звернення : 05.02.2019).

ні не мають належного свого польового позначення, не забезпечені паспортами, виділеними й чітко візуалізованими межами охорони. Ця обставина практично нівелює охоронний потенціал кримінально-правової норми, передбаченої ст. 289 КК України, адже перспективи судового розгляду щодо цієї категорії проваджень в умовах фактичної невизначеності територій, об'єктів археологічної спадщини, зводяться практично до нуля. Підтвердженням цьому є мізерний рівень судимості за ці злочини при вельми значній їх поширеності.

На більшості території України, фактично немає організацій, які б були офіційно закріплені за певними територіями археологічних пошуків, звітували про них. Цей безлад вигідний «чорним археологам». Тому насамперед слід упорядкувати нормативну базу у сфері археології та культурної спадщини, пошуку і впорядкування поховань жертв воєн і політичних репресій[446]. *Відсутність же належного порядку ведення археологічних робіт, порядку поводження зі знайденими об'єктами, артефактами, їх каталогізацією, передачею у власність держави* чи поводження в інший спосіб розмиває межі між легальними та нелегальними копачами, «заганяє у тінь», штучно криміналізує частину фахово здійснюваних пошукових робіт, розкопок.

Підсумовуючи дослідження правових та організаційно-управлінських факторів злочинності у сфері надрокористування, зауважимо, що виділені нами детермінанти цієї групи не вичерпують всього їх розмаїття. Проте вони є системоутворюючими, першорядними, нейтралізація (послаблення) дії яких з високим ступенем вірогідності здатне послабити інтенсивність відтворення злочинного надрокористування.

[446] «Чорні археологи» не переводяться. *Дзеркало тижня*. 2011. 3 червня – 10 червня. Вип. 20. URL : https://dt.ua/SOCIETY /chorni_arheologi_ne_perevodyatsya.html (дата звернення : 10.02.2019).

РОЗДІЛ 5

Протидія злочинності у сфері надрокористування в Україні

5.1 Механізм протидії злочинності у сфері надрокористування

Здійснене в попередніх розділах цієї роботи дослідження стану, особливостей детермінації злочинності у сфері надрокористування не залишає сумнівів у тому, що вона має глибокі інституціоналізовані коріння в структурі вітчизняної економіки. Закономірності її відтворення спираються на усталені форми політико-кримінальних практик, що кристалізувалися по мірі утвердження, розбудови всієї державно-правової системи України. Тому варто бути свідомим того, що злочинність у сфері надрокористування, поруч з флуктуаціями квазісистемного характеру (масиву злочинів окремих осіб, які діють епізодично, поза кримінальними промислами), є властивістю, а тому й неформальною, але дійсною функцією (хоча й, певна річ, деструктивною, злоякісною) сучасної економіки та, найголовніше – політики.

Як і будь-яка політекономічна функція, кримінальне надрокористування забезпечене *постійною, спадковою* політичною волею, скерованою на створення належних правових, організаційно-управлінських (в тому числі й у фокусі правоохоронного апарату) умов реалізації, підтримується відповідною господарською інфраструктурою, спирається на певну соціальну базу. Відтак, кримінальні практики у сфері надрокористування вмонтовані в легальну економіку, забезпечують робочі місця, дію компенсаторних механізмів, соціально-економічного вирівнювання. Саме тому протидія вказаному різновиду злочинності рішуче неможлива, принципово немислима без фундаментальної реструктуризації і економіки, і політики, без створення альтернативних кримінальним інститутам користування надрами та ширше – господарювання та владарювання в цілому. Позначені завдання за своєю складністю сягають рівня найглибших засад державотворення, а їх

відлуння сягають найвіддаленіших компонентів спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання злочинним проявам, оптимізації системи публічного адміністрування на найнижчих щаблях найвіддаленіших ланок.

Позначений ракурс бачення проблематики протидії злочинності у сфері надрокористування диктує необхідність у формуванні адекватного за своїм масштабом, комплексністю, межами охоплення та глибиною обструктивного проникнення у детермінаційний криміногенний комплекс управлінського метасистемного об'єкту, функціонування якого забезпечить послаблення існуючих генетичних зв'язків між загальносоціальним поступом та кримінальним надрокористуванням в Україні. Конструювання, моделювання такого об'єкту лежить в площині визначення ***стратегічно орієнтованого механізму протидії*** вказаному різновиду злочинності.

В цьому аспекті методологічно важливим видається оперування належним, комплексним розумінням протидії злочинності взагалі. Останнє в сучасній українській кримінології становить предмет дискусій, суттєва частина яких, втім, зводиться до спорів про термінологію. Не вдаючись до аналізу цієї складової дискусійного поля кримінологічної доктрини, яка не має, на наше переконання, перспектив пізнавальної корисності, зауважимо натомість на існуючому запиті у науковому розумінні сутнісних параметрів протидії злочинності, які б відповідали вимогам комплексності, системності, гносеологічної компліментарності.

В тій чи іншій мірі вдалі спроби задовольнити такий запит репрезентовані численними та ґрунтованими широковідомими працями Г. А. Аванесова, А. І. Алексєєва, О. М. Бандурки, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, О. М. Джужи, А. П. Закалюка, О. Г. Кальмана, І. І. Карпеця, О. М. Костенка, В. М. Кудрявцева, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, О. Б. Сахарова, П. Л. Фріса та ін. Немає сенсу, наразі, в цій роботі звертатися до розлогої панорами існуючих підходів, поглядів на зміст протидії злочинності. Вони не один раз піддавалися ґрунтовній науковій оцінці, ревізії, творчій оптимізації у численних роботах своїх критиків і послідовників. Тож достатньо буде послатися на ті їх результуючі, які, на нашу думку, є найбільш збалансованими, ейдетично редукованими.

Так, наприклад, В. В. Голіна під запобіганням злочинності пропонує розуміти внутрішню соціальну політику держави, спрямовану на подолання криміногенно небезпечних протиріч у суспі-

льних відносинах з метою їх позитивного вирішення і поступового витиснення (так зване загальносоціальне запобігання), а також спеціальну випереджальну практику протидії формуванню і реалізації на різних стадіях злочинних проявів (спеціально-кримінологічне запобігання)[447]. У цьому визначенні, яке є найбільш поширеним у вітчизняній дослідницькій та освітній традиції, вчений цілком виправдано та аргументовано акцентував увагу на приналежності кримінально-превентивної діяльності до сфери соціальної політики держави, що підкреслює її нерепресивну, ліберальну сутність в умовах демократичного політичного режиму. Крім того, визначено базову рівневу структуру цієї діяльності.

В той же час, вважаємо, що протидія злочинності має розумітися дещо ширше, охоплювати не лише соціальну, а й інші види державної політики. І це якнайкраще можливо продемонструвати саме на прикладі протидії злочинності у сфері надрокористування, яке у своїй функціональній структурі окрім іншого має поєднувати елементи кримінологічної та екологічної політики держави. Крім того, коли йдеться про необхідність протидіяти симбіотичним формам кримінальної активності, що виявляють себе у надрах дисфункції політичних інститутів, не можна обмежувати кримінологічний аналіз та діяльність виключно внутрішньою політикою. Вочевидь, зовнішня політика в окремі історичні періоди може виявлятися не менш, а більш значущою, доленосною, провокувати злочини агресії проти держави і народу, бути, зрештою, віктимною.

У зв'язку з цим більш збалансованим, принаймні в розрізі цілей нашого дослідження, зорієнтованим на перспективу розвитку кримінологічної науки і практики, нейтралізації загроз кримінологічній безпеці є розроблене О. М. Литвиновим наукове бачення протидії злочинності та дотична до нього концепція соціально-правового механізму. У численних своїх працях дослідник відстоює позицію, згідно з якою протидія злочинності – інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, що складається з різноманітних за формою видів діяльності відповідних суб'єктів, які взаємодіють у вигляді системи різнорідних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність з метою зниження інтенсивності

[447] Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 15, 16.

процесів детермінації злочинності на усіх рівнях, нейтралізації дії причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до соціально толерантного рівня[448].

У наведеній дефініції враховані основні змістовні, цільові, функціональні характеристики протидії злочинності, в тому числі зроблено акцент на приналежності кримінально-превентивних практик до сфери управлінської діяльності. Це формує додаткові грані кримінологічного аналізу, неврахування яких з великою вірогідністю може призвести до абсолютної неефективності розроблюваних доктриною пропозицій і рекомендацій антикримінальної спрямованості.

Розуміння того, що протидія злочинності є своєрідним автогенетичним об'єктом управління, який розвивається й функціонує не лише як реакція на зовнішні запити, а й за власними внутрішніми закономірностям, зв'язками, є специфічною формою обмеженої автаркії (в структурах, інститутах якої серед іншого відтворюється частка злочинності), спонукає до використання у його науковій розробці категорії механізм на позначення не лише динамічних, процедурних, а й змістовний, функціональних аспектів взаємодії, руху соціальної матерії кримінально-обструктивної властивості.

Механізм протидії злочинності, зокрема його соціально-правове осердя, підкреслює О. М. Литвинов, є інтегрованою цілісною сукупністю необхідних і достатніх функціональних і правових елементів, за допомогою яких суб'єкт формує раціональну систему впливу на фактори злочинності, забезпечує ефективне здійснення кримінологічного процесу, досягаючи тим самим результативного виконання завдань і функцій, покладених на систему протидії злочинності[449]. При цьому у структурному контексті до складу механізму протидії злочинності, акцентує вчений, слід відносити тільки засоби забезпечення функціонування, а те, що

---

[448] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. С. 45; Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів : монографія. Херсон: «Олді-плюс», 2003. С. 35 та ін.

[449] Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. С. 9.

виражає статичну, субстанційну сторону, слід відносити до системи протидії. Тому всі без винятку системоутворюючі елементи (цілі, завдання, суб'єктний склад, принципи, рівні, об'єкти дії) при всій їх важливості в здійсненні протидії злочинності безпосередньо у функціональний контур механізму не можуть бути включені[450].

Цілком підтримуючи висловлені судження щодо поняття та функціональної характеристики механізму протидії злочинності, зауважимо, що подібні інтерпретація аналізованого феномену виходить з фасеточного, аналітично-диференційованого його бачення. Немає сумнівів у тому, що застосування такого підходу є корисним для чіткого відмежування механізму від системи протидії злочинності, забезпечення термінологічного чіткості, ясності розуміння об'єкту пізнання та управління. Однак, звернення до праксеологічного виміру кримінально-превентивної механіки, спроби її онтологізації неодмінно виявляють синтетичні риси цілісного феномену, в якому сполучаються, взаємопроникають і взаємодоповнюють однин одного і системні, і механістичні компоненти протидії злочинності.

Та й сам О. М. Литвинов, усвідомлюючи цю обставину, констатує, що функціональне призначення механізму протидії злочинності полягає в тому, що він допомагає реалізувати організуючий потенціал, який має система протидії, як соціальне явище, приводить її в динамічний стан. Це значить, що в рамках механізму повинна здійснюватись певна діяльність відповідно до встановлених правил із застосуванням відповідних методів впливу відносно іншого соціального явища, яким є злочинність. Сказане означає, що як *елементи механізму протидії злочинності повинні виступати профільні кримінологічні функції і методи кримінологічного впливу*[451] *(курсив наш – М. М.)*. І далі: «Механізм протидії злочинності формується і функціонує в рамках конкретної системи. Ігнорування цього важливого фактора вносить значну плутанину в його пізнання. Тому як середовище, поле реалізації організуючого потенціалу виступає система протидії злочинності»[452].

Дійсно, функції і методи кримінологічного впливу реалізуються, розгортаються, по-перше, у визначеному соціальному та

---

[450] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. С. 293.

[451] Там само. С. 266.

[452] Там само. С. 266.

управлінському контекстах та, по-друге, підкорені стратегічним і тактичним цільовим настановам. Відтак, механізм протидії злочинності – форма, функціональна оболонка розкриття антикримінального потенціалу системи протидії злочинності. У практико-перетворювальному аспекті, на відміну від суто гносеологічного, теоретико-пізнавального, їх неможна розглядати відокремлено. Протидія злочинності без механізму втрачає свою «структурну жорсткість», соціально-просторову орієнтованість, ефективність; зусилля й засоби розпорошуються, діяльність деконсолідується. Механізм же протидії без реального змістовного насичення стає *об'єктом бюрократичних маніпуляцій, політичним тотемом, інструментом поглинання бюджетних асигнувань.* Вітчизняний досвід реформування судових і правоохоронних органів, на жаль, рясніє прикладами подібної евфімізації «хрестових походів» проти злочинності.

Протидія злочинності у сфері надрокористування, як метасистемному, міжінституціональному (екологічному, економічному, політичному) кримінальному феномену вимагає адекватного підходу, що виражається у максимальній концентрації наукового потенціалу й політичної волі, їх зосередженості, організованості, керованості, перспективності та проактивності. Саме тому розробці узвичаєній в кримінології тріаді кримінально-превентивних заходів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального характеру має передувати теоретична концептуалізація, моделювання механізму протидії вказаній злочинності. Більше того, такий механізм має задовольняти вимогам *стратегічної* організації і спрямованості кримінологічної діяльності.

Кримінологічна стратегія є системою обґрунтованих уявлень, принципів і положень про шляхи, засоби і механізми захисту життєво важливих, законних інтересів громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз з боку злочинності[453]. Вона включає систему теоретичних положень, політико-правових ідей, розгорнуту на довгострокову перспективу; визначає загальну орієнтацію діяльності щодо протидії злочинності, цілі і довгострокові завдання, основні напрямки цієї діяльності; виходить із

[453] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. С. 55.

вимог системи об'єктивних законів у сфері протидії злочинності[454]. Тож саме стратегічна внутрішня, змістовна, функціональна організація механізму протидії злочинності у сфері надрокорситування може і має забезпечити системний, узгоджений, керований та перспективний вплив на базові детермінанти кримінального надрокористування.

Оперування вихідними загальнотеоретичними положеннями про зміст і конструювання кримінологічних стратегій, що ґрунтовно розроблені у працях О. М. Бандурки[455], В. М. Бурлакова[456], В. В. Голіни[457], О. М. Литвинова[458], О. О. Юхна[459] та інших вчених, їх специфікація до особливостей детермінаційного комплексу досліджуваного різновиду кримінальної активності дозволяє запропонувати *модель стратегічно зорієнтованого механізму протидії злочинності у сфері надрокористування*, яка включає такі основні складові.

І. Аксіологічний компонент, що визначає ціннісні настанови у сфері кримінологічної діяльності. Саме цінності (моральні, у сфері політики і права) визначають загальний формат політики у сфері протидії злочинності. Будучи фундаментальними засновками будь-якої практики, цінності формують конституанту соціальності, є морально-правовою есенцією політекономічних конвенцій, зміцнює їх, забезпечує систему гарантій через планомі-

---

[454] Юхно О. О. Актуальні проблеми визначення місця кримінологічної стратегії і тактики у системі запобігання злочинності держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса : ОДУВС, 2008. № 2. С. 36–37; Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. С. 53.

[455] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. 318 с.

[456] Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Ю. М. Антонян, В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев и др. ; науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. СПб. : Издат. Дом С-Пб. гос. ун-та, 2005. 592 с.

[457] Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / За заг. ред. В. В. Голіни. Х. : Право, 2012. 304 с.

[458] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. 318 с.

[459] Юхно О. О. Актуальні проблеми визначення місця кримінологічної стратегії і тактики у системі запобігання злочинності держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса : ОДУВС, 2008. № 2. С. 34–39.

рне втілення у решті компонентів механізму протидії злочинності, в тому числі і зокрема – у сфері надрокористування.

Загалом кримінологічна аксіологія – один з базових та, водночас, найменш розроблених напрямів галузевої методології, що візуалізується в площині міждисциплінарних, а тому найбільш універсальних й потенційно ефективних засобів стратегічного цілепокладання. Тому жодна кримінологічна стратегія та, відповідно, окрема модель механізму протидії злочинності, принципово не може бути розроблена та реалізована поза ціннісною магістраллю кримінально-превентивної практики. Не претендуючи, звісно, в межах цього дослідження на беззаперечне, розлого аргументоване новаторство з питань кримінологічної аксіології, позначимо лише основні параметри ціннісної системи координат кримінологічного мислення та діяльності, їх проекцію на розроблювану модель механізму. При визначенні таких параметрів, слід виходити з деяких методологічних засновків.

По-перше, оскільки протидія злочинності виражає публічну діяльність, здебільшого реалізується інструментами державного владарювання, остільки ж на ціннісних кримінально-превентивних настановах мають відбиватися основні політекономічні ціннісні маркери. Тому в ракурс кримінологічних досліджень, зокрема питань протидії злочинності, обов'язково має виходити або із заперечення або із підтримання, розвитку власними пізнавальними і практико-перетворювальними інструментами фундаментальних політекономічних засад суспільного розвитку, що визначають ключові ціннісні орієнтації комплексних моделей відтворення виробничих відносин, реалізації політичної влади на синтетичній площині гуманітарної, правової, економічної, кримінологічної, екологічної політик.

В цьому аспекті звертають на себе увагу результати здійснених А. С. Гальчинським аналітичних узагальнень політекономічних теорій. Вчений, серед іншого, розмірковуючи в ліберально-гуманістичній системі координат, ґрунтовно доводить, що безпосередньо пов'язане з функціонуванням технологічного способу виробництва розподіл праці дії у всіх суспільно-економічних формаціях не лише як закон розвитку матеріального виробництва, а і як всезагальний закон людської особистості. Людина, як безпосередній виробник матеріальних благ, на основі поглиблення суспільного поділу праці постійно розвиває та збагачує не лише сутнісні сили своєї індивідуальності, а й свою суспільну природу.

В структурі економічних зв'язків виробництва взагалі інтегровані і відносини трудової вартості як логічно вихідна ланка реалізації креативного потенціалу особистості. Базисом і самоціллю розвитку виробничих відносин є розвиток людини, багатства її особистості[460]. Таким чином, варто погодитись із усталеною в ліберальній економічній теорії думкою про те, що політекономія взагалі – це політекономія людини. Відповідним цій ідеї має бути і ціннісне ядро кримінально-превентивної практики.

По-друге, враховуючи те, що механізм протидії злочинності у сфері надрокористування має соціально-правову природу, невід'ємним її елементом, що відображається на всій його функціональності, в тому числі й специфікованої кримінологічної, є правова аксіологія, політико-правові цінності. В них має знаходити свою деталізацію, специфіковану відповідно до предмету аналізу інтерпретацію базові політекономічні ціннісні смисли.

По-третє, загальносоціальні засади протидії будь-якому різновиду злочинності є соціальною інверсією кримінальних практик, виявляють себе, передусім, у контурах цивілізаційної семіотики, у надрах культури, колективно-конвенційних психологічних матриць. З огляду на це аксіологічний базис кримінологічної діяльності поширюється за межі власне політекономічних наративів, сягає глибинних пластів консолідованої соціальності у її прогресивно-вітальному природничо-гармонійному поступі.

При цьому не слід протиставляти політекономічний, правовий та цивілізаційний, культурологічний ракурс аналізу ціннісних настанов. Вони є взаємодоповнюваними. Водночас, методологічні установки нашого дослідження виходять з примату культурного детермінізму у розумній складовій соціоґенези. В цьому контексті правий, на нашу думку, Г. П. Вижельцов, який стверджує, що культура, в кінцевому підсумку, є реалізація цінностей як втілення трансцендентного і живого людського духу. Тому аксіологія культури є на сучасному етапі сутнісним ядром всього гуманітарного знання, а його істиною стає духовна цінність[461].

---

[460] Гальчинский А. С. Маркс и совеременный мир : Гуманистическая доминанта. К. : Лыбидь, 2015. С. 129, 130.

[461] Выжлецов Г. П. Аксиология культуры на рубеже веков. *Международный журнал исследований культуры*. 2016. № 2 (23). С. 26.

Беручи до уваги викладені методологічні настанови, можливо запропонувати такі основні ціннісні диспозиції протидії злочинності у сфері надрокористування:

1. Безумовна цінність людини. Гуманістична установка механізму протидії злочинності у сфері надрокористування є світоглядною домінантою.

Г. П. Вижельцов обґрунтовано, на нашу думку, підкреслює не лише криміногенне, а ширше – катастрофогенне значення відсутності неупередженого аналізу глибинних основ наростаючої глобальної соціокультурної кризи XXI ст., що загрожує не просто фізичною загибеллю людства, а виродженням самого людського начала в людині, яке починається в постмодерністській реальності з аксіологічного релятивізму[462]. Такий стан справ виглядає гротеском на тлі злету наукової думки, гуманістичного пориву, сформованого ще в античності, закріпленого ідеями, здобутками епохи Просвітництва і девальвованими постмодерною філософією. Натомість ще М. О. Бердяєв писав, що особистість не є монадою, вона є первинною по відношенню до суспільства[463] та має, відтак, бути самоцінним орієнтиром будь-якої соціальної практики, а надто тієї, яка розгортається у фокусі виконання завдань щодо мінімізації дії детермінант злочинності.

Особливо актуальною і практично затребуваною видається позначена цінність в розрізі проблеми дегуманізації соціальності, дегуманізації антропосфери. Не лише не втратили, а набули додаткових граней своєї актуальності оцінки відомого гуманіста В. Гавела, наданого політичному устроєві півсторіччя тому: «… І так само, як сучасний науковець узяв у дужки конкретну людину як суб'єкт світового досвіду, так далі помітніше беруть її в дужки й сучасна держава, сучасна політика… Система, ідеологія, апарат відібрали в людини – як владної, так і підвладної – її совість, природний розум і природну мову, а, отже, й конкретну людяність; люди перетворюються на статистичні списки виборців, споживачів; добро і зло – як категорії з минулого – в політиці втрачають реальний зміст; єдиним її методом стає мета, а критерієм – ус-

[462] Там само. С. 17.

[463] Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. О назначении человека. М. : Республика, 1993. С. 19–28.

піх»[464]. Тож золото-вічний декартівський принцип «*cogito ergo sum*» в умовах другої хвилі постмодерну, на фоні відміни суб'єкту пізнання, не тільки набув нового звучання, а й зі всією глибиною, почасти симулятивним трагізмом заявив про своє без перебільшення життєво важливе значення у справі повернення людини і природи у фокус приватно і публічно значущого, у кластер домінант суспільної організації і державного управління, протидії злочинності.

2. Безумовна цінність природи як базового вітального середовища життя, ноосферичної константи. Тисячу разів правий був великий геній А. П. Чехов у своєму осуді цієї «самоцінності», якою є людина, звертаючись до наслідків її взаємодії з природою (мовою оригіналу): «Леса трещат под топором, гибнут миллиарды деревьев, мелеют и сохнут реки… Надо быть безрассудным варваром, чтобы уничтожать то, чего мы не можем создать. Человек одарён разумом и творческой силой, чтобы преумножать то, что ему дано, но до сих пор он не творил, а разрушал»[465]. Так, людна – самоцінність, абсолют, але не «альфа» і «омега» світоустрою. Як і будь-яка цінність – вона відносна, контекстуальна (чи не надає закон право в певних умовах на позбавленні іншого життя (необхідна оборона, війна і т.п.)?) та може бути зведена до розряду ціннісного абсолюту виключно у зв'язці з відповідальністю, з розумним і відповідальним відношенням самої людини до природи, що виражає сутність її цивілізаційної зрілості, розумності, здатності розпоряджатися своєю власною цінністю, не зловживаючи нею, не заподіюючи шкоду іншим.

Природа є непрохідним благом, вихідним началом життя, не меншої трансцендентної утаємниченості, аніж походження й природа людини. Тому і існує потреба зведення її до розряду самостійної цінності, що потребує на відповідні цінності людині охоронні заходи, системи гарантій раціонального використання та цілеспрямованого відтворення, зменшення ступеню деструктивного антропогенного, в тому числі й злочинного впливу.

У сфері правничого знання ця ідея якнайкраще знайшла свій відгук у природно-правовому типі праворозуміння, юснатура-

---

[464] Гавел В. Промови та есеї / Пер. з чеської. К. : Видавничий дім «КОМОРА», 2016. С. 59–61.

[465] Чехов А. П. Вишнёвый сад. Чайка. Дядя Ваня. Три сестры (сборник). М. : Эксмо, 2017. С. 317.

лістичних галузевих концепціях. При цьому, як слушно вказує Л. фон Мізес, марно робити акцент на тому, що природа – остаточний арбітр в тому, що вірно, а що ні. Природа явно не поспішає розкривати людині свої плани і замисли. Таким чином, апелювання до природного права не вирішує принципово спір з позитивізмом (утилітаризмом). Воно просто заміняє суперечності, які стосуються інтерпретації природного права, суперечностями в ціннісних судженнях. Але, в той же час, утилітаризм взагалі не має справи з кінцевими цілями і ціннісними судженнями. Він незмінно звертається тільки до засобів[466].

3. Гуманістично-природнича домінанта у відношенні «держава – людина – природа», що ґрунтується на цінностях відповідальної свободи та екологічної безпеки. Ціннісне домінування вільної і відповідальної людини у екологічно безпечному середовищі є еталоном держави, в якій утверджується ліберальний устрій. Тож йдеться, власне, про інструментальну важливість концепції лібералізму і її широкомастабного втілення, в тому числі й на рівні кримінологічних стратегій. В них послідовно розкривається, забезпечується належним функціоналом керівне соціальне значення людини у всьому публічному адмініструванні, його гуманістична сутність.

Англійський політолог В. Гринліф, аналізуючи класичні ліберальні ідеї, у своїй роботі «Британська політична традиція» резюмував, що ще в працях Локка «ми знаходимо вимоги свободи і недоторканності особи»[467], при цьому першорядне значення має свобода окремої людини як самостійної розумної істоти, незалежної і рівної серед собі подібних[468]. Інші зарубіжні дослідники зазначають, що «до вищих цінностей, щодо яких зараз на Заході існує досить висока одностайність, належать свобода, справедливість,

---

[466] Мизес Л. Теория и история : интерпретация социально-экономической эволюции / Пер. с англ. А. В. Куряева. Москва ; Челябинск : Социум, 2013. С. 41.

[467] Greenlief W. H. The British political tradition. Vol. 1. London, New York, 1983. P. 16.

[468] Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 5.

безпека та прогрес»[469]. Серед вітчизняних вчених також поширеною є концепція щодо існування «системи цінностей, яку виробило людство у процесі свого розвитку», з акцентуванням уваги на тому, що «у соціальному та особистому житті фундаментальну роль відіграють такі цінності: свобода, відповідальність, рівність, справедливість»[470].

Гадаємо, немає потреби у розлогому аналізі викладених ціннісних настанов лібералізму, які в тій чи іншій варіації, але неодмінно постають як свобода, відповідальність і справедливість. Таке розуміння ціннісного базису кримінологічного аналізу виявляє обов'язок держави: а) усебічно сприяти формуванню соціокультурних, морально-духовних засад відповідального відношення до природи, розвиваючи складники екологічної свідомості; б) забезпечити науково обґрунтований механізм контролю за раціональним природокористуванням; в) забезпечити мінімізацію нерозумного користування, кримінальної експлуатації природи.

Варто бути свідомим того, що виділені нами три ціннісні орієнтири не перебувають у відношенні логічного підпорядкування, не виражають домінування один над одним, а розглядаються як рівноцінні, розкриваються і діють на паритетних засадах. Також важливо наголосити і на тому, що аксіологічний компонент досліджуваного механізму розкривається у його праксеологічному фокусі; ціннісні орієнтації, будучи диспозиційними структурами світогляду, свідомості, не мають лишатися міфами, повинні набути реальних практичних обрисів, виражатися у змістовній діяльності. Однак, як слушно підкреслює М. М. Цимбалюк, у сучасних

---

[469] Clapham A. Human Rights in the Private Sphere. Oxford : Oxford University Press, 1993. P. 12–13; Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 5.

[470] Шемшученко Ю. С. Вибране. К. : Юрид. думка, 2005. С. 106; Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 5.

філософських і теоретико-правових концепціях аксіологічна проблематика здебільшого аналізується поза проблемами онтології через поширене протиставлення сущого та належного (як це спостерігається у послідовників аксіологічного трансценденталізму баденської школи неокантіанства, або ж у Г. Кельзена)[471].

Маємо встановити ідею ціннісного практицизму як стрижневу для всього механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, для стратегічного мислення і діяльності у їх нерозривній єдності. Мусимо констатувати наявність гострого наукового і суто соціального запиту на міждисциплінарну, семіотично наскрізну кримінологічну аксіологію не лише як на сферу належного, а й сущого, що обов'язково має онтологізуватися, розглядатися як критерій та внутрішній зміст соціальних, в даному разі – кримінально-превентивних практик.

II. Орієнтуючий компонент механізму протидії злочинності у сфері надрокористування визначає стратегічні цілі кримінально-превентивної діяльності.

Стратегічні рішення, небезпідставно наголошував Г. А. Аванесов, завжди мають відповідати цілям і провідним напрямам діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю. При цьому основна мета управління цими процесами – забезпечення узгодженості [472]. Дійсно, таку мету можна і треба визнати основною, але лише у фокусі управління суб'єктами протидії злочинності. Водночас слід зауважити на тому, що таке управління є вторинним (функціонально внутрішньо спрямованим) по відношенню до управління протидією злочинності як такій (зовнішній вектор управління). Тому цілком зрозуміло, що недостатньо визнати основною стратегічною метою протидії злочинності, в тому числі й у сфері надрокористування, забезпечення узгодженої взаємодії основних суб'єктів кримінальної превенції. Має йтися про більш широкий та функціонально глибший спектр цілей, які розкриватимуть основні напрями кримінально-превентивної діяльності у структурному компоненті досліджуваного механізму, а саме:

---

[471] Цимбалюк М. М. Цінності права у контексті сучасних інтегративних реконструкцій правової онтології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012. № 1. С. 497.

[472] Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький : ГВШ МВД СССР 1975. С. 353.

1. Гуманізація гомосфери (антропосфери). Гомосфера – термін, впроваджений у наукову сферу академіком Д. С. Ліхачовим на позначення комплексу явищ, «…пов'язаних із внутрішнім світом людини, його розвитком і найтоншими, найскладнішими системами контактів між собою, людства зі всією природою планети та Всесвітом. Дещо всеохоплююче, як ноосфера Вернадського, як біосфера, але таке, що заключає в собі іншу основу – людяність, гуманність, натхненність»[473]. Гомосфера є квінтесенцією соціальності, духовно-природничою цілісністю, яка, втім, у все більшій мірі під впливом низки факторів фрагментується, симулюється, елімінується. Ця тенденція загрожує самим основам життя на нашій планеті. Тож існує гостра потреба у глобальному поверненні до людини, артикуляції її цінності, виведення її до системно актуального порядку денного політики, економіки, правотворчості й правозастосування, десимуляції соціальної реальності на користь розбудови механізмів розкриття творчого потенціалу особистості.

Тому варто підтримати О. М. Ситнік у тому, що змістом гуманізації антропосфери є наступальне поширення, втілення ідей та практик гуманізму у ціннісні-смислові, дискурсивні пласти соціальних взаємодій; це – широкоформатний, інтегрований культурний, політико-економічний, правовий вплив на фактори дегуманізації суспільного життя, знецінення значення людської особистості у соціогенез[474]. Очевидно, що без утвердження цінності людської особистості на всіх рівнях соціального управління абсолютно немислимим є розвиток екологічної свідомості, формування морально-екологічних імперативів, зниження терпимості до кримінальної експлуатації природи. Втім, таке утвердження потребує реалізації окремої довготривалої стратегії, питання розробки якої виходять за межі предмету нашого дослі-

[473] Гомосфера – термин наших дней : интервью с Д. С. Лихачёвым // Заметки и наблюдения : из записных книжек разных лет. Л. : Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1989. С. 536. URL : http://www.lihachev.ru/lihachev/bio/themes/1926/1928/ (дата звернення : 17.02.2019).

[474] Ситнік О. М. Кримінологічна характеристика та запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність в Україні (ст. 304 КК України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський Національний університет внутрішніх справ, 2018. С. 151.

дження та мають бути вирішені в межі окремої серії монографічних робіт, виконаних в тому числі й у кримінологічному руслі.

2. Лібералізація державного устрою, економіки, що має результуювати вільний ринок та демократичний політичний режим на противагу керованій демократії та кримінально монополізованій економіці, в тому числі й сфері надрокористування.

3. Послаблення впливу фінансово-промислових груп на політичну систему. Будь-які цілі на кшталт деолігархізації політики не мають нічого спільного з реальним баченням стану вітчизняної політики, характеру та ступеню її інтегрованості з економічним, фінансовим істеблішментом, є проявом популізму. Відносини держави і великого бізнесу мають виходити не із конфронтації і намагання перервати системні, генетичні зв'язки політики й економіки (нехай і їх квазідемократичних пострадянських гібридних форм), а із принципів і стратегій державно-приватного партнерства, його кримінологічних цілей і тактики[475]. Глибока наукова розробка і запуск кримінологічної моделі державно-приватного партнерства є одним із пріоритетних завдань сучасної кримінологічної політики, від успішності реалізації якої залежить ефективність кримінальної превенції за широким спектром об'єктів. А надто тими, що виявляються найбільш дотичними до міжінституціональних економіко-політичних різновидів кримінальних практик, до числа яких входить і злочинність у сфері надрокористування. Послаблення такого впливу означатиме звуження приватно-корпоративної цільової панорами функціонування вищих і центральних органів державної влади, державної політики в цілому з одночасним розширенням горизонту її кримінологічних, загальносоціальних орієнтирів і спроможностей.

4. Розвиток екологічної свідомості як базису загальносоціальної, нерепресивної протидії злочинності у сфері надрокористування. Ця мета, як і кожна з перелічених є стратегічною, а тому – комплексною, розкривається через низку тактичних, що становлять стрижень функціональної ланки аналізованого механізму.

5. Природоохоронна спеціалізація та підвищення соціальної ефективності функціонування правоохоронних і судових органів має забезпечити загальну орієнтацію системи протидії злочинності на виконання гостро актуальних завдань у сфері ней-

[475] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 525–554.

тралізації (послаблення дії) факторів кримінального надрокористування засобами властивої для вказаних органів юрисдикційною діяльністю.

III. Структурно-функціональний компонент визначає загальну архітектоніку механізму протидії злочинності у сфері надрокористування та включає в себе:

1) рівні кримінально-превентивної діяльності, серед яких доцільно виділяти як узвичаєні у кримінологічних досліджень загальносоціальний, спеціально-кримінологічний (спрямований на обструкцію дії видових та групових факторів злочинності у сфері надрокористування), індивідуальний, так і географічно позначені рівні, саме:

- *глобальний*, що відповідає баченню проблематики надрокористування у загальносвітовому масштабі та дозволяє акумулювати зусилля як для протидії як міжнародним екологічним злочинам у сфері надрокористування, так і злочинному надрокористуванню міжнародного характеру, транскордонним кримінальним практикам у вказаній сфері. Особливо актуальним цей рівень є для протидії кримінальному видобуванню золота та алмазів;

- *глобально-регіональний*, який візуалізує специфічну проблематику у сфері протидії кримінальному надрокористуванню в окремих регіонах світу. Про найбільш криміногенні з них мова йшла у п. 2.1 цієї роботи;

- *міждержавний рівень* забезпечує розробку та реалізацію комплексу заходів, спрямованих на мінімізацію можливостей контрабанди незаконно видобутих корисних копалин, звуження ринків збуту таких корисних копалин та зниження, таким чином, економічної привабливості досліджуваного різновиду злочинності. Щодо України цей рівень організації кримінально-превентивної діяльності найбільшою мірою актуальний у взаєминах нашої держави із Польщею та РФ;

- *загальнодержавний*, що охоплює своїм впливом територію всієї держави на підставі цілеспрямованої деструкції екстериторіальних внутрішньодержавних факторів злочинності у сфері надрокористування;

- *регіональний рівень* фокусує кримінально-превентивну діяльність до особливостей географії злочинного надрокористування за критерієм територіального поширення певних видів ко-

рисних копалин. На цьому рівні, перш за все, має віднайти мально ефективну спеціалізацію правоохоронна діяльність;

- *місцевий рівень* адаптує загальнодержавні й регіональні заходи до специфіки конкретної області, району, населеного пункту із врахуванням поширеності, соціальної впливовості організованих злочинних угрупувань у сфері надрокористування, характеру та масштабу їх корупційних зв'язків, а також ризиків, пов'язаних із веденням бойових дій в окремих районах Донецької та Луганської областей, обмеженістю їх державного контролю тощо;

- *галузевий*, що репрезентує адаптацію кримінологічної діяльності до окремих галузей сфери надрокористування: нафтодобувна, газодобувна, вугледобувна і т.д.;

2) об'єкти протидії злочинності у сфері надрокористування, якими за визначенням є основні криміногенні фактори, виділені та охарактеризовані нами у розділі 4 цієї роботи. Саме на нейтралізацію (за можливості) або ж істотне послаблення дії цих факторів має бути спрямована відповідна кримінально-превентивна діяльність. Ці об'єкти набувають більш конкретних обрисів, деталізуються й доцільно диференціюються: а) в межах функціонування окремих суб'єктів протидії кримінальному надрокористуванню – в залежності від їх правових статусів, завдань; б) з урахуванням територіальних особливостей їх відтворення, а також поточного, змінного суспільно-політичного, економічного, культурного контекстів, екологічної ситуації;

3) напрями діяльності щодо протидії злочинності у сфері надрокористування, основними з яких є:

- сприяння диверсифікації факторів економічного розвитку у регіонах найбільш активного відтворення злочинного надрокористування;

- забезпечення політичної волі на активізацію протидії кримінальному надрокористуванню;

- протидія впливу організованої злочинності на політичну сферу;

- забезпечення належної правової бази для ефективного запобігання злочинам у сфері надрокористування; мінімізація юридично значущих наслідків правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях;

- зниження політичної корупції, а також корупції у сфері природоохоронної діяльності, у діяльності Національної поліції,

органів прокуратури, суду, Державної служби геології та надр України, Державної прикордонної служби України;

- підвищення функціональної спроможності правоохоронних органів в питаннях ефективного виявлення, розкриття, розслідування та запобігання злочинам у сфері надрокористування;

- стимуляція механізмів розвитку й зміцнення екологічної та політичної свідомості;

- стимуляція колективної історичної пам'яті, що є ключовим напрямом протидії поширенню «чорної» археології;

- удосконалення міжнародної взаємодії з питань протидії злочинності у сфері надрокористування;

- нейтралізація (послаблення впливу) вторинних факторів економічного, політичного, культурно-психологічного, правового та організаційно-управлінського характеру, що впливають на інтенсифікацію кримінального надрокористування;

4) суб'єкти протидії злочинності у сфері надрокористування, в діяльності яких знаходять своє втілення основні кримінологічні функції, покладені на площину обструкції криміногенних факторів відповідної групи, виду, рівня відтворення. Немає потреби, наразі, у характеристиці в цілому загальновідомої системи суб'єктів вказаної діяльності, яка включає в себе як спеціалізованих, так і неспеціалізованих акторів. Це – широкий перелік органів державної влади (МВС, Державна прикордонна служба України, Національна поліція, прокуратура, Держгеонадра, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, Міністерство екології та природних ресурсів, суб'єкти науково-дослідної кримінологічної діяльності та ін.), місцевого самоврядування, юридичних осіб приватного права, громадськості. Кримінологічна діяльність кожного з них може і має бути розкрита на окремому монографічному рівні, як це, наприклад, вдало реалізовано у докторській дисертації Т. В. Корнякової «Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля» (2011 р.);

5) інтегративні зв'язки, які забезпечують єдність та функціональність механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, його динамічність. Вірною, на нашу думку, є позиція О. М. Литвинова, який підкреслює, що цілі протидії злочинності можуть бути реалізовані тільки в тому випадку, якщо відповідний соціально-правовий механізм має певну інтегральну ознаку, своєрідний показник ступеня взаємозв'язку вхідних в його структуру елементів. Побудувати і налагодити чітко функціонуючий меха-

нізм, здатний адекватно уловлювати всі динамічно протікаючі зміни і адекватно відображати процеси, що мають вплив на базову діяльність – важлива прикладна задача в рамках удосконалення[476].

Інтегративні зв'язки у структурі механізму протидії злочинності у сфері надрокористування мають, таким чином, розумітися у двох аспектах. По-перше, як інструменти синхронізації цілей, рівнів, напрямів, суб'єктів і запобіжних заходів, що актуалізує питання координації та взаємодії, загальної модерації, моніторингу ефективності протидії злочинності у сфері надрокористування. Поки що, вочевидь, практично жоден із вказаних параметрів інтегративних зв'язків в нашій державі не налагоджений, не діє.

По-друге, інтегративні зв'язки виявляють і зовнішньосистемні свої функції – як інструменти конвергенції та функціонального взаємопроникнення цього механізму з механізмами: а) реалізації екологічної політики; б) протидії політичній злочинності; в) детінізації економіки та протидії економічній злочинності. Таким чином, механізм протидії злочинності у сфері надрокористування вводиться в більш загальний кримінально-превентивний контекст. Мають бути налагоджені стійкі семіотичні мости між різнорідними (за предметом, галузями) механізмами державної управлінської діяльності. В свою чергу налагодження таких зв'язків передбачає й зустрічну кримінологічну специфікацію низки програмних, стратегічних документів у сфері реалізації національної екологічної політики. Основними з них є такі: Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року[477]; Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року[478]; Концепція Загальнодержавної

---

[476] Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. С. 348–349.

[477] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17 (дата звернення : 05.02.2019).

[478] Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/95215363 (дата звернення : 11.02.2019).

програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки[479]; Національна стратегія поводження з відходами[480]; Концепція реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища[481]; Концепція створення Загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля»[482]; Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері довкілля[483]. Окремі аспекти предметної складова такої специфікації будуть розкриті в наступному підрозділі цього дослідження.

IV. Організаційний компонент механізму протидії злочинності у сфері надрокористування включає в себе:

а) загальне управління системою, забезпечення взаємодії та координації діяльності всіх спеціалізованих (факультативно – неспеціалізованих) суб'єктів протидії злочинності у сфері надрокористування. Існує потреба у запуску окремого умовного модератора, управлінського центру, який би забезпечував стійкість та адаптивність всієї організації протидії кримінальному надрокористуванню. Вважаємо, що роллю такого модератора доцільно наділити окреме управління природоохоронної прокуратури, про рекомендацію відновлення роботи якої нами вже наголошувалося

---

[479] Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 р. № 675-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/9110250 (дата звернення : 12.01.2019).

[480] Про схвалення Національної стратегії поводження з відходами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 820-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250431699 (дата звернення : 12.01.2019).

[481] Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 р. № 616-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250431699 (дата звернення : 12.01.2019).

[482] Про схвалення Концепції створення Загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.11.2018 р. № 825-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-stvorennya-zagalnoderzhavnoyi-avtomatizovanoyi-sistemi-vidkrite-dovkillya (дата звернення : 12.01.2019).

[483] Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері довкілля. URL : https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf (дата звернення : 12.01.2019).

в цій роботі. Саме на рівні діяльності центрального апарату природоохоронної прокуратури варто виділяти відповідні управління за лініями роботи: протидія злочинності у сфері надрокористування, охорони водних, земельних ресурсів, біорізноманіття тощо;

б) моніторинг ефективності протидії злочинності у сфері надрокористування – відносно самостійна управлінська підсистема, що забезпечує постійне спостереження й оперативний контроль за станом кримінальної активності та зміною індикаторів результативності кримінально-превентивної діяльності за відповідними напрямами. Базові теоретичні положення для розгортання такого моніторингу розвинені у докторській дисертації Є. М. Блажівського «Моніторинг протидії злочинності в Україні» (2013 р.), кандидатській дисертації Д. М. Миронюка «Моніторинг ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності» (2014 р.) й деяких інших працях, що звільняє нас від необхідності у додатковому описі цієї складової організаційного компоненту механізму протидії злочинності у сфері надрокористування;

в) забезпечення протидії злочинності у сфері надрокористування:

- інформаційне, що передбачає налагодження функціонування систем накопичення, обробки, зберігання, аналізу та узагальнення кримінологічної інформації. Г. А. Аванесов не безпідставно наголошував, що неможливо приймати стратегічні і оперативні рішення, не маючи конкретної (прогностичної і поточної) інформації. Управління взагалі не мислиме без сприйняття, передачі, а найголовніше – без переробки, перетворення інформації. Цінність останньої виявляється саме тоді, коли вона включена у відносини: отримувач інформації – інформація – ціль управління[484]. В цьому аспекті знову і знову актуалізується питання запуску в Україні Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації, ідея розробки якої з низки фінансових та політичних питань вже біля двох десятків років не може втілитися у життя. Але окрім запуску цієї системи проблемними аспектами цього блоку забезпечення також є: реформування системи кримінальної статистики, її організація з урахуванням реальних, науково-дослідних та практичних інтересів у сфері протидії злочинності; усунення бюрократичних бар'єрів у постачанні кримінологічної

[484] Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький : ГВШ МВД СССР 1975. С. 354.

інформації суб'єктам аналітичної, моніторингової діяльності; удосконалення систем обміну оперативною інформацією у сфері протидії кримінальному надрокористуванню, в тому числі між правоохоронними органами різних держав;

- наукове та методичне забезпечення, яке покликане слугувати адаптивності, еластичності, проактивності всього механізму протидії злочинності у сфері надрокористування. Безумовно правий був Г. А. Аванесов у тому, що важливим є проникнення наукових методів аналізу, прогнозування та планування в повсякденну практику управління процесами боротьби і злочинністю. Необхідно, щоб таке управління само по собі набуло об'єктивного, наукового характеру, було засноване на сукупності наукових методів і відображало інтереси не тільки сучасного, а й майбутнього[485]. Тому важливим, як видається, є і оволодіння управлінською ланкою правоохоронних органів науковими методами оперативного кримінологічного аналізу, прогнозування, планування, і активізація фундаментальних і прикладних наукових досліджень проблем протидії екологічній, економічній, політичній злочинності взагалі та злочинності у сфері надрокористування, зокрема; забезпечення впровадження результатів наукових досліджень у практику діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування;

- кадрове на ряду із фінансовим забезпеченням є базовими умовами життєздатності механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, що, гадаємо, є певним трюїзмом на рівні констатації належного, але, водночас, і одним з найбільших «каменів спотикання» на рівні сущого, наявного. Немає потреби в черговий раз повторюватись про недофінансування кримінологічної діяльності та низьку кваліфікацію значної частини персоналу правоохоронних та інших органів державної влади, що функціонально дотичні до проблем протидії кримінальному надрокористування. Дотримання принципу реальності кримінологічних досліджень не дозволяє нам виходити із завідомо нереальними пропозиціями щодо збільшення обсягів фінансових асигнувань на відповідну сферу діяльності. В той же час, переконані, що для удосконалення процесу підготовки правоохоронців, відомчої освіти існує необхідний й досі не вичерпаний потенціал. Мова йде про актуалізацію й корегування навчальних, тематичних планів з профільних дисцип-

[485] Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький : ГВШ МВД СССР 1975. С. 347.

лін кримінально-правого блоку, налагодження постійної взаємодії між закладами вищої освіти системи МВС, Генеральної прокуратури та підрозділами Національної поліції, прокуратури з метою підвищення предметної кваліфікації практичних працівників з питань протидії кримінальному надрокористуванню, обміну досвідом і т.п. Варто лише артикулювати та забезпечити належний управлінський імпульс на рівні керівництва правоохоронних органів аби запустити цей механізм.

Принагідно зауважимо, що поширеною в літературі та загалом обґрунтованою є точка зору, згідно з якою в механізм протидії злочинності мають також входити кримінологічні функції та кримінологічні методи[486]. Цілком можна погодитись та підтримати вказану позицію. Вона знайшла також втілення і у запропонованій нами будові механізму протидії злочинності у сфері надрокористування. Проте неявно. Так, функції орієнтування системи (зокрема, цілепокладання, а також прогнозування, планування і т.п.) відображено у цінностях і стратегічних цілях (аксіологічний та орієнтуючий компоненти механізму), сегменті загального управління системою, забезпечення взаємодії та координації, моніторингу ефективності протидії злочинності у сфері надрокористування, різних видах забезпечення цієї діяльності (організаційний компонент механізму). Методи ж кримінологічного впливу є загальними для будь-якого виду злочинності та не потребують специфікації до запитів нашого дослідження. З огляду на це вказані функції та методи не були автономно виокремлені, що, вважаємо, є більш ефективним при застосуванні інтегративного підходу до характеристики саме стратегічно орієнтованого механізму.

Викладені та описані вище складові механізму протидії злочинності у сфері надрокористування є, певна річ, лише загальним його контуром, в якому зафіксовано найбільш суттєві, «несучі» конструкції, покликані забезпечити дієвість та

[486] Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Противодействие преступности : теория, практика, проблемы : монография. Х. : Изд-во Ун-та внутр. дел, 2005. С. 119; Машлякевич Д. С., Литвинов О. М. Стратегії запобіганн і протидії корупції в Україні : монографія / За аг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова. Х. : ТОВ «В деле», 2016. С. 173; Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. С. 245–285 та ін.

взаємоузгодженість конкретних кримінально-превентивних заходів. Однак їх врахування дозволяє сформувати стратегічну перспективу кримінально-превентивної діяльності, підкореної єдиній ціннісній та цільовій настанові. Будучи об'єднаними у цілісному, стратегічно орієнтованому механізмі кримінологічної діяльності, окремі заходи протидії злочинності у сфері надрокористування вбудовуються у спільну логіку ліберального, гуманістично-природночого загальносоціального поступу, що надає їм шанс на скільки-небудь відчутну системну ефективність.

5.2 Загальносоціальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування

У кримінологічній літературі прийнято вважати, що загальносоціальні заходи запобігання (протидії) злочинності передбачають здійснення заходів соціально-економічного, політичного, виховного, організаційного, правового, соціально-психологічного характеру, які справляють нейтралізуючий вплив на негативні явища, що виступають детермінантами злочинності[487]. А. П. Закалюк обґрунтовано доводив, що загальносоціальні заходи спрямовані на вирішення широкого кола соціальних проблем, які безпосередньо не пов'язані зі злочинністю, але побічно має ефект і щодо запобігання їй[488]. Також варто підтримати вченого й у тому, що спроби висунення окремих аргументів всупереч можливості і доцільності розробки вказаних заходів в межах кримінологічної науки, є непереконливими та не можуть претендувати на їх врахування у загальній теорії запобігання злочинності[489].

В. М. Кудрявцев під загальносоціальним попередженням пропонував розуміти комплекс соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, організаційних заходів, спрямованих на розвиток народного господарства, підвищення матеріального

[487] Яра О. С. Кримінологічні аспекти запобігання некорисливій насильницькій злочинності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2007. С. 16; Ігнатов О. М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія. Х. : Диса Плюс, 2013. С. 479.

[488] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 327.

[489] Там само. С. 327–328.

рівня життя населення, культури громадян[490]. У розвиток цього підходу А. Е. Жалінський додавав, що будь-яке антисуспільне явище може бути усунуто, і при тому остаточно, загальносоціальними заходами, загальносоціальним запобіганням. Однак цей висновок є вірним лише у тенденції, в історичному плані[491]. Визнаючи викладене розуміння загальносоціальної протидії злочинності в цілому обґрунтованим, варто зробити деякі зауваження щодо меж її превентивного потенціалу.

Розуміння того, що злочинність є цілком природною, закономірною формою руху соціальної матерії, яка хоча і має умовно специфічний, конвенціонально визначений зміст, але, разом з тим, є проявом людського буття формує відповідну парадигму протидії її відтворенню заходами і засобами, адекватними її природі. Звісна річ, ми не претендуємо в цій роботі на новаторство у пізнанні глибинної сутності злочинності, її феноменалізму. Та й, найвірогідніше, навряд чи злочинність її має, навряд чи вона є екстраординарним симптомом конкретної історичної епохи, суспільства, країни. Це – лише один з проявів людської природи. Згадаймо ще раз слова М. О. Бердяєва про те, що особистість ширша за суспільство, останнє лише постає своєрідною багатофасетним відбитком деякого узагальненого образу «сина свого віку». Але, що означає узагальнені, усереднені показники людської природи? Чи можуть вони бути? Це, напевно, як у відомому жарті про середню температуру тіла по лікарні…

Вся абсурдність подібних конотацій виводить на проблему розуміння соціальності як такої, критеріїв і показників певної цілісності як характеристики спільноти людей, притаманних цій цілісності вад, протиріч. Політкоректність багато в чому не дозволяє визнати неможливість досягнення численних правових декларацій, виконання правових принципів щодо забезпечення рівності. Люди у суспільствах не є рівними за численними параметрами. Немає потреби доводити цю тезу. Достатньо звернутися до питань маргіналізації, соціальної ексклюзії, формування прекаріату, бідності, злочинності та, разом з цим – політичної еліти, олігархії і

[490] Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрид. лит., 1989. С. 213.

[491] Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории). Львов : Вища школа, 1976. С. 86.

знову ж таки, злочинності. Злочинність фіксується від «полюсу до полюсу» у соціальній структурі.

Але якщо злочинність стає в одному ряду з іншими маркерами соціальної нерівності (за будь-якого політичного режиму, типу економічної системи, ступеня її розвитку), то чи є фактори злочинності і відповідні їм заходи протидії загальносоціальними, тобто такими, що поширюються на все суспільство? Якщо злочинність – прояв не всього суспільства (і в численних її дефініціях прямо вказується на відтворення кримінальних практик у поведінці лише окремої частини суспільства), то і «загальносоціальні» заходи протидії їй є такими лише умовно. У дійсності вони спрямовані на спроби вирівняти розрив між соціальними групами, стратами, зробити його, передусім, психологічно менш чутливим, зменшити екзистенційну амплітуду переживань соціальної несправедливості з одного боку, кримінальне свавілля елітарних груп – з іншого.

Цілком зрозуміло, що надмірна строкатість, конструктивістська природи окремих граней злочинності не дозволяє вести мову про певну генеральну її соціальну причину. І концепція суспільних протиріч, колись добре розвинена в радянській кримінології і в цілому продуктивно використовувана й до нині, не вирішує принципових проблем розуміння злочинності і її детермінаційної природи, які не виявляють цілісної, безперервної лінії власних обрисів як мислимого конструкту. Намагання його описати, дефініціювати неодмінно натикаються на переривання логічного ряду ознак, на неможливість їх інтеграції. Воістину: цілісне бачення світу, як наголошував А. С. Гальчинський, – прерогатива Всевишнього[492]. Тож варто бути свідомим того, що загальносоціальні заходи протидії будь-якому різновиду злочинності, в тому числі й у сфері надрокористування, не є універсальними, в тій чи іншій мірі, але є секторальними, мають обмежений кут охоплення соціальної дійсності. Тому і ці заходи також постають багатофасетною реакцією-відображенням у безкінечних спробах вирівняти соціальні проекції, збурення екзистенційної нерівноважності багато в чому невідомої академічній науці природи людини, «заглушити» його первозданну і йому ж непідвласну тривожність.

[492] Гальчинский А. С. Маркс и современный мир : Гуманистическая доминанта. К. : Лыбидь, 2015. С. 49.

Як універсалізм й етико-правова індиферентність економічного закону Д. Рікардо і догми М. де Монтеня (згідно з якими виграш одного неминуче означає програш іншого; ні одна людина не отримує прибуток інакше, як за рахунок збитків для інших людей[493], щонайменше – через інфляційні процеси за рахунок зростання грошової маси прибутку у певної групи населення; постійний та безальтернативний у ринковій моделі економіки баланс між безробіттям та інфляцією), так і загальносоціальні заходи протидії злочинності не можуть слугувати благом для всіх і кожного. Слід чітко з'ясувати, що не може бути спільних для всіх членів суспільства рецептів удосконалення соціальних взаємодій, оптимізації економічних чи політичних інститутів, ідеологій, норм (а надто в умовах постійних спроб ревізії ідеологій минулих епох, домінування так званої «постправди»). Імовірно конструктивні зміни одних з них тягнуть імовірно контрпродуктивні зміни в інших. Це – закон рівноваги в природі і суспільстві: при загальному ускладненні розвитку фіксується і його вирівнювання за параметрів базових, в тому числі й протилежних за значенням детермінант. І загальносоціальні заходи протидії злочинності хоча й здатні у певній перспективі знизити інтенсивність відтворення її детермінант, тим не менш не корегують природу людини і суспільства, Цивілізаційні тенденції другого постмодерну – наочне тому підтвердження.

Тож не варто перебільшувати можливості кримінологічної науки у досягненні цілей загального благоденства. Але не варто і применшувати можливості загальносоціальної превенції. Наука цілком здатна у конкретно-історичному контексті напрацьовувати інструменти збереження, примноження як апробованих часом кращих, прогресивних зразків соціальності, так й інноваційних їх елементів, не маючи, водночас, за мету досягнення утопічних ідеалів загального блага. Саме у такому форматі варто сприймати пропоновані нами загальносоціальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування, що виходять з дослідження основних, системоутворюючих факторів кримінальної експлуатації надр. Серед таких заходів видається за можливе й доцільне виділити декілька їх груп (блоків).

---

[493] Мизес Л. Теория и история : интерпретация социально-экономической эволюции / Пер. с англ. А. В. Куряева. Москва ; Челябинск : Социум, 2013. С. 24–25.

1. Блок соціально-економічних трансформацій, які передбачають стратегічні заходи щодо скорочення бідності, підвищення зайнятості, інституціональної підтримки села, в тому числі й в контексті завершення адміністративної реформи, децентралізації влади; завершення приватизації державного майна на засадах антикорупційної прозорості, законності, економічної доцільності; демонополізації, в тому числі й у сфері гірничих відносин, нафтогазової галузі тощо. Зміст цих заходів лежить в площині реалізації загальної стратегії широкомасштабної лібералізації вітчизняної економіки.

Не має сенсу в межах цього дослідження наводити ґрунтовний опис кожного з цих заходів. Вони становлять предмет іншої галузі знань і в цілому добре розроблені у працях Л. Бальцеровича, К. Бендукідзе, О. Гаврилишина, А. С. Гальчинського, І. Міклоша, А. Й. Пасхавера та інших, вимагають політичної волі на втілення у життя. Натомість важливим, вважаємо, з цього приводу акцентувати увагу на тому, що у численних працях з економіки, а також кримінології можна зустріти аналогічні пропозиції, але такі, що формулюються як *завершення ліберального транзиту*, переходу від радянської планово-адміністративної економіки до вільно ринкової. Ми принципово не можемо погодитись із такою цільовою настановою. Вона в корені є неправильною, тягне за собою не вірні висновки, каскад неефективних заходів. З огляду на стійкі, сталі гібридні характеристики стану української політичної та економічної систем слід вести мову про їх докорінну трансформацію, кардинальну зміну політекономічних засновків, декриміналізацію (у кримінологічному розумінні цього терміну) вказаних систем. Слід зважати на те, що так звані транзитивні гібридні характеристики політики та економіки системно законсервовані політичною кон'юнктурою, звичаями, традиціями політичного (політико-кримінального) життя, механізмами його спадковості, ретрансляції корпоративного досвіду від одного покоління політиків до іншого, забезпечення симулятивності, внутрішньої стійкості.

Неможливо за такої системи завершити перехід до ринку, від керованої до вільної демократії. Перехід перервано, а не призупинено. Маємо зовсім інші вихідні параметри (у порівнянні з 1991 р.) нового стану політики та економіки. Жодна інша країна світу не здійснювала успішний вихід з подібного стану. Україні належить виробити власний, унікальний рецепт. Жодні рекомендації (на кшталт Вашингтонського консенсусу для Чилі) найавто-

ритетніших міжнародних організацій, зарубіжних агентів сприяння економічному розвитку мають шанс бути успішно реалізованими виключно із врахуванням вказаних і більш детально описаних у пп. 4.1, 4.2 цієї роботи економічних та політичних факторів злочинності у сфері надрокористування, а по суті і в значній мірі – основних чинників системної обструкції всього державного будівництва в Україні. Слід фактично здійснити *релібералізацію* економіки – абсолютно унікальний політекономічний проект, прикладів якому й досі в історії не було.

Варто також бути свідомим і того, що для реалізації такої амбітної мети з інституціональної точки зору може бути доступним вкрай вузьке вікно можливостей. За оцінками Л. Бальцеровича[494] таке вікно було відчинене протягом 2014–2016 рр. Позитивно в цілому характеризуючи проведені реформи, все ж слід визнати, що вони були націлені передусім на стримування рецесії та макроекономічну стабілізацію, а не про глибинні структурні перетворення й згадану релібералізацію. Наразі ж слід тверезо сприймати ситуацію, що склалася і те, що здійснення широкомасштабних інституціональних реформ неможливе. Макроекономічна стабілізація, що таки відбулася, стабілізувала й основне поле політичних та економічних практик (в тому числі й кримінальних) на функціональному рівні докризової параметрії. В основних своїх контурах (серед іншого – і щодо монополізації ключових галузей надродобувної діяльності) вона багато в чому відтворює риси колишнього (до 2014 р.) політичного режиму. Створення сприятливого політекономічного інституціонального фону можливе виключно через зниження кримінально-олігархічного тиску на політичну систему, трансформації в культурно-психологічній сфері, що мають шанс на успіх у довгостроковій перспективі.

Водночас, в межах вказаного блоку заходів на увагу заслуговують і деякі тактичні кроки, реалізація яких не вимагає глибинних, забезпечених консолідованою політичною волею інституціональних економічних перетворень. До таких заходів, які

[494] Бальцерович назвав 2016-й останнім роком для прискорення реформ в Україні : інтерв'ю з Л. Бальцеровичем. *Дзеркало тижня*. 2016. 26 вересня. URL : https://dt.ua/ECONOMICS/balcerovich-nazvav-2016-y-ostannim-rokom-dlya-priskorennya-reform-v-ukrayini-219935_.html (дата звернення : 20.02.2019).

здатні знизити інтенсифікацію відтворення факторів злочинності у сфері надрокористування, можливо віднести:

- завершення газифікації населених пунктів, яке має знизити попит населення на вугілля, в тому числі й зокрема те, що незаконно видобувається;

- удосконалення системи адресного субсидіювання, що має забезпечити справедливий розподіл тягаря по сплаті комунальних послуг, опалення, додатково знизить попит на вугілля, що має нелегальне походження;

- державне сприяння розвитку програм кредитування малого бізнесу у сфері видобування корисних копалин;

- розбудова дрібних мереж гірничої кооперації за спрощеним порядком отримання дозволів на надрокористування з урахуванням вимог фаховості відповідних суб'єктів, дотримання норм і стандартів у сфері захисту довкілля, раціонального природокористування, охорони праці.

В цьому контексті не зайвим також буде скористатися розробленими Міжнародним інститутом довкілля та розвитку рекомендаціями, які передбачають: 1) максимальне сприяння дрібній гірничій кооперації через місцеві інституційні партнерства; 2) заохочення шахтарів (в тому числі й звільнених у зв'язку зі скороченням штатів, ліквідацією підприємств тощо) до формування кооперативів та асоціацій; 3) заохочення великих гірничодобувних компаній до партнерства з малими гірничими кооперацією; 4) використання мікрокредитів для надання позик організованим групам шахтарів та громад, підтримка донорів; 5) покращення доступу шахтарів до ефективних та екологічно чистих технологій[495]. Реалізація цих заходів націлена на зниження економічної привабливості незаконного видобування корисних копалин, підвищення рентабельності й адміністративно-процедурної обтяжливості легальної гірничої діяльності, забезпечення зайнятості за фахом вивільнених та/або ініціативних працівників гірничої промисловості.

2. Блок політико-правових заходів, до якого доцільно, на нашу думку, включити такі основні заходи:

[495] Global Trends in Artisanal and Small-Scale Mining (ASM): A review of key numbers and issues / M. Fritz, J. McQuilken, N. Collins, F. Weldegiorgis. 2018. P. 6. URL : https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/igf-asm-global-trends.pdf (дата звернення: 29.10.2018).

1) кримінологічна специфікація державно-приватного партнерства, що має сприяти частковому переведенню кримінологічної політики з розряду переважно належного, декларативного, симулятивного до розряду сущого, конкретної кримінально-превентивної практики. Цікаву модель такої специфікації запропонував у своїй докторській дисертації Ю. В. Орлов. Вчений, зокрема, запропонував використати вказаний формат партнерства за логікою гамбіту та через відповідні зміни до Закону України «Про державно-приватне партнерство» з подальшим прийняттям Закону України «Про кримінологічну експертизу нормативно-правових актів і їх проектів» забезпечити легальні інструменти поступової переорієнтації суспільно-перетворювальної енергетики й капіталів найбільш впливових економічних акторів, фінансово-промислових груп на досягнення стратегічно важливих (нехай і з певними тактичними втратами) цілей у сфері протидії злочинності[496]. Відтак, гіпотетично можливо забезпечити формування поля для політико-кримінологічних компромісів з великим бізнесом, використання якого – справа політичної волі;

2) удосконалення виборчого законодавства, запровадження системи праймеріз, відкритих виборчих списків від політичних партій щодо кандидатів у народні депутати України;

3) удосконалення законодавства та механізму контролю за фінансуванням політичних партій. Існуючі положення Закону України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. № 2365-III та мінімальні аудиторські механізми не забезпечуються належної звітності та якісного моніторингу джерел фінансування функціонально ключових суб'єктів політичної системи. Зважаючи на багатоплановість, полірівневість цієї проблематики, зауважимо лише на тому, що контроль за доходами політичних партій має бути не меншим за той, що передбачається антикорупційним законодавством та відповідними процедурами подачі й перевірки декларацій. Адже мова йде про обмеження політичної корупції. Тож контроль за фінансуванням політичних партій повинен розглядатися у контексті загальної антикорупційної стратегії держави;

4) удосконалення правового регулювання законотворчого процесу, зокрема, виведення з тіні порядку і строків підписання спікером прийнятих законів перед спрямуванням їх на підпис

[496] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. С. 381–386.

Президентові. Наразі ж цей процес є абсолютно не прозорим, фіксуються випадки свавільного внесення змін у тексти вже прийнятих законів;

5) прийняття Закону України «Про кримінологічну експертизу нормативно-правових актів і їх проектів», розбудова необхідної інституційної мережі експертних установ;

6) планомірне підвищення рівня політичної культури через систему освітніх, просвітницьких заходів, забезпечення примусового дотримання етичних норм парламентських дискусій тощо;

7) розбудова ефективної місцевої політичної мережі, стимуляція підвищення політичної, громадянської активності громадян, в тому числі через різні форми самоорганізації; налагодження постійного діалогу між громадою та місцевими органами влади.

Реалізацію цих заходів варто здійснювати в єдиному стратегічному руслі, що розгортається як демонтаж базових елементів устрою криміналізму. О. М. Костенко в цьому аспекті слушно зазначає, що українське суспільство опинилося в стані криміналізму не тому, що воно поділилося на бідних і багатих чи за національною ознакою, чи за територією, чи за релігією, чи за мовою, чи ще за якимись іншими ознаками, а тому, що в ньому незлочинці, не маючи належної політичної, економічної, правової культури, виявилися безсилими протистояти тим, хто обрав собі злочинний шлях. Це зумовило неймовірну експлуатацію злочинцями незлочинців – так звану кримінальну експлуатацію[497].

Водночас стан криміналізму не варто плутати з кримінальністю суспільства. Останнє В. М. Дрьомін небезпідставно пропонує розуміти як найбільш загальну характеристику властивості суспільства відтворювати злочини. Кримінальність включає в себе не тільки вчинені злочини, але й кримінальну ідеологію, кримінальну суспільну та індивідуальну психологію, а також інші фактори, що можуть бути віднесені до детермінаційного комплексу злочинності[498].

---

[497] Костенко О. М. Антикримінальна революція з помаранчевою відзнакою. *Україна Молода*. 2015. 12 січня. URL : http://www.umoloda.kiev.ua/number/344/115/12430/ (дата звернення 30.05.2015)

[498] Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. С. 45.

В той же час кримінальність суспільства, як його властивість відтворювати злочинність на підставі сталості криміногенних факторів та оцінних, соціально-конструктивістських, систем координат (моральних, релігійних, правових), далеко не завжди передбачає експансію кримінально зараженою частиною населення легальних інститутів з їх подальшою видозміною, викривленням їх сутності при збереженні номінальних параметрів законності. Фіксація ж такої експансії, що неодмінно (і це найбільш яскравий індикатор) супроводжується первинним викривленням соціальної ролі політики, означає утвердження стану криміналізму – крайньої системної дисфункції більшості соціальних інститутів[499]. Повністю підтримуючи цю позицію у розумінні та оцінці стану криміналізму, підкреслимо, що при його фіксації йдеться про дисфункцію не лише політичних, а й інших соціальних інститутів: економічних, правових, культурно-духовних тощо. Тому будь-які економічні чи-то політичні заходи, навіть найбільш фундаментального, стратегічно орієнтованого характеру не можуть бути успішно, ефективно реалізовані у відриві від культурних заходів, тих, що спрямовані на зміцнення суспільної моралі, стимулювання історичної пам'яті.

3. Блок заходів зміцнення суспільної моралі, підвищення загальної культури населення, який є квінтесенцією моральної профілактики правопорушень. Остання, як вірно підкреслював Г. А. Аванесов, спрямована проти тих явищ суспільного життя, які детермінують порушення норм моралі. З іншого ж боку, моральна профілактика виступає як один із засобів правильної соціальної орієнтації членів суспільства, правильного морального комплексу і стимулу поведінки. Така профілактика реалізується засобами утвердження моральних принципів, приписів та оцінок, що моделюють певний тип оцінок людей, ставлять під контроль суспільної моралі прагнення, мотиви і спрямованість членів суспільства. Саме моральна профілактика є базовою умовою успішної профілактики злочинності. Адже злочин є перш за все аморальним[500].

---

[499] Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія детермінації злочинності : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2016. С. 329.

[500] Аванесов Г. А. Криминология : учебник М. : Академия МВД СССР, 1984. С. 349.

Знаний та беззаперечний авторитет у сфері кримінально-правової й кримінологічної думки Д. А. Дриль був переконаний у тому, що ключову роль у справі успішної протидії злочинності відіграють заходи «соціальної гігієни», спрямовані на «видалення з життя суспільства і окремих осіб, які його складають, тих хвороботворних факторів, які породжують збочення і розлади самопочуття, що свавільних порушень законів життя. Інакше кажучи, доцільні заходи протидії злочинності мають бути заходами суспільного оздоровлення[501]. Втім, великий мислитель і дослідник розумів ці заходи у буквальному значення, у контексті протидії алкоголізму, психічним хворобам, нервовим розладам. На нашу ж думку, ступінь та характер враження суспільства криміногенними чинниками, тяжкість його хворобливого стану вимагають розглядати заходи соціальної гігієни у ширшому значенні як оздоровлення, перш за все, моральне, як моральну профілактику злочинності.

Моральне – передусім сфера цінностей. Останні в умовах аномійного, транзитивного суспільства (до якого з упевненістю можна віднести й сучасне українське) в значній мірі розмиваються, потрапляють до дискусійного поля, втрачають регулятивне значення, набуваючи значення ритуального, символічного. Відтак, конвенційна складова соціогенези втрачає свої універсальні властивості упорядкування й легітимізації соціальних практик; набагато більш інтенсивно детермінується правова сингулярність, нігілізм, а з ними й злочинність. Тому варто погодитись із позицією В. М. Кудрявцева, який наголошував, що саме станом і життєздатністю ціннісного ядра суспільних відносин, характером ціннісних орієнтацій кожної конкретної особистості і їх груп визначаються базові параметри злочинності[502].

Красномовно характеризує сучасний стан суспільної моралі в українському суспільстві академік О. М. Костенко: «…Якщо поглянути на стан суспільного життя в Україні сьогодні, то можна побачити, що він є результатом перемоги в боротьбі класу людей аморальних над класом людей моральних. Інтегральною ознакою, що свідчить про це є, зокрема, той очевидний факт, що сьогодні в

[501] Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. М. : ИНФРА-М., 2006. С. 587–588.

[502] Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. М. : Гардарики, 2002. С. 116–117.

Україні нечесні люди живуть краще, ніж чесні. В цьому суть великої соціальної драми, що розгорнулася на теренах України»[503].

Тому як неможна більш актуальними звучать повчальні слова академіка Д. С. Ліхачова (мовою оригіналу): «Самолёт не падает на землю не потому, что он крыльями «опирается на воздух», а потому, что он подсасывается кверху, к небу… В народе самое главное – его идеалы» [504]. Які ідеали українського суспільства? Якщо і можна відповісти на це питання (що також не однозначно, враховуючи його аномійні стани), то вони неодмінно виявляться у спектрі європоцентристських устремлінь державотворення на фоні протидії збройній агресії. І це – вельми симптоматично, як у своїх морально високих значеннях, так і певній обмеженості. Остання виявляється, передусім, у масовому незнанні історії власного народу, у відсутності усвідомленості ретроспективних трансперсональних суб'єктивних начал соціальності, конвенційності, яка могла б виступити основним функціоналом у подоланні аномії.

У зв'язку з цим, одним з базових загальнокультурних заходів протидії злочинності, в тому числі й кримінальному надрокористуванню має розглядатися ***стимуляція історичної пам'яті***. Не може людина «без роду і племені» бережно відноситись до вітального середовища своєї Батьківщини, до її природи. Рішуче неможлива розвинена та дієва екологічна свідомість без ментальної прив'язаності до рідного краю, до його історії, до усвідомлення себе в його історії.

Ключова роль в реалізації цього заходу відводиться закладам шкільної, вищої освіти та самоосвіти. Однак передувати їм повинні ґрунтовані міждисциплінарні дослідження за напрямами діяльності Інституту національної пам'яті, а також популяризації комеморативних практик у найбільш широкій панорамі функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування.

В цьому ж контексті варто сприймати і ***заходи обмеження простору для поширення психології споживацтва.*** Культура, підкреслював Д. С. Ліхачов, в кінцевому рахунку – мета, а не засіб, не умова, не сприятливе середовище. Науково-технічний прогрес,

---

[503] Костенко О. М. Верховенство закону чи моралі? Проблема правової футурології. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 174.

[504] Лихачёв Д. С. Письма о добром. СПб. : Азбука. Азбука-Аттикус, 2015. С. 71.

боротьба за мир, досягнення найвищих швидкостей, достаток споживчих товарів – все це повинно мати за мету розвиток людської культури[505], а не домінування над культурою, мораллю, не підкорювати життєві стратегії й ціннісні орієнтації нескінченній гонитві за постійно інноваційними символами удавано високого соціального становища. Свідоме та кероване обмеження споживчого мейнстриму – без перебільшення питання збереження життя на планеті. Для цього найліпшим засобом видається політика цілеспрямованого та широкомасштабного редукування предметного цільового призначення техніки і технологій. Так чи інакше, але це – проблема виховання, освіти, загальної культури суспільства.

Д. С. Ліхачов, із властивою усесвітньо відомому гуманістові й філантропу проникливістю у серцевину соціальних «хвороб», наголошує, що культура – це моральність перш ж все. І задача літератури, мистецтва в наш час – виховувати у людини моральне, чесне відношення до життя, яке може бути сформовано виключно на засадах детальної історичної пам'яті. Водночас ми не охороняємо старовину, ми надто поспішаємо, надто очікуємо негайної «віддачі», не віримо у повільні цілителі душ. Але ж пам'ятники старовини виховують, як і доглянуті ліси виховують бережливе, турботливе відношення до природного навколишнього середовища[506].

Це, зокрема, стосується і об'єктів археологічної спадщини, належна охорона яких співвідносна із задачами національної важливості, із задачами морального виховання поколінь, зв'язку часів через ретрансляцію морального досвіду, знання, цінностей. В цьому аспекті протидія поширенню «чорній археології» виявляється дотичною і до проблем зниження кримінальної експлуатації природи, злочинності проти довкілля в цілому. Важливо усвідомити, що стан довкілля – це результуюча стану людської культури.

Не зайвим буде наголосити і на тому, що культура – це і красота. Моральність і красота, етика і естетика – дві сторони однієї соціальної конвенційності, реальності. Л. В. Рубінштейн з цього приводу зазначає (мовою оригіналу): «Дело не только в тому,

---

[505] Культура и мы : интервью с Д. С. Лихачёвым // Заметки и наблюдения : из записных книжек разных лет. Л. : Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1989. С. 553. URL : https://www.lihachev.ru/lihachev/bio/themes /1926/1928/ (дата звернення : 19.02.2019).

[506] Там само. С. 540, 542.

что нынешняя политическая и общественная жизнь отличается каким-то невообразимыми и трудно описываемыми бездарностью и безвкусием, запредельными даже на фоне той самой советской власти, при которой стилистические дырки заштопывались идеологически выдержанными плакатами и портретами. Когда-то считалось и считается, увы, до сих пор, что искусство занимается, так сказать, красотой. Что его задача, условно говоря, радовать глаз и ласкать слух. Но эстетическое и этическое прописаны не по разным адресам. Они, если угодно, не легитимны друг без друга. Именно поэтому мы испокон веков пользуемся словесной формулой «некрасивый поступок»»[507].

З викладених міркувань випливає один вельми важливий висновок: високоморальність у її більш-менш масовому, а не опозиційно-акціоністському, ексклюзивному вимірі можлива лише в умовах розвиненої соціальної естетики. І мова йде не тільки і не стільки про формування художніх, літературних, мистецьких смаків, скільки про естетику буденності. Правими були розробники теорії «розбитих вікон», коли висунули гіпотезу й обґрунтовано довели стійкі зв'язки між сигналами безладу, що формуються у зовнішньому середовищі, й девіантністю.

Людина, небезпідставно стверджував Г. Спенсер, керується двома базовими спонуками: пристосування до середовища і пристосування середовища. Друга життєва стратегія – лідерська, є набагато менш поширеною, аніж перша, адаптаційна. Адаптація відбувається на підставі конструювання образу середовища, до якого необхідно пристосуватися. І там, де це середовище (починаючи від чистоти вулиць, фасадів будинків, під'їздів, стану дорожнього покриття й закінчуючи забезпеченням дотримання найменш суворих правових вимог) рясніє індикаторами неупорядкованості, репрезентує стійку, системну *антиестетику* ареалу життя (правопорушення – є, перш за все, аморальним, *некрасивим* вчинком), унормовує її, розширюючи межі терпимості до девіацій найбільш широкого спектру предметного вираження, там розвиваються й діють стійкі девіантогенні адаптаційні стратегії життя з абсолютним, не забезпеченим дієвими моральними імперативами, приматом свавільного приватного над публічним, загальносоціальним.

[507] Рубинштейн Л. С. Что слышно. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. С. 54.

Певна річ, що *буденна естетика* визначається не тільки матеріальною оболонкою життєдіяльності, а й нематеріальною, інформаційною, яка формує якщо не більш, то точно й не менш потужну сигнальну систему про стан зовнішнього оточуючого соціального середовища. Ця обставина ставить на порядок денний вимоги щодо забезпечення красоти або, принаймні, толерантності політичного, медійного дискурсу, культури правоохоронної діяльності, суду. Виконання цих вимог – справа копітка, диктує необхідність звернення до міждисциплінарної проблематики аналізу унікального цивілізаційного перетину культур сорому й вини (у термінології Р. Бенедікт), що лише фіксується, однак глибоко не досліджується в Україні. Позаяк саме в цій площині криються найбільші таємниці і потенційно найефективніші механізми виведення українського суспільства зі стану моральної, культурної рецесії. Певна річ, в цьому дослідження ми не маємо об'єктивної змоги бодай наблизитись до конкретизації постановки та розв'язання відповідних сформованому запиту наукових задач. Їх визначена артикуляція й вирішення ще очікують на свої мультидисциплінарні дослідження.

Таким чином, варто визнати, що ефективна протидія злочинності взагалі та злочинності у сфері надрокористування, зокрема починається від формування буденної естетики у нерозривному поєднанні з комплексом заходів зміцнення суспільної моралі, екологічної, політичної і правової свідомості, з вихолощення з публічного дискурсу елементів ненависті, дискримінації, еколого-морального невігластва, вульгаризованого економізму.

Фундаментом вказаного вектору етико-естетичного розвитку є освіта. ***Протидія дегуманізації освіти*** – вимога часу. Сучасна шкільна, а також вища освіта потребує кардинального реформування на предмет зростання присутності в ній гуманітарних знань. Морально чутливі предмети (література, історія, правознавство і т.д.), наголошував Д. С. Ліхачов, мають викладатися на дуже високому професійному рівні[508], а гуманістичною й екологічною домінантою повинно бути пронизаний весь освітній про-

[508] Культура и мы : интервью с Д. С. Лихачёвым // Заметки и наблюдения : из записных книжек разных лет. Л. : Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1989. С. 549. URL : https://www.lihachev.ru/lihachev/bio/themes/1926/1928/ (дата звернення : 19.02.2019).

цес, незалежно від предметної диференціації. Сучасні тенденції до поглиблення освітніх спеціалізацій, не мають розмивати загальногуманістичну сутність інституту освіти.

4. Організаційно-управлінські заходи, основними серед яких є:

1) спрощення процедури отримання спеціальних дозволів на надрокористування;

2) забезпечення широкого й відкритого доступу до геологічної інформації;

3) забезпечення надання на постійній основі режиму максимального сприяння у продовженні дії спеціальних дозволів, а також технічної, фінансової підтримки для виконання дозвільних, ліцензійних вимог після отримання відповідної легалізаційної документації;

4) підвищення кваліфікованості суб'єктів надання адміністративних послуг у сфері надрокористування, зниження рівня бюрократизації цієї діяльності тощо;

5) повноцінне впровадження в Україні дієвих механізмів міжнародного стандарту прозорості у видобувних галузях економіки. П. 3 розділу XII Коаліційної угоди (Угоди про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна»)

Ініціатива прозорості видобувних галузей (далі – ІПВГ) – це незалежний і добровільно підтримуваний на міжнародному рівні стандарт забезпечення прозорості, який впроваджується у 51 країні світу та включає такі країни як США, Норвегія, Великобританія, Німеччина та ін. Метою впровадження ІПВГ в Україні є забезпечення прозорості в управлінні природними ресурсами країни і розкриття державних доходів від видобувного сектора, в першу чергу для компаній нафтогазового сектору, а також вугільного та залізорудного секторів. Механізм дії стандарту полягає в тому, що видобувні компанії публікують інформацію про платежі в бюджет та державним органам, а Уряд оприлюднює суми надходжень від видобувних компаній. Дані зіставляються щорічно в Національному звіті ІПВГ і супроводжуються міжнародною експертною оцінкою. Цей процес контролюється багатосторонньою групою зацікавлених осіб, яка складається з представників Уряду, приватного сектора та громадськості[509].

[509] Нарежнева Д. О. Впровадження в Україні міжнародного стандарту прозорості у видобувних галузях // Нафтогазова енергетика 2017 : Мі-

Принагідно зауважимо, що постановою КМУ № 1098 від 30.09.2009 р. «Про приєднання України до Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях»[510] Україна долучилася до глобального інтеграційного процесу гарантування якості контролю за видобувними галузями. 17.10.2013 р. наша держава отримала статус країни-кандидата на приєднання до Ініціативи прозорості видобувних галузей. 18.09.2018 було прийнято Закон України № 2545-VIII «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях», яким визначено правові засади регулювання та організації збирання, розкриття та поширення інформації з метою забезпечення прозорості та запобігання корупції у видобувних галузях в Україні[511].

Маючи в своїй основі комплексні інструменти позавідомчого та незалежного, громадського аудиту видобувних галузей народного господарства, ІПВГ потенційно здатен суттєво обмежити можливості для приховування слідів злочинної діяльності, формує додаткові обтяження у механізмах кримінального надрокористування, зумовлює зростання її ціни для зацікавлених у вчиненні злочинів осіб та, зрештою, робить знижує привабливість злочинної діяльності.

Втім, й досі найбільш проблемною ланкою імплементації згаданого міжнародного механізму зостається правозастосування. Опитані нами експерти з числа працівників Держгеонадр, а також підприємств у газовидобувній галузі зазначають про числення спроби блокування, симулювання виконання вимог ІПВГ, надання недостовірних, неправдивих відомостей про фінансові показники господарської діяльності підприємств видобувної галузі, приховування реальних обсягів видобутих корисних копалин (зокрема, природного газу). При чому експерти також вказують і на забезпечення такого стану справ відповідним політичним прикриттям на рівні вищих і центральних органів державної законодавчої, ви-

---

жнародна науково-технічна конференція (15–19 травня 2017 р. м. Івано-Франківськ), 2017. С. 25–26.

[510] Про приєднання України до Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2009 р. № 1098. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-2009-%D0%BF (дата звернення : 20.02.2019).

[511] Про забезпечення прозорості у видобувних галузях : Закон України від 18.09.2018 р. № 2545-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-19 (дата звернення : 20.02.2019).

конавчої влади, а також «четвертої» її гілки. З урахуванням положень Коаліційної угоди подібні маніпуляції та обструктивні явища в політиці є наочним свідченням впливовості олігархії, збереження ключових позицій устрою криміналізму, криміналізованості політики у «постмайданівській» Україні. Ця обставина додатково доводить необхідність впровадження комплексного підходу до протидії злочинності у сфері надрокорситування, одночасного, планомірного впливу як на організаційно-управлінські, так і на політичні, економічні, правові, культурно-психологічні криміногенні фактори, поєднання загальносоціального із спеціально-кримінологічним, індивідуальним антикримінальним впливом в межах єдиного стратегічно орієнтованого механізму.

5.3. Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування

Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування є вираженням послідовного діалектичного руху від загального через конкретне (часткового) до окремого. Цей рух функціонально забезпечується інтегративними зв'язками механізму протидії кримінальному надрокористуванню. Зміст же вказаних заходів, відповідно, зумовлений телеологічною настановою у деструкції провідних групових, видових та індивідуальних (особистісних, ситуативних) факторів вчинення злочинів у досліджуваній сфері. Також важливо зауважити, що, як вказував А. П. Закалюк, спеціально-кримінологічні антикримінальні заходи чинять вплив: 1) не тільки після вчинення злочину, але частіше до нього; 2) у сфері, яка лише частково регулюється правом; 3) засобами, що мають виключно цільове запобіжне призначення; 4) інколи паралельно із кримінально-правовими, кримінальними процесуальними, кримінально-виконавчими, але частіше після них[512].

Враховуючи специфіку сфери надрокористування, а також основні групові, видові детермінанти злочинності, що в ній відтворюється, спеціально-кримінологічні заходи протидії їй можливо

[512] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 328–329.

диференціювати за трьома базовими групами: правові, організаційно-управлінські та заходи міжнародного співробітництва.

І. Правові заходи протидії злочинності у сфері надрокористування реалізуються здебільшого в площині правотворчості, спрямовані на усунення недоліків законодавства як безпосередньо у вказаній сфері, так і кримінально-превентивній практиці. Серед них основними, що мають, на нашу думку, першочергове значення, є такі:

1. Створення правових умов для функціональної інтеграції кримінологічної та екологічної політик держави. Провідним інструментом такої інтеграції є кримінологічна специфікація положень стратегічних документів, окремих нормативно-правових актів у сфері формування та реалізації екологічної політики, а саме:

1) кримінологічна специфікація Основних засад (Стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року[513]. Така специфікація є необхідною з огляду на істотний вплив екологічної злочинності на стан, спрямованість, потенційну результативність державної екологічної політики. Розробка останньої без врахування, передбачення, програмування антикриміногенних заходів не забезпечить досягнення очікуваних результатів. Певна річ, в межах цього дослідження навести результати кримінологічного аналізу вказаної стратегії не видається за можливе. Тож свідомо обмежимось лише викладенням варіантів кримінологічної специфікації найбільш значущих компонентів Стратегії, до яких відносяться: мета, принципи, стратегічні цілі і завдання.

Опису вказаних компонентів присвячені 2 та 3 розділи Стратегії. Їх адаптація до вимог активізації протидії злочинності проти довкілля взагалі та у сфері надрокористування зокрема, дає змогу запропонувати такі варіанти змін і доповнень щодо законодавчого закріплення принципів національної екологічної політики (розділ 2 Стратегії):

- принцип рівності п'ятьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної, культурної та безпекової), що зумовлює врахування екологічних та криміногенних наслідків прийняття економічних, політичних, воєнно-політичних рішень,

[513] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17 (дата звернення : 05.02.2019)

забезпечення кримінологічної безпеки в частині зниження тиску кримінальної експлуатації природи на довкілля, населення;

- принцип відповідальності держави перед громадянами за стан довкілля, ефективну протидію екологічній злочинності;

- принцип запобігання, який передбачає аналіз і прогнозування екологічних та криміногенних ризиків, що ґрунтуються на результатах державної екологічної та кримінологічної експертиз, моніторингу ефективності реалізації екологічних програм та правового регулювання у сфері протидії злочинності проти довкілля;

- принцип інтеграції питань охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів (екологічних цілей) в секторальну політику на тому ж рівні, що й економічні та соціальні цілі;

- принцип компенсації, який передбачає: а) запровадження для забруднювача стимулів щодо зниження рівня негативного впливу на навколишнє природне середовище та повної відповідальності користувача за стан наданих йому у користування природних ресурсів, а також зменшення впливу його діяльності (бездіяльності) на стан цього середовища[514]; б) забезпечення науково обґрунтованого, достатнього для ефективної превенції рівня штрафних санкцій в межах адміністративно-правового та кримінально-правового регулювання відповідальності за екологічні правопорушення.

Серед завдань, спрямованих на конкретизацію цілі 2 «Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки» розділу 3 «Стратегічні цілі та завдання» Стратегії, у підпункті «геологічне середовище та надра» виділено три завдання:

- впровадження до 2020 року екологічно безпечних технологій проведення гірничих робіт, обов'язкової рекультивації та екологічної реабілітації територій, порушених внаслідок провадження виробничої діяльності підприємствами хімічної, гірничодобувної, нафтопереробної промисловості, зокрема забезпечення до 2020 року рекультивації земель на площі не менше 4,3 тисячі гектарів;

[514] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17 (дата звернення : 05.02.2019).

- забезпечення максимально повного використання видобутих корисних копалин, мінімізації відходів при їх видобутку та переробці;

- здійснення до 2015 року державного обліку артезіанських свердловин та обладнання їх засобами виміру обсягів видобутої води[515];

Вважаємо такі завдання абсолютно неконкретними, логічно не завершеними, такими, що жодною мірою не орієнтують правозастосувача на досягнення конкретних результатів у сфері зниження кримінального тиску на довкілля. На підставі цих завдань неможливо розробити визначені загальнодержавні, регіональні, місцеві програми, плани, в тому числі й кримінологічні. Не претендуючи на удосконалення екологічно-правової частини аналізованих положень, видається за можливе запропонувати доповнити вказаний перелік задач такими їх еколого-кримінологічними синтетичними варіаціями:

- розширення інструментів електронного урядування у сфері спеціального надрокористування, забезпечення прозорості та недискримінації в процедурах отримання спеціальних дозволів на надрокористування;

- забезпечення комплексної еколого-кримінологічної оцінки впливу злочинності у сфері надрокористування на стан довкілля;

- забезпечення розроблення міжвідомчих загальнодержавних та регіональних програм у протидії порушенням правил охорони та користування надрами.

Викладені пропозиції мають узагальнений характер, потребують деталізації в межах подальших досліджень;

2) кримінологічне забезпечення СЕО. Варто визнати, що ані Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 р., ані Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 р. не передбачають запровадження правових засад оцінки впливу на довкілля злочинного надрокористування та інших кримінальних форм експлуатації природи. Враховуючи саме стратегічний характер таких оцінок законодавець фактично не визнає наявності злочинного впливу на вказану сферу, що є, певна річ, суттєвим недоліком.

Вочевидь, є потреба у поєднанні екологічної та кримінологічної стратегічної оцінок на основі відповідних прогнозів, зроб-

[515] Там само.

лених за методом узагальненого сценарію. Інструменти кримінологічного забезпечення СЕО мають стати: а) кримінологічна пертиза нормативно-правових актів, їх проектів та проектних рішень; б) кримінологічний моніторинг реалізації управлінських, господарських рішень у сфері управління раціональним природокористуванням та протидії екологічній злочинності;

3) прийняття Закону України «Про кримінологічну експертизу нормативно-правових актів, їх проектів та проектних рішень». І якщо про запровадження інституту кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проектів в українській кримінологічній науці вже сказано достатньо багато (ця ідея з механізмами її реалізації репрезентована численними науковими працями В. В. Голіни, А. П. Закалюка, О. М. Джужи, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова та ін.), то щодо поширення цього інструменту ранньої та безпосередньої діагности криміногенності на інші об'єкти, зокрема на проектні рішення, в науковій літературі пропозицій, на скільки це відомо авторові цих строк, не виказувалися.

Звернімо увагу на те, що відповідно до ст. 22 Гірничого закону України від 06.10.1999 р. запроваджено інститут оцінки впливу на довкілля, державної технічної (будівельно-технічної) та санітарно-гігієнічної експертизи безпеки проведення гірничих робіт, будівництва та експлуатації гірничих підприємств, а також експертизи проектів з протиаварійного захисту гірничих підприємств Вказано, що такі оцінка та експертизи проводяться центральними органами виконавчої влади, що реалізують державну політику у сферах охорони праці та державного гірничого нагляду, санітарного та епідемічного благополуччя населення, нагляду і контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах екології та природних ресурсів, будівництва, архітектури, містобудування та житлово-комунального господарства і місцевими органами виконавчої влади в порядку, встановленому законодавством України[516]. Вважаємо, що органи, які формують політику у сфері екології мають забезпечувати програмування та сприяння у відповідному сектору антикриміноген-

[516] Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14 (дата звернення : 22.08.2018).

ної діяльності у цій сфері. Це – вельми глибоке, комплексне питання, питання розширення функції галузевих органів державного управління до визначених кримінологічних функцій в умовах темної протидії устрою криміналізму та переоцінки, переосмислення ролі і значення кримінологічного знання й практики, виведення їх в авангард чинників та критеріїв публічного адміністрування. Тому, наразі, ми свідомо обмежимось лише констатацією такої необхідності, позначивши пріоритетний напрям кримінологічних досліджень. Водночас вже зараз з упевненістю можна стверджувати, що одним із важелів такого сприяння, такого еколого-кримінологічного функціонального синтезу є кримінологічна експертиза проектних рішень у сфері спеціального природокористування, оцінки впливу проектів господарської діяльності на довкілля.

2. Обґрунтування на рівні діяльності профільних комітетів, а також Головного науково-експертного управління Апарату ВРУ недоцільності, кримінологічної неефективності відновлення мораторію на проведення планових перевірок суб'єктів спеціального надрокористування. Таке обґрунтування повинно мати форму науково обґрунтованого політичного діалогу, а його результатом варто визнати запобігання відновлення кримінологічно неефективної заборони на планові перевірки діяльності суб'єктів спеціального надрокористування.

3. Удосконалення правового регулювання тендерних процедур на отримання спеціального дозволу на надрокористування. Варто підтримати думку І. В. Хохлової та О. П. Шем'якова, які вважають за доцільне розповсюдження практики встановлення обов'язкових умов під час проведення відкритих конкурсів на отримання спеціального дозволу серед всіх претендентів на отримання права надрокористування, які б стосувались не лише економічних, техніко-технологічних та інших можливостей забезпечити високий науково-технічний рівень здійснення програм вивчення та використання надр, повноту вилучення корисних копалин, ефективність природоохоронних заходів, а й спроможності потенційних надрокористувачів внести вагомий вклад у соціально-економічний розвиток держави та окремих регіонів. Тому вважаємо за необхідне доповнити КУпН нормами, які б закріплювали обов'язковість та основні принципи проведення тендерів, містили антимонопольні вимоги, спрямовані на захист прав осіб, що приймають участь в тендерах на право користування над-

рами (наприклад, підстави та порядок визнання неправомочними дій органів державної влади і управління, а також інших суб'єктів – користувачів надр, які призводять до дискримінації осіб – учасників тендерів)[517]. Такий крок забезпечить додаткові гарантії прозорості аукціонів, а також окремі адміністративні бар'єри на шляху до монополізації у цій сфері. Монополізація ж в українських реаліях неодмінно супроводжується інтенсивним відтворенням корупційних акцесорних практик, загальною криміналізацією відповідної галузі економіки.

4. Забезпечення кримінологічної ефективності правового регулювання видобування бурштину-сирцю. Таке забезпечення має ґрунтуватися на удосконаленні, а по суті – спрощенні правових процедур на отримання спеціального дозволу на видобування вказаної корисної копалини загальнодержавного значення.

В сучасній економічній науці відомо, що неформальні моделі взаємодії у короткостроковому періоді, на початковому етапі реформ є практично найважливішими адаптаційними ресурсами[518]. Проте у довготривалій перспективі вони здатні сприяти консервації неефективної структури економіки[519], підживлюючи її тіньовий сектор, що обслуговується організованими злочинними угрупуваннями.

Є підстави вважати, що найбільш ефективними та найменш витратними є ті формальні інститути, які утворюються з відповідних неформальних. Адже в подібних випадках вельми незначною є вірогідність відторгнення або викривлення нового формального інституту існуючими неформальними. Наприклад, Е. де Сото визнає тільки такий шлях створення ефективних законів[520].

---

[517] Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Відносини надрокористування в Україні : проблеми розвитку. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. № 2. С. 225.

[518] Капелюшников Р. И. Российский рынок труда : адаптация без реструктуризации. М. : ГУ ВШЭ, 2001. С. 147.

[519] Цуриков В. И. Институциональная среда и преступное поведение. Кострома : Изд-во КГСХА, 2006. С. 17.

[520] Сото Е. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение в остальном всём мире / Пер. с англ. Б. Пинскер, науч.ред. Р. Левита. М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. С. 213; Цуриков В. И. Институциональная среда и преступное поведение. Кострома : Изд-во КГСХА, 2006. С. 18.

У перекладі на мову класичної юриспруденції – йдеться про забезпечення максимальної відповідності природного та позитивного права, синхронізацію їх норм, а точніше приведення у відповідність форми змістові. Але процес цей – вкрай суперечливий, передбачає необхідність формування перспективної цілісної моделі суспільного розвитку. Тому варто бути свідомими існування принципового обмеження об'єктивного пізнання соціальних закономірності, а надто – оцінювання як позитивного чи негативного спрямування і форм функціонування того чи іншого неформального інституту, окремих норм, звичаїв. Особливо гостро проблема такого оцінювання стоїть у аномійних суспільствах, у тих суспільствах, транзитивні стани яких формують широке дискусійне поле щодо самих норм моралі. На цих полях і природно, і штучно, керовано (як елемент безструктурного управління, гібридного геополітичного протистояння, широкоформатних інформаційних кампаній), але рельєфно вимальовуються чинники групової дезінтеграції, соціальної напруженості. Спроби ж імперативного втручання у механізми самоорганізації цих надскладних соціальних систем, владне втручання у відтворення цінностей, колективної етики – це як «збирання незабудок на замінованому полі» (З. Є. Гердт).

Ю. В. Орлов, досліджуючи особливості правової детермінації злочинності як предмету аналітичної деконструкції, правничої редукції в ідеально модельованому процесі кримінологічної експертизи нормативно-правових актів і їх проектів, небезпідставно вказує на криміногенності десинхронізації неформального нормативного регулювання та легальних, юридично визначених його параметрів, необхідності забезпечити максимальне уловлювання законодавцем найтонших аспектів соціального правоутворення, його відображення в правотворчості[521].

Втім, визнаючи слушність висловлених ідей, суджень, варто зауважити, що, по-перше, далеко не кожна неформальна норма може і має бути імпортована до легальних нормативних систем. Скажімо, норми й інститути кримінальної, тюремної субкультури.

[521] Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»», 2010. С. 112–134; Орлов Ю. В. Механізм нормативно-правової детермінації злочинності. *Право і безпека*. 2012. № 4. С. 175–178.

По-друге, функціонування далеко не кожного неформального інституту істотно порушує фундаментальні засади співжиття конкретного суспільства, його морально-психологічні, ціннісні засади. Це, зокрема, стосується економічних інститутів мезо- та мікрорівня відтворення. Міжгалузеві сплетіння інститутів трудової діяльності, надрокористування формують предметно складні конгломерати норм і звичаїв. Проте, навіть побіжний їх аналіз дає підстави стверджувати, що найглибші пласти суспільної моралі ними не зачіпаються.

Водночас, як було нами обґрунтовано у розділі 3 цієї роботи, тривала, системна кримінальна практика, усталена злочинна діяльність щодо незаконного видобування бурштину сприяла формування надскладного, симбіотичного кримінально-культурно-економічного інституційного середовища. У публіцистиці воно оформлено назвою «бурштинові республіки». Репресивно-заборонне втручання до їх несучих конструкції цілком закономірно наражатиметься на істотний опір з боку всіх учасників кримінальних промислів. Не один раз була наочна можливість в цьому переконатися. Єдиним шляхом підмивання фундаменту розвинених, інституціонально потужних кримінальних конструкцій є нерепресивний, ліберально-конкуруючий вплив перш за все на сформовані в них базові чинники раціонального вибору, які змушують основний контингент кримінальних промислів, старателів, віддавати перевагу неформальним, кримінальним інститутам і нормам.

Забезпечення такого впливу вбачається у «легалізації» діяльності епізодичних старателів. Звісна річ, термін «легалізація» використовується нами тут зі значним ступенем умовності. Йдеться про оптимізацію правового регулювання видобування бурштину сирцю, підвищення його кримінологічної ефективності. Основними кроками до цього мають стати:

а) спрощення порядку отримання спеціальних дозволів на видобування бурштину-сирцю, що має відбуватися на рівні взаємодії старателя з органами місцевого самоврядування (ця ідея серед іншого кореспондується і з базовими ідеями політики децентралізації влади); усунення законодавчої вимоги про обов'язковий правовий статус видобувача як суб'єкта господарювання. Кожен громадянин, незалежно від наявності чи відсутності у нього статусу підприємця, повинен отримати законодавчі механізми реалізації свого конституційного права на користування надрами;

б) запровадження помірної вартості спеціального дозволу. Вона має бути нижчою, за ціну, яку стягують організатори кримінально-промислового видобування бурштину (з 1 мотопомпи – приблизно 500–650 дол. США в день);

в) встановлення юридичного обов'язку повного продажу видобутого бурштину-сирцю державному підприємству «Бурштин України» за цінами, не нижчими за ті, що існують в межах первинних ланок систем збуту в організованих злочинних угрупуваннях, а також за ті, що пропонують «перекупники»;

г) забезпечити юридичні механізми спрямування отриманих від спеціальних дозволів на видобування бурштину-сирцю кошти *виключно* використовувати на рекультивацію земель за окремими цільовими державними та муніципальними програмами.

Отримавши успіх на цьому економіко-інституціональному напрямі, розв'ються й інші, суміжні, які вже мають вихід на морально-психологічну сферу побутування соціальних практик, на ту сферу, де генерується правовий нігілізм, інфантилізм, відчуття соціальної несправедливості й небезпеки. Відтак, за інверсією аналітичної схеми теорії «розбитих вікон» (Дж. Келлінг, Дж. Уілсон) можливо досягти комплексного зміцнення правопорядку на територіях розквіту кримінально-промислового видобування бурштину.

5. Удосконалення кримінально-правової охорони відносин у сфері раціонального надрокористування. Безумовно, для такого удосконалення має бути проведене окреме кримінально-правове дослідження як наукова база для відповідної правотворчої діяльності. Втім, вже зараз, на підставі здійсненого нами дослідження правових факторів кримінального надрокористування можливо запропонувати доповнити диспозицію: а) ч. 3 у ст. 240 КК України додатковою ознакою «вчинене групою осіб за попередньою змовою», внести зміни до її санкції, підвищивши верхню межу покарання у виді позбавлення волі до 6 років; б) ч. 4 ст. 240 КК України доповнити кваліфікуючою ознакою «..а так само ті самі діяння, вчинені організованою групою осіб». Такий крок надасть можливість застосовувати негласні слідчі (розшукові) заходи для розкриття найбільш небезпечних, групових форм незаконного надрокористування.

Крім того за доцільне вбачається удосконалення правової регламентації порядку поводження із корисними копалинами загальнодержавного значення та криміналізація суттєвого пору-

шення такого порядку. Суть ідеї полягає у законодавчому обмеженні можливостей придбання, зберігання, збуту корисних копалин загальнодержавного значення, завідомо незаконно видобутих. Відповідно, має обмежитись й попит на такі корисні копалини, що гіпотетично має знизити й пропозицію, обсяги їх видобування (проект Закону України – у додатку)[522].

6. Правове інформування суб'єктів спеціального надрокористування щодо порядку, строків отримання, продовження дії спеціальних дозволів на видобування корисних копалин, роз'яснення положень закону про кримінальну відповідальність за порушення порядку охорони та використання надр. Основним адресатом цього заходу є службові особи юридичних осіб як публічного, так і приватного права, відповідальні за ведення дозвільної документації на надрокористування.

7. Удосконалення правового регулювання пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини. Основними шляхами такого удосконалення можуть бути, на нашу думку, такі:

- внесення змін і доповнення України «Про охорону археологічної спадщини», спрямовані на правове урегулювання питань поповнення та використання приватних археологічних колекцій. Необхідно виробити правовий механізм, позбавлений надмірних бюрократичних обтяжень, який би дозволяв приватним колекціонерам фінансувати легальні археологічні експедиції, не вдаючись до послуг «чорних археологів». Певна річ, умовою такої «легалізації» має бути закріплення обов'язку забезпечення доступу до вилучених археологічних об'єктів науковців з метою здійснення відповідних археологічних, історичних досліджень, а також поціновувачів мистецтва через спільні з експонування відповідних зразків;

- розробка правового механізму надання/отримання спеціальних дозволів на пошукові роботи, розкопки та звітування про знахідки археологічних об'єктів. Достатньо звернутися до світового досвіду. У США, наприклад, кожен пошуковець, кожна організація отримує ліцензію на право ведення цих робіт, звітує, а всі знахідки обов'язково каталогізуються. Вони доступні для науковців. Більше того, в разі якщо з ними щось станеться, правоохоронні органи знатимуть, що саме шукати. А оскільки всі знахідки

[522] Максіменцев М. Г. Правові спеціально-кримінологічні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування в Україні. *ПравоUA.* 2019. № 1. С. 113-118.

страхують, то держава компенсує їх втрату. Проте й власник повинен забезпечити зберігання[523].

ІІ. Організаційно-управлінські заходи:

- кримінологічне забезпечення проекту GeoERA. Проект GeoERA спрямований на створення дослідницького середовища європейських геологічних служб для розбудови Геологічної агенції Європи. У проекті беруть участь 54 партнери, з яких 33 – геологічні служби країн Європи, і 21 – регіональні організації геологічних служб Бельгії, Іспанії, Італії та Німеччини. Проект має інтеграційний характер і спрямований на уніфікацію та гармонізацію національних систем збирання, обробки та обміну геологічної інформації, в тому числі широкого кола родовищ та проявів корисних копалин[524]. Важливим агентом організації та забезпечення діяльності цього проекту є Асоціація геологічних служб Європи, яка репрезентує понад 7500 фахівців, які працюють у різних напрямах геологічного вивчення надр в інтересах суспільства та економіки Європейського Союзу[525]. Вважаємо, що невід'ємним напрямом діяльності вказаної асоціації має бути кримінологічний аналіз ситуації у сфері надрокористування. Видається за доцільне створення при Асоціація геологічних служб Європи кримінологічного аналітичного центру, який би здійснював прогнозування, планування, моніторинг, налагодження взаємодії геологічних служб з поліцейськими відомствами, спільну боротьбу з контрабандою корисних копалин;

- утвердження пріоритетів у сфері протидії кримінальному надрокористуванню підрозділами Департаменту захисту економіки Національної поліції шляхом виділення окремої лінії оперативної роботи;

- відновлення діяльності природоохоронної прокуратури.

---

[523] Худицький В. В. Лопатою і детектором. Чорні археологи змінюють офіційних. *Українська правда*. 2011. 6 червня. URL : http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/06/6/41837/ (дата звернення : 15.02.2019).

[524] Україна може стати співзасновником і членом Європейської Геологічної Агенції / Державна служба геології та надр. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/news/oleg-kirilyuk-ukrayina-mozhe-stati-spivzasnovnikom-i-chlenom-yevropejskoyi-geologichnoyi-agenciyi (дата звернення : 10.02.2019).

[525] Там само.

В цьому контексті варто акцентувати увагу на кримінально-превентивному потенціалі діяльності прокуратури щодо виявлення та припинення на ранніх стадіях спроб організувати незаконний видобуток корисних копалин загальнодержавного значення. У фокус такої діяльності має потрапляти, перш за все, рух погоджувальних документів на отримання відповідних спеціальних дозволів, що здійснюється в межах повноважень органів місцевого самоврядування, а також Держгеонадр. При цьому для припинення подібного роду дій, які за наявності до того підстав можуть бути кваліфіковані як готування чи замах на вчинення злочину, передбаченого тією чи іншою частиною ст. 240 КК України, мають широко використовуватися як юрисдикційні, так і неюрисдикційні заходи, що вживаються органами прокуратури поза сферою кримінального провадження. Передусім – це рання адміністративно-юрисдикційна практика щодо оскарження рішень органів місцевого самоврядування в адміністративних судах, а також подання до господарських судів позовів про визнання недійсними угод між суб'єктами господарської діяльності тощо.

Так, наприклад, позитивно варто оцінити діяльність прокуратури Житомирської області з виявлення фактів порушень вимог природоохоронного законодавства під час розгляду матеріалів ТОВ «Гранітлайн» про виділення окремої частини родовища лабрадоритів та надання погодження Житомирською обласною радою на отримання спеціального дозволу на користування надрами. Зокрема, встановлено, що Державна комісія України по запасах корисних копалин прийняла на розгляд матеріали вказаного ТОВ щодо геолого-економічного обґрунтування виділення 4 га Південної ділянки Головинського родовища лабрадориту, що у Черняхівському районі, як окремого об'єкта надрокористування. Проте такий розгляд проведено протиправно, з порушенням вимог чинного законодавства, оскільки товариство на момент подачі документів не володіло спеціальним дозволом на користування надрами. У подальшому, на підставі скерованих з Держгеонадр України матеріалів, Житомирська обласна рада прийняла рішення, яким незаконно погодила надання ТОВ «Гранітлайн» на поза конкурсних умовах спеціального дозволу на користування надрами для видобування корисних копалин на ділянці 4 га, о входить до цілісного родовища. Проку-

ратурою області в інтересах держави заявлено позов до господарського суду Житомирської області, який повністю задоволено[526].

Водночас зауважимо, що з урахуванням ступеня завантаженості загальних прокуратур, діяльність у сфері природоохорони, запобігання, виявлення та припинення злочинів у сфері надрокористування виявляється поза спектром пріоритетів прокурорської практики. Зміна такого становища вбачається саме у використанні принципу спеціалізації у діяльності прокуратур та відновлення (через внесення відповідних змін і доповнень, перш за все, до Закону України «Про прокуратуру»[527]) діяльності спеціалізованих природоохоронних (екологічних) прокуратур.

В цьому ж контексті слід підтримати позицію Т. В. Корнякової, яка розлого доводить, що органи прокуратури володіють значним потенціалом у сфері реалізації безпосередньо превентивної (в межах правоохоронної або правозахисної функцій), а також прогностично-аналітичної та координаційної функцій у сфері запобігання злочинам проти довкілля. Серед іншого важливим напрямом реалізації кримінологічної функції прокуратури (яка реалізуються також і в умовах оновленого законодавства, звуження повноважень прокуратури – М. М.) є здійснення нагляду за виконанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування у справах про охорону природи та використання природних ресурсів[528]. Тим самим, наголошує вчена, підвищується ефективність боротьби з екологічною злочинністю, оскільки під час здійснення такого контролю існують широкі можливості для встановлення чинників, що сприяють вчиненню правопорушень, і своєчасного вжиття заходів прокурорського реагування[529]. Немає, гадаємо, необхідності у

---

[526] Прокуратура Житомирщини проти рішення обласної ради щодо незаконного погодження спецдозволу на видобування лабрадориту. *20 хвилин*. URL : https://zt.20minut.ua/Kryminal/prokuratura-zhitomirschini-proti-rishennya-oblasnoyi-radi-schodo-nezak-10725970.html (дата звернення : 03.10.2018).

[527] Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18 (дата звернення : 21.02.2019).

[528] Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. К. : Ін Юре, 2011. С. 274–281.

[529] Та само. С. 283.

додаткових аргументах на користь думки щодо корисності, кримінологічної ефективності використання в цьому контексті принципу спеціалізації в організації діяльності органів прокуратури, який забезпечує підвищення їх функціональності, зокрема у природоохоронній сфері, у напрямі протидії злочинному надрокористуванню;

- організація в терміновому порядку навчання з подальшим здійсненням акредитації експертів у Волинському, Житомирському та Рівненському науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС України за експертною спеціальністю 17.1 «Дослідження дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння», що відкриє можливості оперативного проведення гемологічних експертиз у кримінальних проваджень по фактам незаконного видобування бурштину-сирцю;

- специфікація підготовки кадрів спеціалізованих суб'єктів протидії злочинності у сфері надрокористування через:

а) корегування тематичних планів навчальних дисциплін курсантів закладів вищої освіти МВС, а також здобувачів вищої освіти за державним замовленням Генеральної прокуратури України, запровадження тем, спеціальних курсів з кримінального права, кримінології, кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності щодо кваліфікації, особливостей розкриття, розслідування та запобігання злочинам вказаної категорії, в тому числі й тих, що вчиняються організованими злочинними угрупуваннями;

б) проведення серії позапланових та запровадження проведення на постійній, плановій основі курсів підвищення кваліфікації працівників підрозділів Департаменту захисту економіки Національної поліції, які працюватимуть по лінії протидії екологічній злочинності взагалі та злочинності у сфері надрокористування, зокрема;

в) систематичне проведення періодичних робочих зустрічей, семінарів-нарад між працівниками практичних підрозділів правоохоронних органів та вченими закладів вищої освіти за напрямами роботи відповідно профільних кафедр, науково-дослідних установ тощо;

- удосконалення порядку внесення змін до переліку корисних копалин загальнодержавного значення. Існує очевидна потреба у кримінально-правовому захисті відносин у сфері видобування окремих видів корисних копалин, що наразі відносяться до тих, які мають місцеве значення (зокрема, пісок, супісок тощо, які активно

використовуються у виробництві будівельних матеріалів). Водночас, корупційна, політико-кримінальна складова супроводження бізнесу у сфері їх видобутку блокує механізми зміни правового режиму їх видобування, а відсутність прозорих механізмів ініціювання місцевими громадами подібних рішень накладає «тінь» на цю діяльність.

ІІІ. Удосконалення міжнародного співробітництва у справі протидії кримінальному надрокористуванню. Таке удосконалення вбачається, перш за все, у таких кроках:

1. Визнання на міжнародному рівні серйозних порушень вимог охорони довкілля – міжнародними екологічними злочинами. Вважаємо, що наразі варто поставити питання про розробку концепції етичного мінімуму у поводженні з об'єктами природи як аналог римської концепції міжнародного злочину. Переконані, сучасний стан етико-технологічного розриву в площині відносин «людина – природа» формує достатньо підстав (принаймні за критерієм суспільної небезпечності) для міжнародно-правової криміналізації найбільш масштабних екологічних злочинів, в тому числі й у сфері надрокористування (такого, наприклад, як видобування золота з використанням ртуті та супутнє забруднення земель, вод, отруєння населення).

Мусимо визнати, що таке визнання має пройти фазу концептуалізації, доктринальної розробки у міжнародному кримінальному праві специфікованих положень про етичний мінімум (що використовуються у так званій римській концепції міжнародного злочину), їх поширення на злочини проти довкілля взагалі та у сфері надрокористування, зокрема. Надалі така специфікація має відобразитись на конвенційному рівні, аби стати належним інституційним механізмом міжнародної кримінальної юстиції, використання можливостей міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* для притягнення винних за вчинення найбільш серйозних міжнародних екологічних злочинів.

2. Внесення доповнень до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, поширенню його юрисдикції на міжнародні екологічні злочини. Варто погодитись, що цілком очевидною є прогалина у Римському статуті міжнародного кримінального суду щодо непідсудності єдиному міжнародному судовому органу кримінальної юрисдикції, що діє на постійній основі, найбільш серйозних злочинів проти довкілля, тих злочинів, що створюють загрозу існуванню людства загалом. Подібний ракурс дослідження міс-

тить в собі значний евристичний потенціал, виходить з потреби у формуванні адекватних механізмів міжнародно-правового реагування на екологічні загрози глобального, регіонального (у геополітичному значенні) рівнів[530]. Дійсно, така потреба існує. Однак наукове забезпечення її реалізації потребує окремого монографічного дослідження. Водночас, можливо вже сьогодні саме Україні слід вийти з пропозицією, з ініціативою через інституції ООН, Ради Безпеки, Асамблею держав-учасниць Римського статуту щодо унормуванню міжнародної реакції на міжнародні екологічні злочини, в тому числі й пов'язані зі злочинами агресії, ризик вчинення яких, зокрема, зберігається і на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, АРК.

3. Посилення міжнародної взаємодії у справі боротьби з контрабандою корисних копалин, об'єктів археологічної спадщини. Цю діяльність варто розглядати в контексті протидії транснаціональним екологічним злочинам. Ефективними в цьому аспекті видаються обмежувальні заходи ООН.

Так, наприклад, Рада Безпеки ООН вже заборонила імпорт та експорт низки екологічних товарів, в тому числі: оцтового ангідриду, імпорт, який використовується талібами (2001–2002 рр.) – директива S / RES / 1333 (2000); вугілля, що експортується з Сомалі (з 2012 р.) – директиви S / RES / 2036 (2012 р.), S/RES/2182 (2014 р.) та S/RES/2244 (2015 р.); нафти та нафтопродуктів з модульних нафтопереробних заводів, організованих Аль-Каїдою та Ісламською державою – директиви S/RES/2161 (2014 р.) та S/RES/2199; експорт нафти з недержавних контрольних районів Лівії (2014–2016 рр.) – директиви S/RES/2146 (2014 р.), S/RES/2213 (2015 р.) і S/RES/2278 (2016 р.); імпорт нафти та обмеження фінансування збройних груп, таких як військова хунта в Сьєрра-Леоне (1997–1998 рр.) – директива S/RES/1132 та «уніати» в Анголі (1993–2002 рр.) – директиви S/RES/864 (1993 р.), S/RES/841 (1993 р.); деревини з Ліберії (2003–2006 рр.) – директиви S/RES/1478 (2003 р.) та S/RES/1521 (2003 р.).

[530] Відгук опонента Ю. В. Орлова на дисертацію Ю. А. Турлової / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. URL : http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidgukiofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-nauk1.html (дата звернення : 30.11.2018).

Цей досвід добре себе зарекомендував, що дає достатньо підстав вважати потенційно ефективними *можливості застосування обмежувальних заходів щодо експорту з тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей України, а також АРК кам'яного вугілля, нафти й природного газу.*

Індивідуальні заходи протидії кримінальному надрокористуванню формуються за загальною логікою індивідуального запобігання. Останнє, залежно від властивих для неї форм, методів і засобів превентивного впливу можна розділити на три етапи: 1) до формування мотиву злочину та наміру його винити; 2) після його сформованості, але до початку реалізації; 3) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних злочинів. З урахуванням зазначених якісних відмінностей, на кожному з етапів вжиття заходів індивідуального запобігання вчиненню злочину, з метою відрізнити змістовну відмінність останніх, виділяють три типи кримінологічної діяльності: 1) профілактику; 2) відвернення; 3) припинення злочинів[531]. Слідуючи цій узвичаєній в кримінологічній науці загальній логіці в організації індивідуальної превенції, проектуючи її на сферу протидії кримінальному надрокористуванню, можливо запропонувати такі основні антикримінальні заходи

1. Індивідуальна *профілактика* злочинів, передбачених ст. 240 КК України, включає такі базові заходи:

- індивідуальне кримінологічне прогнозування, що виходить зі знання про типові риси осіб злочинців-надрокористувачів (зважаючи на їх типологію), а також факторів зовнішнього середовища й ситуативних факторів, що формуються як елементи механізму окремого злочину. Для так званого особистісного рівня, зауважував Г. А. Аванесов, характерні особливі якості, зумовлені специфікою роботи з кожною людиною. На цьому рівні концентруються всі практичні висновки, що стосуються поведінки особистості. Однак, як би не відрізнялась якість загальної та індивідуальної профілактики, між ними завжди є внутрішній зв'язок, і наявність цього зв'язку якнайкраще підкреслюється в межах особистісного підходу[532].

---

[531] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 329.

[532] Аванесов Г. А. Криминология : учебник М. : Академия МВД СССР, 1984. С. 409.

В цьому контексті важливо наголосити на гострій необхідності підвищення рівня науковості індивідуального кримінологічного прогнозування на рівні діяльності підрозділів превентивної діяльності Національної поліції. Загалом – це окрема й досить розлога тема для наукових прикладних досліджень. Не претендуючи на її вирішення в межах цієї роботи, зауважимо, що прогнозування злочинної поведінки у сфері незаконного видобування корисних копалин має виходити зі знання про провідні риси осіб злочинців-надрокористувачів, їх кримінологічну типологію, що надана нами у п. 2.3 нашого дослідження. Основні фактори криміногенного ризику, що мають братися до уваги: 1) наявність досвіду гірничих робіт (колишній шахтар); 2) безробітний, фактично ніде не працює; 3) наявність неповнолітніх дітей на утриманні; 4) наявність доступу до техніки, що може бути використана для незаконного видобутку корисних копалин. Це – найбільш істотні індикатори криміногенного ризику, притаманні конкретній особі, що мають виявлятися та братися до уваги в індивідуальному прогнозування підрозділами превентивної діяльності Національної поліції;

- заходи раннього соціального патронажу вразливих груп населення, що мають визначатися дільничними офіцерами поліції та враховувати, перш за все, осіб, які вже мають судимість за злочини у сфері надрокористування.

Певна річ, такий патронаж не випливає з поліцейських повноважень, виходить за їх межі та має виключно неформальний, позаюрисдикційний вплив. Переконані такий стан справ із правовим регулюванням та організацією індивідуальної профілактики з боку Національної поліції є незадовільним. Перспективним видається розширення функціоналу інституту поліцейського піклування, поширення його дії (з відповідною правовою регламентацією) і на випадки профілактичного супроводження осіб позаоблікової категорії (у традиційному службовому значенні цього терміну), але з числа груп криміногенного ризику, в тому числі і зокрема – щодо сфери надрокористування. Таке піклування може здійснюватись у формі правового інформування, консультування щодо можливих напрямів соціальної адаптації, працевлаштування, здобуття освіти; налагодження комунікації між особою, яка перебуває у соціально вразливому стані у ситуації наявності фактичного доступу до інструментів та місць незаконного видобування корисних

копалин загальнодержавного значення, та службами соціальної допомоги;

- заходи переконання, що полягають у цілеспрямованому блокуванні мотивації на злочинну поведінку у сфері надрокористування, схиляння особи до свідомої відмови від сформованого наміру через роз'яснення положень чинного кримінального законодавства, апелювання до значущих для конкретної особи ціннісних орієнтирів життєдіяльності (інтересів дитини, інших членів сім'ї), пропонування альтернативних шляхів виходу зі складних життєвих умов, інформування про центри соціальної допомоги тощо;

- медико-реабілітаційні заходи, пов'язані зі сприянням у лікуванні від алкогольної залежності;

- заходи нейтралізації (послаблення детермінаційного впливу) криміногенних ситуацій, що специфікуються, по-перше, до конкретного кримінологічного типу таких ситуацій (п. 3.3 цієї роботи) та, по-друге, до унікального набору типових їх характеристик, що формуються в кожному окремому випадку.

2. Основними заходами *відвернення* злочинів у сфері надрокористування є такі:

- профілактична бесіда з особою, яка виявила намір на вчинення злочину, попередження її про кримінальну відповідальність, роз'яснення всіх можливих соціальних наслідків притягнення до неї, в тому числі й для членів сім'ї;

- інформування членів сім'ї особи, яка сформувала, певним чином виявила намір на вчинення злочину, спонукання їх (в тому числі й засобами правового інформування, роз'яснення юридичних наслідків притягнення до кримінальної відповідальності) до переконання прийняття рішення такої особи щодо відмови від задуманого. Таке інформування має підвищену ефективність, якщо поєднується з пропозиціями альтернативних способів отримання легального доходу;

- реалізація кримінологічних комбінацій щодо дезінтеграції груп осіб, які організувались, змовились на вчинення злочину у сфері надрокористування, зокрема незаконного видобування корисних копалин чи здійснення пошукових робіт, розкопок на об'єкті археологічної спадщини. А. П. Закалюк з цього приводу підкреслював, що якщо криміногенний вплив групи у тих чи інших елементах, сферах, особливостях суперечить домінуючим мотиваційним тенденціям особи, він може викликати конфлікт моти-

вів, суперечливе ставлення о нього і бути принаймні малоефективним. На цих тенденціях має будуватися психологічна основа оперативної роботи з членами групи з метою його таємного відриву від неї та спрямування до можливого співробітництва у викритті її злочинної діяльності[533]. Серед основних прийомів дезінтеграції групи можна виділити такі: а) компрометація неформального лідера групи антисуспільної спрямованості; б) притягнення такого лідера на етапі готування до незаконного видобування корисних копалин чи здійснення незаконних пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини до адміністративної чи кримінальної відповідальності за інші правопорушення, злочини; в) дезінформація групи діяльність її членів, в тому числі й щодо співробітництва з правоохоронцями. Ефективним інструментом для цього є відвідування членів групи за місцем їх мешкання поліцейським в одностої, виклик до підрозділу поліції для проведення профілактичних бесід чи забезпечення участі у слідчих діях; г) цілеспрямоване переорієнтування діяльності групи у соціально позитивному руслі шляхом проведення окремих оперативно-профілактичних комбінацій.

3. Заходи *припинення* злочинного надрокористування реалізуються безпосередньо як елементи оперативно-розшукової та кримінальної процесуальної діяльності. Загалом тактика припинення злочинного надрокористування відповідає загальним вимогам тактики проведення окремих оперативно-розшукових заходів, слідчих дій, що звільняє нас від необхідності у їх описі в межах цієї роботи. Водночас, кримінологічно значущі особливості таких заходів серед іншого виявляють себе при плануванні припинення групової злочинної діяльності, яка, як свідчить слідча та судова практика, нерідко поєднана із елементами фізичного захисту, що реалізується як груповий, збройний опір правоохоронцям. Подолання останніх вимагає застосування підрозділів поліції спеціального призначення, працівників корпусу оперативно-раптової дії. Здійснення поліцейської операції щодо припинення злочинного надрокористування без такого супроводження характеризується підвищеною віктимністю, високими ризиками вчинення щодо поліцейських насильницьких злочинів.

---

[533] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. С. 288–289.

ВИСНОВКИ

В результаті здійсненого дослідження сформовано цілісну систему наукового знання про кримінологічні засади протидії злочинності у сфері надрокористування. Основні з цих положень можуть бути зведені до такого.

1. Охарактеризовано стан наукової розробленості проблем протидії злочинності у сфері надрокористування. Визначено загальні тенденції у розвитку наукової думки, спрямованої на постановку та вирішення задач у сфері протидії екологічній злочинності в цілому та кримінальному надрокористуванню, зокрема.

Встановлено, що науковий та соціальний запит на боротьбу з кримінальним впливом на навколишнє природне середовище сформувався у другій половині XX ст. Акцентовано увагу на монографічних працях вчених радянського періоду, а саме: Ю. І. Ляпунова «Основні теоретичні проблеми кримінально-правової охорони природи в СРСР» (1974 р.), О. Л. Дубовика та А. Е. Жалінського «Причини екологічних злочинів» (1988 р.), П. Ф. Повеліциної «Кримінально-правова охорона природи в СРСР» (1991 р.), Е. М. Жевлакова «Екологічні злочини: поняття, види, проблем відповідальності» (1991 р.). Кожна з цих робіт представляє власні, унікальні розробки теоретичних і прикладних проблем правотворчості та правозастосування у сфері кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, а також окремих аспектів запобігання їм кримінологічними засобами.

У пострадянський період в Україні зазначені питання у розрізі кримінально-правової проблематики ставали предметом досліджень на монографічному рівні у роботах С. Б. Гавриша, В. К. Матвійчука, І. І. Митрофанова. Кримінологічні засади протидії екологічній злочинності знайшли свій ґрунтований розвиток у дисертаціях Г. С. Поліщука «Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України)» (2006 р.), Л. С. Хмуровської «Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні» (2011 р.), Т. В. Корнякової «Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля» (2011 р.), Ю. А. Турлової

«Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами» (2018 р.).

Цікавий та науково перспективний ракурс досліджень репрезентує серія наукових статей Т. В. Гончаренка, Л. Г. Козлюк, В. В. Пивоварова, Г. С. Поліщука та інших вчених, які присвячені протидії службовій екологічній злочинності, корупційній злочинності у сфері охорони та забезпечення раціонального користування природними ресурсами, транснаціональній корпоративній екологічній злочинності.

Відносно самостійний блок проблем протидії злочинному надрокористуванню висвітлений в роботах з питань превенції незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини. Це – кандидатські дисертації Є. П. Гайворонського «Контрабанда культурних цінностей: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання» (2009 р.), В. В. Базелюк «Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» (2012 р.) та С. О. Бочарникова «Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини» (2012 р.).

Доведена наявність вільних зон наукового пошуку, визначено основні параметри теоретико-прикладного запиту на опис та пояснення феномену злочинності у сфері надрокористування, його криміногенних (кримінально самодетермінаційних) властивостей, розробку ефективних заходів протидії.

2. Охарактеризовано методологію дослідження злочинності у сфері надрокористування. Визначено, надано опис та пояснення її трьохрівневої структури. На філософському рівні запропоновано оперувати парадигмою діалектичного детермінізму, яка спирається на закони всезагального універсального зв'язку, діалектичного протиріччя, принципи системності та історизму.

Загальнонауковий рівень представлений методами порівнянням, аналогії, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, деталізації, конструювання. Наголошено на особливостях застосування методу постановки наукової проблеми, який надав змогу виявити вільні зони наукового пошуку, сформувати теоретичний запит на опис та пояснення й досі не дослідженого міжінституційного феномену

злочинності у сфері надрокористування, його криміногенних (кримінально самодетермінаційних) властивостей.

Висунуто гіпотезу про те, що злочинність у сфері надрокористування відтворюється на перетині кримінальної деінституціоналізації економічної та політичної систем, у комбінаториці кримінологічно значущих елементів яких і варто шукати провідні фактори детермінаційного комплексу, формувати відповідні заходи їх обструкції; доведена практична необхідність у такому знанні, яке б забезпечило адекватне бачення ключових об'єктів кримінально-превентивої діяльності, що в подальшому були візуалізовані, охарактеризовані при дослідженні детермінант злочинності у сфері надрокористування та використані як підстави для розробки прикладних рекомендацій, пропозицій щодо вирішення виявлених проблем у сфері правотворчості, правозастосуванні.

Метод моделювання та інтуїтивного пізнання був застосований при формуванні інформаційної моделі стану злочинності у сфері надрокористування, характеристиці її природи, властивостей, а також розробці теоретичної моделі стратегічно орієнтованого механізму протидії їй.

3. На спеціально-науковому рівні використано положення й приписи феноменології, екзистенціоналізму, теорії соціального конструктивізму та соціального натуралізму.

Феноменологія постала функціональним фільтром при застосуванні методу моделювання та інтуїтивного пізнання, забезпечило можливість певної об'єктивізації гносеологічного руху, зокрема через звернення до різнорідних, альтернативних джерел кримінологічної інформації, врахуванням вимог наближення до початкового досвіду, елімінації надмірних, не зумовлених сутнісними рисами злочинності у сфері надрокористування супутніх їй, необов'язкових, ейдетично надлишкових її ознак. Положення екзистенціоналізму надали змогу дослідити особу злочинця з позицій поєднання матеріалістичного та ідеалістичного (духовного) розуміння її сутності та сформувати відповідні аксіологічні та орієнтуючі компоненти механізму протидії злочинності у сфері надрокористування.

Положення соціального конструктивізму були використані для удосконалення розуміння конструктивістської природи певної частини кримінальної активності у сфері надрокористування, розробки правових та організаційно-управлінських заходів протидії їй, в тому числі й через зниження надмірної кримінальної заборо-

ни. Юснатуралістична філософія дозволила розширити горизонт пізнання фундаментальних закономірностей детермінації злочинності у сфері надрокористування, обґрунтувати значення безумовної цінності вільної, відповідальної людини у розумній, ноосферичній взаємодії із самоцінною природою.

4. Надана характеристика злочинності у сфері надрокористування як об'єкта кримінологічного дослідження. Під надрами запропоновано розуміти комплексний природний об'єкт – простір, що розташований під поверхнею суші землі й дном водоймищ, континентального шельфу, включає в себе всі природні утворення, а також їх елементи (складові), що виходять на поверхню в частині корисних копалин загальнодержавного значення.

Наведено додаткові аргументи на користь того, що не можуть вважатися надрами відходи гірничих підприємств, які законодавець у ст. 5 КУпН відносить до корисних копалин. Водночас, до складу поняття надр слід включати ті корисні копалини, що виходять на поверхню, а також простір, розташований під поверхнею континентального шельфу.

Доведено, що користування надрами континентального шельфу, хоча і прямо не випливає з визначення надр, наданого у ст. 1 КУпН, але, виходячи із системного тлумачення положень чинного законодавства України, входить до складу правовідносин із надрокористування в Україні та, відповідно, охоплюється можливими межами злочинності у цій сфері. У цьому зв'язку акцентовано увагу на триваючому злочинному користуванні надрами континентального шельфу України (ст. 244 КК України), що відбувається як наслідок агресії РФ проти України та анексії території Автономної Республіки Крим, незаконним (злочинним) відчуженням майна Української держави, фізичних та юридичних осіб, що в розташоване в АРК взагалі та газодобувних свердловин, відповідного устаткування на шельфі Чорного моря, зокрема.

5. Наголошується на тому, що надра – не лише природний об'єкт з широким спектром природничих, економічних функцій, а й культурний, що зберігає в собі як природничу, так і соціальну інформацію. Тож надрокористування не обмежується лише гірничими відносинами та окрім видобутку корисних копалин, споживання інших просторово-площинних підземних складників, включає використання самого цього підземного простору як такого, в тому числі й для добування тих елементів, які містяться в надрах, але самі при цьому ними не є.

Набуло подальшого розвитку знання про зміст надрокористування, під яким запропоновано розуміти різновид правомочності власності на надра, що проявляється у вилученні з надр фізичних, економічних, культурних, наукових, інших соціальних корисних властивостей, пов'язаних із геологічним їх вивченням, розробкою родовищ, видобуванням, переміщенням корисних копалин, підземних вод, порожніх порід, рідкісних геологічних відшарувань, палеонтологічних об`єктів і мінералогічних утворень, що являють наукову, природоохоронну або культурно-естетичну цінність, будівництвом та експлуатацією підземних споруд, скиданням стічних вод, захороненням відходів виробництва та інших шкідливих речовин, виявленням та видобуванням палеонтологічних, археологічних об'єктів, а також створенням геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення, задоволенням інших потреб громади, суспільства, держави і людства в цілому.

6. Встановлено, що використання та охорона надр формують комплекс взаємопов'язаних відносин. Будь-яке надрокористування зумовлює виникнення і відносин щодо охорони надр. Водночас надроохоронні відносини, враховуючи структурно-функціональну взаємопов'язаність компонентів екосистем, можуть виникати й з інших підстав, що візуалізуються у сфері користування земельними, водними ресурсами тощо. Недотримання правил охорони, безпеки щодо збереження надр при інших видах діяльності з об'єктивною необхідністю зрештою впливає і на можливість подальшого використання надр. Відтак, доведено, що до обсягу кримінологічної категорії «злочинність у сфері надрокористування» варто включити й кримінальні практики, що виражаються в порушенні правил охорони надр.

7. На основі оперування комплексною методологією, в якій поєднується інтегративний підхід до визначення сутності злочинності, а також юснатуралістична, природничо-гуманістична домінанта в структурі ціннісно-орієнтаційної гносеологічної позиції, сформовано вузьке та широке розуміння злочинності у сфері надрокористування як об'єкту кримінологічного аналізу. У вузькому значенні – це історично мінливий, масовий, відносно стійкий різновид кримінальних практик проти довкілля, що виражаються у передбаченій кримінальним законом діяльності щодо користування надрами.

Відповідно до широкого розуміння, злочинність у сфері надрокористування визначена як різновид еколого-економічної організованої злочинності – соціально-правовий феномен, що виражається у відносно масових, стійких інституційних, передбачених кримінальним законом, соціальних практиках щодо користування надрами та пов'язаними з ними акцесорними й супутніми формами злочинної діяльності в економічній, екологічній, політичній, безпековій сферах.

8. Феномен злочинності у сфері надрокористування виявляє собі у єдності трьох сегментів кримінальних практик: базових, аксецорних та супутніх. До базових відносяться злочини, передбачені ст.ст. 240, 244 та 298 КК України (остання – в частині проникнення до надр).

Акцесорні кримінальні практики у сфері надрокористування є допоміжними, такими, що зумовлюють можливість, або полегшують відтворення основних, базових. Вони своєю чергою репрезентовані двома функціонально автономними групами злочинів: техніко-забезпечувальні й корупційні. Встановлено, що економічні актори, в тому числі й у гірничій промисловості, у сфері надрокористування в цілому, на сьогоднішній день є потужними політичними гравцями. Звідси констатовано, що злочинність у сфері надрокористування є потужним чинником політичного процесу, фактором його викривлення, симуляції. При цьому одним з ключових функціональних елементів, що забезпечує динамічність механізмів кримінальних промислів у сфері надрокористування є наявність стійких корупційних схем, існування яких принципово не залежить від персонального складу тих чи інших органів державної влади.

Супутні злочини у сфері надрокористування репрезентовані широким спектром. Останній не є вичерпним та залежить від конкретних видів, способів, місць здійснення, організації надрокористування, конкретних цілей їх вчинення, їх предметів і т.д. До них входять інші (окрім базових) злочини проти довкілля, проти безпеки виробництва на гірничих підприємствах тощо.

9. Відстоюється думка про те, що за своєю юснатуралістичною сутністю злочинність у сфері надрокористування – це один зі зрізів соціальної сваволі, не узгодженої із законами природи діяльності і, головне, світоглядних диспозицій, масової свідомості. З точки зору положень теорії конфлікту – це антропо-природничий конфлікт. З позиції же структурно-функціонального та інституціо-

нального аналізу – симбіотична форма кримінальної експлуатації природи, що характеризується: а) економічною та квазіправовою інституціоналізованістю системного користування надрами, а тому – б) суттєвим виродженням політики раціонального природокористування, що супроводжується формуванням юридичних покручів, які за формою відповідають джерелам права, за змістом – є чинниками поширення суспільно небезпечного користування надрами, є неправовими; в) структурно-функціональною інтеграцією організованих злочинних угрупувань з державно владою, муніципалітетом, використанням інструментів правотворчості та правореалізації для забезпечення, прикриття злочинної діяльності.

10. Надана характеристика злочинності у сфері надрокористування у загальносвітовому вимірі. Встановлено, що вказаний різновид злочинності характеризується високим рівнем та щорічним приростом у 5–7 % протягом останніх десяти років. Крім того, виявлено елементи конвергенції злочинного надрокористування з економічними (зокрема, з відмиванням коштів, отриманих злочинним шляхом) та політичними кримінальними практиками.

Незаконний видобуток корисних спирається на розвинену кримінальну систему постачання, забезпечення трансконтинентального руху корисних копалин, що дозволяє розглядати кримінальне надрокористування як елемент транснаціональної злочинності. В структурі ж останньої відмічається зміна злочинної спеціалізації з наркобізнесу на незаконне видобування золота. В Перу та Колумбії – найбільших виробників кокаїну в світі – обсяги незаконного експорту золота (у грошовому еквіваленті) наразі перевищують обсяги експорту кокаїну.

Незважаючи на те, що світові ціни на золото в останні роки поступово зменшувались, організовані злочинні угруповання продовжують стимулювати розширення його незаконного видобутку. Близько 28 % золота, видобутого в Перу, 30 % золота, видобутого в Болівії, 77 % – видобутого в Еквадорі, більше 80 % – в Колумбії, та 80–90% венесуельського золота має нелегальне, злочинне походження.

11. Організовані злочинні угруповання в низці азійських, а також африканських та латиноамериканських країнах, які організовують, забезпечують функціонування нелегального видобутку корисних копалин, маючи налагоджені корупційні зв'язки із правоохоронними органами, прикордонною службою, митницею, ча-

сто використовують ці зв'язки для здійснення торгівлі людьми, незаконного переправлення через кордон. Ці ж групи живляться нелегальною робочою силою, використовуючи примусову працю для вчинення злочинів у сфері надрокористування.

Такі жертви торгівлі людьми здебільшого потрапляють у рабство через намагання віднайти країни з більш сприятливими умовами життя, наявністю роботи, доступом до соціальних благ. Особливо гостро залежність між виживанням найбідніших верств населення та їх залученістю до еколого-кримінальних практик, зокрема, у сфері надрокористування, спостерігається в таких країнах як Сомалі, Нігерія, Ефіопія, Бангладеш, Бразилія, Індія, Колумбія, де організовані злочинні групи серед іншого контролюють водопостачання.

12. Виявлено та надано опис зв'язкам незаконного видобутку корисних копалин з діяльністю терористичних організацій, незаконними збройними групами, парамілітарними утвореннями. З огляду на контроль над сектором гірничодобувної промисловості в деяких регіонах, ці групи інтегрують прибуток від видобутку і транспортування корисних копалин до механізмів інших видів злочинної діяльності.

За оцінками Контртерористичного управління ООН (Резолюція S/RES/2195 (2014)) щонайменше 40 % всіх внутрішніх збройних конфліктів мають зв'язок з природними ресурсами Не менш як 20 % фінансування організації «Революційні збройні сили Колумбії» (FARC) забезпечується нелегальним видобутком золота. Недержавні збройні угруповання, включаючи терористичні організації, такі як Аль-Каїда, Аль-Шабааб, Діаш («Ісламська держава»), таліби та повстанські групи в Демократичній Республіці Конго, одним з основних джерел свого фінансування мають незаконне видобування корисних копалин. Використання грошей від незаконного добування золота, нафти та інших природних ресурсів за своїми масштабами обходить традиційні джерела фінансування воєнних конфліктів, міжнародного тероризму.

Експлуатація природних ресурсів, таких як золото, мінерали, алмази, нафта, вугілля є найбільш значущою категорією фінансування збройних конфліктів, питома вага якої у структурі «бюджетів» незаконних збройних формувань, терористичних організації досягає 38–40 %. Ще 26 % – незаконне оподаткування гірничої діяльності на територіях фактичного контролю такими організаціями, формуваннями. Також обґрунтовано, що злочини

агресії можуть бути як засобами для доступу до природних ресурсів країни-жертви агресії, так і об'єктами забезпечення агресії за рахунок злочинного надрокористування

13. Ціна екологічної злочинності у загальносвітовому масштабі станом на кінець 2017 р. складає близько у 110 млрд. дол. США щорічно. Приблизно 60 млрд. дол. США (або 54,5 %) – від незаконного видобування корисних копалин. При цьому лише незаконний видобуток нафти оцінюється щонайменше у 11 млрд. дол. США.

Найбільшу питому вагу у структурі тих корисних копалин, що незаконно видобуваються у світі (у грошовому еквіваленті), займає нафта – 47 %, 28 % – золото, 16 % – кам'яне вугілля, 5 % – олово, тантал, вольфрам, 2 % – алмази, 1 % – сапфір, 0,5 % – титан, 0,5 % – інші корисні копалини.

Загальносвітовим трендом є поширення частки дрібногірничих об'єднань в структурі суб'єктів кримінального надрокористування. На частку таких об'єднань припадає близько 20 % всього добутого в світі золота, 80 % сапфірів, 20 % світової пропозиції алмазів, 26 % танталу, 25 % олова. На роботах у нелегальних дрібногірничих об'єднаннях зайнято близько 35 млн. осіб у світі. З них 45–50 % – жінки, близько 2 % – діти.

Регіонами з найвищою кримінальною активністю у сфері надрокористування є (за ранжиром) є: Африка (ДРК, Гана, Гвінея, Лівія, Малі, Мозамбік, Південно-Африканська Республіка, Танзанія, Уганда, Замбія, Зімбабве, Нігерія, Сомалі), Латинська Америка (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Чилі, Колумбія, Мексика, Перу), Центральна та Південно-Східна Азія (особливо район Меконгу), Близькосхідний регіон (Сирія, Ірак та ін.).

14. Встановлено, що «чорна археологія» як особливий різновид кримінального надрокористування підживлюється функціонуванням нелегальних ринків антикваріату. Не менш як на 58 % розвіданих об'єктів археологічної спадщини у світі (як законсервованих, музейного типу, так і таких, на яких активно проводяться розкопки) хоча б один раз вчинялися злочини, пов'язані із незаконним вилученням відповідних об'єктів з надр. Найчастіше предметами злочинної діяльності «чорних археологів» стають побутові старожитності (посуд, знаряддя праці тощо) – 30 %, прикраси – 30 %, монети та старовинна зброя – по 15 %, предмети релігійного культу – 5 % та предмети мистецтва (скульптури, гравюри і т.п.) – 5 %.

15. Виявлено, надано опис та пояснення основним тенденціям поширення злочинного надрокористування у світі, а саме: 1) зростання прибутковості цієї злочинності; 2) збереження тенденції до інтенсифікації злочинного надрокористування у таких країнах, які найбільшою мірою представлені на африканському континенті (Кенія, Марокко, Нігерія, Сомалі, Танзанія та ін.), а також в Латинській Америці (Болівія, Еквадор, Колумбія, Перу й деякі інші), Азії (Бангладеш, Індія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, Пакистан ін.); 3) збереження високого ризику ескалації, керованої стимуляції воєнно-політичної напруженості у регіонах концентрації родовищ корисних копалин на відповідних територіях країн «третього світу», підвищення рівня терористичної загрози; 4) поєднання кримінальних практик у сфері надрокористування з іншими видами злочинності – як з політичною, економічною, так і загальнокримінальною; 5) використання коштів, отриманих від незаконного добування корисних копалин для фінансування тероризму, діяльності незаконних збройних формувань, квазідержавних утворень; 6) розростання дрібнокустарних гірничорозроблювальних об'єднань як основних осередків незаконного користування надрами; 7) підвищенню темпів забруднення довкілля у зв'язку з інтенсифікацією злочинності у сфері надрокористування сприяє. Особливо гостро ця проблема постає із забрудненням водних ресурсів, ґрунтів та повітря ртуттю і метилртуттю у Болівії, Венесуелі, Колумбії, деяких африканських країнах; 8) фіксується зниження обсягів незаконного видобування алмазів і їх потрапляння на світові ринки із зон збройних конфліктів; 9) збереження високого рівня латентності незаконного проведення робіт на об'єктах археологічної спадщини, їх переважання на територіях, охоплених активними чи «замороженими» збройними конфліктами, неповним урядовим контролем територій країни (Афганістан, Ірак, Лівія, Сирія та ін.).

16. Надано характеристику стану злочинності у сфері надрокористування в Україні. Узагальнені показники рівня злочинності у сфері надрокористування (ст.ст. 240, 244, 298 КК України) протягом 2002–2017 рр. демонструють збереження високого його значення із помірною тенденцією до зростання. Загалом за вказаний період було зареєстровано 7926 злочинів вказаної категорії, а засуджено за їх вчинення (з 2003 по 2017 рр.) 2902 особи.

Виділено та охарактеризовано чотири умовно однорідні періоди в динаміці відтворення злочинного надрокористування в Україні:

1) інтенсифікація (2002–2005 рр.) – період інтенсивного зростання рівня. Максимальне значення абсолютного приросту за вказаний період у показниках рівня припадає на 2005 р. та у розрахунку базисним методом становить 368 злочинів щодо базового 2003 р. У розрахунку ж ланцюговим – 198 злочинів, що є максимальною величиною на всьому динамічному ряді відповідної категорії. Пік злочинної інтенсивності протягом аналізованого періоду також припав на 2005 р. й становив 0,99 злочинів на 100 тис. населення, в той час як у базовий 2002 р. – 0,19;

2) стабілізація (2006–2009 рр.) – помірне зростання рівня, за виключенням 2007 р., єдиного за період, коли було зареєстроване зниження на 52 злочини, або на 0,11 у показниках індексу злочинної інтенсивності на 100 тис. населення. Максимальне значення абсолютного приросту, темпу зростання та приросту розрахованих базисним методом припадає на 2009 р. – 385 злочинів, 5,01 та 401 % відповідно. Ланцюговим – на 2008 р.: 63 злочини, 1,128 та 14,9 % відповідно;

3) відновлення (2010–2013 рр.) – поновлення інтенсивного зростання рівня до найвищих показників у 694 злочини. Абсолютний приріст щодо базового 2002 р. зафіксовано у 2011 та 2013 р., який склав 598 злочинів. Так само й темпи зростання (7,22) та приросту (622,9 %). Максимальне значення індексу злочинної інтенсивності у цей період, як і за весь попередній, склало 1,54 на 100 тис. населення;

4) елімінація (2014–2017 рр.) – зниження рівня зареєстрованих злочинів досліджуваної категорії й досягнення у 2017 р. позначки у 454 злочини, що приблизно відповідає рівню 2005 р. Найвище значення абсолютного приросту щодо базового 2002 р. зафіксовано у 2014 р. (574 злочини), найнижче – у 2017 (358).

Обґрунтовується істотний вплив на динаміку злочинності у сфері надрокористування політичних факторів, а також скороченням території обліку злочинів, зумовленого тимчасовою окупацією АРК, окремих районів Донецької та Луганської областей, зниженням ефективності роботи правоохоронних органів, інституціоналізацією усталених організованих форм злочинної діяльності у сфері надрокористування. Встановлено, що рівень латентності злочинів, передбачених ст. 240 КК України, складає

60–70 %. Абсолютно латентним залишається триваюче, здійснюване у значних обсягах незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення на тимчасово окупованих територіях АРК, окремих районів Донецької та Луганської областей. Так само цілком латентними є факти порушення законодавства про континентальний шельф (ст. 244 КК України), що мають місце на окупованих територіях в акваторіях Чорного та Азовського морів.

Динаміка відтворення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України, характеризується хвилеподібними коливаннями з періодами спаду й зростання в інтервалі 1,5 роки. Середньорічний темп приросту, розрахований ланцюговим способом, складає близько 4,5 %, зберігаючи параметри стійкості кримінальної активності. Рівень їх латентності – 90–95 %.

17. Питома вага порушень правил охорони або використання надр у кримінально-правові структурі злочинності у сфері надрокористування складає 90,5 %. На другому місце (9,4 %) – незаконні пошукові роботи, розкопки на об'єктах археологічної спадщини, на третьому (0,1 %) – – порушення законодавства про континентальний шельф України.

В структурі порушень правил охорони або використання надр превалюють злочини, передбачені ч. 2 ст. 240 КК України, у виді незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення, усереднена частка якого за період 2010–2017 рр. складає 91 %. Злочини, передбачені ч. 1 ст. 240 КК України, – 5 %, передбачені ч. 3 ст. 240 КК України, – 3,3 %, ч. 4 ст. 240 КК України – 0,7 %.

Абсолютна більшість злочинів, передбачених ст.ст. 240 та 298 КК України, – умисні (99,8 %). Групою осіб за попередньою змовою вчиняється близько 31,1 % злочинних порушень правил використання та охорони надр вчиняється та біля 14,7 % проведення незаконних пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини.

Серед видів корисних копалин, що незаконно видобуваються в Україні, переважає бурштин-сирець (46,2 %). На другому місце за поширеністю незаконного видобування – кам'яне вугілля (21,5 %). Далі за ранжиром: підземна прісна вода – 14 %, піщано-гравійна суміш – 9,3 %, пісок формувальний – 4,7 %, туф – 1,9 %, камінь-пісковик – 1,8 %. Сукупна категорію «інше», куди входять мінеральні води, глиняно-кам'яна суміш, граніт тощо, складає 0,6 %.

Відмічаються істотні структурі зміни за вказаним критерієм, починаючи з 2014 р. З 2008 по 2013 рр. включно у структурі ко-

рисних копалин, що незаконно видобуваються, переважало кам'яне вугілля, частка якого складала близько 62,5 %. На буршстин-сирець, відповідно, припадало приблизно 27,8 %. У 2014 р. спостерігається вирівнювання структурних показників співвідношення цих двох видів корисних копалин, а з 2015 р. фіксується суттєве переважання бурштину-сирцю, частка якого у 2016–2017 рр. сягнула 73,2 %, в той час як частка кам'яного вугілля – близько 18,5 %.

18. Серед предметів, які незаконно вилучається з об'єктів архітектурної спадщини превалюють прикраси давньослов'янських племен чи мешканців античних міст-поселень – сережки, намисто, кулони і т.п. – 28,1 %. Близько 17 % – предмети побуту (посуд, меблі, іграшки і т.п.), одягу, ремісничий реманент, здобуті переважно з території городищ, поселень, стоянок. 13,4 % – зброя, військове майно, предмету однострою, спорядження (ремінні пряжки, ґудзики, кокарди, каски тощо) часів Другої світової війни. 10,7 % – інша (інших часових періодів) зброя і засоби захисту та її фрагменти: наконечники стріл, списів, мечі, щити, кольчуга, шоломи і т.п. 10,4 % – предмети культу: натільні хрестики, іконки й ікони, предмети язичницької віри тощо. 9,7 % – металеві монети (здебільшого – часів античності, козацької доби та ін.). 4,5 % – скульптури та їх фрагменти. 4,1 % – палеонтологічні об'єкти – скам'янілі залишки живих організмів. 2,1 % – інше.

Серед місць проведення незаконних пошукових робіт, розкопок превалюють городища, включаючи комплекси прилеглих об'єктів (50 %), а також курганні могильники, некрополі (близько 30 %). Приблизно 10 % – нелегальні розкопки на поселеннях, стоянках, земляних укріпленнях. 10 % –поза розвіданими об'єктами.

19. Найбільш криміногенно неблагополучними регіонами за 2014–2017 рр. виявились Рівненська (індекс злочинної інтенсивності на 100 тис. населення – 15,5), Житомирська (6,2) та Волинська (5,1) області. Підвищені показники індексу злочинної активності фіксуються в Івано-Франківській (2,8), Закарпатській (2,6), Чернівецькій (2,1) та Луганській (2,1) областях. Помірна злочинна інтенсивність спостерігається у Тернопільській (1,4), Львівській (1,3), Київській (1,2), Полтавській (1,2) та Сумській областях (1,1). Найнижчими показники злочинної інтенсивності виявляються у Кіровоградській (0,3), Вінницькій (0,3), Чернігівській (0,3) та Хмельницькій (0,4) областях. Решта областей – не перевищують бар'єр у 0,9 у показниках індексу злочинної інтенсивності.

Найбільша частка вугілля, яке незаконно видобувається в Україні, припадає на дві області – Луганську та Донецьку. Незаконний видобуток бурштину найбільшою мірою поширений у Рівненській, Житомирській та Волинській областях. Підземної прісної води – у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Херсонській, Миколаївській та Одеській областях. Мінеральних вод – в Закарпатській області.

Піщано-гравійна суміш найчастіше незаконно видобувається у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях. Туф – на території АРК, а також в Закарпатській та Херсонській областях. Пісок формувальний – в Дніпропетровській, Харківській та Херсонській областях.

Незаконне проведення пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини найчастіше фіксується на території Миколаївської, Одеської, Херсонської, Львівської та Харківської областей.

20. Надана характеристика осіб, які вчиняють злочини у сфері надрокористування. Встановлено, що 99,6 % з них є громадянами України, в переважній більшості – чоловіки (98,9 %), незаміжних (67,5 %), працездатних але не працюючих (79 %). Переважаючою є вікова група від 30 до 50 років (49,8 %). Другою за питомою вагою у структурі злочинців-надрокористувачів є вікова група 18–24 роки, на яку припадає 18,6 %. 17 % – особи, віком 25–29 років, 12,5 % – віком 50–64 роки, 0,1 % – 65 і більше років. Неповнолітніх у структурі осіб злочинців-надрокористувачів – 2 %. Констатується зв'язок процесів маргіналізації українського суспільства та поширення злочинності у сфері надрокористування.

З числа осіб, які на момент вчинення злочинного порушення правил охорони та використання надр працювали, найбільш вагомою є категорія приватних та підприємців – 29,7 %. Приблизно 21,6 % – робітники, 16,2 % – працівник господарських товариств, 2,8 % – державні службовці, 18,9 % – інші службовці, 10,8 % – інші категорії працюючих.

Найбільшими за обсягом є групи злочинців з повною загальною середньою (43,8 %) та професійно-технічною освітою (36,4 %). 10,1 % має базову середню освіту, вищу – 9,7 %. Серед неповнолітніх, які вчинили злочин, передбачений ст. 240 КК України, 68 % – студенти закладів вищої освіти, 32 % – учні загальноосвітніх шкіл та/або професійно-технічних училищ та прирівняних до них закладів освіти.

Не зняту або не погашену судимість на момент вчинення злочину у сфері надрокористування мали близько 5,9 % осіб (узагальнені результати за 2003–2017 рр.). Ще 19 % раніше притягалися до кримінальної відповідальності, але судимість була знята чи погашена. З них – 66,7 % мали 1 судимість, 25 % – 2 судимості, 8,3 % – 3 і більше. Приблизно 60 % з них – за ненасильницькі злочини проти власності (92 % – крадіжки, 8 % – шахрайство), 27 % – злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (95 % – ст. 309 КК України, 5 % – ст. 307 КК України), 8 % – злочини у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, 5 % – інші злочини (зокрема, передбачені ст.ст. 162, 358, 240 та іншими статтями КК України).

21. Серед морально-психологічних рис осіб, які вчиняють злочинне порушення правил охорони та використання надр відмічається низький рівень екологічної свідомості, нігілістичні погляди на цінність навколишнього природного середовища, експлуататорське відношення до складників довкілля, життєвий песимізм, політична пасивність, правовий нігілізм на фоні сильних як базальних, так і системних вольових якостей (енергійність, сміливість, витривалість, хоробрість).

Здійснено типологію осіб, які вчиняють злочинне порушення правил охорони та використання надр. За особливостями мотиваційного комплексу злочинної діяльності виділено корисливо-ординарний, корисливо- неординарний, нігілістичний та інфантильно-безвідповідальний типи. В межах корисливо-неординарного виділено три підтипи: експлуататорський, олігархічний, корисливо-нігілістичний. За ступенем «кримінальної зараженості» запропоновано розглядати випадковий (пасивно-криміногенний), ситуативний (послідовно-криміногенний) та злісний (активно-криміногенний) типи. В межах останнього виділено професійно-неординарний та криміногенно-нігілістичний підтипи.

Здійснено кримінологічну типологію «чорних археологів». За критерієм рівня їх археологічних знань та навичок пошукової діяльності виділено та описано типи «аматор», «кваліфікований шукач», «професіонал». В структурі останнього виділено три підтипи за критерієм злочинної спеціалізації, а саме: «мілітаристи», які спеціалізуються на розкопках об'єктів, що містять матеріальні сліди бойових дій; «копачі» – пошук й видобування з надр ювелірних виробів, прикрас; «битовики» – спеціалізуються на пошуках

предметів побутового вжитку, одягу, знаряддях праці. Злочинці-професіонали вказаної категорії мають, як правило, вищу освіту, зв'язки з працівниками архівів, музеїв, краєзнавцями, володіють розвиненими навичками пошукових робіт, розкопок, значний досвід археологічної діяльності.

22. Удосконалено окремі положення вчення про механізм індивідуальної злочинної поведінки, під яким запропоновано розуміти ідеальну модель діяльності людини, в якій відображено основні складові динамічної структури особистості та зовнішнього середовища у їх взаємодії та взаємозв'язку, який призводить до вчинення злочину. До структурних компонентів механізму індивідуальної злочинної поведінки можливо віднести: 1) особу злочинця; 2) зовнішнє середовище, включаючи криміногенну ситуацію, фактори, що ускладнюють вчинення злочину (антикриміногенна ситуація), а також жертву злочину, її поведінку і віктимогенну ситуацію як факультативну складову; 3) мотив і мотиваційний процес; 4) прийняття рішення про вчинення злочину, цілепокладання; 5) реалізація прийнятого рішення, в тому числі і готування до злочину як факультативна складова; 6) посткримінальну поведінку; 7) інтегративні та детермінаційні зв'язки.

23. Наведено додаткові аргументи на користь інтегративного підходу дослідження мотивів, згідно з яким останній постає як триєдиний психічний конгломерат з актуалізованої потреби, мети (у контурах зовнішнього предмету) та волі. Виявлено та надано характеристику шести видам найбільш поширених мотивів вчинення злочинів, передбачених ст. 240 КК України, а саме: корисливому, мотиву забезпечення безпеки, самоактуалізації та поваги, приналежності, корпоративно-нігілістичному та легковажно-безвідповідальному.

Доведено, що більшість зі злочинів вказаної категорії – полімотивовані, передбачають складні комплекси мотивів, адже багатопредметні кримінальні практики у сфері надрокористування є нелінійно детермінованими, передбачають каскади факторів, цілей у спектрі об'єктів природи, надр, особистісних статусів, корпоративних, міжособистісних модусів.

24. Обґрунтовується, що змістом корисливого мотиву при вчиненні злочинного надрокористування є корисливе спонукання у власному значенні цього терміну, тобто прагнення отримати матеріальні блага від порушення правил охорони або використання надр задля задоволення базових, мінімальних життєвих потреб у

продуктах харчування, одязі, утриманні житла, матеріальне забезпечення членів сім'ї (витрати на навчання, проїзд, лікування тощо) в умовах депривації за вказаними параметрами. Встановлено, що таким мотивом керуються кожен другий злочинець-надрокористувач.

Мотив забезпечення безпеки включає в себе: а) мотив особистісної безпеки, яким керується незначна частина осіб, підпадаючи під вплив фізичного або психічного примусу, що не виключає злочинність діяння. Як правило, – це неповнолітні, жертви втягнення у злочинну діяльність, експлуатації на нелегальних гірничих роботах, а також повнолітні особи – жертви торгівлі людьми та/або незаконного позбавлення волі, поєднаних з примусовою працею; б) мотив соціальної безпеки, що виражає прагнення до здобуття системи атрибутів соціально значущого становища, символів більш високого положення в конструктах соціальної ієрархії.

Мотив самоактуалізації (самоствердження) та поваги спрямований на придбання майнових атрибутів, уречевлених символів високого соціального положення, що є наслідком збагачення від незаконного надрокористування. Цей мотив властивий для поведінки олігархічного підтипу корисливо-неординарного типу злочинців у сфері надрокористування, а також для неповнолітніх злочинців, для яких кримінальна активність є формою реакцій емансипації, способом демонстрації власної дорослості, утвердження статусної спроможності як через соціально ризиковану діяльність. Конкретний різновид останніх не має значення, а тому у ґенезі такого злочину ключовим фактором постає криміногенна ситуація у поєднанні з особистісними характеристиками.

Мотив приналежності характерний для діяльності екзогенних особистостей у складі групи, що ґрунтується, як правило, на родинних зв'язках, почуттях морального боргу розділити участь у злочині, бажання зберегти близькі відносини із втягувачем або на морально-психологічній прив'язаності, впевненості у правильності чи необхідності вчинення злочину як результат слідування вказівкам, порядам, вимогам втягувача у злочинне надрокористування.

Корпоративно-нігілістичний мотив порушення правил охорони або використання надр має місце в поведінці службової особи, яка, вчиняючи злочин, діє в інтересах підприємства, установи, організації. Доведено, що це – зовнішній бік мотивації, внутрішні пласти якої виявляють суто особистісне начало у спектрі

утвердження власного службового становища через комбінацію мотивів приналежності, поваги та забезпечення соціальної безпеки.

Легковажно-безвідповідальний мотив також проявляється в діяльності службової особи, яка допускає порушення правил охорони або використання надр з необережності, а так само у випадках умисного вчинення цього злочину за вкрай низького рівня правосвідомості, нігілістичного ставлення до цінності права, вимог закону, поєднаних з прагненням уникнути додаткового службового навантаження чи відтермінувати його, абсентеїстичною установкою.

25. Виділено та охарактеризовано два типи мотивації злочинної поведінки у сфері надрокористування: послідовно-рольову та опозиційно-рольову. Перша (95 % незаконного видобування корисних копалин та 100 % злочинної діяльності «чорних археологів») – виражає діяльнісну синхронність соціальної позиції і ролі: особа, вчиняючи злочин, керується сформованими очікуваннями щодо неї як з боку інших, так і тими, що є аутогенетичними.

Розгортається послідовно-рольова мотивація злочинного надрокористування за двома альтернативними видами механізмів: 1) екзогенним, що виражає переважання адаптаційних реакцій, пристосування у мотиваційному процесі. Актуалізація потреби відбувається під впливом зовнішньої соціально-рольової настанови, вимоги до відповідного статусу особи, формується фактор очікування від неї певного типу поведінки та її соціальної результативності, здебільшого – в межах малих соціальних груп; 2) екзогенним, який властивий для мотивації злочинної діяльності злісних (послідовно-криміногенних) та професійно-неординарних злочинців у сфері надрокористування, характеризується домінуванням внутрішньої позиції, підкоренням їй особисто конструйованого соціального статусу.

Опозиційно-рольова мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування (5 %) виражає конфлікт аутогенетичних статусних моделей із пропонованою середовищем соціальною роллю. Кримінальне надрокористування суперечить базовим установкам особистості, яка вимушено, в результаті раціонального вибору вдається до злочинної поведінки.

26. Наголошено на тому, що механізм прийняття та реалізації рішення про вчинення злочину сфері надрокористування виявляє залежність від правового статусу особи, наявності чи відсутності в неї спеціальних повноважень у вказаній сфері.

Встановлено, що у 85 % випадків прийняття службовою особою (особою зі спеціальним правовим статусом у сфері надрокористування) рішення про незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення здійснюється за наявності спеціального дозволу на таке надрокористування, строк дії якого, втім, найближчим часом спливає. З них – приблизно у 80 % здійснюється незаконне видобування підземної прісної чи мінеральної види, рідше (20 %) – інших корисних копалин (піщано-гравійної суміші, металевих руд і т.п.).

У 10 % випадків прийняття рішення про незаконне видобування корисних копалин та його реалізація здійснюється службовою особою за наявності чинного спеціального дозволу. З них: а) у 70 % – за межами геологічного відводу, на територіях, суміжних з тими, на які поширюється такий відвід, або на більших глибинах; б) у 20 % – з перевищенням дозволених обсягів видобування корисних копалин; в) у 10 % – щодо видобування інших корисних копалин, що виявляються під час законних гірничих робіт, але на які не поширюється спеціальний дозвіл.

У 3 % випадках службовою особою здійснюється підроблення дозвільної документації на надрокористування, строк дії якої сплив. Приблизно у 2 % випадків прийняття службовою особою рішення про незаконне видобування корисних копалин приймається за відсутності будь-якого дозволу на спеціальне надрокористування, на стадії (або ще до неї) розробки проектної документації та проходження відповідних легалізаційних процедур.

Наголошено на тому, що реалізація стратегії незаконного видобування корисних копалин під прикриттям законної гірничої діяльності вимагає значних зусиль на початковому етапі реалізації прийнятого рішення про вчинення злочину – забезпечення документального прикриття подальшого безпосереднього незаконного видобування корисних копалин у великих обсягах. На етапі планування, розробки подібної стратегії відбувається повний обсяг підготовчих робіт з попереднього геологічного вивчення територій майбутніх розробок, оцінки характеру та структури запасів корисних копалин тощо. Ця обставина забезпечує додатковий елемент квазілегітимності документального прикриття, створення видимості її законного характеру. В таких випадках рішення про вчинення злочину приймається, як правило, службовою особою не самостійно, а під впливом пропозиції з боку інших осіб, не працюючих на відповідному підприємстві, установі, організації,

а фаза планування злочину охоплює налагодження, зміцнення корупційних зв'язків з правоохоронними органами.

Прийняття рішення про вчинення службовою особою злочину у сфері надрокористування у 95 % випадків здійснюється нею у приміщенні власного службового кабінету, ще у 5 % – у приміщеннях інших осіб: службовому кабінеті безпосереднього, прямого керівника, житлових приміщеннях чи приміщеннях закладів громадського харчування. Подальша реалізація рішення про вчинення злочину здійснюється службовою особою опосередковано – з використанням праці найманих працівників підприємства, які, як правило, не усвідомлюють факту незаконності видобування корисних копалин, продовжуючи обслуговувати раніше введені в експлуатацію родовища, свердловини.

27. Безпосередня злочинна поведінка осіб без спеціального правового статусу у сфері надрокористування залежить від характеру діяльності як виконавця (співвиконавця) чи організатора злочину. Встановлено, що у 98 % випадків за вчинення злочинного порушень правил охорони та використання надр до кримінальної відповідальності притягаються лише виконавці злочину. Виділено та охарактеризовано дві типові особистісно-ситуативних комбінації, що детермінують прийняття рішення про вчинення злочину з подальшим втіленням його у життя:

1) комбінація ендогенезу, за якої процес прийняття рішення про здійснення незаконного видобування корисних копалин характеризується домінуванням особистісних спонук; мотивація розгортається за ендогенним механізмом, здебільшого – послідовно-рольового типу. Ініціатива вчинення злочину формується самою особою злочинця, соціально-рольового конфлікту, як правило, не спостерігається. У 70 % ендогенетична комбінація передбачає ретельне прогнозування можливих ризиків, а також планування вчинення злочину з їх урахуванням, визначення перспективних каналів збуту чи способів використання незаконно видобутих корисних копалин. У 30 % з цих випадків на етапі планування злочину здійснюється встановлення корупційних зв'язків з правоохоронними органами: у 90 % – з працівниками Національної поліції, у решті – державної лісової охорони (при видобутку бурштину-сирцю), прокуратури;

2) комбінація екзогенезу у типових випадках відображає поєднання опозиційно-рольового (рідше – послідовно-рольового) механізму мотивації злочинної поведінки з фактором інформа-

ційного впливу інших осіб та решти складових зовнішнього середовища. 75 % такого впливу мають характер підбурювання (з боку членів сім'ї, близьких осіб) або змови на вчинення злочину, в якій втягувана особа виявляє пасивно-криміногенну позицію. Рішення про вчинення злочину приймається як результат інтеракції, сприйняття зразків, досвіду «успішної» злочинної діяльності.

Полегшує прийняття рішення про здійснення незаконного видобування корисних копалин наявність технічних засобів безпосередньо у особи (на праві власності або у фактичному законному володінні, зумовленому виконанням трудових обов'язків) чи її близьких (членів сім'ї, друзів). Наголошено на тому, що сам факт їх наявності може слугувати істотним чинником і складовою криміногенної ситуації, що в умовах сформованої альтернативи варіантів задоволення актуалізованої особистісної потреби здатен наділити модель злочинної поведінки пріоритетним значенням, в тому числі за механізмом раціонального вибору, через співвідношення прогнозованих витрат та отримуваних вигід, благ.

28. Організатор незаконного видобування корисних копалин при прийнятті рішення про вчинення злочину діє за комбінацією екзогенезу; забезпечує підбір виконавців, їх технічне оснащення, комунікацію. Така особа, як правило, не залучена до безпосереднього видобутку корисних копалин, а займається виключно забезпечувальною, організаційною діяльністю.

Окремим напрямом діяльності організатора незаконного видобування корисних копалин є налагодження та підтримання корупційних зв'язків, яке в більшості випадків обмежується місцевим рівнем: рівнем дільничного офіцера поліції (рідше – безпосередньо начальника сектору) та/або відповідального за зону чи напрям роботи оперуповноваженого управління захисту економіки Національної поліції); голови місцевої ради. Водночас корисливо-олігархічний тип злочинця забезпечує функціонування стійких корупційних зв'язків змішаної, політичної та загальнокримінальної, функціонально природи: беручи своє начало від політико-корупційних угод у вищих та центральних органах державної законодавчої і виконавчої влади, на місцевому рівні трансформуються у сегмент поліцейської корупційної злочинності, корупційних практик органів прокуратури, а також корупції службових осіб органів місцевого самоврядування, обласних державних адміністрацій.

29. Механізм безпосереднього вилучення з надр корисних копалин залежить від виду останніх, а також від того, чи вчиняються злочини епізодично або у виді кримінального промислу.

Епізодичне видобування бурштину-сирцю здійснюється окремими громадянами чи невеликими групами (2–3 особи), з розподілом технічних ролей. Вилучення вказаної корисної копалини з надр здійснюється механічним способом. У 75 % випадків – шляхом гідророзмиву ґрунту. У 25 % – простим викопуванням. У 98 % місцем злочину є лісові масиви з піщаними ґрунтами, у 2 % – узлісся, прилеглі до автомобільних доріг ділянки.

Кримінально-промислове видобування бурштину-сирцю має розгалужену функціональну структуру, яка включає: «адміністративне ядро», мережевих «контролерів-модераторів», групи «фізичної підтримки» та нелегальних старателів. 100 % кримінально-промислового видобування бурштину-сирцю здійснюється гідромеханічним способом. Для нагнітання води під тиском цього використовуються мотопомпи. Серед них найбільш часто використовуються: двоциліндрові заводського виробництва – Кентавр ЛДМ-100 Б», «Форте», МП-800, а також чотирьохциліндрові саморобні, на основі дизельних автомобільних двигунів «Mercedes-Benz» та «Volkswagen». Додаткові засоби: пожежні рукави (діаметром 100 мм чи 77 мм, довжиною 20 м, 30 м), водозабірні шланги, шрайбери, металеві жердини, довжиною біля 2 м, підсаки (підхватки, сачки).

Для забезпечення мотопомп водою вириваються канави від джерел води (річки, озера, меліораційні канали, водонапірні башти, колодязі). Середня довжина канав – 400–600 м, трапляються й кілометрові.

Кирмінально-промислове видобування бурштину-сирцю здійснюється цілодобово. Одна зміна триває 10–11 год. На ділянці видобутку організується охорона, забезпечується робота фільтраційних пунктів, охорони.

30. Вугілля в більшості випадків (55 %) видобувається відкритим способом, через котловани з відкриттям вугленосного пласту, вилученням вугілля, його відвантаження, транспортування до місць тимчасового зберігання й реалізації. Розміри котлованів – різні: від 150х50х20 м й до дрібніших – 20х10х6 м. Для підготовки котлованів відносно використовується землерийна екскаватор, бульдозер) та інша (вантажні автомобілі) техніка.

У 45 % незаконне видобування вугілля здійснюється камерним способом – через так звані «копанки» – штольні, розміром приблизно 1,5х1 м. Видобуток здійснюється невеликими групам осіб (до 5) з використанням ручних механічних засобів: кирок, молотів, лопат, відбійних молотків, компресорів. Приблизно у 5 % випадків незаконне видобування вугілля з копанок забезпечується розгалуженою системою управління, складною організацією праці: із внутрішнім розпорядком, інструктажами, контролем тощо.

31. Незаконний видобуток піщано-гравійної суміші, піску формувального та каменю-пісковику здійснюється відкритим способом, шляхом спареного використанням екскаватора та вантажного автомобіля (у 65 % випадків – 1 автомобіля, у 37 % – 2, у 3 % – 3), як правило (84 %) вдень, у період часу з 06 год. 00 хв. до 16 год. 00 хв. Вантажні автомобілі у 75 %, а екскаватори у 90 % випадків орендуються (за угодою надання послуг з виконання робіт транспортування, відвантаження) за домовленістю виконати роботи, щодо легальності яких злочинець вводить орендодавця (виконавця робіт) в оману. У 25 % – злочинці використовують власні вантажні автомобілі або за домовленістю зі знайомими, родичами, а екскаватори, відповідно, – у 10 %.

Здебільшого забір піщано-гравійної суміші здійснюється з мілководдя водоймищ, узбережжя річок. У 87 % – на ділянках, прилеглих до населених пунктів, на відстані 1–5 км від них. У 13 % – в межах населених пунктів.

Пісок-формувальний, камінь-пісковик, а також туф у 95 % випадків видобуваються із вже розроблених кар'єрів, за межами населених пунктів. Ще у 5 % – поза кар'єрами, у місцях виходу корисних копалин на поверхню.

32. Доведено, що безпосередня кримінальна поведінка щодо незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини є процесом зваженим, узгодженим з ціннісними орієнтаціями та соціально-рольовими позиціями особи; боротьби мотивів не спостерігається. Типовою діяльнісною установкою «чорного археолога» є впевненість у суспільній корисності їх діяльності, неадекватності законодавчих заборон.

Для здійснення пошукових робіт використовуються металошукачі, побутові лопати, металеві ломи, будівельні та побутові щітки. Проникнення до середини курганів здійснюється шляхом зняття ґрунтового покриву, віднайдення місця входу або пробивання перекриття з вершини кургану. Так само через зняття шарів

ґрунту (найчастіше – саперними лопатками) здійснюється пошук інших об'єктів, артефактів на територіях городищ, некрополях, стоянках тощо.

33. На посткримінальному етапі епізодичної злочинної поведінки збут незаконно видобутого бурштину-сирцю у 70 % випадків здійснюється через неперевірені канали, використовуючи оголошення у засобах масової інформації та комунікації. Збут бурштину-сирцю старателями на кримінальних промислах здійснюється організовано, на фільтраційних пунктах. В подальшому контролери-модератори здійснюють перепродаж корисної копалини оптовим перекупникам. Окрема частина бурштину-сирцю відправляється на підпільні шліфувальні цехи, в яких шляхом відповідної обробки досягається підвищення вихідної вартості. Надалі 95 % незаконно видобутого в Україні бурштину вивозиться з країни з порушенням митних правил, з приховуванням від митного контролю.

95 % незаконно видобутого вугілля після транспортування до тимчасових сховищ (у 55 % – території приватних підприємств, 30 % – приватних домоволодінь, 15 % – відкритих не охоронюваних ділянок територій) збувається приватним домогосподарствам. 5 % – продається по заниженим цінам на легально функціонуючі вугледобувні підприємства, яке змішується із законно видобутим та реалізується.

Незаконно видобута вода у 60 % випадків потрапляє до водоносних мереж населених пунктів, окремих районів чи об'єктів. У 30 % – відбувається бутелювання, продаж, а у 10 % – для задоволення виробничих потреб.

Незаконно видобуті з надр артефакти надходять як до приватних колекцій в Україні, так і переправляються закордон. Дрібні предмети у 95 % випадків надсилаються (в тому числі й закордон) через відділення ДП «Укрпошта». Більш об'ємні предмети давнини переправляються автомобільним (75 %) та залізничним (25 %) транспортом, з відповідним маскуванням як елементом укриття від митного контролю.

Встановлено, що формування і дія посткримінального виправдувально-жертовного мотивування і захисних мотивів властиве для переважної більшості злочинців у сфері надрокористування: особа асоціює себе із жертвою ситуації, яка склалася на момент прийняття рішення про вчинення злочину та практичну безальтернативність останнього; посилається на скрут-

не матеріальне становище, значну корумпованість органів державної влади, слабкий соціальний захист вразливих верств населення; для «чорних археологів» – впевненість у соціальній корисності свої діяльності і несправедливості кримінальної відповідальності. Доведено, що подібного роду мотивування зумовлює вторинну криміналізацію особистості, полегшує прийняття рішення про подальшу злочинну діяльність у сфері надрокористування.

34. Надана характеристика факторам зовнішнього середовища в механізмі злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні. Виділено чотири їх групи, що формується в межах малих соціальних груп: конфлікти в сім'ї, антисуспільні моделі поведінки її членів, а також суб'єктів з груп найближчого побутового оточення, специфічні умови роботи в трудовому колективі.

Виявлено, що в етіології приблизно кожного четвертого випадку незаконного видобування корисних копалин присутній факт тривалих сімейних конфліктів таких типів:

1) активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю депривації: до особи злочинця висуваються очікування-вимоги, що є чинниками психологічного пригнічення в ситуації матеріальної незабезпеченості членів сім'ї базовими умовами, які тривалий час існували. Джерелами деривації у 16 % випадків незаконне видобування корисних копалин, в ґенезі яких присутній конфлікт в сім'ї, є індивідуальні форс-мажорні обставини (звільнення з роботи, тяжка хвороба члена сім'ї і т.п.). У 22 % – тривала неможливість задоволення мінімальних потреб у їжі, лікуванні, оплаті навчання, утримання сім'ї загалом. Встановлено, що подібні мікросоціальні умови не властиві для механізму вчинення злочинів, передбачених ст. 298 КК України;

2) активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю фрустрації має місце у тих випадках, коли особа – не самореалізована, як голова сім'ї, що фіксується приблизно у 57 % предикатних сімейних конфліктів;

3) активно-криміногенний сімейний конфлікт за моделлю емансипації (3 %): вчинення злочину у сфері надрокористування постає не способом демонстрації власної соціально-рольової спроможності, самоактуалізації. Розгортається такий конфлікт здебільшого за участю молодої людини (16–35 років), яка проживає разом з батьками у сільській місцевості, є не працевлаштованою, у побуті – дезорганізованою, не бере участі у соціально

(сімейно) корисній праці, підтримання господарства, зловживає алкогольними напоями;

4) пасивно-криміногенний сімейний конфлікт (2 %) проявляється в умовах психологічного домінування особи злочинця (у 100 % випадків – чоловіка) в сім'ї, його деспотизмом. Відсутність постійного діалогу на паритетних засадах з членами родини в значній мірі елімінує регулюючу, стимулюючу функцію сімейних відносин.

35. Аналіз ролі антисуспільних моделей поведінки в сім'ї засвідчив, що у родині практично кожного третього незаконного видобувача вугілля та кожного десятого видобувача бурштину принаймні один з членів сім'ї притягався до кримінальної відповідальності. У кожного другого незаконного видобувача вугілля в сім'ї зловживають алкоголем. Для тих, хто займається незаконним видобуванням бурштину цей показник не перевищує 10 %.

Чіткий негативний вплив найближчого побутового оточення на прийняття рішення про вчинення незаконного видобування корисних копалин фіксується не менш як у 15 % від загального масиву відповідних злочинів. Найбільшою мірою такий вплив присутній в структурі умов зовнішнього середовища злочинної поведінки неповнолітніх, а також не працевлаштованих молодих осіб, віком 18–25 р.

Обґрунтовано, що умови роботи в трудовому колективі здатні відігравати роль фактору зовнішнього середовища в механізмі вчинення незаконного видобування корисних копалин службовою особою. Послідовно-рольова мотивація її злочинної поведінки у 75 % зумовлена перебуванням у системі зовнішніх очікувань певного рівня якості трудової діяльності, забезпечення безперебійного постачання корисних копалин, видобуток яких ведеться на підприємстві. Особа, таким чином, вимушена діяти в умовах підтримання (рідше – формування, здобуття) авторитету по службі. У 2 % випадків має місце малодушна бездіяльність, коли службова особа, передбачаючи імовірні негативні наслідки по службі у випадку припинення видобування надр, допускає вчинення злочину, передбаченого ст. 240 КК України.

36. Виявлено та надано характеристику основним криміногенним ситуаціям в механізмі злочинного надрокористування, які об'єднано у два блоки: особистісно-комунікативні та об'єктивно-безособистісні.

Особистісно-комунікативні криміногенні ситуації формуються складовими взаємодії особи злочинця з іншими суб'єктами з його найближчого комунікативного середовища та включають: 1) міжособистісно-конфліктні криміногенні ситуації (5 %), які виникають на ґрунті раптового конфлікту в сім'ї, колі друзів; 2) міжособистісно-безконфліктні криміногенні ситуації (95 %), серед яких надано опис та пояснення таким: ситуація раціонального вибору (85 %), підкорення (3 %) та квазіраціонального вибору (7 %).

Серед об'єктивно-безособистісних криміногенних ситуацій вчинення злочинів у сфері надрокористування виділено такі: 1) неналежна консервація, інше безгосподарське ставлення до об'єктів гірничих розробок чи об'єктів археологічного значення (розкопок), що має своїм наслідком легкість та не контрольованість доступу до них з боку сторонніх осіб з подальшим незаконним видобуванням корисних копалин чи вилученням відповідних артефактів; 2) тимчасова або тривала відсутність оперативного контролю з боку підрозділів Національної поліції за територіями концентрації злочинного надрокористування, що означає й відсутність загрози викриття злочинної діяльності на конкретних територіях як наслідок дисфункції правоохоронних органів; 3) тривале неконтрольоване, стихійне видобування корисних копалин, функціонування кримінальних промислів; 4) вільний та інтенсивний обіг інформації про незаконне видобування корисних копалин, його способи, місця здійснення.

37. Встановлено та охарактеризовано вплив безробіття на кримінальну активність у сфері надрокористування. Будучи функціонально нормальним явищем ринку, безробіття є соціально амбівалентним: з одного боку – стимулює ринкові адаптаційні механізми, з іншого ж – створює поле соціальної напруженості, яке в умовах обмежених можливостей реалізувати стратегії професійно-освітньої, трудової адаптації інтенсивно детермінує широкий спектр девіацій, злочинності.

Охарактеризовано детермінаційне значення неефективного управління державними гірничими підприємствами, що проявляється як у відсутності інноваційних підходів, впровадження новітніх технологій, в тому числі й гуманітарно-безпекових, екологічних, так і у нерентабельності, високої собівартості видобування корисних копалин, що тягне за собою: активне та пасивне (через нездійснення індексацій) зниження заробітної плати шахтарям, послаблення соціального захисту, скорочення штатів.

Акцентовано увагу й на криміногенному значенні бідності, сукупний відсоток якої для України у 2017 р. склав 58,3 %. Коефіцієнт кореляції між динамікою бідності та злочинністю у сфері надрокористування протягом 2010–2017 рр., який складає 0,61. Доведено, що працевлаштованість абсолютно не гарантує уникнення бідності в Україні. Вкрай низька оплата праці формує численні бар'єри для соціальної активності, маргіналізує істотну частину людей, замикає їх в орбіті стратегій психології виживання. Останні формують комплекс криміногенних факторів виключно у поєднанні з індикаторами соціально-економічної нерівності, яка детермінує стани соціальної напруженості, загострює відчуття соціальної несправедливості, підживлює нігілістичні установки у сфері правової, моральної, екологічної свідомості.

38. Фактором інтенсифікаціції злочинності у сфері надрокористування є і маргіналізація українського суспільства, поширення соціальної ексклюзії. Встановлено, що остання має амбівалентну функціональну природу: не тільки дезінтегрує суспільство, а й має соціально-консолідуючу властивість, що формує розлогу панораму соціальної опозиційності правовому і моральному порядку. Будучи виключеними із соціальної структури та потребуючи приналежності й реалізації діяльнісної енергії, індивіди з низьким соціальним статусом групуються за ідентичними соціальними кодами, ідентифікують себе у своїй асоціальності з жертвами існуючого порядку. Акт злочинної поведінки в таких умовах постає як «нормальна» адаптаційна реакція на соціальний контекст діяльності особи, що на масовому рівні прояві набуває ознак інституціоналізованої злочинної діяльності у сфері надрокористування.

39. Окремо виділено та охарактеризовано криміногенне для сфери надрокористування значення тенденцій урбанізації на тлі інституціонального занепаду села, а також системних прорахунків у стратегії і тактиці постсоціалістичного економічного транзиту: відсутності широкомасштабної та правової приватизації державного сектору, демонополізації, жорсткої монетарної та гнучкої валютної політики, недостатній лібералізації фіскальної політики й спрощення адміністративних процедур для стимулювання малого та середнього бізнесу тощо. Первинне кримінальне накопичення капіталу зумовило інтенсифікацію економіко-кримінальних утворень, інституціоналізацію тіньової, криміналь-

ної економіки та політики, криміналізацію сфери надрокористування.

40. Надано характеристику криміногенним чинникам, що мають суспільно-політичне походження та згруповані у три функціональні блоки: безпосередні ендополітичні фактори злочинності у сфері надрокористування; політична злочинність як метасистемний фактор криміногенної самодетемінації; екзополітичні фактори політичної злочинності та кримінального надрокористування.

Серед екзополітичних факторів виділено, надано опис та пояснення таким їх видам: а) олігархізація політики – криміногенно-кримінальний феномен інституціонального злиття політики та економіки, зростання політичної ролі економічних акторів, комерціалізація обігу суспільних благ, в тому числі й об'єктів природи; б) криміналізація політики через інтенсифікацію організованої злочинності, яка постає політичний фактором, а організовані злочинні угрупування – активними агентами політичного впливу; в) консервація режиму адміністративного ринку та керованої демократії на противагу ліберальному ринку й вільній демократії; формування нетранзитивних, постійних альтернативних інституціональних механізмів доступу до соціальних благ, конгломератів неформальних, проте ефективних у корпоративному (олігархічному) вимірі норм, зразків діяльності, в тому числі й практик кримінальної експлуатації природи.

Відстоюється думка про те, що політична злочинність, політична корупція є формами політико-кримінального симбіозу, криміногенно детермінаційне значення якого для сфери надрокористування виражається у: 1) інтеграції політичних кримінальних практик зі злочинністю у сфері надрокористування; 2) кримінальній деінституціоналізації діяльності провідних політичних акторів; 3) використанні інструментів правотворчості з метою створення сприятливих умов для злочинного, суспільно небезпечного надрокористування; 4) забезпеченні політичної волі на визначений політико-корупційними угодами персональний склад органів державної влади у сфері формування та реалізації політики у сфері надрокористування та ін.

41. Основними ендополітичними факторами злочинності у сфері надрокористування є такі: а) низька політична культура, що серед іншого детермінує низьку політичну активність, слабі зв'язки приватно-публічної афіліації, правовий та екологічний ні-

гілізм, елімінує значущість особистої діяльності у справі захисту довкілля; б) деформації політичної свідомості у нерозривній єдності з моральною та правовою як у правлячої еліти, так і більшості населення; сприйняття політики як комерційної, популістської, манупілятивної сфери реалізації індивідуальних та вузькокорпоративних інтересів; в) відсутність достатньої політичної волі на належне правове забезпечення природоохоронного сектору кримінально-превентивної діяльності, охорони надр від інтенсифікованих кримінальних загроз; г) політизованість роботи правоохоронних та судових органів.

42. Здійснено аналіз криміногенних протиріч, що формуються у духовній, культурно-психологічній соціальній підсистемі. Наголошено на детермінаційному значенні конс'юмеризації масової свідомості, поширенні споживацького відношення до природних ресурсів, що є екстраполяцією психології корисливості та споживацтва у масовій загальній культурі. Фіксується розрив між аксіологічною та праксеологічною сферами буття сучасного українського суспільства; природні ресурси розглядаються у категоріях мінової вартості, як засіб особистого збагачення. Природа, надра трансформуються з об'єктів реального світу на складові віртуального, симулятивного, набувають значення симулякрів.

Одним з потужних факторів злочинного надрокористування є етико-технологічний розрив, соціально-природнича дезінтеграція. Для епохи другого постмодерну характерне розмивання розумних, телеологічних засад використання техніки; технології стають все більш агресивними, нещадними щодо природи. Природа експлуатується для забезпечення запитів на соціально, симулятивно значущу техніку, відбувається дегуманізація антропосфери, одним з наслідків якої є розрив ментального зв'язку людини і природи. Самоцінність останньої не резонує у суспільній свідомості, екологічна компонента якої витісняється антропо-технічною домінантою, відносини людини й природи деморалізуються.

43. Доводиться криміногенне значення для сфери надрокористування феномену культурно-психологічної глокалізації – глобального виміру аномії. Перебування країн і народів у принципово відмінних системах ціннісних координат, дійсних засновках системних соціальних практик, в яких домінують установки на конкурентну боротьбу, на виживання, є одним з проявів глобальної дезінтеграції, роз'єднання в умовах глобалізації. Жорстко-

конкурентні параметри простору для відтворення людського капіталу позначаються на деформації диспозицій, із системи яких суттєво елімінуються уявлення про самоцінність природи, про загальнонаціональне та планетарне значення раціонального використання надр, їх охорону.

Відстоюється думка про те, що аномія українського суспільства й деформації екологічної свідомості тягнуть за собою істотне «вихолощення» масової свідомості на предмет екологічної проблематики. Розмивання соціальних конвенцій щодо базових засад спільного співжиття, відношення до минулого й бачення перспектив майбутнього створює сприятливе девіантогенне підґрунтя, опосередковуючись правовим, моральним та екологічним нігілізмом. Наголошено на тому, що потужним фактором аномії та не сформованості соціально-групової ідентичності у контурах екологічної свідомості, особистої відповідальної свободи у взаємодії з природою є прогалини та покручі в структурі історико-політичної свідомості, нерозвиненість інтегративних політико-екологічних, детермінованих історизмом етногенези, зв'язків як синтетичних утворень колективної пам'яті.

44. Надано характеристику криміногенним властивостям феномену прекаризації – поширення соціально-психологічних патернів прекаріату. Останні полягають у синтезі явищ соціальної ексклюзії, нестійкості соціального положення, ситуативного на противагу перспективному мисленню. Життєві стратегії особи, яка формується й функціонує в межах таких патернів обмежуються вузькими кордонами, короткими дистанціями виживання, абсолютно або переважно не пов'язаними з функціонуванням особистих та групових ціннісних наративів соціоекологічного штибу. Такі стратегії властиві не менш як для 30 % від тих, хто вчиняє злочини, передбачені ст. 240 КК України та 50 % «чорних археологів» – аматорів.

45. Надана характеристика основним криміногенним недолікам правового регулювання у сфері надрокористування, які в тому числі охоплюють й організаційно-управлінський сегмент правозастосування. Виявлено криміногенні вади законодавчого визначення надр (віднесення до їх складу техногенних родовищ корисних, а також відходів видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини), що зумовлюють надмірну кримінальну репресію й штучну, не зумовлену об'єктивними потребами криміналізацію відносин у сфері надрокористування, формують юриди-

чні колізії у кримінальному законодавстві, зокрема в аспекті конструювання і застосування норм, передбачених ч. 1 ст. 240 КК та ст.ст. 241, 242, 268 КК України, відповідно.

Обґрунтовано, що відсутність легальної можливості здійснювати видобування бурштину-сирцю у фізичних осіб, які не є суб'єктами господарської діяльності, є криміногенною прогалиною Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» від 18.11.1997 р., що є умовою не менш як 50 % злочинного видобування бурштину, що вчиняється епізодичними старателями, не втягненими до кримінальних промислів.

Виявлені, описані та пояснені недоліки законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення, а саме: а) відсутність належної матеріально-правової основи функціонування міжгалузевих правових зв'язків для ефективного розкриття злочинів у сфері надрокористування; б) відсутність диференціації кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення за ознакою групової злочинної діяльності; в) прогалина у кримінально-правовій охороні відносин надрокористування в частині заборони дій, пов'язаних з незаконним видобуванням корисних копалин: придбання, зберігання, транспортування, збуту завідомо незаконно видобутих корисних копалин загальнодержавного значення; в) правова сингулярність на тимчасово окупованих територіях окремих районів Донецької та Луганської областей, АРК, яка виявляється у не адаптованості положень КК України про спеціальний суб'єкт злочину щодо осіб, призначених на відповідні посади (зокрема, на підприємствах, що функціонують у сфері надрокористування) уповноваженими особами квазідержавних органів, окупаційною владою.

Наголошено на детермінаційному значенні прогалин у правовому регулюванні пошукової археологічної діяльності, здійснюваної поза межами визнаних об'єктів археологічної спадщини (археологічна спадщина, що знаходиться не на визначених об'єктах виявляється поза сферою кримінально-правової охорони в Україні), а також вадах порядку проведення наукової археологічної експертизи, кримінологічно неефективному законодавчому обмеженні її об'єктів.

46. Основні організаційно-управлінські фактори злочинності у сфері надрокористування представлені такими їх видами: 1) бюрократія й тяганина у процедурах видачі (продовження дії) дозвільних документів на спеціальне надрокористування; 2) недоліки політики дерегуляції надрокористування, збереження корупційних бар'єрів до отримання спеціальних дозволів на користування надрами; 3) неупорядкованість, розпорошеність геологічної інформації, відсутність вільного доступу до неї; 4) недоліки правового регулювання і здійснення державного контролю за спеціальним надрокористування, кримінологічна неефективність мораторію на перевірки суб'єктів такої діяльності; 4) відсутність кримінологічного забезпечення інституту стратегічної екологічної оцінки; 5) нерозвиненість системи обліку та інфраструктурного забезпечення пам'яток археології; 6) відсутність належного порядку ведення археологічних робіт, порядку поводження зі знайденими об'єктами, артефактами, їх каталогізацією, передачею у власність держави тощо.

Окремо наголошено на недоліках в системі управління правоохоронними органами: а) послаблення компетентнісної складової в організації та здійсненні оперативно-розшукової роботи в Національній поліції; б) переривання спадковості в підтриманні оперативного контролю територій; в) зниження рівня розкриття й запобігання злочинам, які вчиняються організованими злочинними угрупуваннями; г) відсутність оперативно-службових пріоритетів на розкриття і запобігання злочинам у сфері надрокористування; д) скасування природоохоронної спеціалізації діяльності прокуратур; е) неврегульованість питань проведення гемологічної експертизи підрозділами експертної служби МВС.

47. Розроблено модель стратегічно орієнтованого механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, який включає аксіологічний, орієнтуючий, структурно-функціональний та організаційний компоненти. Визначено, що ключовими ціннісними настановами цього механізму є: 1) безумовна цінність людини (гуманістична установка механізму протидії злочинності у сфері надрокористування є світоглядною домінантою); 2) безумовна цінність природи як базового вітального середовища життя, ноосферичної константи; 3) гуманістично-природнича домінанта у відношенні «держава – людина – природа», що ґрунтується на цінностях відповідальної свободи та екологічної безпеки.

Стратегічними цілями протидії злочинності у сфері надрокористування є: а) гуманізація гомосфери – глобальне повернення до людини, артикуляція її цінності, виведення її до системно актуального порядку денного політики, економіки, правотворчості й правозастосування, десимуляція соціальної реальності на користь розбудови механізмів розкриття творчого потенціалу особистості; б) лібералізація державного устрою, економіки, що має результуювати вільний ринок та демократичний політичний режим; в) послаблення впливу фінансово-промислових груп на політичну систему; г) Розвиток екологічної свідомості як базису загальносоціальної, нерепресивної протидії злочинності у сфері надрокористування; ґ) природоохоронна спеціалізація та підвищення соціальної ефективності функціонування правоохоронних і судових органів.

Структурно-функціональний компонент механізму охоплює:

1) рівні кримінально-превентивної діяльності: глобальний, глобально-регіональний, міждержавний, загальнодержавний, регіональний, місцевий, галузевий;

2) об'єкти запобіжного впливу, що репрезентовані системою факторів злочинності у сфері надрокористування;

3) напрями діяльності щодо протидії злочинності у сфері надрокористування, основними з яких є: сприяння диверсифікації факторів економічного розвитку у регіонах найбільш активного відтворення злочинного надрокористування; забезпечення політичної волі на активізацію протидії кримінальному надрокористуванню; протидія впливу організованої злочинності на політичну сферу; забезпечення належної правової бази для ефективного запобігання злочинам у сфері надрокористування; мінімізація юридично значущих наслідків правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях; зниження політичної корупції, а також корупції у сфері природоохоронної діяльності, у діяльності Національної поліції, органів прокуратури, суду, Державної служби геології та надр України, Державної прикордонної служби України; підвищення функціональної спроможності правоохоронних органів в питаннях ефективного виявлення, розкриття, розслідування та запобігання злочинам у сфері надрокористування; стимуляція механізмів розвитку й зміцнення екологічної та політичної свідомості; стимуляція колективної історичної пам'яті, що є ключовим напрямом протидії поширенню «чорної» археології; удосконалення міжнародної взаємодії з питань протидії зло-

чинності у сфері надрокористування; нейтралізація (послаблення впливу) вторинних факторів економічного, політичного, культурно-психологічного, правового та організаційно-управлінського характеру, що впливають на інтенсифікацію кримінального надрокористування;

4) суб'єкти протидії злочинності у сфері надрокористування, в діяльності яких знаходять своє втілення основні кримінологічні функції, покладені на площину обструкції криміногенних факторів відповідної групи, виду, рівня відтворення;

5) інтегративні зв'язки, які забезпечують єдність та функціональність механізму протидії злочинності у сфері надрокористування, його динамічність.

Організаційний компонент механізму протидії злочинності у сфері надрокористування включає в себе: а) загальне управління системою, забезпечення взаємодії та координації діяльності всіх ключових суб'єктів протидії злочинності у вказаній сфері; б) моніторинг ефективності протидії злочинності у сфері надрокористування; в) інформаційно-аналітичне, наукове, методичне, фінансове та кадрове забезпечення протидії злочинності у сфері надрокористування.

48. Розроблено пропозиції щодо удосконалення загальносоціальних заходів протидії злочинності у сфері надрокористування в контексті загального стратегічно орієнтованого механізму. Серед них виділено та охарактеризовано:

1) блок соціально-економічних трансформацій, які передбачають заходи щодо:

а) скорочення бідності, підвищення зайнятості, інституціональної підтримки села; завершення приватизації державного майна на засадах антикорупційної прозорості, законності, економічної доцільності; демонополізації, в тому числі й у сфері гірничих відносин, нафтогазової галузі тощо. Відстоюється думка про те, що з огляду на стійкі, стало гібридні характеристики стану української політичної та економічної систем вказані заходи необхідно розглядати як елементи докорінної трансформації політекономічних засновків, декримінализації (у кримінологічному розумінні цього терміну) вказаних систем; б) завершення газифікації населених пунктів; удосконалення системи адресного субсидіювання; державне сприяння розвитку програм кредитування малого бізнесу у сфері видобування корисних копалин; розбудова дрібних мереж гірничої кооперації;

2) блок політико-правових заходів, яким охоплюються: кримінологічна специфікація державно-приватного партнерства; удосконалення виборчого законодавства, запровадження системи праймеріз, відкритих виборчих списків; в) удосконалення законодавства та механізму контролю за фінансуванням політичних партій; правове унормування порядку і строків підписання спікером прийнятих законів перед спрямуванням їх на підпис Президентові; прийняття Закону України «Про кримінологічну експертизу нормативно-правових актів і їх проектів», розбудова мережі експертних установ; планомірне підвищення рівня політичної культури; розбудова ефективної місцевої політичної мережі. Обґрунтовується думка про те, що реалізацію цих заходів варто здійснювати в єдиному стратегічному руслі, що розгортається як демонтаж базових елементів устрою криміналізму;

3) блок заходів зміцнення суспільної моралі, підвищення загальної культури населення: стимуляція історичної пам'яті, заходи обмеження простору для поширення психології споживацтва, підвищення буденної естетики, протидії дегуманізації освіти;

4) організаційно-управлінські заходи: спрощення процедури отримання спеціальних дозволів на надрокористування; забезпечення відкритого доступу до геологічної інформації; забезпечення режиму максимального сприяння у продовженні дії спеціальних дозволів; повноцінне впровадження в Україні дієвих механізмів міжнародного стандарту прозорості у видобувних галузях економіки тощо.

49. Надана характеристика спеціально-кримінологічним та індивідуальним заходам протидії злочинності у сфері надрокористування. Серед спеціально-кримінологічних – виділено, надано опис та пояснення перспективним правовим, організаційно-управлінським заходам, а також міжнародному співробітництву у боротьбі з кримінальним надрокористуванням.

Наголошено на необхідності створення правових умов для функціональної інтеграції кримінологічної та екологічної політик держави. Запропоновано шляхи кримінологічної специфікації Основних засад (Стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 року, кримінологічного забезпечення системи стратегічної екологічної оцінки. Відстоюється думка про необхідність запровадження інституту кримінологічної експертизи проектних рішень у сфері спеціального природокористування, оцінки впливу проектів господарської діяльності на довкілля, а також про

кримінологічну неефективність відновлення мораторію на проведення планових перевірок суб'єктів спеціального надрокористування.

Доведена необхідність удосконалення правових процедур на отримання спеціального дозволу на видобування бурштину-сирцю, а саме: а) спрощення порядку отримання спеціальних дозволів, що має відбуватися на рівні взаємодії старателя з органами місцевого самоврядування; б) усунення законодавчої вимоги про обов'язковий правовий статус видобувача як суб'єкта господарювання; в) зниження вартості спеціального дозволу; г) встановлення юридичного обов'язку повного продажу видобутого бурштину-сирцю державі за цінами, не нижчими від тих, що існують на «чорному ринку»; ґ) спрямування отриманих від спеціальних дозволів на видобування бурштину-сирцю кошти *виключно* на рекультивацію земель.

Наголошено на необхідності удосконалення кримінально-правової охорони відносин у сфері раціонального надрокористування. Розроблено пропозиції щодо внесення змін та доповнень до КК України, спрямовані на спеціальну криміналізацію групових форм незаконного видобування корисних копалин, а також придбання, зберігання, збуту корисних копалин загальнодержавного значення, завідомо незаконно видобутих.

Окремо запропоновано заходи щодо удосконалення правового регулювання пошукових робіт, розкопок на об'єктах археологічної спадщини через унормування діяльності щодо поповнення та використання приватних археологічних колекцій, розробку правового механізму надання/отримання спеціальних дозволів на пошукові роботи, розкопки та звітування про знахідки археологічних об'єктів.

Серед організаційно-управлінських заходів протидії злочинності у сфері надрокористування виділено та охарактеризовано такі: кримінологічне забезпечення проекту GeoERA; утвердження пріоритетів у сфері протидії кримінальному надрокористуванню підрозділами Департаменту захисту економіки Національної поліції; відновлення діяльності природоохоронної прокуратури; організація в терміновому порядку навчання з подальшим здійсненням акредитації експертів у Волинському, Житомирському та Рівненському науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС України на проведення гемологічної експертизи; специфікація підготовки кадрів спеціалізованих

суб'єктів протидії злочинності у сфері надрокористування; удосконалення порядку внесення змін до переліку корисних копалин загальнодержавного значення.

Акцентовано увагу на потребі у визнанні на міжнародно-правовому конвенційному рівні серйозних порушень вимог охорони довкілля міжнародними екологічними злочинами, що стане підґрунтям для діяльності міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*. Наголошено на необхідності внесення доповнень до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, поширенню його юрисдикції на міжнародні екологічні злочини. Запропоновано ініціювати Україною застосування обмежувальних заходів Раби Безпеки ООН щодо експорту з тимчасово окупованих територій Донецької, Луганської областей України, а також АРК кам'яного вугілля, нафти й природного газу.

50. Охарактеризовано індивідуальні заходи протидії злочинам у сфері надрокористування. Заходи профілактики згруповано за п'ятьма блоками: індивідуальне кримінологічне прогнозування, ранній соціальний патронаж (у межах проектного особливого виду поліцейського піклування), переконання, медико-реабілітаційні заходи та заходи нейтралізації криміногенних ситуації у механізмі індивідуального злочинного надрокористування.

Основними заходами відвернення злочинів у сфері надрокористування є такі: 1) профілактична бесіда з особою, яка виявила намір на вчинення злочину; 2) інформування членів сім'ї такої особи; 3) реалізація комбінацій щодо дезінтеграції груп осіб, які організувались, змовились на вчинення злочину у сфері надрокористування, зокрема шляхом: а) компрометації лідера групи; б) притягнення лідера до адміністративної чи кримінальної відповідальності за інші правопорушення, злочини на етапі готування до кримінального надрокористування; в) дезінформації групи про діяльність її членів, в тому числі й щодо співробітництва з правоохоронцями; г) переорієнтування діяльності групи у соціально позитивному руслі.

Надано характеристику заходам припинення злочинів у сфері надрокористування. Доведена необхідність їх поєднання із віктимологічною профілактикою у випадку припинення діяльності організованих груп та злочинних організацій, використання спеціальних підрозділів поліції для подолання імовірного збройного опору, запобігання насильницьким злочинам проти поліцейських.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов Г. А. 10 глав о мотивации и мотивах. Через призму науки криминологии : монография. М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. 303 с.
2. Аванесов Г. А. Криминология : учебник М. : Академия МВД СССР, 1984. 498 с.
3. Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький : ГВШ МВД СССР 1975. 423 с.
4. Алексеев С. С. Теория права. М. : Бек, 1993. 224 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т. Т. 2. М. : Юрид. лит., 1981. 360 с.
6. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». К. : НІСД, 2015. 684 с.
7. Андреев Б. В., Кудрявцев В. Н. Нечёткая логика при решении криминологических задач. *Государство и право*. 1999. № 1. С. 106–108.
8. Антонян Ю. М. Системный поход к изучению личности преступника. *Советское государство и право*. 1974. № 5. С. 88–93.
9. Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. Н. Личность корыстного преступника. Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. 160 с.
10. Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминолого-психологическое исследование. М. : Норма ; Инфра-М, 2010. 368 с.
11. Асейкін Р. В. Необхідність кримінально-правової охорони національної культурної спадщини в Україні // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні : матеріали всеукр. наук. конф. ад'юнктів, аспірантів та здобувачів (м. Львів, 28 вересня 2007 р.) / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2007. С. 6–8
12. Аслунд А., Дянков С. Основні уроки посткомуністичного переходу. Вступ // Велике переродження. Уроки перемоги

капіталізму над комунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 17–23.

13. Базелюк В. В. Загальні та спеціальні ознаки предмета злочину, передбаченого ст. 298 КК України // Закарпатські правові читання : матеріали III всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (м. Ужгород, 28-29 квітня 2011 р.) / Закарпатський державний ун-т. Ужгород : Ред. вид. центр ЗакДУ, 2011. Т. II. С. 5–7.

14. Базелюк В. В. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Х., 2012. 225 с.

15. Балабан С. М. Ефективність адміністративно-правового регулювання: наукові та організаційно-правові засади оцінки і забезпечення : дис. … канд.. юрид. наук : 12.00.07 ; Національна академія прокуратури України. К., 2014. 217 с.

16. Бальцерович назвав 2016-й останнім роком для прискорення реформ в Україні : інтерв'ю з Л. Бальцеровичем. *Дзеркало тижня.* 2016. 26 вересня. URL : https://dt.ua/ECONOMICS/balcerovich-nazvav-2016-y-ostannim-rokom-dlya-priskorennya-reform-v-ukrayini-219935_.html (дата звернення : 20.02.2019).

17. Бальцерович Л. Польща : Стабілізація та реформи в режимі надзвичайної та нормальної політики // Велике перероджения. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 33–64.

18. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Противодействие преступности : теория, практика, проблемы : монография. Х. : Изд-во Ун-та внутр. дел, 2005. 302 с.

19. Бандурка О. М. Политическая криминология : монография. Х. : Золотая миля, 2017. 412 с.

20. Бандурка О. М., Зацеркляний М. М., Веприцький Р. С. Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз : монографія. Х. : Золота миля, 2013. 264 с.

21. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія. Х. : НікаНова, 2012. 318 с.

22. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3 (14). С. 110–119.

23. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. 308 с.

24. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 30–38.

25. Баранов В. І., Івакін В. Г. Нововиявлений балтський могильник XI ст. на Пороссі: попередні результати досліджень та проблеми охорони унікальної пам'ятки / Інститут археології НАН України. URL : http://www.iananu.org.ua/novini/rujnuvannya-pam-yatok/527-novoviyavlenij-baltskij-mogilnik-khi-st-na-porossi-poperedni-rezultati-doslidzhen-ta-problemi-okhoroni-unikalnoji-pam-yatki (дата звернення : 04.12.2018).

26. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования : учеб. пособие. 2-е изд., испр. К. : МАУП, 2004. 216 с.

27. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права : підручник для юрид. спеціальностей вищих навч. закладів. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 472 с.

28. Башмаков Г. С. Право пользования недрами в СССР. М. : Наука, 1974. 156 с.

29. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Пер. з нім. О. С. Юдіна. К. : «Ніка-Центр», 2011. 407 с.

30. Беккер Г. С. Человеческое поведение : экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ. под науч. ред. Р. И. Капелюшникова. М. : ГУ ВШЭ, 2003. 672 с.

31. Бенедикт Р. Хризантема и меч : Модели японської культуры / Пер. с англ. М. Н. Корнилов, Е. М. Лазарева, В. Г. Николаев. М. : «Российская политическая энциклопедия», 2004. 256 с.

32. Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. О назначении человека. М. : Республика, 1993. 383 с.

33. Бідність в Україні : що замовчують пропагандисти / StopFake. URL : https://www.stopfake.org/uk/bidnist-v-ukrayini-shho-zamovchuyut-propagandysty/ (дата звернення : 27.01.2019).

34. Біленчук П. О., Карповець Б. В. «Бурштинова» злочинність : витоки, сучасний стан і шляхи подолання. *Юридичний вісник України.* 2016. 5 травня. URL : http://yvu.com.ua/burshtynova-zlochynnist-vytoky-su/ (дата звернення : 03.10.2018).

35. Бойко О. Д. Феномен соціальної пам'яті : основні концептуальні підходи до аналізу та інтерпретації // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід : Зб. наук. праць / За заг. ред. Ю. О. Шаповала. К. : ІПІЕНД, 2013. С. 35–78.

36. Бойцы российских ЧВК обратились в международный суд – против организаторов частных военных компаний. *Радио Свобода.* 2018. 19 ноября. URL : https://www.svoboda.org/a/29608527.html (дата звернення : 19.11.2018).

37. Бойцы российских ЧВК подали в международный суд на своих работодателей. *Сноб.* 2018. 19 ноября. URL : https://snob.ru/news/168391 (дата звернення : 19.11.2018).

38. Бочарников С. О. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2012. 218 с.

39. Будко В. В. Философия науки : учебное пособие. Х. : Консум, 2005. 268 с.

40. Бурштин, гроші та земля. Чому з 6 народних депутатів хочуть зняти недоторканність / Espresso. URL : https://espreso.tv/article/2017/07/11/6_deputativ_z_kogo_i_chomu_khochut_znyaty_deputatsku_nedotorkannist (дата звернення : 17.01.2019).

41. Бурштинові війни : на поліссі триває нелегальний видобуток сонячного каменю. *Україна молода.* 2017. 13 вересня. URL : http://www.umoloda.kiev.ua/number/3211/188/115677/ (дата звернення : 13.12.2018).

42. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. К., 2015. 39 с.

43. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у сучасний період : монографія. К. : Ін Юре, 2014. 564 с.

44. Вайль П. Л. Ёжик кучерявый // Что слышно / Л. С. Рубинштейн. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. С. 13–20.

45. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.

46. Великий тлумачний словник української мови / Упор. Т. В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.

47. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Предисл. Р. К. Баландина. М. : Айрис-пресс, 2013. 576 с.

48. Ветераны российских ЧВК подали иск в Международный уголовный суд против России. *Настоящее время.* 2018. 19 ноября. URL : https://www.currenttime.tv/a/russian-mercenaries-sue-russia-in-icc/29608983.html?nocache=1&fbclid=IwAR29b1xWIHQzYt79SAYkwXasiKm8fuKEoiSmamGQZSbA2_XrdcZQvqMG5qE (дата звернення : 19.11.2018).

49. Вирок Володимирецького районного суду Рівненської області. Справа № 1-34/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/48177772 (дата звернення : 15.12.2018).

50. Вирок Антрацитівського міськрайонного суду Луганської області. Справа № 407/6029/13-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/35764250 (дата звернення : 06.12.2018).

51. Вирок Берегівського районного суду Закарпатської області. Справа № 297/1894/16-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/61764577 (дата звернення : 07.12.2018).

52. Вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області. Справа № 1-91/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/50101664 (дата звернення : 06.12.2018).

53. Вирок Городищенського районного суду Черкаської області. Справа № 1-65/1. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/45249895 (дата звернення : 06.12.2018).

54. Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 22.12.2010. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/61610198 (дата звернення : 06.12.2018).

55. Вирок Дубровицького районного суду Рівненської області. Справа № 560/1512/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53414158 (дата звернення : 26.12.2018).

56. Вирок Енергодарського міського суду Запорізької області. Справа № 316/415/14-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/56073500 (дата звернення : 26.12.2018).

57. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області. Справа № 212/1065/17-к. URL :

http://reyestr.court.gov.ua/Review/65328187 (дата звернення : 04.01.2019).

58. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області. Справа № 1-298/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/23959000 (дата звернення : 06.12.2018).

59. Вирок Криворізького районного суду Дніпропетровської області. Справа № 177/1111/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/55572493 (дата звернення : 06.12.2018).

60. Вирок Олевського районного суду Житомирської області. Справа № 1-кп/287/30/16. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/56098163 (дата звернення : 06.12.2018).

61. Вирок Перевальського районного суду Луганської області. Справа № 1-404/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/23957529 (дата звернення : 06.12.2018).

62. Вирок Перевальського районного суду Луганської області. Справа № 1-537/11. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/23957525 (дата звернення : 06.12.2018).

63. Вирок Підволочиського районного суду Тернопільської області. Справа № 1-кп/604/78/14. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua /Review/41101659 (дата звернення : 26.12.2018).

64. Вирок Рожнятівського районного суду Івано-Франківської області. Справа № 350/699/15-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/53475539 (дата звернення : 09.01.2018).

65. Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 1-201/10. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/50859432 (дата звернення : 06.12.2018).

66. Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 572/2523/16-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/59801110 (дата звернення : 07.12.2018).

67. Вирок Сарненського районного суду Рівненської області. Справа № 572/328/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/ Review/43944691 (дата звернення : 05.02.2019).

68. Вирок Свалявського районного суду Закарпатської області. Справа № 306/2053/18. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/77600413 (дата звернення : 08.01.2019).

69. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області. Справа № 243/9499/13-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/ Review/41660471 (дата звернення : 08.01.2019).

70. Вирок Старосамбірського районного суду Львівської області. Справа № 455/1401/15-к. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55919611 (дата звернення : 06.12.2018).

71. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області. Справа № 307/3960/14-к. URL : http://reyestr.court.gov.ua/Review/41790396 (дата звернення : 09.01.2018).

72. Вицин С. Е. Моделирование в криминологии : учеб. пособ. М. : ВШ МВД СССР, 1973. 104 с.

73. Відгук опонента Ю. В. Орлова на дисертацію Ю. А. Турлової / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. URL : http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-nauk1.html (дата звернення : 30.11.2018).

74. Віхров М. О. Українське село: вимирання чи еволюція. *Тиждень.ua.* 2018. 17 вересня. URL : https://tyzhden.ua/Society/219622 (дата звернення : 28.01.2019).

75. Волков Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения. М. : Изд-во РУДН, 2004. 128 с.

76. Волков Б. С. Мотивы преступлений : уголовно-правовое и социально-психологическое исследование. Казань : Изд-во Казанского университета, 1982. 149 с.

77. Выжлецов Г. П. Аксиология культуры на рубеже веков. *Международный журнал исследований культуры.* 2016. № 2 (23). С. 15–26.

78. Гавел В. Промови та есеї / Пер. з чеської. К. : Видавничий дім «КОМОРА», 2016. 144 с.

79. Гаврилишин О. Україна : Найбільші надії, найбільші розчарування // Велике переродження. Уроки перемоги капіталізму над комунізмом : Зб. статей. / Пер. з англ. В. М. Дротенко. Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. С. 243–274.

80. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2002. 634 с.

81. Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Х., 1994. 38 с.

82. Гай Стэндинг: «Прекариат – новый опасный класс» / Garage. URL : https://garagemca.org/ru/publishing/the-precariat-the-new-dangerous-class-by-guy-standing (дата звернення : 28.01.2019).

83. Гайворонський Є.П. Умови вчинення контрабанди історичних та культурних цінностей. *Вісник Нац. ун-ту внутр. справ.* 2005. Вип. 30. С. 91–96.

84. Гайворонський Є. П. Контрабанда культурних цінностей: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2009. 224 с.

85. Гайворонський Є. П. Незаконні археологічні розкопки та їх зв'язок з контрабандою культурних цінностей. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2007. Вип. 88. С. 171–176.

86. Гайворонський Є. П. Основні напрямки попередження контрабанди історичних та культурних цінностей. *Проблеми законності.* 2006. Вип. 77. С. 145-150.

87. Гальчинский А. С. Маркс и совеременный мир : Гуманистическая доминанта. К. : Лыбидь, 2015. 328 с.

88. Гальчинський А. С. Лібералізм : уроки для України. К. : Либідь, 2011. 288 с.

89. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. В 2 т. Т. 1. Наука логики. М. : Мысль, 1974. 452 с.

90. Гейзенберг В. Физика и философия / Пер. с нем. И. А. Акчурина, Э. П. Андреева. М. : Наука, 1989. 132 с.

91. Гемологічна (мінералогічна) експертиза культурних цінностей / INConsalting, URL : https://inconsulting.com.ua/uk/gemologchna-ekspertiza.html (дата звернення : 05.02.2019).

92. Генпрокурор обурений станом справ у надрокористуванні. *Obozrevatel.ua.* 2018. 28 серпня. URL : https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/lutsenko-zvinuvativ-semeraka-u-koruptsii.htm (дата звернення : 30.08.2018).

93. Геренчук К. І. Природа Львівської області. Геологічна будова і корисні копалини. Передкарпатський прогин. Українські Карпати. Корисні копалини. URL : http://geoknigi.com/book_view.php?id=652 (дата звернення: 06.08.2018).

94. Гилинский Я. И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии / Международная Ассоциация Со-

действия Правосудию. URL : http://www.iuaj.net/node/1707 (дата звернення : 15.01.2019).

95. Гилинский Я. И. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с.

96. Гилинский Я. И. Исключённые навсегда / Международная ассоциация содействия правосудию. URL : http://www.iuaj.net/node/738 (дата звернення : 15.01.2019).

97. Гилинский Я. И. Социально-экономическое неравенство как криминогенный фактор (от К. Маркса до С. Олькова). URL : http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Gilinsky-Sotsialno-ekonomicheskoe-neravenstvo.pdf (дата звернення : 15.01.2019).

98. Гилинский Я. И. Социология девиантности. *Социологические исследования*. 2009. № 8. С. 70–73.

99. Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 р. № 1127-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1127-14 (дата звернення : 22.08.2018).

100. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

101. Голіна В. В. Кримінологічна політика України як ресурс у протидії злочинності (реалії і можливості). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2 (73). С. 193–201.

102. Голіна В. В. Стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів у системі запобігання злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2017. № 3 (17). С. 70–79.

103. Голіна В. В. Криміногенний потенціал суспільства : поняття, зміст, форми реалізації. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 119. С. 166–176. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2012_119_21 (дата звернення : 11.01.2019).

104. Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Кримінологічна політика держави : сутність та передумови її формування. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 23. С. 53–63.

105. Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Світова злочинність : сучасні тенденції та стратегії протидії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 2 (81). С. 92–100.

106. Голіна В. В., Лукашевич С. Ю., Колодяжний М. Г. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / За заг. ред. В. В. Голіни. Х. : Право, 2012. 304 с.

107. Голуб М. В. Нерівна битва : охорона довкілля vs бурштинова лихоманка. *CorruptUA.* 2016. 18 лютого. URL : http://corruptua.org/2016/02/nerivna-bitva-ohorona-dovkillya-vs-burshtinova-lihomanka/ (дата звернення : 03.10.2018).

108. Голян В. А. П'ять причин занепаду українського села. *Економіст*. 2015. 1 грудня. URL : http://ua-ekonomist.com/10990-vasil-golyan-pyat-prichin-zanepadu-ukrayinskogo-sela.html (дата звернення : 28.01.2019).

109. Гомосфера – термин наших дней : интервью с Д. С. Лихачёвым // Заметки и наблюдения : из записных книжек разных лет. Л. : Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1989. С. 520–536. URL : http://www.lihachev.ru/lihachev/bio/themes/1926/1928/ (дата звернення : 17.02.2019).

110. Гон М. М., Долганов П. В., Івчик Н. О. Політика пам'яті в Україні : у пошуках інклюзивних підходів до формування/коригування колективної пам'яті. *Україна Модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис.* 2018. 27 травня. URL : http://uamoderna.com/event/policy-memory (дата звернення : 15.11.2018).

111. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику : підручник. К. : Центр учбової літератури, 2009. 840 с.

112. Горшенков Г. Н. Криминология: научные инновации : монография. Н. Новгород : Изд-во Нижегородского университета, 2009. 214 с.

113. Гуров А. И. Организованная преступность – не миф, а реальность. М. : Знание,1992. 79 с.

114. Гуссерль Э. Картезианские размышления // Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейско го человечества и философии. Философия как строгая наука. Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. С. 324–542.

115. Ґроф С. Психологія майбутнього : уроки сучасних досліджень свідомості / Переклад з англ. Я. Винницької, О. Редчиць. Львів : Афіша, 2015. 328 с.

116. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Х. : Прапор, 2005. 224 с.

117. Даньшин І. М. Проблеми детермінації злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2 : зб. наук. пр. : для наукових та практичних працівників. Х. : Основа, 1994. С. 115–123.

118. Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Х. : Акта, 2002. 110 с.

119. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему політики свободи у XXI столітті / Пер. з нім. А. Орган. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 109 с.

120. Дев'ять вироків за два роки : як правоохоронці розслідують «бурштинові справи» на Волині. *Громадське. Волинь*. 2018. 03 квітня. URL : https://hromadske.volyn.ua/devyat-vyrokiv-za-dva-roky-yak-pravoohorontsi-rozsliduyut-burshtynovi-spravy-na-volyni/ (дата звернення : 03.10.2018).

121. Дейнега М. А. Теоретико-правові засади раціонального використання природних ресурсів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). С. 85–87.

122. Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия. Мн. : ЗАО «Издательский центр «Экономпресс», 1999. 180 с.

123. Демографічна та соціальна статистика. Населення та міграція / Державна служба статистики URL : http://www.ukrstat.gov.ua/ (дата звернення : 28.01.2019).

124. Денисов С. Ф. Сучасні проблеми молодіжної злочинності. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць*. 2010. Вип. 55. С. 602–607.

125. Денисов С. Ф., Тогочинський О. М. Сімейні цінності як найважливіший людський капітал та їх роль у запобіганні злочинам серед молоді. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2017. № 3 (17). С. 112–122.

126. Документування та розслідування злочинів, вчинених у сфері надрокористування. URL : https://helpiks.org/8-46646.html (дата звернення : 02.09.2018).

127. Достоевский Ф. М. Слезинка ребёнка. Дневник писателя. М. : АСТ, 2015. 352 с.

128. Дрёмин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества : монография. Одесса : Юридична література, 2009. 614 с.

129. Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с ней / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. М. : ИНФРА-М., 2006. 770 с.

130. Дубинин В. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. (О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения). М. : Политиздат, 1982. 304 с.

131. Дубовик О. Л., Жалинский А. Э. Причины экологических преступлений. М. : Наука, 1988. 240 с.

132. Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / В. К. Попов, А. П. Гетьман, С. В. Размєтаєв та ін. / За ред. В. К. Попова та А. П. Гетьмана. Х. : Право, 2001. 479 с.

133. Ефремова Г. Х., Ратинов А. Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект криминологического исследования : Сб. науч. труд. М. : Изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. С. 44–62.

134. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории). Львов : Вища школа, 1976. 212 с.

135. Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. 212 с.

136. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: понятие, виды, проблемы ответственности : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1991. 52 с.

137. Жигарев Е. С. Методология криминологии : проблемы, поиски, решения. Монография. М. : Изд-во «Щит», 2012. 269 с.

138. Жигарев Е. С. Личность как предмет познания : монография. М. : Изд-во «Щит», 2013. 320 с.

139. Жувака С. О., Сахань О. М. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 173–184.

140. Завгородня Г. В. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил охорони або використання надр. *Форум права:* фахове наук. електрон. вид. 2012. № 3. С. 201–205. URL : http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2012-3/12zgvavn.pdf (дата звернення : 10.12.2018).

141. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 1. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 423 с.

142. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 2. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 712 с.

143. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3-х кн. Кн. 3. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 317 с.

144. Заславская Л. А. Понятие объекта права государственной собственности на недра земли и пользования ими. *Ученые записки ВНИИСЗ*. 1969. Вып. 16. С. 110–119.

145. Зелинский А. Ф. Криминология. Учебное пособие. Х. : Рубикон, 2000. 240 с.

146. Зелинский А. Ф. Преемственность криминогенных ситуаций при рецидиве преступлений. *Проблемы правоведения*. 1979. Вип. 40. С. 87–91.

147. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення : 21.08.2018).

148. Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Б. М. Головкін, Г. Ю. Дарнопих, І. О. Христич та ін. ; за заг. ред. Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2013. 248 с.

149. Ильин А. Н. Парадоксы общества потребления. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2016. № 1. С. 23–43.

150. Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко. Харьков : Форт, 2008. 928 с.

151. Иншаков С. М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии : монография. М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. 335 с.

152. Ігнатов О. М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія. Х. : Диса Плюс, 2013. 650 с.

153. Індекс сприйняття корупції – 2017 / Transparency International. Ukraine. URL : https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2017/ (дата звернення : 27.01.2019).

154. Ініціатива прозорості видобувних галузей. Національний звіт України за 2016 р. URL : http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doccatalog/document?id=245275341 (дата звернення : 20.02.2019).

155. Інформація про роботу вугільного комплексу / Міністерство енергетики та вугільної промисловості. URL :

http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=245183238 (дата звернення : 04.12.2018).

156. Кабанов П. А. Виктимогенность политических режимов как одна из проблем современной российской политической криминологии: понятие и сущность. *Следователь*. 2003. № 9. С. 51–52.

157. Кабанов П. А. Виктимогенность криминогенных политических режимов как одно из перспективных направлений криминальной политической виктимологии. *Сибирский юридический вестник*. 2004. № 1. С. 30–32.

158. Кабанов П. А. Криминальная политическая виктимология как межотраслевая частная криминологическая теорія : понятие и предмет. *Следователь*. 2005. № 9. С. 51–56.

159. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы. М. : Юрид. лит., 1979. 319 с.

160. Калініна А. В. Запобігання злочинності іноземців та осіб без громадянства в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, Х. , 2018. 362 с.

161. Кальман О. Г. Злочинність у сфері економіки України : теоретичні та прикладні проблеми попередження : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. Х., 2004. 36 с.

162. Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми : монографія. Х. : Гімназія, 2003. 352 с.

163. Капелюшников Р. И. Российский рынок труда : адаптация без реструктуризации. М. : ГУ ВШЭ, 2001. 251 с.

164. Каракаш І. І. Природокористування як необхідна умова існування людини і суспільства : визначення поняття й основні принципи // Екологічне право : підруч. / За заг. ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. С. 147–157.

165. Карпец И. И. Преступность: иллюзии и реальность. М. : Юрид.лит., 1992. 412 с.

166. Кедров Б. Н. Научная концепция детерминизма // Современный детерминизм. Законы природы / Ред. кол. : Г. А. Свечников, Н. Т. Абрамова, М. Ф. Веденов, Ю. В. Сачков. М. : Мысль, 1973. С. 6–35.

167. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. 240 с.

168. Кількість зареєстрованих безробітних та кількість вакансій у 2018 році (за даними державної служби зайнятості) / Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/sz_br/sz_br_u/kzbr_ta_vakan_u2018.htm (дата звернення : 26.01.2019).

169. Ковалкин А. А. Латенная преступность и её выявление органами внутренних дел. К. : КВШ МВД СССР, 1985. 96 с.

170. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення 03.12.2018).

171. Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

172. Козлюк Л. Г. Визначення криміногенних факторів службових екологічних злочинів із позиції соціально-натуралістичного світогляду. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. 2014. Вип. 5. С. 443–446.

173. Козлюк Л. Г. Причини та умови службових злочинів у сфері охорони довкілля. *Правова держава*. 2011. Вип. 22. С. 377–381.

174. Козлюк Л. Г. Про окремі аспекти протидії корупційній злочинності у сфері охорони довкілля. *Альманах права. Ціннісно-правові засади сучасних інтеграційних процесів в Україні*. 2015. Вип. 6. С. 447–452.

175. Козьяков І. М. Проблеми протидії злочинам у сфері охорони та раціонального використання надр. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2007. Вип. 16, С. 203–211.

176. Колесников В. В. Экономическое развитие общества и преступность // Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью : монография / Науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. СПб. : Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2005. С. 285–310.

177. Комітет Ради рекомендує зняти недоторканність з Розенблата і арештувати його / Espresso. URL : https://espreso.tv/news/2017/07/07/komitet_rady_rekomenduye_znyaty_nedotorkannist_i_areshtuvaty_rozenblata (дата звернення : 17.01.2019).

178. Комлев Ю. Ю. Генезис зарубежных теорий преступности : от позитивистских моделей к постпостмодернистскому синтезу криминологических знаний. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2017. № 1 (44). С. 53–61. URL : https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-zarubezhnyh-teoriy-prestupnosti-ot-pozitivistskih-modeley-k-post-postmodernistskomu-sintezu-kriminologicheskih-znaniy (дата звернення : 25.02.2019).

179. Кондратюк Л. В., Овчинский В. С. Криминологическое измерение / Под ред. К. К. Горяинова. М. : Норма, 2008. 272 с.

180. Кондратюк Л. В., Овчинский В. С. Ещё раз о криминологическом понятии преступления и преступности. *Журнал российского права*. 2004. № 9. URL : http://www.lawmix.ru/comm/2463 (дата звернення : 03.09.2018).

181. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.08.2018).

182. Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2007 р. № 880-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/95215363 (дата звернення : 11.02.2019).

183. Корнієнко В. Я. Аналіз сучасних технологій та вибір обладнання для вилучення бурштину із піщаних родовищ з найменьшим техногенно-екологічним впливом на навколишнє середовище. *Вісник НУВГП*. 2007. Вип. 2 (38). С. 352–358.

184. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. К. : Ін Юре, 2011. 408 с.

185. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Х., 2011. 36 с.

186. Корнякова Т. В. Навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 169–177.

187. Корупція у Держгеонадрах блокує енергонезалежність України / Ні корупції! Блогери України проти корупції. URL : http://nikorupciji.org/2017/12/22/koruptsiya-u-derzhheonadra-blokuje-enerhonezalezhnist-ukrajiny-mizhnarodni-zmi/ (дата звернення : 27.01.2019).

188. Костенко А. Н. Социопатизация личности – главная угроза для национальной безопасности. *Шлях до кримінології. Пам'яті Анатолія Петровича Закалюка*: зб. матеріалів / Нац. акад. прав. наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології та кримінологічних досліджень. Київ; Запоріжжя: КПУ, 2010. С. 37–43.

189. Костенко А. Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). К. : Наукова думка, 1990. 146 с.

190. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. К. : Атіка, 2008. 352 с.

191. Костенко О. М. Антикримінальна революція з помаранчевою відзнакою. *Україна Молода*. 2015. 12 січня. URL : http://www.umoloda.kiev.ua/number/344/115/12430/ (дата звернення 30.05.2015).

192. Костенко О. М. Верховенство закону чи моралі? Проблема правової футурології. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 173–178.

193. Костенко О. М. Не карою єдиною! Про концепцію «антикримінальних лещат». *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4/2 (52). С. 13–16.

194. Криминология : Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Изд-во НОРМА, 2002. 848 с.

195. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення : 22.01.2019).

196. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17 (дата звернення : 10.02.2019).

197. Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. Х. : Право, 2018. 416 с.

198. Кримінологія : підручник / за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2014. 440 с.

199. Кримінологія. (Загальна частина) : навчальний посібник / Кол. авторів : А. Б. Блага, І. Г. Богатирьов, Л. М. Давиденко та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. 240 с.

200. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авт. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. К. : Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.

201. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-е вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2009. 288 с.

202. Кримінологія : Загальна та Особлива частини : підручник для студ. юридич. спец. вищ. навч. закл. / Нац. юридична академія ім. Я. Мудрого ; за ред. І. М. Даньшина. Х. : Право, 2003. 352 с.

203. Кримінологія : питання та відповіді / Кол. авт.: О. О. Авдєєв, А. А. Васильєв та ін. : за заг. ред. О. М. Литвинова. Х. : Золота миля, 2015. 324 с.

204. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. К. : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

205. Крусян А. Р. Політико-правові цінності сучасного українського конституціоналізму (в контексті аксіологічного виміру конституційного права). *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 3–13.

206. Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении. М. : Норма, 2007. 128 с.

207. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. М. : Изд. группа «ФОРУМ-ИНФРА-М», 1998. 232 с.

208. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества. М. : Гардарики, 2002. 238 с.

209. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения). М. : Юридлит, 1968. 176 с

210. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью / 2-е изд. испр. и доп. М. : Наука, 2005. 366 с

211. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 834 с.

212. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI ст. : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2013. 272 с.

213. Кулик О. Г. Злочинність в Україні : тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 228 с.

214. Культура и мы : интервью с Д. С. Лихачёвым // Заметки и наблюдения : из записных книжек разных лет. Л. : Сов. писатель. Ленингр. отд-ние, 1989. С. 537–561. URL : https://www.lihachev.ru/lihachev/bio/themes/1926/1928/ (дата звернення : 19.02.2019).

215. Курилюк Ю. Б. Соціальна зумовленість злочинності в сучасному суспільстві. *Юридична наука*. 2014. № 9. С. 53–64.

216. Курс лекций по криминологии / И. Н. Даньшин, В. В. Голина, А. Г. Кальман, А. В. Лысодед ; под. ред. И. Н. Даньшина, В. В. Голины. Х. : «Одиссей», 2007. 280 с.

217. Куцевич М.П. Особливості змісту окремих бланкетних норм Кримінального кодексу України з урахуванням положень міжнародно-правових актів. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 7 (175). С. 139-142.

218. Куцевич М.П. Лисабонский договор и некоторые проблемы эволюции системы взаимного сотрудничества государств-членов Евросоюза в уголовно-правовой сфере. *Polis Akademiyasinin Elmi xabarlari*. 2016. № 3-2 (16). С. 11-25.

219. Куцевич М.П., Сафаров Н.В. Правовой режим уголовного преследования международных преступлений. *Научный вестник Академии Полиции*: научно-правовой журнал. 2017. № 3-4. С. 55-70.

220. Ларина Е. А., Овчинский В. С. Парадокс Ферми и угрозы будущего. *Завтра. Блоги и сообщества*. URL : http://zavtra.ru/blogs/paradoks_fermi_i_ugrozi_budushego (дата звернення : 27.08.2018).

221. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М. : Политиздат, 1975. 130 с.

222. Ли Д. А. Преступность как социальное явление. М. : Русский мир, 1997. 176 с.

223. Лист Держгеонадр № 17766/03/14-18 від 06.09.2018 р.

224. Лист Держгеонадр № 22397/03/14-18 від 18.11.2018 р.

225. Литвак О. М. Держава і злочинність : монографія. Київ: Атіка, 2004. 304 с.

226. Литвинов О. М. Про галузеві характеристики злочинів взагалі та кримінологічну характеристику зокрема. *Форум*

права. 2010. № 4. С. 581–586. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_4_92.pdf (дата звернення: 05.12.2018).

227. Литвинов О. М. Політика як криміногенний фактор // Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія : Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 квіт. 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 72–73.

228. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2009. 426 с.

229. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні : монографія. Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.

230. Литвинов О. М. Стратегія кримінологічної безпеки України. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2011. № 1. С. 47–52.

231. Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів : монографія. Херсон: «Олді-плюс», 2003. 312 с.

232. Литвинов О. М., Щербакова А. К. Механізм індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє бандитизм: характеристика та протидія : монографія. Х. : Панов, 2015. 236 с.

233. Литовченко Л. А. Основні засади законодавства України про охорону культурної спадщини. *Науковий вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ.* 2007. № 4 (35). С. 138–148.

234. Лихачёв Д. С. О природе для нас и о нас для природы // Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет. СПб. : АЗБУКА, 2017. С. 345–352.

235. Лихачёв Д. С. Письма о добром. СПб. : Азбука. Азбука-Аттикус, 2015. 160 с.

236. Лихачов Д. С. Заметки и наблюдения : Из записных книжек разных лет. СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2018. 448 с.

237. Личность преступника / В. Н. Кудрявцев и др.; ред. коллегия: В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров. М. : Юрид. лит., 1975. 272 с.

238. Луман Н. Глобализация мирового сообщества : как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века. Основные направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Коэнен-Хуттера. М. : «РУСАКИ», 1999. С. 94–108.

239. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. М. : Наука, 1991. 383 с.

240. Лунеев В. В. Рыночная экономика и экономическая преступность в России. *Экономическая преступность* : сб. науч. труд. / Под. ред. В. В. Лунеева, В. И. Борисова. М. : Юристъ, 2002. С. 14–21.

241. Лунеев В. В. Эпоха глобализации и преступность. М. : Норма, 2007. 272 с.

242. Люта Н. Г., Лютий Г. Г. Перспективи української геології – дерегуляція чи сталий розвиток? *Мінеральні ресурси України*. 2015. № 2. С. 3–6.

243. Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1974. 39 с.

244. Макаренко В. П. Проблема общего зла : расплата за непоследовательность. М. : Вузовская книга, 2000. 96 с.

245. Макиенко А. А. Криминалитет и власть в стране (окончание статьи). *Інформаційний бюлетень міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю*. 2002. № 6. С. 61–66.

246. Макиенко А. А. Криминалитет и власть в стране. *Інформаційний бюлетень міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю*. 2002. № 5. С. 82–86.

247. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга : Сотворение человека печатной культуры / Пер. с англ. А. Л. Юдина. К. : Ника-Центр, 2014. 432 с.

248. Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз рівня і динаміки злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 191–198.

249. Максіменцев М. Г. Кримінологічна типологія злочинців-надрокористувачів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2017. Випуск 43. Т. 4. С. 184-189.

250. Максіменцев М. Г. Особливості механізму злочинного видобування окремих видів корисних копалин в Україні (кримінологічний аспект). Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 7-8 квітня 2017 р. К.: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 82-85.

251. Максіменцев М.Г. Характеристика основних мотивів злочинної поведінки у сфері надрокористування в Україні. *Порівняльне аналітичне право.* 2018. № 6. С. 122-127.

252. Максіменцев М.Г. Мотивація злочинної поведінки у сфері надрокористування. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2018. № 4. С. 178-183.

253. Максіменцев М. Г. Культурно-психологічні фактори злочинності у сфері надрокористування. Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія : зб. тез доп. Всеукр. наук.практ. конф. (27 квіт. 2018 р., м. Харків) / МВС України, Харків. нац. унт внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2018. С. 75–76.

254. Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз латентності злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 1 (18). С. 175–183.

255. Максіменцев М. Г. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 240 КК України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2018. № 36. С. 181-186.

256. Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз географії злочинності у сфері надрокористування в Україні. Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26–27 жовтня 2018 року. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 108-110.

257. Максіменцев М. Г. Злочинність у сфері надрокористування як міжнаціональний соціально-правовий феномен. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 2 (18). С. 78–87.

258. Максименцев М. Г. Криминологический анализ цены и структуры преступного недропользования в общемировом измерении. *Eurasian Academic Research Journal.* 2018. № 4. С. 116-120.

259. Максименцев М. Г. Морально-психологічні риси осіб злочинців-надрокористувачів в Україні. Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: Матеріали міжнарод-ної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 10–11 серпня 2018 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 76-78.

260. Максименцев М. Г. Механизм преступного нарушения служебным лицом правил охраны или использования недр. *Право и закон.* 2018. № 3. С. 141-147.

261. Максіменцев М.Г. Посткримінальна поведінка в механізмі окремого злочину у сфері надрокористування в Україні: кримінологічний аналіз. *Порівняльне аналітичне право.* 2019. № 2. С. 107-113.

262. Максіменцев М. Г. Правові фактори злочинності у сфері надрокористування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія «Право». 2019. Випуск 54. С. 152-157.

263. Максіменцев М. Г. Кримінологічний аналіз структури злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Право і суспільство.* 2019. № 2. С. 166-173.

264. Максіменцев М. Г. Особливості механізму злочинного видобування бурштину в Україні: кримінологічний аналіз. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2019. № 1. С. 103-114.

265. Максименцев М. Г. География и тенденции преступного недропользования в общемировом измерении. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права».* 2019. № 1. С. 174-179.

266. Максименцев М. Г. «Чёрная археология» как вид преступного недропользования: общемировое измерение. *Закон и Жизнь.* 2019. № 1. С. 112-117.

267. Максіменцев М. Г. Характеристика основних організаційно-управлінських факторів злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Європейські перспективи.* 2019. № 2. С. 162-166.

268. Максіменцев М. Г. Правові спеціально-кримінологічні заходи протидії злочинності у сфері надрокористування в Україні. *ПравоUA.* 2019. № 1. С. 113-118.

269. Максименцев М. Г. Общемировое измерение преступности в сфере недропользования: проявления и криминогенные связи. *Jurnalul juridic naţional*: teorie şi practică. 2019. № 2. С. 88-93.

270. Максіменцев М. Г. Політичні фактори злочинності у сфері надрокористування в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2019. № 1. С. 76-80.

271. Максіменцева Н.О. Публічне адміністрування у галузі використання і охорони надр в Україні : монографія. Дніпро : Ліра, 2018. 464 с.

272. Марко С. І., Татаров О. Ю. Криміналістична характеристика порушення правил охорони або використання надр на прикладі незаконного видобування бурштину. Науковий вісник

Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2014. № 2. С. 273–285.

273. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. СПб. : Питер, 2006. 352 с.

274. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08 ; ВНЗ «Національна академія управління». К., 2008. 511 с.

275. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. К.: Азимут-Україна, 2005. 464 с.

276. Машлякевич Д. С., Литвинов О. М. Стратегії запобіганн і протидії корупції в Україні : монографія / За аг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова. Х. : ТОВ «В деле», 2016. 260 с.

277. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2004. 208 с.

278. Механизм преступного поведения / Ю. М. Антонян, Н. А. Барановский, П. С. Дагель, О. Л. Дубовик, и др. ; Отв. ред. : В. Н. Кудрявцев. М. : Наука, 1981. 248 с.

279. Мизес Л. Теория и история : интерпретация социально-экономической эволюции / Пер. с англ. А. В. Куряева. Москва ; Челябинск : Социум, 2013. 368 с.

280. Миронюк Д. М. Кримінологічний моніторинг ефективності правового регулювання у сфері протидії злочинності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2014. 227 с.

281. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація : монографія. Одеса : Вид-во Одеського юридичного інституту НУВС, 2004. 132 с.

282. Митрофанов І. І. Кримінально-правове забезпечення охорони довкілля : монографія. Кременчук : Видавець «ПП Щербатих О. В.», 2010. 272 с.

283. Мільчуцька О. С. Оцінка діяльності національних правоохоронних органів по боротьбі зі злочинними посяганнями на культурні цінності України. *Вісник Луганської академії внутр. справ*. 2003. № 3. С. 178–187.

284. Мірошниченко А. М. Земельне право України : навч. посіб. К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 678 с.

285. Мораторій на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами продовжено / Урядовий портал. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247905191 (дата звернення 03.12.2018).

286. Морозов К. И. Математическое моделирование в научном познании. М. : Мысль, 1969. 264 с.

287. Мухамедов А. Р. Государственный горный надзор за использованием недр : дисс. … канд. юрид. наук :12.00.06 ; Ин-т государства и права АН СССР. М., 1978. 182 с.

288. На Лімниці незаконно видобували пісок та гравій екскаватором. *Галицький Кореспондент*. 2018. 01 жовтня. URL : http://gk-press.if.ua/na-limnytsi-nezakonno-vydobuvaly-pisok-ta-gravij-ekskavatorom/ (дата звернення : 03.10.2018).

289. На Рівненщині 200 бурштинокопачів напали на поліцейських і пошкодили три службові автомобілі / УНІАН. 2018. 18 жовтня. URL : https://www.unian.ua/incidents/10303104-na-rivnenshchini-200-burshtinokopachiv-napali-na-policeyskih-i-poshkodili-tri-sluzhbovi-avtomobili.html (дата звернення : 13.12.2018).

290. На Рівненщині завершено досудове розслідування щодо 12 учасників масових заворушень та опору правоохоронцям. *Новини по-рівненські*. URL : http://tomat.rv.ua/na-rivnenshchyni-zaversheno-dosudove-rozsliduvannia-shchodo-12-uchasnykiv-masovykh-zavorushen-ta-oporu-pravookhorontsiam/ (дата звернення : 03.10.2018).

291. Навроцкая Л. Г. Теоретические вопросы правового регулирования горных отношений в СССР : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Всесоюзный заочный юридический институт. М., 1976. 186 с.

292. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Х. : Диса плюс, 2013. 524 с.

293. Нардепи не дозволили арешт Розенблата, але зняли з нього недоторканність / Espresso. URL : https://espreso.tv/news/2017/07/11/rada_rozenblat (дата звернення : 17.01.2019).

294. Нарежнева Д. О. Впровадження в Україні міжнародного стандарту прозорості у видобувних галузях // Нафтогазо-

ва енергетика 2017 : Міжнародна науково-технічна конференція (15–19 травня 2017 р. м. Івано-Франківськ), 2017. С. 25–27.

295. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері довкілля. URL : https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf (дата звернення : 12.01.2019).

296. Не стріляйте в археологів. *Дзеркало тижня.* 2003. 26 вересня. URL : https://dt.ua/CULTURE/ne_strilyayte_v_arheologiv.html (дата звернення : 04.12.2018).

297. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: Теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.

298. Нежурбіда С. І., Скулиш Є. Д. Етіологія злочину: результати аналізу теорій особистості // Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи : Матер. міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права (м. Харків, 9 груд. 2016 р.) / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкіна. Х. : Право, 2016. С. 112–114.

299. Нетеса Н. В. Кримінально-правова характеристика діяння, пов'язаного із порушенням правил охорони або використання надр. *Юридична Україна.* 2011. № 5. С. 94–100.

300. Нечипоренко А. О. Сучасне праворозуміння : інтегральний підхід // Юридична осінь 2012 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 13 листоп. 2012 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 53–56.

301. Нова система аукціонів на надра з пакетами дозвільної документації «вбиває» 90 % корупції. *Українські новини.* 2018. 8 червня. URL : https://ukranews.com/ua/news/567716-nova-systema-aukcioniv-na-nadra-z-paketamy-dozvilnoi-dokumentacii-vbyvaye-90-korupcii-zmi (дата звернення : 04.02.2019).

302. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии. Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1975. 222 с.

303. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність : проблеми теорії та практики попередження. Х. : Вид-во СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 128 с.

304. Одайник Б. М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2010. 20 с.

305. Определение агрессии : Международный документ ООН. Резолюция № 3314 (XXIX) от 14.12.1974 г. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення : 21.11.2018).

306. Орзих М. Ф. Личность и право. М. : Юрид. лит., 1975. 112 с.

307. Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 176–184.

308. Орлов Ю. В. Корупційна схема : поняття та сутність // Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції : зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф., (31 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т. внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 138–140.

309. Орлов Ю. В. Кримінологічна експертиза нормативно-правових актів і їх проектів: науково-методичне забезпечення : монографія. Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»», 2010. 266 с.

310. Орлов Ю. В. Кримінологічна неефективність нормативно-правових актів: поняття та критерії. *Форум права: наукове електронне фахове видання.* 2011. № 3. С. 570–576. URL : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11ojvptk.pdf (дата звернення : 10.01.2019).

311. Орлов Ю. В. Культурно-психологічні фактори екологічної злочинності. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2017. № 3. С. 140–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_3_26 (дата звернення : 17.01.2019).

312. Орлов Ю. В. Механізм нормативно-правової детермінації злочинності. *Право і безпека*. 2012. № 4. С. 173–179.

313. Орлов Ю. В. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину: сутність та питання доцільності законодавчого закріплення. *Право і безпека*. 2011. № 4. С. 116–120.

314. Орлов Ю. В. Нормативно-правовые факторы преступности: понятие и классификация. *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр.* / ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь». Минск : Право и экономика, 2012. Вып. 2/32. С. 63–68.

315. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія детермінації злочинності : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2016. 477 с.

316. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Х. : Діса Плюс, 2016. 656 с.

317. Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової охорони довкілля в умовах правової сингулярності на тимчасово окупованих територіях України // Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності : Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (18–19 жовтня 2018 року, м. Харків) / Редкол. ; В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Х. : Право, 2018. С. 266–270.

318. Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності : від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права:* електрон. наук. фахове вид. 2017. № 5. С. 271–278. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf (дата звернення : 03.09.2018).

319. Орлов Ю. В. Фонові для злочинів агресії явища : деякі висновки за результатами кримінологічного аналізу ситуації в Україні. *Фонові для злочинності явища: запобігання та протидія* : Зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (27 квіт. 2018 р., м. Харків) / МВС України ; Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Хакрів : ХНУВС, 2018. С. 80–82.

320. Орлов Ю. В. Дундич Л. В. Корупційна схема : поняття, ознаки, види. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 2 (19). С. 101–108.

321. Остап Семерак : «Діагноз, коли лише 5 % українців вважають важливим питання довкілля» / Міністерство екології та природних ресурсів України. Офіційний веб-портал. URL : https://menr.gov.ua/news/32421.html (дата звернення : 31.08.2018).

322. Отчёт о действиях по предварительному расследованию 2017 г. (4 декабря 2017 г.). Украина / International Criminal Court. URL : https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/2017-PE-rep/2017-otp-rep-PE-UKRAINE_RUS.pdf (дата звернення : 31.08.2018).

323. Оцінка виконання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 року та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки: проект. URL: http://greenmind.com.ua/images/

meropriyatiya/ocenka-vupolneniya-strategii-i-npd.pdf (дата звернення: 24.10.2017).

324. Панкратов В. В. Методология и методика криминологических исследований. М. : Юрид. лит., 1972. 136 с.

325. Панова К. Докопаться до небес. *Корреспондент*. 2007. № 30 (269). С. 18.

326. Перелік корисних копалин загальнодержавного значення : постанова Кабінету Міністрів України № 827 від 12.12.1994 р. (у редакції постанови Кабінету Міністрів України № 747 від 16.08.2005 р.). URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/20058044 (дата звернення: 06.08.2018).

327. Перепелиця Д. І. Призонізація в механізмі криміногенної детермінації: характеристика та протидія : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський національний університет внутрішніх справ. Х., 2014. 214 с.

328. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс). Х. : Право, 1998. 414 с.

329. Пивоваров В. В., Гончаренко Т. В. Окремі питання корпоративної екологічної злочинності. *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2015. № 4. С. 310–313. URL: http://www.pap.in.ua/4_2015 /95.pdf (дата звернення: 25.02.2019).

330. План дерегуляції / Державна регуляторна служба України. URL : http://www.drs.gov.ua/type-deregulation/plan-deregulyatsiyi/ (дата звернення : 04.02.2019).

331. Плотникова О. М. Про зміст деяких визначень, які використовуються в надровому законодавстві. *Право України*. 1999. № 6. С. 64–66.

332. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1991. 48 с.

333. Погам С. Исключение : социальная инструментализация и результаты исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1999. Спец. выпуск : Современная французская социология. Т. 2. С. 140–156.

334. Подобєд О. Українська планета ДіПі : культура та повсякдення. Житомир: Вид-во О. О. Євенок, 2018. 396 с.

335. Познер Р. Экономический анализ права / Под ред. В. Л. Тамбовцева. СПб. : Экономическая школа, 2004. 522 с.

336. Познышев С. В. Криминальная психология: Преступные типы. О психологическом исследовании личности как субъек-

та поведения вообще и об изучении личности преступника в частности. М. : ИНФРА-М, 2007. IX, 302 с.

337. Поклад В. И. Луганский сепаратизм глазами луганского социолога. *Наукові праці : науково-методичний журнал.* Вип. 250. Т. 262. Філософія. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 103–105.

338. Поліщук Г. С. Корупція в структурі детермінації екологічної злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2009. Вип. 20. С. 131–137.

339. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2006. 294 с.

340. Поліщук Г. С. Чинники, що зумовлюють латентність злочинів проти довкілля. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 2004. № 5. С. 83–94.

341. Поліщук Г. С. Щодо кримінологічної характеристики організованої екологічної злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2008. Вип. 18. С. 219–228.

342. Поліщук Г. С., Мельник О. В. Стан і тенденції екологічної злочинності в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2009. № 4 (65). С. 120–126.

343. Поліщук О. М. Нерівність доходів по-українські : «гірше», ніж в Гондурасі, «краще», ніж у Швеції / Укрінформ. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2162366-nerivnist-dohodiv-poukrainski-girse-niz-u-gondurasi-krase-niz-u-svecii.html (дата звернення : 26.01.2019).

344. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы. *Экономика и математические методы.* 1999. Т. 35. Вып. 2. С. 3–19.

345. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 642 с.

346. Попова И. П. Маргинальность. Социологический анализ : учеб. пособие. М. : Союз, 1996. 77 с.

347. Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 523 с.

348. Потіха А. О. Проблема видобутку бурштину : сучасний стан та перспективи вирішення / Центр соціальних комуні-

кацій НБУВ. URL : http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2065:problema-vidobutku-burshtinu&catid=8&Itemid=350 (дата звернення : 19.03.2018).

349. Пояснювальна записка до проекту Закону України № 9473 від 16.01.2019 р. «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» щодо поновлення мораторію на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами». URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65338 (дата звернення : 03.02.2019).

350. Правовой мониторинг : актуальные проблемы теории и практики : монография / Д. Б. Горохов, В. И. Радченко, Н. Н. Черногор и др. ; под. ред. Н. Н. Черногора. М. : Изд-во Международного юридического института, 2010. 232 с.

351. Предборський В. А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів : монографія. К. : Кондор, 2005. 614 с.

352. Про видобування та реалізацію бурштину : проект Закону України від 01.11.2016 р. № 1707-VIII. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53194 (дата звернення : 10.02.2019).

353. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля : Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17 (дата звернення : 04.12.2018).

354. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» щодо поновлення мораторію на проведення перевірок бізнесу контролюючими органами: проект Закону України № 9473 від 16.01.2019 р. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65338 (дата звернення : 03.02.2019).

355. Про газ (метан) вугільних родовищ : Закон України від 21.05.2009 р. № 1392-VI. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-17 (дата звернення : 22.08.2018).

356. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями : Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/637/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення : 10.02.2019).

357. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16.01.2014 р. № 719-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/ laws/card/719-18 (дата звернення : 16.09.2018).

358. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2404-17 (дата звернення : 20.02.2019).

359. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності : Закон України від 06.09.2005 р. № 2806-IV. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2806-15 (дата звернення : 10.02.2019).

360. Про забезпечення прозорості у видобувних галузях : Закон України від 18.09.2018 р. № 2545-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2545-19 (дата звернення : 20.02.2019).

361. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України : Закон України від 22.02.2006 р. № 3458. *Офіційний вісник України*. 2006. № 13. Ст. 855

362. Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр : постанова Кабінету Міністрів України від від 05.09.1997 р. № 432. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-97-%D0%BF (дата звернення : 10.02.2019).

363. Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р. № 615. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/615-2011-%D0%BF (дата звернення : 08.01.2019).

364. Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р. № 594. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/594-2011-%D0%BF (дата звернення : 08.01.2019).

365. Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами : постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2011 р. № 594. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/594-2011-%D0%BF (дата звернення : 04.02.2019).

366. Про затвердження: тарифів на роботи, пов'язані з проведенням експертизи та підготовкою експертів-гемологів з дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння; форм висновків за результатами експертизи дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння; форми «Свідоцтва», а також «Положення про акредитацію експертів-гемологів дорогоцінного, напівдорогоцінного та декоративного каміння : Наказ Міністерства фінансів України № 19 від 29.01.1997 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-97 (дата звернення : 05.02.2019).

367. Про заходи щодо забезпечення додержання законодавства у сфері надрокористування : Указ Президента України від 05.07.2004 р. № 741/2004. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741/2004 (дата звернення : 30.08.2018).

368. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19 (дата звернення : 31.08.2018).

369. Про нафту і газ : Закон України від 12.07.2001 р. № 2665-III. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2665-14 (дата звернення : 22.08.2018).

370. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2135-12. (дата звернення: 15.01.2019).

371. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17 (дата звернення : 05.02.2019).

372. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : проект Закону України від 26.04.2018 № 8328. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63948 (дата звернення : 11.02.2019).

373. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 05.06.1997 р. № 320/97-ВР. URL :

https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/320/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення : 11.02.2019).

374. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 року № 2268-VIII. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2268-19 (дата звернення : 31.08.2018).

375. Про охорону археологічної спадщини : Закон України від 18.03.2004 р. № 1616-IV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1626-15 (дата звернення : 21.08.2018).

376. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення : 20.01.2018).

377. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19 (дата звернення : 11.02.2019).

378. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2365-14 (дата звернення : 20.02.2019).

379. Про приєднання України до Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2009 р. № 1098. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1098-2009-%D0%BF (дата звернення : 20.02.2019).

380. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18 (дата звернення : 21.02.2019).

381. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво: Закон України від 12.07.2017 р. № 2129-VIII. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2129-19 (дата звернення: 19.01.2019).

382. Про реалізацію експериментального проекту із запровадження проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами шляхом електронних торгів : постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2018 р. № 848. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-2018-%D0%BF (дата звернення : 04.02.2019).

383. Про стратегічну екологічну оцінку : Закон України від 20.03.2018 р. № 22354-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/2354-19 (дата звернення : 10.02.2019).

384. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2004 р. № 675-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/9110250 (дата звернення : 12.01.2019).

385. Про схвалення Концепції реформування системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.05.2017 р. № 616-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250431699 (дата звернення : 12.01.2019).

386. Про схвалення Концепції створення Загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.11.2018 р. № 825-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-stvorennya-zagalnoderzhavnoyi-avtomatizovanoyi-sistemi-vidkrite-dovkillya (дата звернення : 12.01.2019).

387. Про схвалення Національної стратегії поводження з відходами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 820-р. URL : https://www.kmu.gov.ua/ ua/npas/250431699 (дата звернення : 12.01.2019).

388. Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України № 1728-VIII від 03.11.2016 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1728-19 (дата звернення : 13.02.2019).

389. Про угоди про розподіл продукції : Закон України від 14.09.1999 р. № 1039-XIV. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/1039-14 (дата звернення : 22.08.2018).

390. Проблемы теории государства и права : Учебник / Под. ред. С. С. Алексеева. М. : Юрид. лит., 1979. 392 с.

391. Прокуратура Житомирщини проти рішення обласної ради щодо незаконного погодження спецдозволу на видобування лабрадориту. *20 хвилин*. URL : https://zt.20minut.ua/ Kryminal/prokuratura-zhitomirschini-proti-rishennya-oblasnoyi-radi-schodo-nezak-10725970.html (дата звернення : 03.10.2018).

392. Прокуратура скерувала до суду обвинувальний акт у справі щодо незаконного видобутку мінеральної води на Свалявщині. *Трибуна*. 2018. 01 жовтня. URL : https://trubyna.org.ua/novyny/prokuratura-skeruvala-do-suduobvynuvalnyi-akt-u-spravi-shchodo-nezakonnoho-vydobutkumineralnoi-vody-na-svaliavshchyni/ (дата звернення : 03.10.2018).

393. Пэнто Р., Гравитц М. Методы социальных наук / Под ред. и вступ. ст. В. А. Туманова, В. П. Казимирчука ; пер. с фр. С. В. Боботова, Ю. А. Глазова. Москва: Прогресс, 1972. 607 с.

394. Резолюція № 11039 від 16.12.2010 року : Міжнародний документ. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних націй. URL : https://www.un.org/press/en/2010/ga11039.doc.htm (дата звернення: 31.10.2018).

395. Рибікова Г. В. Правова експертиза нормативно-правових актів як правова категорія та наукова доктрина. *Юридичний вісник*. 2013. № 4 (29). С. 28–32.

396. Римский устав Международного уголовного суда : Международный документ ООН от 17.07.1998 г. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення : 31.08.2018).

397. Рівень безробіття населення (за методологією МОП) за регіонами у 2018 році (за матеріалами вибіркового обстеження населення з питань економічної активності) / Державна служба статистики України. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/rp/rp_reg/reg_u/rbn_2018_u.htm (дата звернення : 26.01.2019).

398. Річний план : Державна служба геології та надр України. URL : https://inspections.gov.ua/regulators-plans/show?planning_period_id=2&regulator _id=42 (дата звернення : 04.02.2019).

399. Рубинштейн Л. С. Что слышно. М. : Изд-во АСТ : CORPUS, 2018. 592 с.

400. Руденко М. М. Спеціалізація як принцип побудови прокурорської системи України (науково-практичний прогноз). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3. С. 27–32

401. Рущенко І. П. Злочинність в Україні: функціональне пояснення. *Право і безпека*. 2002. № 3. С. 184–188.

402. Рывкина Р. В. Социальные корни криминализации российского общества. *Социологические исследования*. 1997. № 4. С. 73–83.

403. Рябчинська О. П. Методологія дослідження проблем кримінального права : постановка проблеми. *Право і безпека*. 2013. № 1 (48). С. 157–163.

404. Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение. Понятие, регулирование, последствия / Под ред. Р. Р. Галиакбарова. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1985. 192 с.

405. Саркисов Э. А. Предупредительная роль уголовного закона. Минск : Наука и техника, 1979. 143 с.

406. Сахаров А. Б. Личность преступника и типология преступников. *Социалистическая законность.* 1973. № 3. С. 23–24.

407. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. Москва : Юрид. лит., 1982. 280 с.

408. Сахаров А. Б. Социальные условия и преступность (постановка исследовательской проблем) // Методологические вопросы изучения социальных условий преступности : Сб. науч. труд. / Под. ред. В. К. Звирбуля. М. : Наука, 1979. С. 25–37.

409. Сахарова О. Б. Особливості боротьби з проявами організованої злочинності у нафтогазовій галузі України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2006. № 14. С. 40 – 51.

410. Світовий банк підрахував кількість бідних в Україні / Слово і діло. URL : https://www.slovoidilo.ua/2018/07/18/novyna/suspilstvo/svitovyj-bank-pidraxuvav-kilkist-bidnyx-ukrayini (дата звернення : 27.01.2019).

411. Семерак порахував, скільки мешканців Рівненщини займається видобутком бурштину. *Ракурс*. 2016. 05 червня. URL : http://racurs.ua/ua/n71902-semerak-porahuvav-skilky-meshkanciv-rivnenschyny-zaymaietsya-vydobutkom-burshtynu (дата звернення : 19.03.2018).

412. Сервецький І. В., Чуфрін Ю. Ю. Кримінальна відповідальність за вчинення злочину групою осіб, організованою групою та злочинною організацією. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 113–128.

413. Ситнік О. М. Кримінологічна характеристика та запобігання втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність в Україні (ст. 304 КК України) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Харківський Національний університет внутрішніх справ, 2018. 224 с.

414. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

415. Сметаніна Н. В. Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології : монографія / За ред. В. В. Голіни. Х. : Право, 2016. 192 с.

416. Смотрицкий Е. Ю. Глобализация и люмпенизация: социальные корни преступности. *Вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2011. № 2. С. 28–39.

417. Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / Ю. М. Антонян, В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев и др. ; науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. СПб. : Издат. Дом С-Пб. гос. ун-та, 2005. 592 с.

418. Солженицын А. И. В круге первом : роман. М. : ПРОЗАиК, 2009. 784 .

419. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. М. : Политиздат, 1992. 543 с.

420. Сото Е. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение в остальном всём мире / Пер. с англ. Б. Пинскер, науч.ред. Р. Левита. М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 272 с.

421. Социальные отклонения / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсесянц. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юрид. лит., 1989. 368 с.

422. Справа Фірташа : у чому звинувачують українського олігарха? *112. UA*. 2017. 21 лютого. URL : https://ua.112.ua/statji/sprava-firtasha-u-chomu-zvynuvachuiut-ukrainskoho-oliharkha-373459.html (дата звернення: 31.10.2018).

423. Степанченко О. О. Протидія етнорелігійному тероризму : монографія. Х. : Константа, 2018. 492 с.

424. Стэндинг Г. Прекариат : новый опасный класс / Пер. с анг. Н. А. Усовой. М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.

425. Суд дозволив екстрадицію Фірташа : історія справи. BBC. News. Україна. 2017. 21 лютого. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/features-39041879 (дата звернення: 31.10.2018).

426. Сыродоев Н. А. Правовой режим недр. М. : Юрид.лит., 1969. 168 с.

427. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. М. : ИНФРА-М, 2010. 391 с.

428. Тейзе Є. О. ФБР проти Фірташа : політика чи корупція? *Deutsche Welle.* 2015. 20 квітня. URL : https://www.dw.com/uk/фбр-проти-дмитра-фірташа-політика-чи-корупція/a-18389211 (дата звернення: 31.10.2018).

429. Темнюк Т. О. Реформа нафтогазової сфери : на язиці густо, а на ділі пусто. *ЭнергоРеформа.* 2017. 6 апреля. URL : http://reform.energy/analitics/reforma-naftogazovoi-sferi-na-yazitsi-gusto-a-na-dili-pusto-669 (дата звернення : 31.08.2018).

430. Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. М. А. Султанова, Н. А. Цыркун. М. : АСТ, 2004. 781 с.

431. Туляков В. О. Сингулярність кримінального права та державний примус // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / За ред. проф. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 23–30.

432. Турлова Ю. А. Феномен екологічної злочинності : питання кримінологічної дефініції. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. Вип. 66. С. 237–246.

433. Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні кримінально-правовими та кримінологічними засобами : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України. К., 2018. 463 с.

434. Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. К. : Знання України, 2018. 459 с.

435. У Донецькій області 45 шахтарів використовували як рабів / УНІАН. 2012. 14 травня. URL : https://www.unian.ua/society/648545-u-donetskiy-oblasti-45-shahtariv-vikoristovuvali-yak-rabiv.html (дата звернення : 24.12.2018).

436. У Мінприроди триває робота над створенням в Україні сучасної системи надрокористування / Міністерство екології та природних ресурсів : офіційний Інтернет-портал. Новини. 2018. 30 травня. URL : https://menr.gov.ua/news/32414.html (дата звернення : 20.10.2018).

437. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» : Угода від 27.11.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15 (дата звернення : 20.02.2019).

438. Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. М. : Мысль, 1971. 312 с.

439. Україна залишається серед «переважно невільних» економік – дослідження. *Радіо Свобода*. 2019. 25 січня. URL : https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-reityng-ekonomichnyh-svobod/29730255.html (дата звернення 25.01.2019).

440. Україна може стати співзасновником і членом Європейської Геологічної Агенції / Державна служба геології та надр. URL : https://www.kmu.gov.ua/ua/news/oleg-kirilyuk-ukrayina-mozhe-stati-spivzasnovnikom-i-chlenom-yevropejskoyi-geologichnoyi-agenciyi (дата звернення : 10.02.2019).

441. Українське суспільство за 25 років : динаміка деяких соціальних показників / Київський міжнародний інститут соціології. URL : https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1 (дата звернення : 27.01.2019).

442. Українські вибори на 50 % фінансуються «чорною» готівкою, – Комітет виборців. *Рубрика*. 2019. 1 лютого. URL : https://rubryka.com/2019/02/01/ukrayinski-vybory-na-50-finansuyutsya-chornoyu-gotivkoyu-komitet-vybortsiv/ (дата звернення : 01.02.2019).

443. Україну віднесли до гібридних режимів за результатом 2018 року. *Українська правда*. 2019. 9 січня. URL : https://www.pravda.com.ua/news/2019/01/9/7203332/ (дата звернення : 15.01.2019).

444. Феномен зависимого преступника / Ю. М. Антонян, О. В. Леонова, Б. В. Шостакович ; Под. ред. Ю. М. Антоняна. М. : Аспект Пресс, 2007. 192 с.

445. Финк Е. Основные феномены человеческого бытия. М. : Канон, РООИ Реабилитация, 2017. 432 с.

446. Фінчук В. В. Географія злочинності у сфері ПЕК України (окремі аспекти нафтогазової галузі) // Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих учених : матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених у 3 частинах (м. Одеса, 24 квітня 2015 р.). Одеса: Міжнародний гуманітарний університет. 2015. Ч. І. С. 154–157.

447. Фінчук В. В. Кримінологічна характеристика осіб, винних у вчиненні злочинів у паливно-енергетичному комплексі України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. Вип. 3. С. 363–370.

448. Фінчук В. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у паливно-енергетичному комплексі : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2017. 23 с.

449. Фінчук В. В. Організована злочинна діяльність у паливно-енергетичному комплексі (ПЕК) України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 212–215.

450. Фінчук В. В. Рівень та структура злочинності у сфері паливно-енергетичного комплексу України. *Збірник наукових праць «Держава і право». Юридичні і політичні науки*. 2014. Спецвипуск. С. 346–352.

451. Фінчук В. В. Чинники криміногенності у паливно-енергетичному комплексі України та їх запобігання // Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 8–9 жовтня 2015 р.). Харків: Право, 2015. С. 452–455.

452. Фокс В. Введение в криминологию. Учебник / Переводчики : Л. Нежинская, М. Туманова ; Под. Ред : Б. С. Никифорова. М. : Прогресс, 1980. 312 с.

453. Фріс П. Л. Криміногенні ризики і політика у сфері боротьби зі злочинністю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія. Юриспруденція.* 2013. № 5. С. 173–176.

454. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. К. : «АртЕк», 1997. 208 с.

455. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с нем. А. С. Гуревич. М. : АСТ, Хранитель, Мидгард, 2007. 624 с.

456. Фромм Э. Психоанализ и этика. М. : Республика, 1993. 415 с.

457. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В. В. Бибихина. Х. : «Фолио», 2003. 503 с.

458. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. А. Велимеева, Ю. В. Новикова. М. : АСТ, 2003. 603 с.

459. Хмуровська Л. С. Запобігання незаконному видобуванню бурштину в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Національна академія внутрішніх справ. К., 2011. 262 с.

460. Хохлова І. В. Правове регулювання припинення права надрокористування в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. 215 с.

461. Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Відносини надрокористування в Україні : проблеми розвитку. *Вісник Луганського держа-*

вного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2011. № 2. С. 219–226.

462. Худицький В. В. Лопатою і детектором. Чорні археологи змінюють офіційних. *Українська правда*. 2011. 6 червня. URL : http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/06/6/41837/ (дата звернення : 15.02.2019).

463. Цимбалюк М. М. Цінності права у контексті сучасних інтегративних реконструкцій правової онтології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 496–502.

464. Циппеліус Р. Юридична методологія. К. : Видавництво «Реферат», 2004. 176 с.

465. «Чорні археологи» не переводяться. *Дзеркало тижня*. 2011. 3 червня – 10 червня. Вип. 20. URL : https://dt.ua/SOCIETY/chorni_arheologi_ne_perevodyatsya.html (дата звернення : 10.02.2019).

466. Цуриков В. И. Институциональная среда и преступное поведение. Кострома : Изд-во КГСХА, 2006. 248 с.

467. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник для вузов. М. : Юрайт, 1999. 429 с.

468. Чехов А. П. Вишнёвый сад. Чайка. Дядя Ваня. Три сестры (сборник). М. : Эксмо, 2017. 412 с.

469. Чирков В. И. Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека. *Вопросы психологии*. 1996. № 3. С. 116–132.

470. Чому сотні тон бурштину безперешкодно долають український кордон? *Дивись. Info.* 2018. 22 березня. URL : https://dyvys.info/2018/03/22/chomu-sotni-tonn-burshtynu-bezpereshkodno-dolayut-ukrayinskyj-kordon/ (дата звернення : 04.12.2018).

471. Чорна археологія : злочин чи порятунок? URL : http://www.aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=233 (дата звернення : 04.12.2018).

472. Шарафутдинов Е. А. Недропользование как объект уголовно-правовой охраны : дисс. … канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Федеральное государственное бюджетное образование высшего образования «Российский государственный университет правосудия». М., 2017. 243 с.

473. Шем'яков О. П. Деякі аспекти проблеми юридичного визначення поняття надр. *Вісник Національного університету внутрішніх справ МВС України*. 2000. Вип. 10. С. 260–266.

474. Шем'яков О. П. До питання про зміст права користування надрами // Ідея правової держави : історія та сучасність : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Пам'яті П. І. Новгородцева (другі Новгородцевські читання) (м. Луганськ, 23–24 листоп. 2000 р.). *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ (спец. вип.)*. Луганськ, 2001. С. 230–236.

475. Шем'яков О. П. Правове регулювання використання та охорони надр : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Національний університет внутрішніх справ. Х., 2003. 208 с.

476. Шемшученко Ю. С. Вибране. К. : Юрид. думка, 2005. 592 с.

477. Шестаков Д. А. Введение в криминологию закона. СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2011. 75 с.

478. Шестаков Д. А. Криминология : краткий курс. Преступность как свойство общества. СПб. : Изд-во «Лань», 2001. 264 с.

479. Шестаков Д. А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности: Криминогенные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Предисл. В. П. Сальникова. СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 561 с.

480. Шестаков Д. А. Введение в криминологию семейных отношений. Л. : Ленинградский государственный университет, 1980. 79 с.

481. Шипунова Т. В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. 180 с.

482. Шундиков К. В. Механизм правового регулирования : учеб. пособ. / Под ред. А. В. Малько. Саратов : СГАП, 2001. 438 с.

483. Юхно О. О. Актуальні проблеми визначення місця кримінологічної стратегії і тактики у системі запобігання злочинності держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса : ОДУВС, 2008. № 2. С. 34–39.

484. Юшкевич Ю. С. Аксіологічна складова української ментальності та механізми її збереження. *Наукове пізнання : методологія та технологія*. 2012. №1 (28). С. 140–144.

485. Якель Р. Куди тече «соснова сльоза» ? *Дзеркало тижня*. 2006. № 46 (625). С. 5

486. Якимова Е. В. Социальное конструирование реальности : социально-психологические подходы. М. : ИНИОН, 1999. 115 с.

487. Яра О. С. Кримінологічні аспекти запобігання корисливій насильницькій злочинності : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2007. 21 с.

488. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография. Х. : Право, 2003. 512 с.

489. 24 шахти з 93 на Донбасі видобувають вугілля, решта – знищені або не працюють. URL : https://24tv.ua/24_shahti_z_93_na_donbasi_vidobuvayut_vugillya_reshta__znishheni_abo_ne_pratsyuyut_n490393 (дата звернення : 04.12.2018).

490. 8 тисяч за незаконне видобування гравію: на Буковині підприємець пропонував хабара працівнику поліції. *Молодий буковинець*. 2018. 29 вересня. URL : https://molbuk.ua/chernovtsy_news/157115-schomisyacya-po-visim-tysyach-gryven-za-nezakonne-vydobuvannya-graviyu-na-bukovyni-pidpryyemec-proponuvav-khabarya-pracivnyku-policiyi.html (дата звернення : 03.10.2018).

491. 80 відсотків населення України живе за межею бідності – ООН / UkrPress.info. URL : http://www.ukrpress.info/2017/08/28/80-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%81%D0 (дата звернення : 27.01.2019).

492. Amancio N. L. Illegal Mining is Destroying Amazonia. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 28–29. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 27.11.2018).

493. Balestrieri B. A. B. Field Archaeologists as Eyewitnesses to Site Looting. *MDPI*. 2018. № 7 (48). P. 1–24. URL : www.mdpi.com/journal/arts (дата звернення : 21.11.2018).

494. British Geological Survey (2012) World mineral production 2006-2010 Keyworth, Nottingham British Geological Survey, London. URL : https://www.bgs.ac.uk/news/events/stakeholders/presentations/John_Ludden_Stakeholder2012.pdf (дата звернення : 20.11.2018).

495. Clapham A. Human Rights in the Private Sphere. Oxford : Oxford University Press, 1993. 389 p.

496. Country Rankings. 2019 Index of Economic Freedom / Heritage Foundation. URL : https://www.heritage.org/index/ranking (дата звернення 25.01.2019).

497. Elliott L. Transnational Organized Crime. *Journal of International Affairs. 2012.* № 1, Vol. 66. P. 87–104.

498. Environmental Crime Resolutions / International Criminal Police Organization. Environmental Security Sub-Directorate. Lion, 2014. 27 p.

499. Environmental security. COM/FS/2018-03/PST03 / International Criminal Police Organization. URL : https://www.interpol.int/content/download/19249/170126/version/20/file/PST-03_2018-03_EN_Environmental_security.pdf (дата звернення: 10.11.2018).

500. Fonseca G. A. B., Swain E. Addressing Mercury Pollution from small Scale, often Illegal, Gold Mining. *Our Planet. Environmental Crime*. 2017. Match. P. 31. URL : https://docs.wixstatic.com/ugd/655326_4bbc5cdf77384d48adf980c3ec39237a.pdf (дата звернення : 18.12.2018).

501. Frequently asked questions / Connecting Police for a Safer World. Interpol. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Works-of-art/Frequently-asked-questions (дата звернення : 21.11.2018).

502. Global Trends in Artisanal and Small-Scale Mining (ASM): A review of key numbers and issues / M. Fritz, J. McQuilken, N. Collins, F. Weldegiorgis. 2018. 91 p. URL : https://www.iisd.org/sites/default/files/publications/igf-asm-global-trends.pdf (дата звернення: 29.10.2018).

503. Greenlief W. H. The British political tradition. Vol. 1. London, New York, 1983. 352 p.

504. Güiza L. Mercury and gold mining in Colombia : a failed state. *Universitas Scientiarium.* 2013. № 18 (1). P. 33–49.

505. Hartmann N. Ethik. Berlin : Walter de Gruyter Verlag, 1962. 821 s.

506. Hollowell J. Moral arguments on subsistence digging. *In The Ethics of Archaeology: Philosophical Perspectives on the Practice of Archaeology*. Edited by C. Scarre, G. Scarre. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. P. 69–93.

507. Inequality index: where are the world's most unequal countries? From wealth distribution to the World Happiness Report / The Guardian. URL : https://www.theguardian.com/inequality/datablog/2017/apr/26/inequality-index-where-are-the-worlds-most-unequal-countries?CMP=share_btn_fb (дата звернення : 26.01.2019).

508. Learn What Illegal Mining Operations Are. *The Balance*. 2018. 09 April. URL : https://www.thebalance.com/what-is-illegal-mining-and-how-significant-is-it-2367443 (дата звернення: 31.10.2018).

509. Mining – Statistics & Facts. URL : https://www.statista.com/topics/1143/mining/ (дата звернення: 31.10.2018).

510. Muscarella O. W. The Fifth Column Within the Archaeological Realm // The Great Divide. In Studies in Honour of A. Cilingiroglu : A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Review Articles 463 Upper Sea / Edited by D. Zafer, H. Saglamtimur, E. Abay. Istanbul : Arkeolojive Sanat Yayınları, 2009. P. 395–406.

511. Organized Crime and Illegally Mined Gold in the Americas / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/organized-crime-and-illegally-mined-gold-in-the-americas-6-april-2-4pm-geneva/ (дата звернення: 10.11.2018).

512. Resolution S/2013/440 : Document of United Nation. Security Council. 24.07.2013. URL : https://undocs.org/S/2013/440 (дата звернення: 15.11.2018).

513. Resolution S/RES/2195 : Document of United Nation. Security Council. 19.12.2014. URL : https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/sres2195-2014 (дата звернення: 15.11.2018).

514. States Must Transform Natural Resources from Driver of Conflict into Development Tool to Foster Peace, Cooperation, Secretary-General Tells Security Council. 8372nd Meeting. URL : https://www.un.org/press/en/2018/sc13540.doc.htm (дата звернення: 31.10.2018).

515. Strategic Report : Environment, Peace and Security A Convergence of Threats / International Criminal Police Organization, UN Environment. URL : https://www.interpol.int/Crime-areas/Environmental-crime/Resources (дата звернення: 02.11.2018).

516. Sutherland E. H., Cressey D. R., Luckenbill D. Principles of Criminology / Northen Illinois University. 11-th ed. NY : General Hall, 1992. 690 p.

517. The Dangerous Effects of Illegal Mining / Greentumble editorial team. URL : https://greentumble.com/the-dangerous-effects-of-illegal-mining/ (дата звернення: 31.10.2018).

518. The Democracy Index / *The Economist.* URL : https://www.eiu.com/topic/democracy-index (дата звернення: 31.01.2019).

519. Truth and Justice in Sierra Leone. *PBS. News Hour.* 2003. 3 Jan. URL : https://www.pbs.org/newshour/show/truth-and-justice-in-sierra-leone (дата звернення: 31.10.2018).

520. Ukraine. 2019 Index of Economic Freedom / Heritage Foundation. URL : https://www.heritage.org/index/country/ukraine (дата звернення : 25.01.2019).

521. UNEP-INTERPOL report : value of environmental crime up 26 %. URL : https://www.interpol.int/News-and-media/News/2016/N2016-073 (дата звернення: 02.11.2018).

522. World Atlas of Illict Flows / The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. URL : http://globalinitiative.net/world-atlas-of-illicit-flows/ (дата звернення: 10.11.2018).

523. World Happiness Report. 2018. URL : https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2018/WHR_web.pdf (дата звернення : 27.01.2019).

ДОДАТОК

Проект

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення охорони надр

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести до Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25–26, ст. 131) зміни та доповнити:

1. Ч. 3 ст. 240 КК України:

а) після слів «вчинені повторно», через кому словами «а так само вчинені групою осіб за попередньою змовою»;

б) у санкції замість «позбавленням волі на той самий строк» – «позбавленням волі на строк до шести років»

2. Ч. 4 ст. 240 КК України після слів «інші тяжкі наслідки», через кому словами «а так само ті самі діяння, вчинені організованою групою осіб».

3. Розділ VIII Особливої частини статтею 240-1, яку викласти в такій редакції:

«**Стаття 240-1.** Незаконне поводження із корисними копалинами загальнодержавного значення

1. Придбання, зберігання, транспортування або збуту завідомо незаконно видобутих корисних копалин загальнодержавного значення, –

карається штрафом від трьох до п'яти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

2. Ті самі дії, вчинені за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою шляхом зловживання службовим становищем, –

караються штрафом від п'яти до десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян та арештом або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Ті самі дії, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, –

караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років чи без такого.

II. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

Голова Верховної Ради
України

Наукове видання

МАКСІМЕНЦЕВ Максим Геннадійович

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ
У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ

Монографія

Підп. до друку 27.03.2019. Формат 60x84/16
Ум.друк. арк. 28,4. Обл.-вид. арк. 26,8. Тир. 300 пр. Зам. № 12
Видавець: ФОП Панов А.М. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 4847 від 06.02.2015 р. м. Харків, вул. Жон Мироносиць, 10, оф. 6, тел. +38(057)714-06-74, +38(050)976-32-87 copy@vlavke.com
Виготовлювач – видавництво «Константа» Україна, Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26 Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №376 від 22.01.2001